

A'bölcseszet elemei. (Elemente der Philosophie.) hung

A Magy. Kir. Egyetem Betüivel
Budapest; Budapest 1843

Signatur: 20435-B

Barcode: +Z170885603

Zitierlink: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ170885603>

Umfang: Bild 1 - 728

Nutzungsbedingungen

Bitte beachten Sie folgende Nutzungsbedingungen: Die Dateien werden Ihnen nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke zur Verfügung gestellt. Nehmen Sie keine automatisierten Abfragen vor. Nennen Sie die Österreichische Nationalbibliothek in Provenienzanangaben. Bei der Weiterverwendung sind Sie selbst für die Einhaltung von Rechten Dritter, z.B. Urheberrechten, verantwortlich.

Hinweis: Das Dokument enthält hinterlegte Textdaten, die eine Suche in der Datei ermöglichen. Diese Textdaten wurden mit einem automatisierten OCR-Verfahren ermittelt und weisen Fehler auf.

ATS.KÖN.HOF BIBLIOTHEK

20.435-B

ALT-

24.

S. A. 25. H. 9.

A
BÖLCSÉSZET ELEMEL.

IRTA

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF,

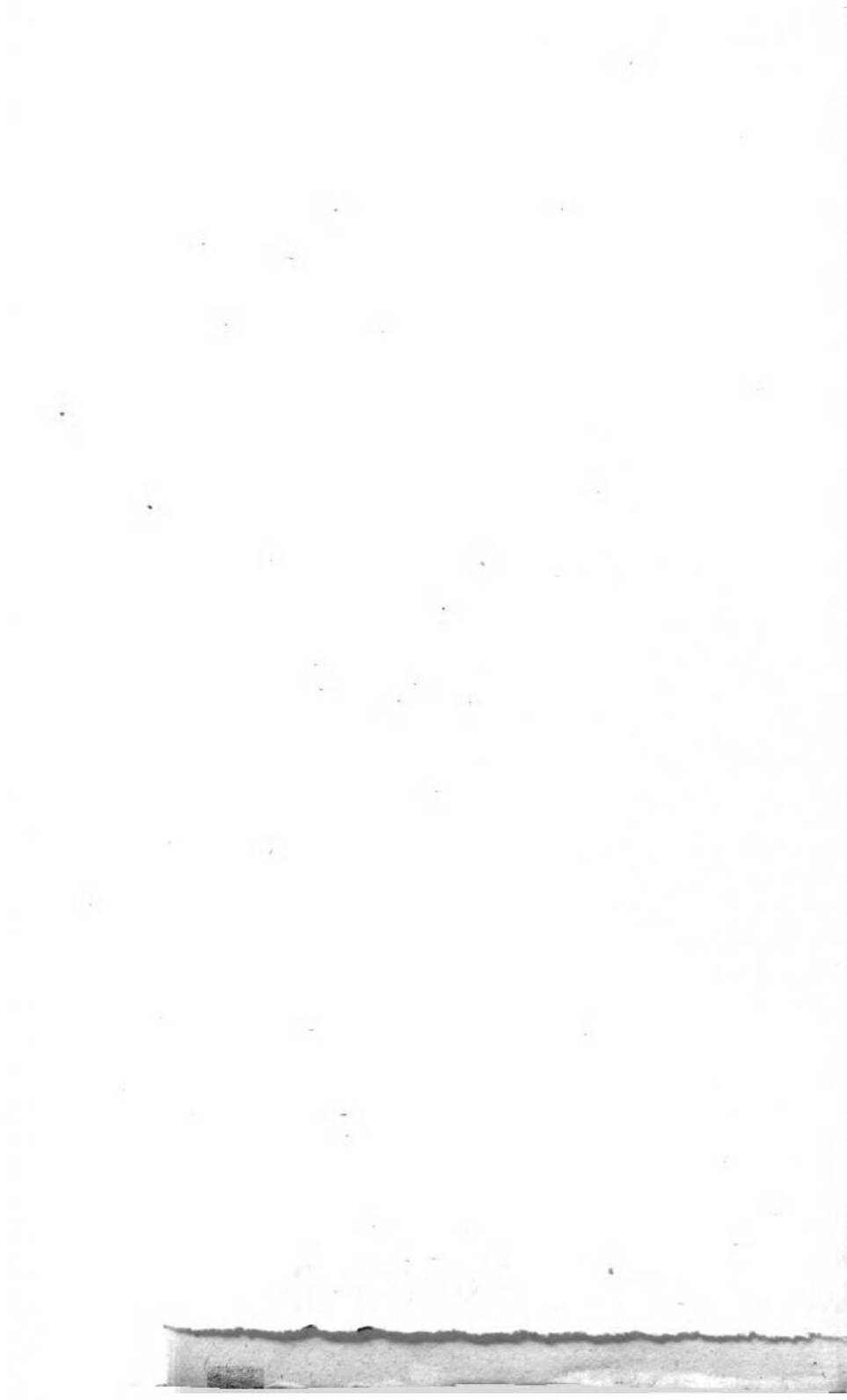
KEGYES SZERZETI PAP, A HITTUDOMÁNY ÉS BÖLCSÉSZET
TANÁRA, S EZ UTÓBBINAK RENDES TANÍTÓJA.

BUDÁN,

A MAGY. KIR. EGYETEM BETÜIVEL.

1843.

20435-B.

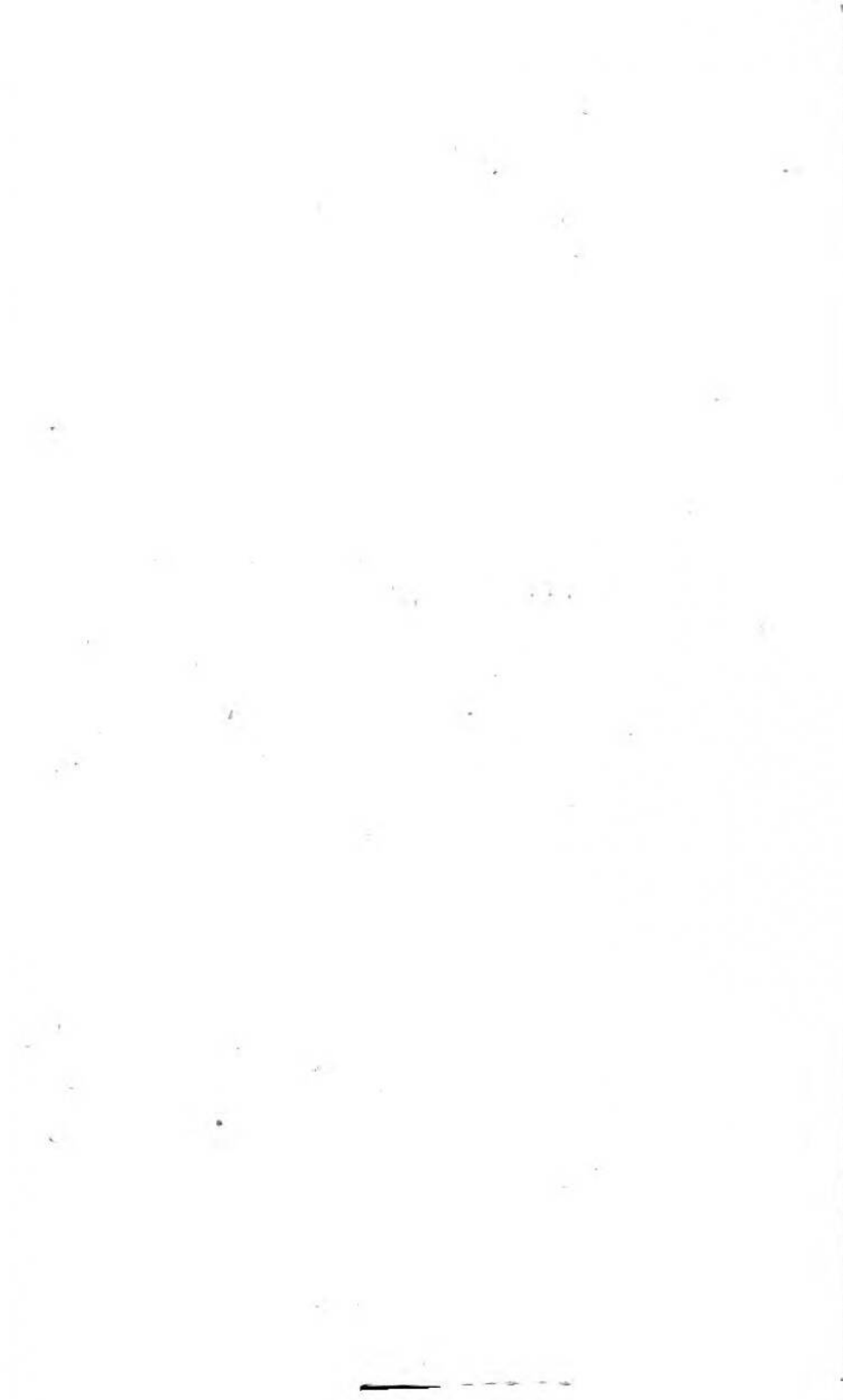
E munka könyvei:

- I. Bevezetés és Lélektan.
 - II. Gondolkodástan.
 - III. Ismerettan.
 - IV. Erkölcstan.
 - V. Szépműtan.
 - VI. A bölcsészet története.
-

ELSŐ KÖNYV.

BEVEZETÉS ÉS LÉLEKTAN.

ELŐSZÓ.

Közpanasz, hogy a bölcsészet jelenleg nem áll olly becsben a tudós közönség előtt, mint állott mult korban. Egyik okát szerző az anyagi érdekek tulnyomóságában leli, mi jóllehet a műipart és természettudományokat dicsőleg emeli, mindazáltal a szélsőség következtében nemesebb érdeinket, a szellemi javakat és ezekkel együtt a bölcsészetet az emberiség kárára a háttérbe szorítja. Sokakat elidegenít a történet azon adata, miszerint egy bölcsészeti rendszer sem kapott állandó lábra maiglan. Ez azonban el nem csüggeszti azokat, kik tudják, hogy a bölcsészet bevégezése nem egy férfiúnak és századnak, hanem az emberi nőm egész életének föladata. A bölcsészet iránti részvétlenségnek fő oka azon újabb szemlélődők tulzása, kiket Szontagh Gusztáv éles gúnynyal az általános philosophia hőscinek nevez. Már bölcsészeti nyelvök képtelenségig homályos, mi kártékony félreértésre és ebből folyó czivako-

II.

dásra nyújt alkalmat. Önkényű föltevések, mikből kiindulnak, szembeszökő ellentét, melyben a józan észszel állanak, a köztapasztalásnak megvetése, ész és természetábránd, szóval a szemlélődés visszaélése olly erősen kiri, hogy a fellengző és titokteljes beszéd nem képes elnémitani. Miért is a higgadt elméü gondolkodók a lélektani módszerhez, mire Kant bölcs utmutatást adott, jó reménynyel folyamodnak. Szerző is helyesnek vélte bölcselkedésében e módszert követni, melly öntudatunk adataiból indul ki, és az ismeretnek minden forrását és biztosítékát észszerülég használja.

Szerzőnek alapeszméi e következőkben foglaltatnak. Az ember az egyedi életnek minden nemével, életműves, érzéki és szellemi étellel bir. Mint érző lény szenvedő és ható egyszersmind, minélfogva a külvilággal közösülésben állván, részint annak hatását befogadja, részint arra ismét visszahat. Az ember nem csak érző, hanem gondolkodó, az igazra, szépre és jóra törekvő és önmagát kitűzött czélok szerint elhatározó, tehát szabad akarattal cselekvő egyén azaz személy. Érzékkel merő anyagit, külsőt, egyest és esetékest vesz észre; értelemmel az érzékkel észrevett tárgyakat fejtegeti és rendezi; észszel pedig az általánost és szükségest, az érzékfölöttit és szellemit, mit a tiszta eszmék tárgyaznak, fogja föl. Az ember a földi lények sorában fő helyet foglalván, a létezőnek általános és szükséges tulajdonságait önmagában azaz személyiségében leli, miket az ész segedelmével megismervén, a tiszta eszmékre, jelesen az Isten eszméjére tesz szert, és azon

III.

elismerésre jut, hogy ő az Istennek való képmása e földön, s hogy rendeltetése az isteni tökélynek nyilvánítása és szellemi életének öszhangzó kiművelése. Kiviláglik mindezekből szerzőnek azon törekvése, miszerint bölcsészeti tanítmányait szellemi életünkben vagyis személyiségünkben pontosítja össze.

Mi az egésznek elrendezését illeti: már a lélektani módszer igazolja azon rendet, miszerint a lélektan a bölcsészet bevezető tana. Tagadhatlan, hogy ki a lelki erővel megismerkedett, az a gondolkozási törvények fejtegetését könnyebben érti.

Némelly újabbak a gondolkodást az ismerettannal összeelegyítik; de e két tannak elkülönítését azon elismerés sürgeti, hogy a gondolati a valótól igazán különbözik, s mindkettőnek összezavarása balállításokat és félszeg rendszereket szül. Miért is a bölcsészek nagyobb része a gondolkodást merő alaki azaz szabályozó tannak veszi.

Az ismerettannak elő részét ismerő tehetségünk bírálata teszi, mi arra mutat, hogy nem kell önkényileg föl vett elvekből kiindulni, hanem azokat szigorúan vizsgálni, és mindenek előtt ismereteink származását és igazságát bírálat alá venni. — Szerző az ugynevezett észbeli lélektannak külön helyet nem engedett azon egyszerű okból, mivel a világ és Isten közti ellentét minden harmadik tagot kizár.

Végül őszintén vallja a szerző, hogy új rendszerrel föl nem lép, noha dolgozatában némi sajátság nem hiány-

IV

zik. Utmutatásául főleg Reinhold Ernest jénai oktató szolgált, kinek rendszere t. i. az eszmelét véd — idealrealismus — mind az észnek mind a tapasztalásnak követeléseit elégíti ki.

Vácson, aprilis 28-án 1843.

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF.

BEVEZETÉS A BÖLCSÉSZETBE.

1. TÁRGYA.

Mi tulajdonkép a bölcsészet tárgya, azt történetéből tudhatni meg, miből kiviláglik, mit vizsgáltak a bölcsészek s mit tartottak bölcsészetnek.

A történet tanúsága szerint a régiek mindenek előtt a külvilágról bölcselkedtek. A görögök az illy ismerettel kitűnő férfit sophos azaz bölcsnek tisztelték. Pythagoras magát philosophos azaz bölcsesség-kedvelőnek nevezte. — Socrates az önismeretet tette a bölcsesség alapjául, minek következtében a bölcsészet főtárgyává az ember, ennek belvilága azaz szellemi élete lett. Platon és Aristoteles minden ismeretnek sarkalapjait és elveit nyomozták. — A keresztény bölcselkedőknek főtanitmányát az egy Istennek léte tárgyalta. Mult század végével Kant az észet vette bölcselkedésének tárgyául, és ezen föladatokat törekedett megfejtetni: mit tudhat az ember? s mit kell cselekednie, hogy rendeltetésének megfeleljen? (Az általánosról — absolutum —, mit némelly újabbak főtárgynak ítélnék, e tan történetében szólandunk)

Mindezekből érthetni, hogy a philosophia azaz bölcsészet a bölcsesség szeretete s tárgya a külvilág, ember és Isten. De e tágas értelemben a bölcsészet a felsőbb tudományokat mind foglalja körében. S valóban a régiek-

nél a természettan és mennyiségtan részei voltak, de növekedvén a tudományok köre, e részek lassankint elváltak tőle. Kérdés tehát: mi a bölcsészet tárgya mai napon?

Minthogy napjainkban a külvilágról a természettan, Istenről a hittudomány, az ember testi életéről az orvostan értekezik: a bölcsészetnek mai tárgya kizárólag az ember szellemi élete, szóval a szellemi, az érzékfölötti.

2. FOGALMA.

A bölcsészet a többi tudományoktól: 1) tárgyra nézve különbözik. Főnebb említők, hogy e tudománynak saját tárgya az ember szellemi élete. De miben áll ez élet? Az ember eszes és szabad akaratú lény, gondolkodik, az igazra, szépre és jóra törekszik és önmagát szándékosan azaz kitűzött célok szerint elhatározólag cselekszik: az idézett működésekben szellemi élete áll. Minden működésre tehetség és erő kell; a működésnek szabott módja a törvény; az, mire irányozzuk az erőt s mit elérni törekszünk, a cél: ennél fogva szellemi életünkben különféle erőket, törvényeket és célokat különböztetünk, miket az ész a tapasztalás segédelmével fejteget. E szerint a bölcsészet szellemi erőink, törvényeink és céljaink, szóval szellemi életünk tana.

2) Kutatóra nézve. Noha saját tárgya szellemi életünk, de minthogy ez és a külvilág meg Isten között szoros viszony áll, ezekről is értekezik azon különbséggel, hogy tanítmányait az eszből meríti. Az ész pedig az eszmék tehetsége. (56 szám) Erre nézve a bölcsészet az embert, világot és Istent tárgyazó eszmének tana.

3) Célra nézve. A bölcsészet azt törekszik megfejteni: mit tudhat az ember? s mit kell cselekednie, hogy céljait elérje? Szellemi céljaink pedig az igaz, szép és jó: igazra a tudományban, szépre a művészetben, jóra

erkölcsi életünkben törekszünk. E szerint a bölcsészet azon tudomány, melly az igaznak, szépnek és jónak eszméit észszerűleg fejtegeti.

Bölcselkedni általán véve nem egyéb, mint a létezőknek természetét azaz erőit, törvényeit, céljait, okait, viszonyait nyomozni, hogy czélszerűen élhessünk. Így tehát a természettudósok, orvosok, mennyiségtudósok és egyebek tágas értelemben mind bölcsészek. De szorosán véve bölcsész az, ki szellemi életünket vizsgálja.

3. BÖCSE.

E tudomány böcsét tárgya nyilvánítja. Az ember eszes és szabad akaratu lény, tetteit szándékosan intézi el: ismervén tehát szellemi erőit, törvényeit, céljait, meggyőződéséről és cselekvéséről könnyen számot adhat magának. Közméltánylását a történet tanúsítja, miből bizonyul, hogy a tudós férfiak és művelt nemzetek mind tisztelték e tudományt.

4. RÉSZEI.

Mindenek előtt lelki erőinket kell ismernünk, hogy törvényeiket illően fejtegethessük: ennél fogva a lélektan — psychologia — bevezető tana a bölcsészetnek.

A többi részek elméletiekre és gyakorlatiakra szakadnak. Az elméletiek közvetlenül az emberi tudást, a gyakorlatiak a cselekvést tárgyazzák. Tiszta elméletiek: a gondolkodástan és ismerettan — logica et metaphysica —; tiszta gyakorlatiak: a természetjog és erkölcsstan. A szépműtan — aesthetica —, részint elméleti, részint gyakorlati, az előbbieket tehát közvetíti.

Igazról az ismerettan, szépről a szépműtan, az erkölcsi jóról az erkölcsstan értekezik. A többi részek e három tannak ágai. — A tudományt és erkölcsi életet a

művészet közvetíti. — A bölcsészet segéd tudományai: a természettan, történetirat, orvosi embertan, törvény-tudomány, mennyiségtan és hittudomány.

Némellyek helytelennek tartják előrebocsátani a bölcsészet fogalmát, mivel, azt mondják, bölcsészni kell annak, ki tudni akarja, mi a bölcsészet. De a bölcsészet szintugy tárgya a tanításnak, mint egyéb tudomány: tanításban pedig nem helytelen eleve kijelölni a tudomány tárgyát, tehát fogalmát is.

L É L E K T A N.

5. TÁRGYA.

A lélektan része az embertannak — anthropologia —. Az ember t. i. test és lélekből áll: a lelki erőnek nyomozása tárgya és föladata a lélektannak.

Lelki erőink nyomozására szükséges minmagunk vizsgálása vagyis az öntapasztalás, mivel olly lelki állapotot, mit magunkban nem tapasztalánk, mások közléséből nagy nehezen fogunk föl: így például magunkban kell észrevennünk, hogy pusztá képzetek gerjeszthetnek vágyakat, s hogy az erős akarat képes a vágyakat fékezni. — De mivel nem mindenki tapasztalhat mindent, e hézagot mások tapasztalásával kell betöltenünk. Ide tartoznak mind azon tudós férfiak vizsgálatai és munkái, melyek szellemi életünket tisztába hozzák, millyenek a nemzetek és tudományok története, az utazás és életiratok.

Minthogy annyi segéd eszköze van a lélektannak, azt hihetné valaki, hogy nagy tökélyre jött e tudomány. Azonban ismeretünk e tárgyban eddig szűk körű, mivel a léleknek vizsgálására nagyobb figyelem kívántatik, mint a külvilágra.

Hogy e tannak kutforrása nem egyedül a tapasztalás, már abból érthetni, hogy a szellem érzékfölötti lény, tehát a gondoló tehetség tárgya.

6. HASZNA.

Hasznos a lélektan: 1) elménk kiművelésére. El-
ménk tehetségeit majd vég nélkül tökélyesíthetni; ismer-
nünk kell tehát azokat, hogy természetökhöz képest ki-
fejthessük. 2) Vágyaink fékezésére. Ki azoknak száрма-
zását nyomozta, könnyen lel módot azokat fékezni. —
De nem csak magunknak, hanem másokra nézve is, ki-
ket oktatunk és igazgatunk, hasznos e tudomány. Így az
ifjuság nevelői, a néptanítók, kormányzók, sőt költé-
szek is jó sikerrel használják.

Nem józan használása, hanem visszaélése volna e
tudománynak, ha valaki a végett tanulná, hogy kiis-
mervén az emberek gyöngéit, másokat csalhasson és ha-
talma alá vethessen.

ELSŐ RÉSZ.

ÁZ EMBER ÉLETE EGYÁLTALÁBAN.

7. EMBER.

Minthogy az ember a földi lények sorában fő helyet
foglal, szükségkép azokkal közös és saját természettel
bir. Közös természetéhez tartozik, hogy egyes önálló
lény vagy is egyén, hogy teste és különféle állapotja
van, végre hogy más egyedekkel közösülésben áll. Saját
természetét háromfoku élete képezi.

8. ÉLETMÜVES ÉLETE.

Az embernek háromfoku élete van: életműves vagy-
is növényi, tenyésző — vegetatív —, érzéki és szelle-

mi. Az életműves életet testünk életműsége eszközli —
organismus —.

Az a test életműves, melly önmagát képzi, egyediségét és nemét fentartja. Azon képző erő életerőnek neveztetik. (Erről az ismerettanban)

Testünk azon működései, mik által életünket fentartjuk, életműködéseknek neveztetnek. Életünk fentartására pedig szükséges: a táplálás, vérkeringés és lélekzés, mellyekben életműves életünk áll. A táplálásnak műszere a gyomor, a vérkeringésnek a szív az üt és visszerekkel, a lélekzésnek a tüdő. (Részletes előadását az orvosi embertan közli)

9. ÉRZÉKI ÉLETE.

Az életműves testek két neműek: növények és állatok. Mind a kettő magát táplálja és nemét fentartja, de az állat azonfelül érez, és életét önkényű mozgással nyilvánítja. Azon erő, minek hatása által az állatok éreznek és önkényesen mozognak, léleknek neveztetik. Az állati testben tehát lélek lakik.

Az érzésnek műszerei az idegek, az önkényű mozgásnak az idegek és izmok egyszersmind. Az idegek t. i. kétfélék: először érezők, mellyek a külhatást befogadják, miből aztán a tárgyak észrevévése származik; másodszor mozgó idegek, mellyek az izmokat mozgásba hozzák. Említésre méltók a duczok — ganglia —, t. i. az idegek főleg a hasüreg körül bogokba végződnek, és duczoknak másképp fentartó idegeknek neveztetnek.

Az idegek összeköttetésök által valami egészet képeznek, mit idegrendszernek nevezünk. Hasonló az élőfához: minek virága az agy, törzse a nyultagy, ágai és gyökerei az idegek. Az agynak három ágát különböztetjük: a nagyagyat, az agyacsot és a nyultagyat, minek része a gerinczagy. Mindezeket három hártya u. m. a ke-

mény agykér, a pókhálós kér és a lágykér borítja; vannak az agynak számtalan edényei és üterei, melyek a vért vezetik és elválasztják.

Hogy az agy és idegek által érezünk, kitetszik ezekből: 1) Azon testi részek, melyekben nincsenek idegek, érzéstelenek, például a köröm, haj. 2) Ha valamely tagban, például ujjban, az idegeket megkötjük vagy szétvágjuk, érzékenységét elveszti. 3) Ha az agy nyomatik, vagy megsértetik, minden érzés egészen megszűnik. Az agy teszi az emberben az érzésnek központját, az érzetgóczot — commune sensorium —.

Érzéki életünkhez az egyes érzékek működései, a látás, hallás, továbbá az ingerek tartoznak. (Ezekről a következő részben)

Az idegrendszer az életműves és érzéki életet összeköti. Egyfelől szinte vegytani elemek vegyületéből áll, mint a többi testrészek, másfelől az érzéki életnek közvetlen műszere. Az idegrendszert a csontrendszerrel az idomrendszer köti össze szintugy, mint az agyat és gyomrot a szív közvetíti. Gyomorban a bőr, viszerek és duczok, szivben és tüdőben az izom, üterek és mozgó idegek, agyban a velő, edények és érző idegek főszerepet játszanak.

10. SZELLEMI ÉLETE.

Noha az érzéki élet közös az embernek az oktalan állatokkal és erre nézve azokhoz hasonló: mindazáltal szellemi életével kilép az állatok sorából, úgy hogy azoktól nemben különbözik. Az ember t. i. öntudattal bir, gondolkodik, magában az igaz, szép és jó iránt érzelmeket és vágyakat éleszt, s tetteit szabad elhatározással intézi. Mind ezekben áll szellemi élete, minek alapja az ész és szabad akarat. Szellemi életünknek élő példája a tudomány, művészet és erkölcsi élet. A lélek tehetségeinek e

főnséges polczán emberi lélek szóval szellemnek neveztetik, hogy az állati avvagy érző lélektől megkülönböztessék.

Szellemi életünk az életművessel nem közvetlenül, hanem közvetve t. i. az érzéki élet által van összekötve.

11. TEST ÉS LÉLEK.

Az emberi lélek nem csak érző, hanem gondolkodó és szándékosan cselekvő erő. Mi legyen ez végalapjára nézve, nem tudhatni, mert az erőt csak működéseiből ismerjük. — Azonban a lélek működései különböznek a testi erők működéseitől. **1.** A testnek működéseit, a táplálást, vérkeringést szemlélhetni; a lélek munkáit pedig egyedül eszméléssel és belső figyelemmel foghatni föl. **2.** A testi erők önkénytelenül működnek; lelki erőnk pedig szándékosan és önelhatározólag cselekszik. **3.** A testi működések tért foglalnak el; a szellemi működések, a gondolkodás, akarat elhatározás, csak egymásutáni következésben azaz időben történnek.

12. A TEST ÉS LÉLEK KÖZÖSÜLÉSE.

A test és lélek között szoros öszhangzás, közösülés létezik. Tapasztalásunk szerint **1)** a lélek függ a testtől. Szellemi életünk fejlődésére kíváncsi, hogy a test előbb növekedjék, az életműség bontakozzék, az érzékek nyilvának. Öntudatunk a testtől függ. Ha testünk gyengül, ha gyomrunkat terheli, ha bódító élelmekkel élünk, elhomályosodik öntudatunk, sőt el is enyészik, ha agyvelőnk megsértetik. Ha testünk ép és ereje növekszik: elménk nyílt, kedélyünk vidám, akaratunk erőteljes. **2)** A test függ a lélektől. Képzelmünknek nagy hatása van a testre és abban némi bajt okozhat. Ha indulatok dulnak keblünkben, például harag, fölhevül vérünk és testünk lázas mozgásba jő. A testnek önkényes mozgása akaratunktól függ.

Tévedne, ki a test és lélek összeköttetéséből azt következtetné, hogy a test egy és ugyanaz a lélekkel. A mi mással közösülésben áll, az evvel nem azonegy. — Hasonlóan tévedne, ki azon tapasztalásból, hogy lelkünk a testtől függ, azt hozná ki: hogy ha a test eloszlik, a lélek is el fog enyészni. Mert be nem bizonyíthatni, hogy élet-erőnk a halálnak következtében egészen meg fog szűnni. (A lélek halhatlanságáról az ismerettanban)

13. AZ EMBER FŐNSÉGES ÁLLÁSA.

Testünk életműsége és az idegrendszer arra van rendelve, hogy eszközül szolgáljon nem csak az érzéki, hanem a szellemi életnek is. E rendeltetésének megfelel az emberi test főnséges alkatja. Jelességei e következők:

1. Főlemelt állása, miszerint ég felé tekint szemeivel. **2.** Agyának aránylagos nagysága és tökélyes kifejlése, **3** Agyához mért szabása a fejnek: a kerekded koponya, függőleges homlok, hátráló száj, előduzzadó áll, főlemelt alsó harapófogak. **4.** Az embernek nagy hatalma teste fölött. Némelly ember képes önkényü lélekzéssel változó színeket adni arczának. Kezeink használásával művészeti kézműveket alakítunk. Vannak, kik kezeik hiányában lábujjaikat oly tökélyre hozták, miszerint azokkal esznek, varrnak, irnak, stb. (Illy mutatványt adott némi leány Pesten 1840.)

Tévednek mindazok, kik az emberi testet merő állatinak tekintik, sőt az emlős állatok osztályába rendezik. Az ember nemben különbözik minden oktalan állattól. Az emberi nemnek e földön nincs való faja: a különféle bőrszín és arczidom csak mellékes t. i. éghajlati tulajdonságok. — Testünk meztelensége elménk kiművelésére készítet.

MÁSODIK RÉSZ.

ÉRZÉKI ÉLETÜNK RÉSZLETESEN.

14. ÉRZÉKISÉGÜNK SZENVEDŐ ÉS HATÓ TEHETSÉGE.

Az embernek érzéki működései: az érzés és önkényü mozgás. Az érzés idegeink ingereltetése, tehát merő szenvedő állapot, azonban ösztönül szolgál önkényes mozgásra. Az önkényü mozgás szenvedő és ható egyszersmind: szenvedő, mivel izmaink indíttatnak mozgásra; ható, mivel mi magunk mozgatjuk. Érzékiségünkre nézve tehát szenvedő és ható tehetséggel birunk. — Mind a két tehetség érzéki lényben szükséges: mivel a külvilággal közösülésben állván, részint annak hatását befogadja, részint arra ismét visszahat. Erre nézve az érzéki lénynek két tehetsége van, u. m. befogadó és visszaható: az első érzéknek, a második ingernek nevezetik.

I. SZAKASZ.

É R Z É K.

15. TÁRGYILAGOS ÉS ALANYI ÉSZREVEVÉS.

Az érzék lelkünk befogadó tehetsége, minél fogva a létező tárgyak benyomását felfogja, miből aztán érzéki ismeretet szerez. Az érzéket alsó ismerő, máskép érzéki észrevevő tehetségnek nevezzük. Az érzéki észrevevés kétféle; tárgyilagosa és alanyi. Tárgyilagosa az észrevevés, ha az idegeket és izmokat ingerlő tárgyra, alanyi pedig,

ha egyedül idegeink és izmaink ingereltetésére tekintünk: a tárgyilagos észrebevét a szemléelő tehetség, az alanyit az érző tehetség alapítja. A szemlélet és érzet — Anschauung und Empfindung — tehát karöltve jár: így a fényes terület, a hajnal látása, a test mozgása szemléletek; az éhség, a fejfájás, a hajnalból és zenéből származó gyönyör érzetek.

Közönségesen külső és belső érzéket különböztetnek: külsővel a külvilágot, belsővel belső állapotinkat vesszük észre. A külső érzék a szemléelő, a belső az érző tehetség.

Van szellemi észretevő tehetség is, mit észnek nevezünk. — Az érzéket és gondoló tehetséget a visszaidéző tehetség és figyelem közvetítik.

I. FEJEZET.

K Ü L S Ő É R Z É K.

16. ÖT ÉRZÉKI MŰSZER.

A külső érzék vagyis szemléelő tehetség testünknek külön alkatu reszeitől függ, miket érzéki műszereknek nevezünk. Az emberben öt érzéki műszer van, s így öt külső érzéket különböztetünk; tapintást, izlést, szaglás, hallást és látást.

Ezen érzékek kellékei 1) az érzéki műszer és a műszerideg. Ugyanis hiányozván vagy megromolván az érzéki műszer vagy érző ideg, a neki megfelelő észrebevétel is hiányzik, mit a vakon született embernél láthatni. 2) Az érzéki benyomás és ennek befogadása a lélekbe. E befogadás nélkül a lélek a tárgynak ismeretére nem jöhet: így mély alváskor vagy elmerültségben mit sem hallunk.

17. TAPINTÁS.

A tapintás a végett van adva, hogy a külvilág léteiről, és a tárgyak testi tulajdonságáról értesítsen. Szemléletei: a kültestek ellenállása vagyis a mozgonyi áthatlanság — impenetrabilitas mechanica —, azoknak kiterjedése, területi alakja, mozgása, nyugvása, távolsága. Ide tartozik a szilárd és folyó, kemény és puha, sima és durva, nedves és száraz észrevevése. A testek mérsékletét vagyis a meleget és hideget testünk mérsékletével mérjük.

A tapintás az egész testen elterjed, minélfogva semmi állatban sem hiányzik. De abból még sem állíthatni, hogy csak egy az érzék t. i. a tapintás, mert minden érzéknek külön hatása van és általa külön tulajdonságot veszünk észre.

Ez érzéknek műszere a bőr alatti idegek, mik főleg ujjainkban szaporán vannak. Működési kelléke: az idegeknek közvetlen érintése. Az idegek száma és érzékenysége, a bőr finomsága a tapintás hatását éleszti. Az asszonyoknál élénkebb a tapintat, mintsem a férfiaknál. Tibet lakói ez érzék segédelmével azon szövötteket készítenek, mik sál név alatt hirtelen. — Hogy ezen érzéket élesíthetnünk, a vakok tanúsítják, kik tapintás által domboru betűket megkülönböztetnek. Kersting a hannoverai lóorvos megvakulván és megsüketülván tapintását annyira gyakorlotta, hogy a keze és arcza felé beszélőket értette. A vak Saunderson mennyiségtanár volt.

18. IZLÉS ÉS SZAGLÁS.

Az izlés a végett van adva, hogy az egészséges eledelt megkülönböztessük; a szaglás pedig, hogy részint segédül szolgáljon az izlésnek, részint a levegő épségéről értesítsen. E két érzék rokon egymással annyira, hogy a jószagu eledel közönségesen jóízűek, és viszont a rossz bűzűek izetlenek is szoktak lenni. E rokonság alapja mű-

szerök szomszédsága és közlekedése némi nyílás által, továbbá idegöknek egy helyről eredete az agyban.

Az izlés műszere a nyelv és iny, a szaglása az orr, melly enyves hártával van béelve. Működési kellékek nem csak az érintés, hanem a fölolvasztás is: t. i. a sós és olajos részeket föl kell olvasztani izlésben a nyállal, szaglásban a levegő melegével és az enyves hártával. Innét van, hogy ha sebesen nyeljük az ételeket, vagy keserű orvosságot ostyába takarunk, izöket nem érezzük.

A különféle izek u. m. a savanyu, keserű, édes, sós és csipős, meg a szagok, mellyek a tárgyak nevét viselik, részint a sós és olajos részek alkatjától, részint azoknak fölolvasztásától függnek. Innét van, hogy némi betegségben minden ételt izetlennek találunk.

Az izek és szagok nagy hatást gyakorolnak életműségünkön: némelly ételek, a mint nyelvünkkel érintjük, undorodást, némelly szagok gutaütést okoznak; vannak mások, mik által ájulásból fölocsódunk.

Mind a két érzéket gyakorlás által élesíthetni, mit izlésre nézve a szakácsok és borárosok, szaglásra nézve a vad emberek és állatok tanusítanak, minthogy ezek szaglás által különböztetik az egészséges ételeket. — Izlésünket elvesztjük, ha nyelvünk kiszárad; szaglásunkat pedig, ha orrhártyánk földagad, vagy kifakad, mint a náthában.

19. HALLÁS ÉS LÁTÁS.

A hallás tárgya a hang, a látása a világosság és színek: amannak műszere a fül, jelesen a hallideg; ezé a szem a látideggel, mellyeknek rendkívüli készülétét és működését a természettan fejtegeti. Mind a kettő nemesebb érzéknek neveztetik, mivel alkatjuk fonséges, és legvilágosb ismereteket közölnek. A természet azokat kettősen adta.

Működési kellékek: hallásnál a test rezgése és ennek vezetése füleinkhez, mit közönségesen a levegő eszközöl; látásnál a világító tárgynak hatása szemünkre, jelesen a látidegre. A hangok fokairól és a színek nemeiről részletesen a természettan értekezik. Itt elég említeni, hogy a hangok és színek részint a kultárgyaknak, részint műszereinknek alkatjától függenek.

Közvetve a hallás a testek mozgásáról, az események távol vagy közellétéről, a látás pedig a testek nagysága, távolsága és mozgása felől tudósít. De e közvetett tudósítatásban többször csatlakozunk, mivel e tulajdonságokról értesítés nem a hallásnak és látásnak, hanem a tapintásnak tiszte.

A hallás haszna e következő. **1.** Általa lehetséges a beszéd szerkesztése és közlése. **2.** Ezen érzék a varázsló zenéből ujnemű gyönyört szerez. **3.** A hangzás és zörgés általában a természet életét nyilvánítja. — Ez érzéket nagyon tökélyesíthetni, mit a zenészek eléggé tanusítanak. De el is tompulhat nagy zörgés, a hideg és meleg hirtelen változtatása által.

A látást is élesíthetni: tapasztalják azt a gyakorlott rajzoló, a hajósok, vadászok. Élesíthetjük, ha zöld réteken és mezőkön gyakrabban járkálunk és messze földre nézünk. Megőrizzük szemünk épségét, ha tisztán tartjuk és mossuk, de nem hideg vízzel akkor, midőn fölhevültek; ha a füstös, bűzös és poros helyeket kerüljük. Gyengítjük, ha apróbb betűket és járás vagy kocsizáskor olvasunk; ha szükség nélkül szemüvegekkel élünk; ha sokáig kitűnő fehér, vörös és sárga színeket nézünk; ha a fényt és homályt hirtelen változtatjuk.

20. SAJÁTSÁGAI.

Említésre méltók még ezen sajátságai a külszérzéknek.

1. Az érzékek fokonként és egymás után fejlődnek: legel-

sőben a tapintás nyilatkozik, ezt követi az izlés, melynek élessége a fogakkal növekszik; több havak után a látás és hallás élesedik, a szaglás majd csak harmad évben mutatkozik. **2.** Az érzékek hatása fokonként terjed: így a tapintásnál a tárgy legközelebb és azt közvetlenül érinteni kell: az izlésnél már közvetve t. i. a nyál által érintjük; a szaglásnál távolabb a tárgy; még távolabbra eshetik a hallásnál; a látásnál végre mérhetlen távolságban szemlélhetjük a tárgyakat, például a csillagokat. **3.** Legélesebb érzékek a tapintás és hallás: a szunnyadozó és haldokló érzi keze szorittatását és hallja a beszélőket, noha mit sem lát. **4.** Vannak érzéki különösségek vagyis eltérések: így némely ember jól hall, de a hanglejtést nem különbözteti, azért is alkalmatlan zenére.

Mi módon közlik érzékeink a külvilág hatását a lélekkel, határozottan nem tudjuk. Vannak feltevések — hypothesis — például: hogy az idegek hegedühurokhoz hasonlóak, vagy hogy csőidomúak, mikben finom anyag, melyet ideglélnék — spiritus nerveus — neveznek, a be nyomatokat az agyba viszi és a lélekkel közli.

II. FEJEZET.

BELSŐ ÉRZÉK.

21. AZ ÉRZETEK SAJÁTSÁGAI.

A belső érzék avvagy érző tehetség a végett van adva, hogy az ember mint érzéki lény életműsége állapotjait és életszükségeit vegye észre. — Némelyek a belső érzéket az eszmélettel és a lelki működésekrei figyelemmel cserélik föl, de az eszmélés nem az érzéknek, hanem a gondoló tehetségnek avvagy szellemi életünknek tulajdona.

Mások ide az igaznak, szépnek és jónak érzelmeit számítják, de ezeknek alapja szellemi természetünk.

Az érzéki érzetek sajátosságai ezek. 1. Az érzetek első jelenetei a léleknek. Mihelyt a gyermek születik, érzi a külvilág hatását, mit jajgatással jelent ki. 2. Az érzetek mindenkor életünk való állapotjai, és ennekokáért közvetlenül bizonyosak. 3. Az érzetek mindenkor csak egyéniségünk állapotjai, s ennél fogva nem minden emberben ugyanazok, például azon egy étel, levegő, testmozgás egyikben kedves, másikban kedvetlen érzetet szül. 4. Az érzetek ingerül szolgálnak tagjaink önkényű mozgztatására; de néha a testet önkénytelenül is hozzák mozgásba. Hogy a gondolkodó erőre is hatnak, az indulatok tanusítják.

22. KEDVES ÉS KEDVETLEN ÉRZETEK.

Az érzetek már kedvesek, már kedvetlenek. Életszükségeink kielégítése, életerőnk rendes működése kedves érzet által nyilatkozik; ellenben életszükségeink elnyomása, idegeink és izmaink sértése, életműségünk rendetlen munkássága kedvetlen érzetet okoz. Így kedves munka után a nyugalom; a tápláló étel; kedvetlen a gyomórterhelés, huzamos munka, virasztás. — A kedves érzetek kielégítenek, s ennél fogva az életerőt altatják; a kedvetlenek pedig, minő a fájdalom, hathatós ingereket képeznek azoknak elhárítására. Így a kedvetlen érzet az életerőnek rugonya és a munkásságnak élesztője.

Az ember élete szünteleni játéka a kedves és kedvetlen érzeteknek. Érzeteinknek e rendes játékát meg kell különböztetni a szeszélytől, minek helye van, ha önkénytelenül ellenkező érzetbe és állapotba esünk, p. o. örömből bűba.

23. AZ ÉRZETEK NEMEI.

Az érzetek két neműek: egyetemes és részletes érzetek. Hogy életünk szükségait és életműségünk állapotjait

észrevehessük, szükséges, hogy jelenkezzenek azaz idegeinket és izmainkat ingereljék. Ebből származnak az ugynevezett életérzetek — *Vitalempfindungen* —, melyek szint'annyi ingereket képeznek.

Első és egyetemes az életnek érzete, az önérzet; mely testünk és lelkünk közösülésén alapszik és születésünktől fogva halálunkig tart. Ide számítjuk : 1) az egészség és betegség érzeteit : amazok életműségünknek rendes, ezek megbomlott működéseiből erednek, 2) a testi erő és gyengeség érzeteit, 3) a vidámság, nyugalom és szorongás, nyugtalanság érzeteit : amazoknak helye van, ha a működések könnyen és élénken mennek véghez ; ezek beállanak, ha a működések fönakadnak.

Az egyetemeseken kívül vannak részletes érzetek is, mely a test különös részeiből avvagy különös műszereiből fakadnak. Illyenek azon érzetek, melyek az érzéki szemléletekből származnak, például öröm a hajnal látásából, gyönyör a madarak hangicsálásából, élvezet az étel és ital ízéből.

A részletes érzetekhez tartoznak : az éhség, szomjúság, csiklándozás, nevetség, fájdalom, tüszentés, émelygés, szédelgés, ájulás, ásitás. (A képzetekből származó érzetekről 43. szám alatt.)

II. SZAKASZ.

INGER.

24. AZ INGER ALAPJA.

Az inger — *Trieb* — az érzéki testnek azon alkattján alapszik, minélfogva életszükségei és veszélyei érzetek által nyilatkoznak azaz idegeinket és izmainkat ingerlik, mi által azon életszükségek kielégítésére és a veszélyek elhá-

ritására indittatunk. Az inger tehát testi izgatáson — Reitz — alapul, és a test föntartására czéloz.

25. KIVÁNÁS ÉS UTÁLÁS.

Az inger testi izgatáson alapszik, az izgatás pedig mint érzet jelenkezik: a kedves érzetet megtartani, a kedvetlent távoztatni törekszünk. Az inger működése tehát a kívánás és utálás. Így az érzéki kéjt kívánjuk, a fájdalmat utáljuk.

26. NEMEI.

Minthogy az érzetek ingerül szolgálnak, annyi az inger, a hány az érzet. Első és egyetemes az életinger, mely a testi élet föntartására czéloz. Társai: az étel, ital, kiürülés, nyugalom és alvás ingerei. Ezeken kívül van nemi inger és az oktan állatokban természetösztön — instinctus naturae —. Különös ügyességet mutat a föske fészkelésben, a hód háza építésében, a méh a léplyuk rakásában, a fenevad cselben minden megelőző tanulás vagy meggondolás nélkül. (Ezen ösztön a természet titka)

27. ÉRZÉKI VÁGYAK.

Az ingertől az érzéki vágy abban különbözik, hogy az ingernek közvetlen alapja a testi izgatás és abból származó érzet; az érzéki vágy közvetlenül szemléletből és képzetből fakad. Így látván a gyermek szép almát, utána vágyódik. (A többi vágyakról a kedélynél)

III. SZAKASZ.

KÖZVETÍTŐ TEHETSÉGEK.

I. FEJEZET.

VISSZAIDÉZŐ TEHETSÉG.

28. ÉRZÉKI ÉS ÉRTELMI MŰKÖDÉSE.

Az érzéket és gondolótehetséget a visszaidéző tehetség — Reproductionskraft — és figyelem közvetítik, melyek részint érzékiek, részint értelmiek.

Érzékkel szemléleteket és érzeteket szerezünk : ezek csak hamar új meg új szemléletek által elhomályosíttatnak és ugyszólván a lélek háttérébe tolatnak. De a léleknek van tehetsége az illy elhomályosodott szemléleteket és érzeteket visszaidézni azaz újra világosságra hozni és maga elé állítani : ez a visszaidéző tehetség, és az illy visszaidézett tárgy a kép, képzet, vagy tágas értelemben eszme — idea —. A képzetet a szemlélettől jól meg kell különböztetni : a képzet csak megújított észrebevés, ennek tehát csak képmása, képviselője ; továbbá az észrebevésnek tárgya jelen van, a képzet pedig többnyire a múltat tárgyazza, amaz tehát közvetlen, ez közvetett érzéki ismeret.

Működése kétféle : érzéki és értelmi. Érzéki a visszaidézés, ha a lélek önkénytelenül és mintegy szenvedőleg működik ; értelmi pedig, ha önkényileg és szándékosan hozza vissza az észrevett tárgyakat. (Ez utób-
biraol a 36-dik szám alatt.)

Kérdés már : mi a visszaidézés alapja ? E működésnek alapja testi és lelki. Az elsőt az idegrendszer, jelesen az agy működése eszközli, mit a tapasztalás is igazol : így az ifjak, minthogy agyvelőjük gyenge és idegök érzékeny, az észrevett tárgyakat könnyebben és világosban idézik vissza elméjükbe, mintsem az öregek ; továbbá a gyakori fejfájás, némi agynyomás, buja élet, minthogy az agyvelőt erőtlenségre, e tehetség élénkségét is gyengítik. — A visszaidézésnek lelki alapja az ugynevezett eszmetársasítás — associatio idearum — tudnillik : az észrevett tárgyakat valamelly jelenlevő észrebevés hozza vissza elménkbe, így például a czégérlátása a bormérést juttatja eszünkbe.

29. AZ ESZMETÁRSASÍTÁS TÖRVÉNYEI.

Azon kellő föltételek és módok, mellyek szerint az elhomályosított szemléletek újra föltűnnek és egymáshoz

társasulnak, az eszmétársasítás törvényei, miket vizsgálni igen érdekes, mivel ezek szerint önkényileg is rendezhetjük képzeleteinket.

E törvények alapja a vonatkozás, tudniillik: azon tárgyak társasulnak, melyek egymásra vonatkoznak azaz közelebbi viszonyban állanak. E viszonyok pedig: az együttlét, egymásután, hasonlatosság, ellentét, okság és kiegészítés.

30. AZ EGYÜTTLÉT TÖRVÉNYE.

Azon tárgyak, melyek együtt léteztek és jelentkeztek, elménkben társasulnak. Így a temető hely látása a halottakat juttatja eszünkbe. E törvény szerint fölköltik egymást **1)** az esemény és körülményei, például Szigetvár ostromlása és Zrinyi vitézsége, **2)** a jel és jelölt tárgy, például a betűk és hangok, szavak és gondolatok, az öltözet és hivatal, az emlékszobor és jelentése. E törvényből érthetni, miért oly kedves mindenkinek szülőföldre, miért oly hatásuak némely szavak (mi a tatár?)

31. AZ EGYMÁSUTÁN TÖRVÉNYE.

Azon tárgyak, mik egymás után következtek, egymást társasítják, például Mohács vésznapja és Buda elfoglalása. Az egymásután törvényéből magyarázhatni a szóemlékezésnek hatását, t. i. mit sokszor mondottunk el egymás után, az megújul elménkben a nélkül, hogy arra figyelnénk. Innét keletkezik a készség az írásban, olvasásban, zenében, végre a jó és rossz szokásoknak hatalma.

32. A HASONLATOSSÁG TÖRVÉNYE.

Hasonló tárgyak eszünkbe juttatják egymást, ha például embert látok barátomhoz hasonlót, ez jön eszembe. Ebből érthetni, miért könnyű átmenni beszélgetés-

ben hasonló tárgyakhoz, miért várunk hasonló körülményekben hasonló eseteket, miért zavarunk össze hasonló neveket, történeteket.

33. AZ ELLENTÉT TÖRVÉNYE.

Ellentett tárgyak is társasulnak elménkben, p. o. béke és háboru, élet és halál. Ebből származik a gunybeszéd és ellentétel — antithesis —, például: sok szó, kevés tett; hosszú gyűlés, kurta eredmény, stb. (Széchenyi István „A kelet népe 1844-ben.”)

34. AZ OKSÁG TÖRVÉNYE.

Az ok és okozat, a cél és eszköz egymást kölcsönösen ébresztik: így a várromok látása vészes háborukra emlékeztet, a mértéktelen borivás a részegségekre figyelmeztet.

35. A KIEGÉSZÍTÉS TÖRVÉNYE.

Az egész és rész, a nemek és fajok meg egyedek fűződnek elménkben, például ha valamely könyv jön eszünkbe, tartalmát és egyes tanítmányait is juttatja elménkbe; a katonaság képze a huszárokra emlékeztet.

36. ÖNKÉNYTELEN ÉS ÖNKÉNYŰ ESZMETÁRSULAT.

Az eszmetársasítás már önkénytelen, már önkényű. Az önkénytelent egyedül a visszaidéző tehetség az előadott törvények szerint viszi véghez és érzéki életünkhöz tartozik, miért is az oktan állatoknak szintugy mint az embernek tulajdona azon kivétellel, hogy azok csak az együttlét, következés és hasonlatosság törvényei szerint társasítanak, az ember pedig képzeit minden viszony szerint és önkényileg t. i. az értelem segédelmével fűzi. — Az önkénytelen társasításnak helye van: 1) ha a külső érzékek nyugszanak, innét származnak álomké-

peink, 2) heves indulatokban, vagy betegségben, például ideglázban. Ebből magyarázhatni: 1) miért nem képes némely ember huzamosban figyelmezni, tudniillik új tárgyak jönnek eszébe, mi által a figyelem háborgattatik, 2) abból következik némely képzeteknek hatalma, t. i. olly sokszor ébrednek föl elménkben és annyira uralkodnak rajta, hogy azoktól meg nem szabadulhat, illy rögzött eszméket — fixae ideae — az örülteknél tapasztalhatni, 3) innét érthetni a rokon és ellenszenvet, t. i. vannak, kiket első látásra megszeretünk, másokat utálunk akaratunk ellen: azok kedves, ezek kedvetlen érzeteket gerjesztenek föl bennünk.

A önkényes eszmetársasításból kiismerhetni az ember lelkiületét és uralkodó vágyait, tudniillik azon képzetek, miket szívesen emleget, kijelentik, minő terveket tűz maga elé és minő vágyakat táplál: így Julius Caesar nagyravágyását már akkor mutatta ki, midőn csekély falu látásánál azt vallotta, hogy inkább szeret itt első, mint Rómában második lenni. Ebből érthetni, mikép birnak némelyek olly könnyen szíveket meghódítani, tudniillik olly képzeteket idéznek elő azokban, mik által megindulnak. Maria Therezia hét ellenségtől megtámadva az egybegyült ország rendeit őseik vitézségére emlékeztette és czélt ért. Napoleon így szólította föl seregét: föl katonák! föl megmenteni Franciaországot!

37. ÁGAI.

A visszaidéző tehetség ágai: az emlékezés és képzelem — phantasia. — Mind a kettő az észrevett tárgyakat visszahozza, de az emlékezés változatlanul, a képzelem megváltozva.

I. CZIKK.

E M L É K E Z É S.

38. ÉRZÉKI ÉS ÉRTELMI.

Az emlékezés azon tehetség, minél fogva az észrevett tárgyakat úgy, a mint léteztek és jelenkeztek, idézzük vissza: például a látott sz. Gellérhegyének képze-
te emlékezet. Az emlékezést történet-íróhoz hasonlíthatni.

Az emlékezés érzéki és értelmi: amaz közös az embernek az oktalan állatokkal, ez egyedül az embernek tuajdona. Az érzéki emlékezés önkénytelenül tartja a szerzett ismereteket; az értelmi magát szándékosan helyezi a múltba. Némelyek visszaemlékezést említenek, minél fogva az ember az észrevett tárgyakra ráismer, de ez nem egyéb, mint hiv emlékezés.

Az emlékezés ellenkezője az elfeledés vagyis azon gyengesége az elmének, miszerint nem képes a meghomályosult észrevevést világosságra hozni.

E tehetség függ: először az agytól. Így az ifjak, mivel agyvelőjük ingerlékeny, könnyebben tanulnak, mint az öregek. Másodszor az érzéktől: a mi nagyon hat érzékünkre, például rendkívüli esemény, tartósan marad emlékezetünkben. Egyáltalában: mit közel időben, mit többször és világosan vettünk észre, arra könnyen visszaemlékezünk. Így gyermekkori tapasztalásunk most már homályos előttünk. Ki csak egyszer látott valamely várost, azt homályosan tartja elméjében. Ha valamely háznak minden részeit, némely embernek minden arcvonásait jól néztük meg, annak képe hiven és világosan marad elménkben. — A látás tárgyait legvilágosban tart-

juk elménkben; homályosban a hallás és tapintás adatait, leggyengébben az ízeket és szagokat.

Minthogy az emlékező tehetség ága a visszaidéző tehetségnek, ennél fogva az eszmetársasítástól függ, sőt azon alapszik. Részletesen az együttlét, egymásután és kiegészítés törvényei alapítják az emlékezést.

39. NEMEI.

Az emlékezés tárgyra nézve különmemű: szó és dolog, hely és idő, szám és nyelvemlékezés. Könnyű szó és nyelvemlékezéssel az ifjak birnak; a dolog emlékezés a korosabb embernek tulajdona, kiből a gondoló tehetség már fejlett s ki a gondolatok rendét fogja föl.— Szóemlékezésre oly nemű ismeretekben szorulunk, melyek tulajdon neveket, műszavakat és idézeteket tárgyzanak. A dologemlékezés nem csak a tudományokban, hanem a közéletben is fölötte bősös, s ennekokáért a görögök és rómaiak a jó emlékező tehetséget igen nagyra bocsúlték.

Az emlékezés jeles: 1) ha nagy azaz sok tárgyra terjed, 2) ha gyors, kevés fáradsággal működik, 3) ha erős vagyis tartós, t. i. sokáig tartja a szerzett ismereteket, 4) ha hív azaz ráismer az észrevett tárgyra és azokat másokkal össze nem zavarja. Mind ezen jelességekkel csak kevés ember dicsekedhetik; azonban voltak az ó és új korban rendkívüli emlékezésű férfiak, Cyrus, Mithridates, Seneca, Heineke, stb. Amerika őslakói képesek a térítő papok beszédeit egészen elmondani.

Az emlékező tehetséget legjobban művelhetni gyakorlás azaz tanulás által. Sükeres tanulásra szükséges: 1) hogy mindennek előtt jól értsük a tárgyat. Nem tanácsos a gyermekkel azt tanultatni, mit esze föl nem ér. 2) A fölvevett tárgyat helyes rendbe kell szedni s minden ré-

szeit egyenkint elménk elé állítani. 3) Néha jó fönhangon tanulni, hogy két érzéssel hallás és látás által vehessük föl a tárgyat. 4) A tulajdon neveket és mûszavakat ismeretes jelekhez kell kötni azaz társasítani, például Árpádot árpához. Végre 5) kívántatik gyakori ismétlés, de nem annyira gyakori olvasás, mint inkább könyv nélküli elmondás. Ezen előadott szabályok szerint legsükeeresben tökélyesíthetni az emlékezést, és ezekben áll az emlékezés mestersége — *ars mnemonica* —, miről olly sokat irtak a régiek és újabbak, nevezetesen Kaestner.

Önkényileg elfeledni nehezebb, mint emlékezni. Az elfelejtés szenvedett bántalmainkra és bajainkra nézve jótékony. — Plinius említ egy valakit, ki fejbe üttetett, minek következtében egyedül az olvasást felejtette el. A részletes elfeledésre sok példát hoz föl Haller. — A könyvek sokasága az emlékezés gyakorlásának ártott.

II. CZIKK.

K É P Z E L E M.

40. ÉRZÉKI ÉS ÉRTELMI.

A képzelem szinte, mint az emlékezés, az észrevett tárgyakat visszaidézi, de nem úgy, a mint jelentkeztek, hanem megváltozva, tudniillik a szerzett képzetekből új képeket szerkeszt.

E tehetség működésre nézve kétféle, érzéki és értelmi. Az érzéki képzelem, melly az oktalan állatokban is meg van, önkénytelenül működik, ennek helye van az embernél is, például alváskor. Az értelmi képzelem, mit költő tehetségnek neveznek, egyedül az embernek

tulajdona, minél fogva az észrevett tárgyakból önkényileg új képeket teremt. E képzelmet teremőnek nevezik, nem mintha új tárgyakat anyagra nézve hozna létre, hanem mivel az észrevett tárgyakat új alakban szemlélteti. Alakítása pedig abban áll, hogy a szerzett képzeteket taglalja, és vagy bizonyos terv szerint, vagy egyedül szeszélyből összerakja, már nagyítja, már kisebbíti. Így származtak a tündérvárak, az ugynevezett aranyország — Eldorado —, a mesés óriások, boszorkányok, szárnyas lovak, stb. — A képzelmet rajzolóhoz hasonlíthatni, s főleg a hasonlatosság törvényén alapszik.

A képzelem józan, ha műveit karóltve az értelemmel alakítja, és azokat a való kultúrgyaktól megkülönbözteti. Kórságos a képzelem, ha elmeszüleményeit a kultúrgyakkal fölcseréli: az illy fölcserélt képzet agyrém, képzelődésnek neveztetik — chimaera — millenek álmaink és az örültek képzetek. (Erről e tan végén)

A józan képzelemnek művei: 1) minden jelképek — symbola —, betúk, számok, mértani idomok — figurae —, minden új gépek, szerszámok, butorok. Mind ezeket képzelünk az értelem segedelmével rajzolja. 2) Minden eszmények — idealia —, vagyis a művek és cselekedetek mintaképei, például a tökélyes országnak a tökélyes bölcsnek eszménye. Az eszményeket képzelünk az ész segedelmével képezi, és ezen tehetség a szoros nevű költő képzelem: így rajzolják a költészek az aranykort, ilyen Ovid metamorphosisa.

A költő képzelem tulajdonságai: 1) az eredetiség, miszerint a mű nem másolat, 2) a teljesség azaz tökélyes egész és szépen öszhangzó képet állítson föl, 3) a remekiség, miszerint a mű a szép tárgyaknak mintaképe. (Ezekről részletesen a szép műtan)

41. A KÜLVILÁGNAK NAGY HATÁSA VAN KÉPZELMÜNKRE.

A heves égal a költő képzelmet éleszti, mit a napkeletiek példája tanúsít. Továbbá a kies és változatos tartomány, a róna mezők, a hegyek, erdők, folyamok, tavak, a tenger ezerféle képekkel gazdagítják az elmét és az eszmények képzésére hevitik. Ide járul a nemzetek története, fényes tettei, vitéz hadai: így Trója meghódítása, a persák fölötti győzelem Marothonnál és Salamisnál, a görög költőket és művészeket remek műveknek teremtésére buzdította. Végre testünk állapota, a kor, életmód és vallás nagyon hatnak képzelműnkre. Az ingerlékeny idegűek, lázas betegek, fűszeres ételekkel, szeszes italokkal, mákonynyal élők heves képzelműek szoktak lenni.

42. A KÉPZELEMNEK NAGY HATÁSA VAN AZ EMBERRE.

1. Mi testünket illeti, a gyászos események halála vagy olvasása, ha pusztá költemények is, sirásra fakasztja az embert, főleg az ingerlékeny idegűt. Hasonlóan mesék a kísértetekről borzadást okoznak a gyermekben. Pusztá álmok képesek testünket megrendíteni. Mérő képzelés émelygésre indít. Végre bizonyos, hogy a képzelem veszélyessé teheti a betegséget, sőt betegséget és halált okozhat. Ez utóbbit némelyek tagadják, de bizonyos az, hogy a pusztá képzet heves érzeteket gerjeszthet, ezek pedig néha veszélyesen hatnak a testre. De a képzelem a gyógyulást is jótékonyan segíti, ez okból is törekszik az orvos önmaga és gyógyszere iránt bizodalmat nyerni. 2. Lelkünkre nézve a képzelem elménket új képekkel gazdagítja, s így minden művé-

Figyelmünk jeles: először ha hatalmas, t. i. sok tárgyra terjed; másodsor ha erős és huzamos, azaz nem könnyen fárad, és akadályok által zavarba nem jő. Rendkívüli figyelemmel bírtak Archimedes és Julius Caesar: amaz mértani elmélkedésében a város ostroma sem háborgatta, ez több levelet szózott és maga is irt egyszersmind.

Hogy figyelmünket erősíthessük, komoly tárgyakkal kell foglalkodni, mire nézve a mennyiségtan és gondolkodástan segéd kezét nyujt. Folytonos elmejáték, rendetlen foglalkozás értelmi figyelmünket gyengítik és elmeszórakozást szülnek.

Az elmeszórakozás azon gyengéje figyelmünknek, miszerint ez szanaszét bolyong minden határozott irány nélkül. Ez elszóródást a gyermeknél tapasztalhatni, ki még erőtlen arra, hogy elméjét egy tárgyra huzamosan szorítsa. Ebből a gondolatlanság — Gedankenlosigkeit — származik. A szórakozással az elmerülés áll szemközt, mellyel elménk önkénytelenül egy tárgyra van szegezve. Így andalgás, mélézásból rögzött eszmék erednek.

Az értelmi figyelmet a föntebbi szerint igen művelhetni. Minél hathatósab e képzeleteinkre és gondolatainkra figyelmeztetés, annál tisztább ismeretek birtokába jut az ember. Azonban mind az érzéki, mind az értelmi figyelmet egyaránt kell kiművelni, különben már az egyik, már a másik rövideiséget szenved. Így némelyek csak arra figyelnek, mi rajtuk kívül történik, belsejökre épen nem tekintenek: ezek gondatlanok és könnyelműek szoktak lenni. Vannak mások, kik elmélkedésben úgy elmerülnek, hogy magok körül semmit sem látnak, sem hallanak. Ezek búskomorokká válnak — melancholi —. (Erről e tan végén)

HARMADIK RÉSZ.

SZELLEMI ÉLETÜNK RÉSZLETESEN.

46. ÖNTUDAT.

Az öntudat általjában a lét és tudat egyesülése, vagyis azon tudat, hogy létezőnk. Öntudatra az ember csak fokankint jó. Az ember első élete merő testképzés anyja méhében, hol teste életműsége és érzékei fejlődnek, tehát merő tenyésző élet. Ezen kifejlés után kezd érezni és mozogni, melly érzéki életet a gyermek csak születése után ér el tökéletesen. Most kezd tárgyakat különböztetni: a fényt szemmel kíséri, hangok felé fordul, nyújtott eledlek után kap és lábaira emelkedik. Ez az érzéki életnek időszaka, mellyben a gyermek az észrevett tárgyakat elméjében megtartja és fűzi. Szellemi életre csak akkor ébred fel, mikor gondoló tehetsége kezd működni, azaz mikor önmagára és a kültárgyakra figyel, eszmél, magát a kültárgyaktól és ezeket egymástól megkülönbözteti, s főleg mikor szabad akarata nyilatkozik azaz szándékosan cselekszik és észreveszi, hogy nem csak érző, hanem öncselekvő lény, szóval személy. Ezen időtől fogva nem beszél a gyermek többé magáról a harmadik személyben, hanem az elsőben: én akarok. Előbb csupán érezte létét, most már tisztán tudja, hogy létezik és él. Az öntudatot eszméletnek nevezik, mivel eszméléssel azaz értelmi figyelemmel jön az ember öntudatra.

Mind azt, mit öntudatban megkülönböztetünk és közvetlenül tudunk, az öntudat adata, szóval tény. Tudjuk pedig: 1) hogy létezőnk. E létünk tudata olly bizonyos, hogy semmi okoskodással el nem vitázhatni, és

semmi bizonyításra nem szorul. 2) Hogy önálló lények szóval egyének vagyunk, mit e szóval „én“ fejezünk ki. 3) Hogy nem csak érző, hanem gondolkodó és magunkat szándékosan elhatározó egyének azaz személyek vagyunk.

Létünk tudatával szorosan össze van kötve állapotink tudata, miket mindenkor az „én“nel együtt veszünk észre, például én látok, én hallottam azt, stb. Állapotink tudata a tágas értelmű öntudat, helyesebben eszmélet — Bewusstseyn —; személyiségünk tudata pedig a szoros értelmű öntudat, öneszmélet — Selbstbewusstseyn. —

Az öntudat az ember tulajdona; az érző lélek csak szemlél és érez.

47.

Ha szellemi tehetségeinket osztályozni szándékozunk, azoknak három nemét különböztethetjük: az elmét, kedélyt — Gemüth — és akaratot. Az elme avagy gondoló tehetség a fogalmaknak és eszméknek, a kedély az érzelmeknek — Gefühle — és vágyaknak, az akarat az ön-elhatározás és végrehajtásnak tehetsége. Az elme tárgyilagos, a kedély alanyi, az akarat részint tárgyilagos, részint alanyi.

I. SZAKASZ.

ELME.

48.

Az elme tágas értelemben mind az érzéket, mind a gondoló tehetséget foglalja körében; itt az elmét szorosan t. i. gondoló tehetségnek vesszük, melly szellemi életünk tulajdona, s melly az értelmet és észet tünteti elő. Közönségesen felső ismerő tehetségnek nevezik.

A gondoló tehetség az érzéktől igen különbözik. **1.** Érzékkel csak külsőt fogunk föl; gondoló tehetséggel pedig a létezőknek belsejét, erőt, törvényeit, céljait, viszonyait, okait ismerjük meg. **2.** Érzék által az egyest, változót, esetékest vesszük észre; a gondoló tehetség pedig azt, mi a létezőben általános és szükséges, nyomozza. **3.** Érzékkel a jelenkező tárgyakat csak érezzük és szemléljük; gondoló tehetséggel az érzéki képzeteket fejtegetjük és rendezzük, szóval megítéljük és valóban megismerjük. A gondoló tehetség szabad munkásságot nyilvánít.

E tehetség általában véve értelemnek és észnek nevezetik, de ezek szorosán véve egymástól nagyon különböznek. Az értelem az érzéki tárgyak körében marad, azokat fejtegeti és rendezi; az ész főleg emelkedik, és az érzék fölöttit, a szellemit, az általánost vizsgálásának tárgyául választja, minek következtében a tiszta eszmék birtokába jut.

I. FEJEZET.

É R T E L E M.

49.

Az értelelem a fogalmak, ítéletek és következtetés tehetsége. Működés módja az elemzés és összekötés — analysis et synthesis —. Az elemzés, más névvel taglalás, fejtegetés, azon működése a gondoló tehetségnek, miszerint az észrevett tárgynak tulajdonságait szétválasztja és egyenkint vizsgálja a végett, hogy azokat megkülönböztesse. Így fejtegetjük a nemzeteknek testi és lelki tulajdonságait; így vesszük észre, hogy az élőfa gyökből, ágokból és levelekből áll. Ezen ele-

mezés az értelmi elvonás — abstractio logica —. Az összekötés, másképp rendezés, szerkesztés, elménk azon működése, minél fogva az egyes tárgyakat és különös tulajdonságokat valami egyetemes azaz nöm alá rendezi és ezzel összeköti. Így rendezzük a francia nemzetet az emberi nöm alá; az élőfát a növény osztályába rendezzük. Ezen rendezés az értelmi fölvevés — subsumtio logica —. Mind az elemzés, mind az összekötés csak külön iránya az értelmi figyelemnek, szóval az eszmélésnek — reflexio logica —.

50. A FOGALMAK TEHETSÉGE.

A fogalmak tehetsége különösen értelemnek nevezetik. A fogalom a több tárgyakkali közösnek, szóval az egyetemesnek — universale — képzete: ez által értelmünk az egyes tárgyakat egységgé foglalja. Így a fogalom „eszes állat“, szóval „ember“ alatt Pétert, Pált, Árpádot, Hunyadit s mind azokat, kik az emberi nömhez tartoznak, értjük.

Értelmünk működési kellékei: 1) az érzéki képzet, miből a fogalom származik, 2) a szándékos elemzés és összekötés, mi által képezzük, 3) a szó, mi által megjelöljük. Ugyanis az érzéki képzetek valami közöst és sajátost foglalnak, de nem elválasztva, nem különböztetve. Értelmünk azokat megkülönbözteti, és a sajátost a közös vagyis egyetemes alá rendezi. E rendezésre némi kötelék szükséges, mire a szó segédül szolgál, melly a képzeteket megjelöli. (Erről 58. szám alatt)

A fogalom képzésében két uton haladhatunk: t. i. vagy az adott egyes képzetekből elvonás által az egyetemeset képezhetjük, vagy a már kész egyetemes képzetekből bizonyos terv szerint új fogalmat szerkeszthetünk. Az elsőt természetes utnak, a másodikat mesterségesnek

mondják. Így például Péter, Pál képzeiteiből elvonás által az ember fogalmát képezzük. Az idom, oldal és szöglet fogalmaiból a négyszög fogalmát szerkesztjük — *dati et factiti conceptus* —.

Az érzéki képzet a fogalomtól abban különbözik, hogy amaz egyedi, ez egyetemes képzet: így Duna, Buda érzéki képzetek; folyam, város fogalmak azaz nemek. Van ugyan egyedi fogalom is, de akkor a fogalom az egyes tárggyal együtt vétetik, például Magyarország. — A szemlélet közvetlen, a képzet és fogalom közvetett észrevevés.

51. ITÉLET.

A fogalmak szinte, mint az érzéki képzetek, társasulnak elménkben: erre nézve gondoló tehetségünk a fogalmakat is összeköti. A fogalmak közvetlen összekötése az ítélet, a közvetett összekötés a következtetés, másképp okoskodás.

Az ítélet a fogalmak közvetlen viszonyát t. i. azoknak megegyezését, vagy ellenkezését adja elő, például az ember halandó, nem mindenható. — Az ítéletet is az elemzés és összekötés által képezzük, s mind az elemzés, mind az összekötés különne mű ítéletet ad. Elemző ítélet — *analyticum* — ez: az élőfa gyökből, ágokból és levelekből áll. Összekötő — *syntheticum* — ez: az élőfa növény.

A fogalom képzését az elemzés és összekötés eszközli, de mind a kettő általán véve ítéelés, a fogalmat tehát az ítéelés képezi. — Az ítélet szóval kifejezve tétel, vagy állítás.

52. KÖVETKEZTETÉS.

A következtető avagy okoskodó tehetség valamelly ítéletből mást hoz ki, például: a mi térben terjed, az

való test, de a levegő térben terjed, a levegő tehát való test. — A következtetést is az elemezés és összekötés eszközli, és mind a kettő különmemű következtetést alkot: t. i. vagy egyes esetekről egyetemes ítéletre azaz elv-re, szabályra emelkedünk, vagy illy elvből egyes eseteket hozunk ki. Az első következtetésmód a behozás, a második a lehozás — *inductio et deductio* —. (Ezekről a gondolkodástanban.)

A következtetés is általán véve ítézés: az ítélet tehát a fogalmat és következtetést közvetíti, és az értelem egyáltalában véve ítéző tehetség.

53. TISZTA ÉS ALKALMAZOTT GONDOLKODÁS.

Tiszta a gondolkodás, ha egyedül módjára azaz alakjára tekintünk: e módja pedig a fogalomképzés, ítézés és következtetés. Alkalmazott pedig, ha tartalmát vesszük tekintetbe, vagyis ha gondolatink által az észrevett tárgyakat meghatározzuk. Ezen alkalmazott gondolkodás a megismerés, és eredménye a szoros nevű ismeret. Miből érthetni, hogy az ismeretnek elemei: a gondolat azaz fogalom és az észrevett tárgy — *ideale et reale* —.

A fogalom elvont — *abstract* —, ha tisztán azaz magában vesszük; összetett pedig — *concret* —, ha egyes tárgyra alkalmazzuk. — Minden ismeret ítéletet fejez ki.

54. AZ ISMERÉS KÖRE.

Az ismerésnek három működésköre van. 1. A fogalmakat és elveket egyes esetekre alkalmazzuk és meghatározzuk, valamelly eset azon fogalom, vagy elv alá tartozik-e, vagy nem: így állítjuk, hogy a négyszöges kör lehetetlen, hogy a levegő való test. Ez az igaznak köre. 2. Megítéljük a tárgyilagós czélszerűséget, tud-

niillik a czélok és eszközök megegyezését, legyen ez a czélszerűség akár a természet, akár a művészet körében: így megítéljük a fül, szem, valamely rajzkép, szobor, költemény böcsét. Ez a tárgyilagos jónak és szépnak köre. **3.** Tekintetbe vesszük testi és lelki életünk szükségait, viszonyait, czéljait, és meghatározzuk, megfelelnek-e ezeknek akár közvetlenül, akár közvetve mind a külvilág tárgyai, mind magunk állapotjai és cselekedetei. Mi testi életünk szükségait közvetlenül elégíti ki, az kedves, gyönyörű; mi közvetve, az hasznos. Mi szellemi életünk követeléseinek felel meg, az általánosan jó, erkölcsös. Például: kedves a gyümölcs ize; hasznos a gyümölcsfa ültetése; általánosan jó az igazság kiszolgáltatása, az emberi szeretet, az ifjuság nevelése. Ez az alanyi jónak köre. Az első csupa elméleti, a harmadik egyedül gyakorlati, a második részint elméleti, részint gyakorlati ismereteket foglal.

55.

Minthogy a gondolkodás kellékei az eszmetársasítás, figyelem és nyelv: ezeknek kiművelése a gondolkodás kiképzését is eszközli. **1.** A szorosán vett értelem kiművelésére kívántatik, hogy sok szóra tegyünk szert, a szavakat mindenkor határozott értelemben vegyük, s végre világosan beszéljünk. A homályos beszéd a határozatlan és zavart gondolkodásnak jele. **2.** Az ítélő tehetség kiművelése követeli, hogy a tárgyak viszonyaira figyeljünk. **3.** A következtető avagy okoskodó tehetség kiképzése alapos gondolkozásban áll: ennek birtokába juthatunk, ha az események okait és következéseit, czéljait és eszközeit figyelemmel vizsgáljuk.

II. FEJEZET.

É S Z.

56.

A z é s z a szoros értelmű eszmék tehetsége. Tiszta észnek nevezzük, hogy az értelemről, mely az érzéki tárgyak körében marad, azokat fejtegeti és rendezi, megkülönböztessük. Az értelem a létezőt úgy fogja föl, a mint jelenkezik, t. i. közös és különös tulajdonságai-val, viszonyaival, külső és belső állapotival. A tiszta ész magasabban emelkedik, s elmellőzvé az egyest, változót, és esetékest, egyedül azt, mi a létezőben általános és szükséges, vizsgálja, mi által az eszmékre tesz szert.

Az eszmét különféleképp értik. Igen tágas értelemben az eszme a képzet, a gondolat, minek ellenében áll az elménken kívül létező való — ideale et reale —. Szorosban véve az eszme az általános és szükségesnek képzete, millyen: az egység, okság, közösülés, czél-szerűség, lét, erő. Ezek lényetani eszméknek neveztetnek — ontologicae —, miknek a lényeknek tőstulajdonságai felelnek meg. — Legszorosban véve vagyis a tiszta eszme olly tökélynek képzete, minek érzéki tárgy meg nem felel: minő a bölcsesség, szentség, boldogság, öröklét. Illy eszmék a való érzékfölöttit, a szellemit terjesztik elő: a tiszta észnek tárgya tehát az érzékfölötti, a szellemi. Szellemi céljainkat tárgyazó eszmék az igaz, szép és jó: ezekből a többi ismeret, művészet és erkölestani eszmék származnak. (Erről az ismeretnben)

Az észnek munkája: 1) a tudományok alapítása, mit a lényetani eszmék és ezekből folyó elvek eszközöl-

nek, 2) a szépművészetek föltalálása és kiképzése, melyeknek alapjai az eszmények vagyis a tárgyak és művek mintaképei, 3) a társadalom és ország elrendezése: az ész szabja a polgárok jogait és kötelességeit, melyek minden jól rendezett országnak alapjai, 4) a beszédnek kiképzése, mit az ész a képzelem és értelem segédelmével létesít.

Az ész szinte, mint az érzék, észrevevő tehetőség: az érzék az anyagot, külsőt, az ész a szellemet és belsőt veszi észre. Az érzéket és észet az értelem közvetíti, melly részint az érzéki képzeteket fejtegeti és rendezi, részint az észrevett tárgyakat az eszmék által meghatározza, megítéli. (54. szám)

57. AZ ÉSZNEK KIMŰVELÉSE.

Az észnek kiművelésére nevelés kell, mi nélkül a tulajdoni eszméket tiszta öntudatra nem hozhatjuk. Ugyanis az ész pusztá tehetőség, működésére tehát élesztés és fejlesztés kívántatik. Szellemre pedig csak szellem hathat élesztőleg: e szellemi fejlesztés és kiképzés a nevelés. Állításunkat azon tény igazolja, hogy az ember szellemi életének kiképzését csak emberekkeli közlekedésben éri el. Az ember úgy van alkotva, hogy egyfelől másoknak szellemi működését önmaga működéseiből ismerheti meg, másfelől eszmélete az által fejlődik és tisztává válik, hogy szellemi munkásságot másokban vesz észre, mi által öneszméletre és önismeretre jó. — Továbbá az eszméket úgy mint az érzéki képzeteket az értelem hozza tisztába; az értelem pedig működésében a nyelvtől, ez a neveléstől függ.

A nevelés hiánya okozza, hogy a tiszta eszmék a vad embereknél fejletlenek.

III. FEJEZET.

JELÖLŐ TEHETSÉG.

58. JELEK.

Az elmének azon tehetsége, miszerint fogalmait és eszméit jelekhez köti önkintesen, a jelölő tehetség — facultas signatrix —. A jel ugyan a képzelem műve; de minthogy a fogalmak és eszmék tehetsége a gondoló tehetség, és a jelölés önkintes munkásságot nyilvánít, melly a gondoló tehetség tulajdona, ennélfogva a jelölésben mind a képzelem, mind a gondoló tehetség részt vesz.

A jel olly érzéki kép, minek észrevevése más képzetet költ föl elménkben. Minthogy a jel és jelölt tárgy egymást fölköltik az eszmetársasításnál fogva, könnyen érthetni, mi haszna a sok divatozó jelnek.

A jelek természetiek és mesterségesek. A természeti jelekre maga a természet tanít: ilyenek azon hangok, mellyekkel érzeteinket nyilvánítjuk, például sírás, jajgatás, ilyen a tagjártatás, például szemlesütéssel szégyent jelentünk. A mesterséges jeleket az emberek szándékosan választották fogalmaik és eszméik jelölésére: ide tartozik az élő beszéd és írás.

Vannak különféle jelek: emlékek, u. m. sarkó, szobor; érdemjelek, például koszorú; jelképek, így a mérleg az igazságszolgáltatás jele.

59.

Van néma és élő beszéd. A néma beszédnek sok jele természeti, de vannak mesterséges jelei is. Menyire művelte az emberi ész e beszéd nemét, láthatni a süketnéma intézetekben és némajátékokban

Az élő beszéd avvagy nyelv szavakból, a szó tagolt hangokból áll. A szavak mesterséges jelei gondolatinknak, mert tanulni kell azokat és külön nemzeteknél különösek.

Az élő beszéd tökéletesb a némánál. A nyelv kevés számu hangokból áll, miknek különféle összekötése sok ezer szót képez, ezekkel pedig a legmagasb eszméket és legtitkosb érzelmeket jelölhetjük meg.

A szó igen hív képviselője a gondolatnak: van szinte, mint ennek, tartalma és alakja. Tartalmát a tagolt hangok képezik, mellyek a fogalmaknak egyes képzeihez hasonlítanak, szabályos szerkezete pedig a gondolatnak törvényes szerkezetéhez közelit.

60.

A nyelv mind reánk, mind feleinkre nézve, kikkel közlekedünk, szükséges. **1.** A szavak a gondolatok képzését és megtartását eszközlik. Ugyanis gondolkodás által az észrevett tárgyakat fejtegetjük és rendezzük: nehogy ezeket a képzelem összezavarja, szükség megjelölni, a szó pedig hív képviselője a gondolatnak. E megjelölés által azt is eszközöljük, hogy gondolatinkat visszaidézhetjük elménkbe tetszésünk szerint. Így a nyelv mind a gondolkodásnak, mind az emlékezésnek szükséges segéde. Figyeljen kiki magára, és észreveendi, hogy a szavak segedelmével ítél és következtet. **2.** Mi feleinket illeti, gondolatinkat ezekkel nem közölhetjük másképp mint szemlélhető jelek által, a szavak pedig legczélszerűbb jelei fogalmainknak és érzelmeinknek. Így a nyelv az emberi társaságnak összefűző láncza.

61. A NYELV EREDETE.

A nyelv eredetéről a tudósok vitatkoznak: némelylek közvetlen isteni adománynak, mások emberi

találmánynak tartják. Kik a nyelv isteni eredete mellett állanak, azt hozzák föl bizonyításul, hogy nyelv nélkül nem fejlődhetett az emberi ész, mert a szavak gondolkozásra szükségesek; továbbá hogy a nyelv alapszerkezete mindegyiknél ugyanaz, és ennél fogva sem egyszerre nem taláztatott föl, mivel arra kifejlett ész kellett volna, sem idő folytában, mivel így szerkezeti egységre nem jutott volna. Okul azt is említik, hogy az ember néma marad, ha mást nem hall beszélni, mit azoknak példája tanusít, kik az emberi társaságon kívül a vad állatok közt növekedtek föl.

Kik ellenkezőt állitanak, így okoskodnak. A nyelv külön nemzeteknél különböző mind szavakra, mind műveltségi fokra nézve: a nyelvnek e különfélesége és tökélyesülése jele annak, hogy emberi találmány. Ide járul, hogy az ember természeténél fogva mind azon eszközöket kezeli, mellyek a nyelv fölhalálására kellene. Beszédre t. i. kíváncsiak: beszédműszerek, értelem, mi által föl fogja az ember a tárgyak mibenlétét, képzelem, melly jelképeket rajzol, végre belső inger a gondolatok és érzelmek közlésére. Minthogy pedig e kellékek az első emberekben is megvoltak, őket méltán tarthatjuk a nyelv szerzőinek.

Mind ezekből az következik, hogy az ember találhatta föl a beszédet, és az ész meg beszéd karöltve s egyenlő lépéssel haladott a művelődésben.

62.

Noha közös minden nyelvvel az alapszerkezet (a beszéd részei, ezeknek eredeti viszonyai), még is minden külön nyelv sajátossággal bír, mit a szavaknak származtatása és ragozása, a szókötés, a szójárások s általában műveltségi foka képeznek.

A nyelv műveltsége a nemzet értelmi műveltségétől függ: minél jobban haladott a tudományokban és művészetekben, annál műveltebb a nyelve. Különös jelességei a nyelvnek: 1) a szavak gazdasága és szabatosága — praecisio. — Ha több tárgyra csak egy szót lel a nyelv, szegénységét árulja el. 2) A nyelvnek képzeletenysége. Ha a nyelv nem képes az eszmék fejlődésével haladni, műveletlen és tudományokra alkalmatlan. 3) A szabályosság. Sok kivétel a szabályok alól tökéletlenségre mutat. — A könnyű kiejtés és hangkellem — euphonia — csak mellékes jelességek.

Az angol nyelv a tengerészeti műszavakban, a francia a társalgási és hadi mondatokban, a német a bölcsészeti műszavakban, a magyar a gazdasági nevezetekben gazdag.

63. IRÁS.

Élőszóval gondolatinkat a jelenekkel közöljük; távoliakkal és utódokkal csak írásban közlekedhetni. Az írás látható rajzjelekből áll: kigondolására okot adott a népek kereskedése és az emberek vágya ismereteiket és jeles történeteiket hiven átadni a késő ivadéknak.

Az írás szintugy, mint a beszéd, csak fokonként jutott a mai tökélyre. Első volt a képes írás, t. i. a közlendő dolgok látható képekben rajzoltattak le, miből az aegyptomi papok szent írásmódja — hieroglyphica — származott, például a szem pálczára függesztve az isteni gondviselést ábrázolta. Ez írásnál egyszerűbb volt a szótagos írás, miszerint minden egytagu szó külön jellel láttatott el, melly írásmód most is a chinaiaknál divatozik, de igen számos jelre van szüksége. Végre a betűírás találtatott föl, melly nagyon czélszerű, mert kevés betűvel számtalan sok szót jelölhetni meg.

Cadmus mondatik a betűk föltalálójának; Thaut azokat a hangok szerint osztotta.

Különös írásnemek: 1) a gyorsírás, minek segéde a kurtított írás: azt az angolok nagy tökélyre vitték, 2) a távirás — telegraphia —, mit a francziák találtak föl. — Az egyetemes írás föltalálása nem sikerült Leibnitznek. — A napkeletiek jobbról balra irnak.

IV. FEJEZET.

A GONDOLÓ TEHETSÉG JELESSÉGEI.

64.

A gondoló tehetség jelességei: az elmésség, éles és mély elme, lángész és előrelátás.

Az elmésség vig és szeszélyes gondolatjáték. Az ember tudniillik vagy komolyan gondolkodik szorosan vizsgálva a tárgyat és hiven adva elő, vagy pedig elméjével játszik, melly gondolatjáték abban áll, hogy egyedül szeszélyét és jó kedvét követve önkényileg fűzi gondolatit, és váratlan mondattal másokat meglep. Ki illy gondolatjátékban jeleskedik, az elmés vagyis elméncz. Az elmésségnek segéd eszközei: 1) a szójáték, millyen Lessing ama itélete: „ez a könyv sok jót és újat foglalt; kár, hogy mi jó benne, nem új, és mi új, nem jó.“ 2) A hasonlatok, képes szavak — metaphora, allegoria, parabola —, például a magyar nép kelet növénye. 3) Az elmés fölirat — epigramma. —

Az elmés gondolatnak könnyűnek, világosnak és a mennyire lehet rövidnek kell lenni.

65.

Az éles és mély elmének tárgya és gondolkozása komoly, célja pedig a megismerés és kigondolás. Az

éles elme a tárgyak viszonyait és különbségét vizsgálja, mitől a mély elme abban különbözik, hogy ez a létezőnek belső alapjait nyomozza. Illy elmék többnyire a tudományok mezején jelenkeznek.

Sokan az elmésséget a hasonlatosságnak, az éles elmét a különbségnek föllelésében helyezik, és az utóbinak a rokon fogalmak és szavak megkülönböztetését, továbbá az ellentételek — antithesis — szerkesztését tulajdonítják. Nem maga a hasonlítás bélyegzi az elmésséget, hanem a meglepő gondolat és vig előadás. Vannak elmés gondolatok, mik különböztetést fejeznek ki, millýen Lessing fönemlített ítélete.

66.

A gondoló tehetség legmagasb nyilatkozása a lángész — genie —, melly az észnek és teremő képzelemnek őszhangzó munkálkodásából keletkezik. A lángész olly fölfedezéseket és találmányokat közöl, mik az emberi nöm előtt talán mindenkorra ismeretlenek maradtak volna. A lángész vagy tudományos, vagy művészeti, vagy országlási: tudományossal Hippocrates, Platon, Newton, Kant, művészetivel Homer, Phidias, Apelles, Shakspeare, Mozart, országlásával Solon, Pitt Vilmos bírtak.

67.

Érzékkel csak a jelent szemlélhetjük, a multat képzelnünk, a jövendőt gondolnunk kell. A multa az emlékezés tekint vissza; a jövendőre az ész figyel. A jövendőt nem olly világosan láthatni, mint a multat, mivel csak lehetséges. Elménk azon tehetsége, miszerint bizonyos körülményekből és okokból következtetést von a jövendőre és ezt ugy szólván meghatározza, az előre látás. A jövendőt csak olly esetekben tudhatni meg bi-

zonyosan, mellyek a természet állandó törvényei szerint folynak. Így a csillagász eleve hirdeti a nap és hold sötétedését, és a bolygó csillagok mozgását sok századra határozza. — Hogy e tehetség az emberre nézve igen hasznos, tagadhatlan: mert a ki tetteinek eredményeit előre látja, tudja, mit tevő legyen és sok bajt háríthat el magától. E tehetséget szorgos figyelem a dolgok jelen állapotjaira, visszaemlékezés a történtekre, és mély elme, melly azt látja át, a jelen okokból minő következés folyhat, élesztik és segítik.

Némelylek érzéki sejtéseket emlitenek, mellyek szerint az ember némi homályos érzetektől testi állapotjában változást és fordulatot vár. Így némelylek előre látták közelgő betegségeket és haláluk óráját. A sejtéseknek alapját az életműségben és főleg az ösztönben kell kutatni. — Ezen sejtésektől különbözik az, mit állati ösztönnek neveznek, s minek hatása bizonyos: így az okatlan állatok előre érzik az időváltozást, mint a kakas a hajnalt.

Minthogy a jövőndőt néha bizonyosan tudhatni meg, nem csoda, ha a tudatlan nép jövőndő sorsának okait külső jelekben és tüneteményekben például az égi testekben keresi. Innét származnak a sok nemű jóslatok — divinationum genera, augurium, astrologia, chiromantia, etc —.

V. FEJEZET.

AZ ELMÉK KÜLÖNFÉLESÉGE.

68. ELMÉI GYENGESÉGEK.

Az emberek elmére nézve egymástól igen különböznek. Némelylek nagy, mások szűk elmével bírnak; egynek éles, másnak tompa, annak villámgyors; ennek

lassu az elméje. Vannak rossz, középsterü és jó elmék: a rossz elme másnak gondolatjait sem fogja föl, a középsterü az előadottakat ugyan érti, de nem képes valami újat kigondolni, a jó elme eredetiséggel bír. Említésre méltók az elmei gyengeségek: a butaság, együgyűség, ostobaság, fölületesség és zavart elme.

A butaság — hebetudo — az elmének legnagyobb gyengesége. A buta ember még a köznapi ismereteket is nagy nehezen fogja föl, a tudományra és szép művészetekre teljesen ügyetlen. Legbutábbak az ugynevezett talókák — cretines —, kik mindenre oktalanul bámulnak. — Az együgyűség az értelemnek gyengesége. Az együgyű keveset fog föl elméjével, és ennél fogva kevés fogalommal bír. Mások szerint az együgyűség az elmesség hiánya. — Az ostoba fonákul itél minden józan tapasztalás ellen, nem látja át a dolgok okait és következéseit, nem figyel a jelen körülményekre, s ennél fogva mindenbe botlik és oktalanul tesz mindent. Az ostoba a balgától abban különbözik, hogy amaz elmesség és mély elme nélkül szükölködik, a balga pedig elmés ugyan, de minden józan ítélet nélkül. Mind a kettőben tehát az éles ítélet hiányzik. — A fölületes sokat tud, de alaptalanul minden elvek nélkül; ő állításának okát nem tudja adni. Illyen elmét tapasztalni azoknál, kik sokat olvasnak, de annál kevésbé gondolkodnak. A fölületesség tehát alaptalan gondolkozás. — A zavart elméü nem képes ismereteit tudományos rendszerbe szedni. Illyen ember ellenmond magának állításában, minthogy ismerete nincsen rendszerezve. A ki tudományos tárgyról értekezik, jól kell tudnia, mit mondott már, mit mond most, s mit fog mondani. Kinek elméjében nincs ez úgy rendezve, az zavart gondolkozásu.

69. OKAI E KÜLÖNFÉLESEGNEK.

Hogy az emberi elmék annyira különböznek, arra részint testi, részint szellemi okok vannak. Testi okok a véralkat avagy vérmérsék — temperamentum —, a kor, nöm, élelem, éghajlat. Szellemiek: a nevelés, nyelv, korszellem, életnem, polgári alkotmány, vallás. — Testi okokból hajlamok, szellemiekből való tulajdonságok erednek. A hajlamok — Anlagen — fejletlen tehetségek.

70. VÉRMÉRSÉK.

A test lelkünknek mészere: annak alkatjától tehát lelkünk munkássága függ. Testünkben folyó és szilárd részek vannak: folyók a vér és a többi nedvek, nyál, epe, könny, stb. Szilárd részek a csontok, porcok, izmok, idegek, bőr. E folyó és szilárd részeknek külön emberekben külön iránya, mibenléte, hatása a vérmérséket képezik. Már Hippocrates és Galenus négy vérmérséket különböztettek, és ezeket a testben uralkodó nedvtől nevezték, t. i. vértől a vérmest — sanguineus —, fekete epétől a komort — melancholicus —, sárga epétől az epést — cholericus —, nyálkától a hidegvérüt — phlegmaticus —. Ujabb időben Haller a vérmérséket idegeink érzékenységből és izmaink rugonyosságából származtatta.

A vérmes, másképp könnyű vérű, heveny, kitűnő üterekkel, érzékeny idegekkel s hathatós tudókkal bir: könnyen vesz be minden érzéki benyomást, de hamar el is bocsátja. Szemléletei világosak, érzetei élénkek, emlékezése könnyű, értelme nyílt és elmésségre hajlandó, de ítélete hirtelen és véleménye változó: ilylen a francia.

A komor avvagy fekete epés, nehéz vérű, a vérmessel szemközt áll. Uralkodók benne a viszerek és máj: nehezen és lassan fog föl minden behatást, de azon uralkodik. Szemléletei és képzei homályosak, érzetei mélyek és hathatóságok. Nem gondolatjátékra, hanem komoly elmélkedésre alkalmas, ítéletében óvakodó, véleményében állandó, sőt daczos, millyen az angol.

Az epést a csipős vér és ingerlékeny izom bélyegzi. Érzetei hevesek, képzelme tüzes, gondolkozása nagyszerű, elméje éles, a szép művészetre hajlandó, minő az olasz, spanyol, arab. A magyar komorepés.

A hidegvérű avvagy nyálkás az epésnek ellentette: kitűnő mirigy és duczrendszerrel bir. Fogékonysága és ingerlékenysége gyenge, szemlélete csendes, elméje nem éles, de józan gondolkozású és rendszeres, ilyen a németek nagyobb része, a holland.

(Mi ezeknek kedélyét illeti, azt illő helyen fogjuk előadni.)

71.

Elménk különfelesége egyéb okoktól is függ. Ide tartozik: 1) a kor. Valóban a fiatal ember heves érzésű, tüzes képzelme, újságon kapkodó, de gondolatlan és könnyelmű, a koros férfiú eszmél és tervez; az öreg ítéletében óvakodó, minden újításnak ellene. Szóval: a gyermek nyálkás, az ifju vérmes, a férfiú epés, az öreg komor. 2) A nöm. A férfi és nő között nagy a különbség elmére nézve. A férfi nagy, éles és mély elméű; a nő heves képzelme, elmés, de könnyelmű. 3) Az élelem. A fűszeres ételek és szeszes italok csipős vért és ingerlékeny ideget okoznak: azt tapasztalni az olaszoknál, kik heves képzelmeük és ábrándozók. A nagyon zsíros ételek, sok sajt, sűrű sör tunya vért és nyálkát gyűjtenek, és az elmét tompítják. 4) Az éghajlat. Hogy

ennek nagy hatása van az elmére, már a régiek tudták: így Platon hálát adott az isteneknek, hogy Athenében és nem Boeotiában született. Bizonyos, hogy a hideg és meleg, száraz és nedves levegő a testre és ez által a lélekre hat. A nagy hideg a testet nehezzé és ügyetlené teszi; a nagy meleg azt lankasztja és a képzelmet fölhevíti; száraz levegőben, ha nem nagyon meleg, sérény az ember; nedves levegőben komor. Mind ezekből érthetni, miért ábrándozók a heves égöv alatti lakosok, miért az ember mérsékelt ég alatt iparüző, a művészeteknek és tudományoknak művelője. Továbbá a föld termékei, a tartomány helyzete különféle irányt ad a gondolkozásnak és műiparnak. Nilusnak többszöri áradása az aegyptomiakat csatornák készítésére és földmérésre indította; a tengermelléki phoenicziaiak messze földre terjesztették a kereskedést. Anglia a földnek majd minden népeivel kereskedelmi viszonyban áll; Németalföldet száz meg száz csatorna hasítja keresztül; honunk népe a földművelést és marhatenyésztést kedveli.

72.

A szellemi okokhoz mindenek előtt a nevelést számítjuk. A nevelés szellemi tehetségeinket éleszti és azoknak működési irányt ad. Lelki erőink születésünkor ugyyszólván szunnyadnak; a mint tehát ébresztetnek és irányoztatnak, úgy működnek aztán életünk folytatában. A neveléstől főleg gondolkozásunk iránya függ: tanusítják azt a mély tudományokat és szép művészeteket kedvelő atheneiek, a szellemi műveltséget megvető törökök, a műipart és polgárosodást előmozdító keresztény népek.

Hogy a nyelv segéd eszköze az értelmi művelődésnek már említettük. S valóban a nyelv gazdagsága és szabotossága fölvilágosult értelmünknek kísérő társa vagy in-

kább kalaúza annyira, hogy a nyelv műveltségéből az értelemét kiösmérhetni.

A korszellem még a nevelésnek is irányt ad. Az uralkodó eszmék, a művészetek és tudományok, miket némely században kitünőleg kedvelnek, a tudósok és művészek remek művei, miket utánoznak, a népek szokásai és életmódja: mindezek a korszellemet képezik, melly árvizként ragadja az elméket. Századunkat a műipar és átalakulásvágy jellemzik.

Hogy a polgári társulatbani helyzetünk és életne-münk gondolkozásunkat irányozza, kétséget nem szenved. Minden polgári állásnak saját ismeretköre és foglalatossága van, melly ítéletünket vezérli. Ugyanazon dologról, például a nevelésről, máskép ítél az orvos, ki a test épségét főszempontul veszi, máskép a bölcsész, ki a szellemi művelődést fő czélnek állítja, máskép végre a hadfi, ki a vitézséget főleg ajánlja. Mennyire különbözőnek gondolkozásra nézve a gazdagok és szegények, világiak és papok, könnyen érthetni.

Vége a polgári alkotmány és vallás is ítéletünket módosítja, a mint azt a nemzetek története eléggé tanúsítja.

73. ARCZTAN.

Az arcztan — physiognomia — azon tudomány volna, miszerint az embernek lelki tehetségeit arczvonásaiból ismerhetnők ki. Már a régiek fáradoztak az arcztan alapításán. Aristotelesnek arcztani értekezést tulajdonítanak. Ujabb időben Lavater törekedett számos kísérlettel e tárgyat tisztába hozni, törekvése azonban nem sikerült, miért is elmés férfiakról, nevezetesen Musaeustól gúnynyal támadtatott meg. Lavater fáradozásait új iránynyal folytatta Gall, és az elmei tehetségeknek külső jeleit vagyis műszereit a koponyában ke-

reste, minélfogva tanítmánya agy- vagy koponyatannak — craniologia — neveztetik. Hogy e tárgyra vonatkozólag biztos szabályokat nem hozhatni, kitetszik e következőkből. **1.** A test alakítása nem függ egyedül a lélektől, hanem az életerő is közremunkál a természet kénytelen törvényei szerint, ennélfogva a test alkatjából a lélek tulajdonságait bizton ki nem ismerhetni. Vannak szép és erős testű emberek, kiknek elméje természetileg gyenge úgy, hogy rajta semmi oktatás nem fog. **2.** Az emberi elmék különféleségét nem csak a test alkatja, hanem a kor, nöm, életmód s főleg a nevelés módosítja. Innét következik, hogy kik a természettől közepszerű elmét kaptak, azt kiművelés által nagy tökélyre vitték.

Pölitz Károly (Encyclopaedie der philos. Wissenschaften, Leipz. 1807) azon arányra figyelmeztet, mi-ben a lelki erő a testihez áll. **1.** Némelyekben nagy a lelki erő, de gyenge a test: olyanok érzékenyek, heves képzelműek, elmések, testök hajlékony és ügyes, de munkába könnyen belefáradnak és állhatatlanok. **2.** Vannak, kikben erős a test, de gyenge a lélek: ilyenek a tudományokat csak testi jólét végett kedvelik, elméjük gyöngé, ismeretök homályos és csekély. **3.** Kik erős testtel és erős lélekkel bírnak, nagyszerű eszmékre és vállalatokra alkalmasok. **4.** Kiknek teste és lelke erőtlen, csak köznapi ismeretek mellett maradnak, a tudományoktól és mélyebb elmélkedéstől idegenkedők, lelki tespedést kedvelnek.

II. SZAKASZ. K E D É L Y.

74. SZELLEMI ÉRZETEK ÉS VÁGYAK.

Az érzéki érzetek és ingerek közösök az embernek az oktalan állatokkal; de vannak az embernek szellemi érzetei szóval érzelmei — Gefühle — és vágyai, melyek a létező tárgyak megítéléséből azaz fogalmakból és eszmékből származnak. — Az érzéki érzetek közvetlenül idegeink ingereltetései, melyek közvetve lelki hangulatot azaz kedves vagy kedvetlen állapotot indítanak. A szellemi érzetek közvetlenül lelki állapotok, melyek közvetve a testi és lelki közösülésnél fogva az idegekre hatnak, és kedves vagy kedvetlen érzéki érzetet gerjesztenek.

Kedves az érzelem, ha tárgya előttünk böcsös azaz testi és lelki életünk kellékeinek megfelel; ellenkező esetben kedvetlen. Így kedves a vagyon, jó hír; kedvetlen az inség, gyalázat. — A lélektanárok vegyes érzelmekről szólnak nem abban az értelemben, mintha azonegy érzelem kedves és kedvetlen lehetne, hanem mivel vannak tárgyak, melyek különféle szempontból véve már kedves, már kedvetlen érzelmet szülnek nem egyszerre, de egymásután és föl váltva. Így átvesz valaki szülői halála után dús örökséget. Ha a birtokra tekint, kedvesen illetetik, ha pedig édes szülői vesztét meggondolja, búba merül. Innét mondjuk: keserű öröm, édes fájdalom.

A kedves érzelmet megtartani, a kedvetlent elhárítani törekszünk: e törekvés a vágy, melly igenlegesen és nemlegesen mint kívánság és utálás nyilatkozik, ilyen a pénz és hírvágy. Az érzelmek tehát mindannyi

vágyakat képeznek. Mind az érzelmek, mind a vágyak a szabad akarat hatalma alatt állanak. (III. Szakasz. Akarat)

75. NEMEL.

Az érzelmek és vágyak a megítélés iránya és tartalma szerint különmeműek. 1. Az ítézés iránya szerint az érzelmek és vágyak a multa, jelenre és jövőre terjednek. Így a bánat a multa, a bú és öröm a jelenre, a remény és félelem a jövőre vonatkozik. 2. Az ítézés tartalmára nézve az érzelmek igen számosak. A megítélésnek köre háromféle: az igaznak, szépnek és jónak köre. Ebből az érzelmek és vágyak három neme származik.

Minthogy az érzelmek és vágyak minket érdekelnek és megindítanak, ennél fogva az emberi érdeket képezik.

76.

Az igaznak érzelme, mit értelmi érzetnek is neveznek, a valónak megismeréséből vagyis az igazból származik. A mit értelmünk igaznak megismer, azt kedélyünk helyesli; ellenben a tévedéseket és balítéleteket rosza és utálja. Ezen érzelem olly gyönyörködő és olly hathatós törekvést ébreszt, hogy az embert fáradhatlanná teszi a tudományok művelésében. Ennek okáért e vágyat korán kell az ifjakban föléleszteni. (Erre utmutatást a neveléstan ad)

77.

A szépnek érzelme vagyis az aetheticai érzet a szép tárgyak megítéléséből foly. Mi legyen szép, azt a szépműtan fejtegeti. Itt elég említeni, hogy nem csak a látás tárgyai szépek, p. o. a csillagos ég, remek rajzkép, hanem hallható szép művek is vannak,

például öszhangzó zene, költői beszély, stb. (Ezekről részletesen a szépműtan)

78.

A jónak érzelme és vágya a gyönyörűnek, hasznosnak és erkölcsinek megítélésén alapszik. Legérdekesebb a szellemi életre rendelt ember előtt az erkölcsi érzelem, mit böcsületérzésnek neveznek. A mi az erkölcsi törvénnyel megegyez, az lelkismeretünk nyugalmat és minmagunk megböcsülését szüli; ellenben az erkölcsi gonosztságot lelkismeretünk furdalása kíséri. (Erről az erkölcsstan)

Minthogy az igaznak, szépnek és jónak érzelmei gondolkozásunk eredményei, világos, hogy az igaznak, szépnek és jónak ismerve — criterium — nem az érzelem, hanem az eszme, miből az érzelem származik. — A többi érzelmeket és vágyakat az indulatoknál és szenvedélyeknél fogjuk részletesen fejtegetni.

79.

Hathatós az érzelem és vágy, ha nagy változást képes okozni és az embert nagy tetteire indítja. Az érzelmek hatékonyságát — intensio — emeli: 1) a tárgyaknak változása, az egyféség ellenben gyengíti. Változás munkáinkban, járás, társalkodás kedélyünket gyönyörködteti és erősíti. A változatlanság unalmat szül, mit némelyek játékkal és dohányzással szeretnek elűzni. 2) Új, szokatlan és váratlan dolgok a kedélyt élénkítik, lankasztják pedig a mindennapi tárgyak. Ebből érthetni, miért olly gyönyörteljes életünk zsenge kora, miért olly kedves a kikelet. 3) Az érzelmeket az ellentiség — contrast — is éleszti. Innét a visszanyert birtok kedvesebb, mint vesztese előtt; a helyreállított egészség igen gyö-

nyörködtet. — Az érzelmek tartóssága azoknak folyvásti ismétlésében áll, és az üterek lüktetéséhez hasonlíthatni.

A vágyak annál hathatósak, minél többször elégitjük ki; így a pénzvágy ennek gyűjtésével növekszik. A tárgynak távolléte is nagyítja vágyunkat: innét magyarázhatni a honvágy hatását. Az akadályok és nehézségek, mik előgördülnek czélunk elérése előtt, vágyunkat mind inkább élesztik: ebből megfejtethni, miért kívánjuk annyira a tilalmast.

Az érzelmek és vágyak elenyésznek, ha figyelmünket tárgyaiktól elvonjuk: ekképen enyhíthetni a bűt és fájdalmat. De ellenkező módon is fojthatjuk el, ha t. i. tárgyaikat figyelemmel vizsgáljuk és gyöngé oldalait veszszük személre. Mert az érzelmek és vágyak legnagyobb ellensége a böcsmérlés és gúny, miszerint tárgyaikat nevetségesekké teszszük.

80. INDULAT ÉS SZENVEDÉLY.

Minden hathatós érzelem általában véve indulat, de szorosan csak azon érzelem indulat, melly a szabad eszmélést háborgatja. A stoicusok azon tanitmánya, hogy a bölcs minden indulattól ment, a szoros nevű indulatokról szól — *apathia* —.

Ha ugyanazon vágyat többször elégitjük ki, hajlandósággá válik. Az uralkodó hajlandóság szenvedély, melly elménket gátolja a dolgok való becsének megítélésében és az akaratot rabigába hajtja. Az indulat hathatós érzelem, a szenvedély uralkodó vágy; az indulat szikraként lobban föl, de hamar el is alszik, a szenvedély lassan fészkei be magát, de kiirthatatlan.

Az indulatok és szenvedélyek annál nagyobbak, minél élénkebb a tárgynak megböcsülése: innét magya-

rázható a haza, vallás, felekezet iránti buzgalom. Különösen pedig az indulat annál nagyobb, minél gyöngébb testünk, érzékenyebbek idegeink, hevesebb képzelünk: innét van, hogy a betegek, ifjak, epés vérmérsékűek igen indulatoskodók. Minél jobban törhet ki az indulat, annál gyorsabban enyészik el. Ki sokat lármáz, annak haragja kevésbé tartós. De minél nagyobb az indulat, annál nehezebben tör ki: így a nagy öröm, félelem, szégyen némává teszik az embert.

I. CZIKK.

AZ INDULATOK NEMEL.

81. BÁNAT.

Az indulatokat az érzelmek szerint osztályozhatni. Az érzelmek pedig a megítélés irányára nézve a multa, jelenre és jövőre vonatkoznak.

Tudjuk, hogy a visszaemlékezésből kedves és kedvetlen érzetek támadnak. Az emlékezésből azonban csak egy indulat ered, t. i. a bánat. Ha meggondoljuk, hogy oktanul és erkölcstelenül cselekedtünk, minek rossz következéseit most tapasztaljuk, lelki fájdalom támad, mely néha annyira gyötri az embert, hogy elcsüggedésre juttatja. A bánatnak kártékony hatása van mind testünkre, mind lelkünkre. Minthogy e lelki fájdalom nehezen tör ki és könnyekre majd nem fakadhat, ennélfogva az élet-erőt emészti és a testet igen sorvasztja. Ide járul, hogy a bánatos magányba vonul és elméjét gyötrő gondolatokkal szüntelen háborgatja.

82. ÖRÖM.

Az öröm kedves dolognak birtokából kel, minek nagyobb foka a vigadás és ujjongatás, elragadtatás pe-

dig, midőn a kedves tárgy magára vonja figyelmünket oly annyira, hogy azon kívül mást nem veszünk észre. Az elragadtatás tehát szoros értelmű indulat. — Az örömnak nagy a hatása testünkre és lelkünkre. Az élet-erőt emeli és működéseit a vérkeringést, emésztést és kiürülést előmozdítja: innét az a vidám arcz, szikrázó szem, tagjártatás, nyájas és elmés beszéd, ének, táncz. De az indulatos öröm néha a testre és lélekre kártékonyan hat, mert nem csak a józan gondolkodást háborgatja, hanem testi bágyadtságot, ájulást és gu-taütést is szül. — Indító okai: a zene, lakoma, vig-társaság, színjáték, költemények olvasása, főleg a jó lelkismeret és sorsunkkal való megelégedés.

83. SZOMORUSÁG.

Jelen bajból kedvetlen érzélem keletkezik, minek neve a szomorúság. Szerző okaira nézve különféle: fájdalom, ha a baj testi; sanyaruság, ha oka szegénységünk és sok testi munkánk; gyász, ha kedves emberünk halálából származik. A szomorúság nagyobb foka a bú, gyötrődés, legnagyobb a búskomorság — melancholia —. (Erről e tan végén)

A szomorúságnak kártékony hatása van testi és lelki életünkre. Az életerőt emészt, tudniillik a vér a szívbe tódul, mi által a rendes keringés gátoltatik, a lélekzés eláll, az emésztés gyengül. Ezeken a fohász, sirás kevéssé segít. A léleknek is árt: az elme sötét képzetekbe merül, mi által az eszmélés elhomályosul; a kedély nagyon érzékenynyé válik, melly bajt a vig-társaságnak és mindennek, mi földerithetne, szándékos kikerülése még öregbit. Gyászos eredményei: az ájulás, nyugtalan alvás, sorvasztó betegség és halál.

A mi orvoslását illeti: a vigasztalásnak csak néha van sikere; többet segít az őszinte sajnálkozás és a bú-

bani részvét. Leghasznosb illy ember gondolatjait más tárgyra fordítani, mire nézve a sétálás, utazás, zene, testi és lelki foglalkozás használ.

84. CSODÁLKOZÁS, TISZTELES, LELKESEDÉS.

Minden új, váratlan és rendkívüli dolog érzelmet gerjeszt, mit csodálkozásnak neveznek. Ha a csodált tárgy olyan, hogy értelmünkkel fel nem fogható, bámulás a neve. A bámulás szabad eszmélésünket akadályoztatja és testünket megmerevíti: így bámulnak a tudatlanok, kik rendkívüli tüneményt látnak —. Ha a csodált tárgy szellemi jelesség, például bölcsesség, erény, a csodálkozás tisztelésnek neveztetik: így tiszteljük Socrates erényét, Attilius Regulus, Zrinyi Miklós hazaszeretét. Az Istent nem csak szeretjük, de imádjuk is.

Az igaznak, szépnek és jónak olly hathatós tisztelése, miszerint általa kedélyünk úgy szólván elragadtatik, a lelkesedés, ihletés. Ha ezen érzelmhez törekvés járul létesíteni azon igazat, szépet és jót, buzgalom a neve — enthusiasmus —. A buzgalom tárgyra nézve sokféle: van haza, emberiség, vallás, barátság, hivatalbuzgalom. A történet tanúsítja, hogy buzgalom nélkül semmi nagy és fönséges tett nem jött napfényre, s hogy a vallási igazságok terjesztése, a hazaboldogság emelése, a tudományok és szép művészetek virágoztatása egyedül a lelkesedéstől vette létét. Ha ezen nemes törekvésnek vezére nem az ész, hanem a féktelen képzelem, ábrándozást szül. (A vak buzgalomról e tan végén)

85. HARAG.

A harag igen heves és kedvetlen érzelem, mit személyünk és jogaink sértése okoz. Azon cselekedet, mi által valaki szándékosan sért, a boszantás: így bo-

szantják egymást a csintalan gyermekek. Illy szándékos bántalomból a boszankodás ered, melly boszút szül azaz vágyat a bántalmat bántalommal visszatörlni. A harag kitör; a boszankodás befelé veszi magát.

A haragnak és boszankodásnak nagy a hatása mind a testre, mind a lélekre. Mind a kettő az epét kiönti, miből sárgakórság következhetik. A hirteleni harag fejbe törlesztja a vért, s így szédelygést, néha gutaütést szül. Dicső királyunk Hunyadi Mátyás a nagy haragnak lett áldozatjává. De az elmét is zavarja: innét foly az okatlan káromkodás, mit leginkább a műveletlen népnél tapasztalni. Vannak példák, hogy a nagy harag elmeháborodást okozott.

A haragtóli óvakodásra vágyainkat és igényeinket fékeznünk kell, mivel a haragnak szülő anyja a kevélység és nagyravágyás. Szinte hasznos a bántalmat úgy tekinteni: mintha a sértőnek akaratja ellen történt volna. Haragra hajlandók a vérmes és epés vérmérsékűek, továbbá a betegek, heverők, ifjak és asszonyok. — Némmeljük haragban pirul, más elsápad: amaz kiadja haragját, s minthogy gyöngéjét árulta el, szégyenében pirul; ez elfojtja boszankodását és fél, ne ollyasmit tegyen, mit aztán megbánhatna.

86. REMÉNY.

A jövődő boldogságnak vagy jónak képzele reményt éleszt. E kedves érzelemnek fokai a jónak körülményeitől függnék. Ha közel a jó és nagy, ha elérése bizonyos, a remény érzelmé annyira emelkedik, hogy szoros indulattá válik. Ha pedig a kívánt jó bizonytalan, vagy nagyon távol áll, a reményhez kétség járul, és a kedves érzelmét nyugtalanság váltja fel.

A remény az embernek vigasztalója és nagy tettekrei indítója. Ez enyhíti bajainkat, és óvja a szegényt

vagy beteget az elcsüggedéstől. De nagyszerű vállalatokra is buzdít: így a kereskedőt gyáraknak fölállítására serkenti.

A reménynek kísérője a képzelem. Ez izletteti velünk eleve jövőendő boldogságunkat annyira, hogy néha nagyobb kéjt hoz a remélt jónak képzete, mint valódi birtoka, mivel a képzelem a tárgynak csak kedves színet tárja föl előttünk, annak birtokában pedig hiányait is szemléljük. — A remény gondatlanná is teszi az embert. Ellenkezője a kétségbeesés

87. FÉLELEM.

A jövőendő bajnak meggondolásából félelem támad. E kedvetlen érzelemnek fokai: a nyugtalanság, gyötrelem és kétségbeesés. Ha hirtelen támad a félelem, ijedtség a neve, minek nagyobb foka a rémülés.

A félelem nagy veszélyt hozhat testünkre és lelkünkre. A nagy félelem által el áll a lélekzés és a vér elakad: innét az a sápadt arcz. Az ijedtség lázás mozgásba hozza a testet, miből a remegő beszédet magyarázhatni. A félelem és ijedtség az életerőt gyengítik, minek következtében a test önkénytelenül kiürül: ezt néha a vitéz katonák is ütközet előtt tapasztalják. Hogy az ijedtség súlyos betegségeket és halált is okoz főleg gyöngé idegüeknél, gyermekek és betegeknél, köztudomásu. Végre a rémülés az elmét is zavarja, sőt néha elmeháborodást okoz.

A félelemnek ellene a vitézség és bátorság. Szerkezhetni azt, ha körülményeinkre és előkerülhető bajainkra vigyázunk, ha erősen fölteszszük magunkban, hogy a bajjal küzdendünk, ha végre böcsület és dicsőségvágyat táplálunk. Azonban a bátor lélek nem egyedül akaratunktól függ, hanem arra testi erőnk és vér-

mérsékünknek is van befolyása: így a hidegvérü nem ijed meg könnyen. A bátorságtól a vakmerőség különbözik.

A félelem és ijedtség elleni óvószer abban áll, hogy testünket erősítsük, s mi azt gyengíti, szorgosan kerüljük, például a buja életet. Óvószer a jó nevelés is: miért kerülni kell a szigorú fenytéket s mind azt, mi a növendékek kedélyét szünteleni rettegésbe hozza. Távoztatni kell ifju korban a kísértetekről képtelen meséket és a zsványokról borzasztó történeteket.

88. SZÉGYEN.

A szégyen a félelemnek ága, mit tévedéseink és hibáink ismerete s abból származható gyaláztatnak képzete fakaszt. A könnyelmű, minthogy hibáira nem tekint, és a gonoszságban megrögzött ember szégyenében el nem pirul.

A szégyennek nagy hatása van az emberre. A nagy szégyen, ha t. i. nagy a hiba, vagy nagy gyaláztatól félünk, a vért fölláztatja s néha ájulást hoz, mit az aszszonyoknál tapasztalhatni. Mennyire zavarja az elmét, már abból érthetni, hogy szégyenben okos szót sem képes az ember mentségére folhozni. Ha reményünk van elkerülni a gyaláztatot, pirulunk; ellenkező esetben el-sápadunk.

II. CZIKK.

A SZENVEDÉLYEK NEMEL.

89. ÖNZÉS.

Annyi a szenvedély, a hány az uralkodó hajlandóság avvagy a tárgy, mit szerfölott böcsülünk.

Mind ezeknek alapja az önzés — egoismus —. Az önszeretet természetunktól elválhatlan, és ha ész-

szerű korlátok közt marad, jó és méltányos. De néha szenvedélylyé azaz olly uralkodóvá válik, hogy az ember egyedül önmaga kedves személyét szereti: ezen szenvedély az önzés. Az önzés vagy gondolkozási, vagy cselekvési. A gondolkozási — logicus — önzés az, minélfogva valaki önvéleményét csálhatlannak tartja, miből czivódás és vakmerő állítás keletkezik. A cselekvési önzés azon uralkodó vágy, minélfogva némelly ember egyedül önmagáért tesz mindent, s önhaszna egyedüli indító oka cselekvésének. Nagyobb foka az, ha más embereket merő eszközöknek tart öncéljai és tervei kivitelére. E tulságos önkórság minden társadalmat és felekezetet fölbont. — Első neveléskor már alapját vetik e szenvedélynek, midőn a szülők gyermekeiket minduntalan dicsérik, minden vágyukat kielégítik, s tőlök úgy szólván függni látszanak. — Orvoslása a józan önismeret.

90. GYÖNYÖRKÓR.

A kéjvágy természeti és jótékony, mivel életünk fentartására ösztönöz; de igen könnyen szenvedélylyé fajul, mit gyönyörkórnak, kéjtelgésnek neveznek. Nemei: a torkosság, bujaság és henyélés. Az ember szükségkép vesz eledelt élete fentartására; de ha nem a táplálást, hanem az élelemből merített gyönyört veszi fő czélul, a torkossági szenvedélybe esik. Fajai: a falánkság, melly egyedül az inyt csiklandozó ételek után vágyódik, és részegség, melly minden kéjt a szeszes italokban helyez. — A bujaság a nemző ingernek visszaélése. — A henyélés azon szenvedély, miszerint valaki munkátlanságban leli minden boldogságát, vagy pedig folyvást mulatságot űz, mi által a drága időt vesztegeti.

Hogy a gyönyörkórnak eredményei veszélyesek, a tapasztalás igazolja. E szenvedély az életerőt emésztí, súlyos betegségeket szül, az elmét tompítja, minden nemesb érzelmet elfojt és sok más bűnre csábít. Hol ez uralkodik, ott a nép vesztének indul. Azonban nem csak a művelt, hanem a vad népeknél is divatozik.

91. FÖSVÉNYSÉG.

Életünk fentartását némi külső javak eszközlik. A birtokvágy szenvedélylyé fajul, midőn nem a javaknak használása, de merő birtoka uralkodó vágyunk: e vágy a fősvénység, más névvel vagyongör, melly a gazdagságot nem eszköznek, hanem célnak tekintí. Nemei: a szerzéször és fukarság avvagy a szoros nevü fősvénység. A szerzéször az, midőn valaki mindennemü vagyong után mérték nélkül vágyik és annak elérésére jogtalan eszközökhöz nyúl, millyen a csalás, zsarolás, uzsorálkodás. Fukar, zsugori az, ki a szükséges költségeket is kiméli.

A fősvénység testi és lelki erőtlenségből és a jövőről szerfölötti gondból származik, minek következtében az öregek hajlandóbbak e szenvedélyre, mint az ifjak. — E szenvedély óvására különféle testi és lelki munkához kell szokni, a szükségeket megszorítani, lelki javakat például tudományt nagyra böcsülni és szerezni.

92. IRIGYSÉG.

Ha mások javait szerfölött megkivánjuk és mi egyedül ohajtunk mindent birni, az irigység szenvedélyének hódolunk. Tárgyai már külső javak u. m. vagyong, tisztelet, hatalom, már belsők, tudomány, erény. — Az irigység a testi életet rongálja, az étvágyat fogyasztja s nyugtalan alvást okoz.

E szenvedély elhárítására tekintetbe kell venni, milly esztelenséget rejt az magában, minthogy az irigy magának leginkább árt; továbbá milly gonoszsággal jár az irigység, melly mások rágalmazására indit. A kaján embert kiki utálja. — Az irigységtől a nemes vetélkedés különbözik.

93. KEVÉLYSÉG.

Hogy magunkat böcsüljük, a józan ész követeli; de ezen önböcsülés néha mértéktelen, és ezen szenvedély a kevélység. Fajai: 1) a hiuság, miszerint valaki minden érdemét csekély és külső javakban, például testi szépségben helyezi, 2) a dicsekedés, mellyel valaki tökéleket tulajdonit magának, mikkel nem bír, vagy azokat szerfölött nagyítja, 3) fenhéjazás, dolyfösség, gőg, melly annak sajátja, ki magát mások fölé emeli, másokat megvet és ezt tetteivel nyilvánítja. — A kevélységgel az alázatosság áll szemközt, mellyel az ember tökéletlenségét és fogyatkozását elismeri. De a maga megvetése esztelen alázat és aljas lelkületre mutat. A mint az alázatost böcsüljük, úgy a hiut nevetjük, a dicsekedőt kerüljük, a gőgöst utáljuk. A gyáva Dionysius syracusai zsarnok nagyon boszankodott, hogy Platon őt vitéznek nem tartotta.

94. NAGYRAVÁGYÁS.

Észszerű és társadalmi életünknel fogva elfojthatlan vágy az, miszerint böcsültetni kívánunk. De ezen vágy néha korlátlan szenvedélylyé fajul, minek neve a nagyravágyás. Fajai: 1) a dicsvágy, minélfogva valaki csak dicsértetni ohajt, 2) a hatalomvágy, miszerint tisztséget, uralkodást szerfölött keres, 3) a hódításvágy, midőn minduntalan kíván több és több nép fölött uralkodni. Ha a hódító mások szabadságát lábbal tapodja, zsarnok nevét viseli, minő Nero volt.

Ámbár a nagyravágyás sok fényes tettet szül, még is kárhozatos, mivel az embert mások iránt igazságtalanná teszi. — A nagyravágyás ellentette a szerénység, mellyel valaki igényeit és követeléseit mérsékli. A szerénységnek visszaélése a mászkálás.

95. SZENVEDÉLYES SZERELEM.

A szeretet azon vágy, miszerint olly emberrel, kinek jeles tulajdonságaiban gyönyörködünk, szorosabb viszonyba lépni ohajtunk. Nemei: a szülői, barátsági és házasszeretet. A szeretet majd mindenkor indulatra emelkedik, úgy hogy kedves emberünk hibáit sem veszszük észre.

Természeti vágy az, miszerint szeretett emberünk boldogságát előmozdítani törekszünk. De ez néha olly szenvedélyessé lesz, hogy e törekvésünk által másoknak rövidséget okozunk. Legtüzesebb a nemi szerelem, melly néha az életet is veszélybe ejti. — A szenvedélyes szerelemnek eredménye a féltékenység — zelotypia.

96. GYÜLÖLSÉG ÉS BOSZÚVÁGY.

A gyűlölség annak tulajdona, ki másokat hibáik miatt utál s törekszik kikerülni. A mint a szeretetnek első foka a rokonszenv, úgy a gyűlölségnek kezdete az ellenszenv. Nagyobb foka az, midőn valaki a gyűlölt embernek bajaiból örömet vesz, sőt törekszik neki bajt szerezni. Legnagyobb a gyűlölség, midőn az egész emberi nemre terjed, melly esetben a szoros értelmű embergyűlölet — misanthropia —.

A boszúvágý bántalomból ered és azon vágyban áll, miszerint a kárt kárral törekszünk visszatörlni. A boszuállás vagy nyílt, vagy cseles, miszerint valaki lesből rohan ellenére. Aljas a boszú, ha hatalmas szegény embert üldöz. Legembertelenebb a boszulás, ha ellen-

ségének kinzásából örömet érez. Minél butább, vadabb, erőtlenebb az ember, annál kegyetlenebb boszúja. A boszuvágy elkábitja az elmét annyira, hogy ártatlanok ellen is kegyetlenkedik.

III. CZIKK.

KEDÉLYÜNK KÜLÖNFÉLESEGE.

97.

Hogy az emberek nem csak elmére, hanem kedélyre nézve is különböznek, könnyen érthetni kedélyünknek anyagi okoktól függéséből, t. i. a vérmérséktől, nemtől, kortól és élelemtől.

A vérmesben az érzelmek hathatóság, de változó. A vérmes minduntalan kedélyi változást keres, vigszágra inkább mint komolyságra, a jelennek élvezésére jobban mint a jövőről aggodalomra hajlandó, őszinte, nyájas, társalkodó. A komor mély és tartós érzelmű, aggodó, bizodalmatlan, a nagy lármát és társaságot kerülő, a vett bántalomért engesztelhetlen. Az epés nagyon indultatos, haragra, kevélységre és nagyravágyásra igen hajlandó, a fényűzést és díszt kedvelő. A hidegvérű nem hevül fel könnyen indulatokra, kényelmet és nyugalmat keres, a czivakodásnak ellensége.

Kiki tudja, hogy az ifjak őszinték, de könnyelműek; a férfiú erős lelkiüetü, de nagyravágyó; az öreg mértékletes életü, de szomorkodó és többnyire fösvény. — A férfi lelkes és rendüthetlen jellemü; a nő érzelgő, szemérmes, szelid, az illedelemnek öre. Az asszonyoknak a tetszvágyat, fecsegést és színlést tulajdonítják gyöngéül. A tetszvágyat magok a férfiak táplálják bennök, kikben többnyire csak testi szépséget kedvelnek. Mi a fecsegést illeti, az részint természeti hajlamuk,

miel az anyának hivatása gyermekét beszédre tanítani, részint a rájuk bízott cselédi kormánynak és otthoni társalkodásnak eredménye. Végre a színleést a férfiak kényurasága szüli, mi ellen a gyengébb fél az alatomosságot és tettetést használja terveinek kivitelére.

Az élelelről bizonyos, hogy azon népek, melyek csupán növényekkel táplálkoznak, minők az indusok, sokkal szelidebbek, de gyávábbak is azoknál, kik merő hussal élnek.

III. SZAKASZ.

A K A R A T.

98.

Az akaratot mindenek előtt különböztetni kell a kedélytől. A kedély az érzelmek és vágyak tehetsége: ezek ítélésből származnak, miszerint a dolgok becsét meghatározzuk. A kedély szenvedőleges tehetség, noha az érzelmek és vágyak indító okul szolgálnak az akaratnak elhatározására. Az akarat ellenben tettleges tehetség, tulajdona az elhatározás és végrehajtás. — Különbözik az állati önkénytől is — arbitrium brutum —. Az oktalan állatok önkényileg mozognak ugyan, de mozgásaikban minden meggondolás nélkül egyedül érzéki érzeteiket és ösztöneiket követik. Az ember pedig mint eszes lény eszmél, és czélszerűen, szándékosan cselekszik. Az akarat tehát az ember azon tehetsége, minél fogva szándékosan intézi tetteit.

A szándékos működés a szoros nevü cselekvés.

99. INDÍTÓ OKOK.

Az akarat szinte korlátozott és függő, mint egyéb tehetségünk: ennekokaért elhatározására indítás vagyis

indító ok — motívum — kell, melyet az elmétől és kedélytől kap. Ezen indító okok eszméink, érzelmeink és vágyaink.

Az indító ok, minthogy azt magunk elé tűzzük és elérni törekszünk, szándékot, czélt képez: így például ha azért élek mértékletesen, hogy egészségemet, vagy jó híremet föntartsam, ezen egészség és jó hír szándéka és célja cselekvésemnek. Hogy az ember szándékosan cselekszik, tagadhatlan: így például az ember szánt és vet, hogy arathasson.

100. SZABADSÁG.

Akaratunk tulajdona a szabadság, mely belső és külső. A belső szabadság abban áll, hogy az ember nem kénytelen érzéki érzeteit és vágyait vakon követni, hanem mint eszes lény eszmélhet, és az indító okok közül egyet eldöntő oknak választhat azaz önelhatározással bir. A belső szabadságot tehát az eszméléssel összekötött önelhatározás, a választás, a szándékos cselekvés képezi. — A külső szabadságot a végrehajtás avvagy a külső tettek létrehozása képezi, és ezen tehetséget különböztetőleg tetterőnek — Thatkraft — nevezhetjük, mitől izmaink önkényű mozgatása és tagjaink czélszerű használása függ.

Hogy a belső szabadság akaratunk tulajdona, azt mindenkinek önmagában kell tapasztalnia: a lélektan arra csak intést ad, azt fejtegetvén, hogy az emberi észszel a szándékos önelhatározás szoros összefüggésben áll. Hogy az ember nem kénytelen érzéki vágyait vakon követni, könnyen elismeri, ki arra figyel, hogy az ember az édes mérget is távoztatja, és a keserű orvosságot elfogadja, mivel meggondolja, hogy amaz rontja, ez helyre állítja egészségét. Midőn az ember nyári hév-

ségben szomjazva hideg vízforrásra akad, nem tagadja, hogy hatalmában áll italvágyát fékezni, meggondolván, hogy ez ivás fölhevülésben árthat. Ezt tanúsítja azoknak nyomasztó bánata, kik a józan ész szavára nem hallgatván, vágyaik után vakon járnak.

Mi a külső szabadságot illeti, ezt a külső körülmények korlátozzák, mert a külső tettek létrehozása azoktól függ. Így néha előgördülnek akadályok, mellyek elhatározásunkat gátolják, nem mintha az hatalmunkban nem állana, hanem mivel nincs jelen azon kedvező időpont, melyben végrehajtásunk sikerülne.

Hogy az emberi szabadság a világ rendével és isteni kormánynyal nem ellenkezik, sőt mellette megfér, az ismeretten fogja igazolni.

101.

A szabadságot a kényszerítés korlátozza, melly kétféle: testi és szellemi. A testi — *physica coactio* — kényszerítést külső testi erők eszközlik: példa arra a katonára, ki őrhelyéről testi erőszakkal üzetik el. A szellemi — *psychica* — kényszerítés külső indító okokból származik, millyenek az ellenkező javaslat, ígéret, fenytetés, az illedelem, a divat. Ide járulnak a polgári, sőt erkölcsi törvények, mellyek az emberek külső szabadságát czélszerűleg korlátozzák.

Hogy a testi kényszerítés a belső szabadságnak, t. i. az indító okok közti választásnak mit sem árt, tagadhatlan, mivel az akaratnak mindenkor hatalma marad nemakarni, helyben nem hagyni. De a szellemi kényszerítés képes eszmélésünknek s így elhatározásunknak más irányt adni; azonban menten marad az önelhatározás és választás, miszerint, ha akarjuk, minden külső indító oknak ellenszegülhetünk, mit a gonosztevők cselekvése kétségtelenné tesz. (Erről többet az erkölcsstan.)

A belső szabadságnak szüleménye az erény (mí-
ről az erkölcsstanban értekezendünk). Tetterőnknek mű-
vei e következők. **1.** Az ember e tehetség segédelmé-
vel az oktan állatokat meghódítja és hasznára fordítja.
2. Műiparunk minden ágai azon alapszanak. Tetterőnkkel
a természet adományait szaporítjuk, nemesítjük, sokfé-
le kézműveket szerkezünk, a mint azt a gazdaság és
kereskedés nyilván hirdeti. **3.** E tehetségével az ember
az országot alapítja, jötevő intézetekkel gazdagítja, az
erkölcsöket nemesíti, a jólétet előmozdítja, szóval ren-
deltetését t. i. szellemi életének összhangzó kiművelé-
sét eszközli.

B E F E J E Z É S.

KÜLÖNÖS LÉLEKTANI JELENETEK.

103. ALVÁS.

Vannak különös lélektani jelenetek, melyek részint
érzéki, részint szellemi életünket tárgyazzák. Érzéki éle-
tünkhez közvetlenül tartoznak: az alvás, álmodás, alva-
járás. Szellemi életünkre a léleknek ugynevezett kórságos
állapotjai vonatkoznak.

Midőn ébren vagyunk, akkor testünket önkénye-
sen mozgatjuk és figyelmünket akaratumk szerint irá-
nyozzuk. Az ébrenlétnek ellenkező állapota az alvás —
somnia —, mit álomnak is nevezünk. Elalszunk pedig
fokonként: először az érzéki benyomás gyöngülni és az
öntudat homályosodni kezd, ez állapotot szendernek,
szunnyadásnak nevezik. Továbbá testünk önkényű moz-
gása eláll, a múlt és jelen összefoly: ez a gyöngő al-
vás. Végre eszméletünk egészen elhomályosul, és ez a

mély alvás. Az érzékek csak egymás után szűnnek működni: legelőször a látás homályosul el, azután a szaglás, izlés, végre a hallás. A tapintás nagyobb részt ébren marad.

Az alvás már rendes — normal —, midőn t. i. életműségünk elgyöngüléséből származik és időszakosan áll be; már redetlen és beteges, midőn némi betegségnek eredménye. A tartós és legyőzhetlen alvás az álomkór — lethargus —.

Hogy az alvás életünk föntartására szükséges, és jótékonyan hat mind testi, mind lelki életünkre, a tapasztalásból tudhatni. De mi legyen e jelenetnek végső oka, eddig nem tudjuk. A tapasztalásból annyi bizonyos, hogy álomhozó és gátló körülmények vannak. Az alvást előmozdítják: 1) a testi és lelki erőknek huzamos kimerítése fárasztó munka, mély elmélkedés által, 2) az izmoknak elgyengítése, mit a terhelt gyomor, nagy kiürülés, éhség, nagy hideg és meleg, lábvíz, fürdő eszközöl, 3) az idegek elzsibbasztása bódító italok, mákony, tartós kéjelem, a testnek gyenge ringatása, homlok és koponyadörzsölés, benyélés és unalom által. — Akadályozzák az alvást: az idegeket ingerlő italok, például kávé, puncs, fűszeres ételek, testi fájdalmak, heves indulatok, nyomasztó gondok, erős érzéki benyomások, p. o. robajos zene, nagy kivilágítás. Ebből érthetni, hogy az alvás idegeink és izmaink elgyöngüléséből s életerőnknek kimerüléséből származik.

Az alvás eredményei: a lélekzés és vérkeringés, meg az emésztés akadálytalanul foly, mi által az életerő újra növekszik. Ennekokáért az alvás kezdetében mély szokott lenni. — A sok alvás sűrű vért és sok nedvet gyűjt, mi által tunyaságot szül. A kelletinél kevesebb alvás a testet igen érzékenynyé teszi.

Vannak, kik az alvásnak szerző okát szorosban törekszenek meghatározni. Némelyek ideglélre hivatkoznak: e finom anyag véleményök szerint ébrenlétkor elfogy szintugy, mint az olaj mécsben égés által, alvás-kor pedig újra elváltatják az agyban. Mások az alvás okát az üteri vérnek agybai folyásából származtatják: ha t. i. ez agybai vérfolyás akár mi módon gátoltatik, vagy eláll, az alvás bekövetkezik. Vannak, kik e jele-net okát az agyvelőnek behorpadása és nyugvásában helyezik. Nézetök szerint mind addig viradunk, míg az agy mozog azaz tágul és horpad, ennek megszűntével elal-szunk. De mind ezen véleményekkel ellenkezik azon ta-pasztalati tény, hogy az agynak legkisebb nyomása al-vást okoz. Mert minthogy azon ideglél az egész életmü-vezeten át el van terjedve, s mivel az egész agyba foly az üteri vér, s végre mivel az egész agy tágul és hor-pad: föl nem tehetjük, hogy egy agyrésznek nyomása elfogyasztassa az ideglélt, megszüntesse a vérfolyást és agymozgást. (Schulze, Psychol. Anthropol.)

104. ÁLMODÁS.

Alváskor képzelemünk tündérvilágot alkot azaz ál-modunk, és ezen képzelemjáték, mire fölébredéskor néha visszaemlékezünk, az álmodás — somnium —, mit álomnak is nevezünk. Megnyugodván a külső érzék, képzelemünk a szerzett képzeteket fűzi, taglalja, külön-féle képekbe összerakja, és e költött világot elménk elé állítja.

Fölköltik e képzelemjátékot: 1) azon képzetek, mikkel lefekvésünk előtt foglalkodtunk, és e szerint az álomkép azoknak folytatása, 2) azon foglalatosságok, melyek ébrenlétkor igen érdekelték, 3) az alváskori érzetek, miket vagy a külső tárgyak, például éji menny-

dörgés, láрма gerjesztenek, vagy testünk állapotjai, p. o. sűrű vér, betegség okoznak. Innét származnak a rettentő álmak.

Az álomkép sajátságai ezek. **1.** Alváskor a képzelemjáték önkénytelen és lelkünk mintegy nézője játékanak. Hallunk zenét és nem tudjuk, hogy mi vagyunk a zenészek. **2.** Álomban öntudatunk csak részletes, nem terjed el minden viszonyainkra. Katonáskodunk, idegen népek közt élünk, s nem tudjuk, hogy jöttünk e helyzetbe. **3.** Minthogy a külső érzékek elgyöngültek, az álomképet szembe nem állíthatjuk a külvilággal, s innét ered, hogy az álomképet való kultárgynak hiszszük. De mihelyt fölébredünk, e csalódás megszűnik, és a belsőt a külsővel, a jelent a multtal összehasonlítjuk. A külvilág lelkünknek mintegy tüköre, miben önmagát látja.

Alváskor nem csak a képzelem, de lelkünk egyéb tehetségei is működnek. A külső érzék, főleg a tapintás, sőt hallás is nagy részt ébren van: némelly alvó emberben sugás által álomképeket költhetni, miből a betegeknek csodálatos álmait Isis templomában megfejthetni. Ha alváskor kövecs nyomja testünket, azt érezzük és arról álmodunk, de azt annyira nagyítjuk, hogy kősziklának képzeljük. Sőt a gondoló tehetség sem munkátlan: alváskor néha az elme szövevényes kérdéseket és tudományos föladatokat megfejt, verseket költ, okoskodik, számol. Leghiányosb az emlékezés, minek oka, hogy a belvilágot a külvilággal egybe nem vethetjük, miből a tapasztalással ellenkező álmok származnak.

Valljon álmodunk-e mindenkor? vagy más szavakkal: munkás-e szüntelen elménk alváskor? Abból, hogy fölébredéskor álomképeinkre vissza nem emlékezünk, nem következik, hogy nem álmodtunk és lelkünk munkátlan volt, mert heves indulatok után sem tudjuk,

mit cselkedtünk. Továbbá néha álomban beszélünk a nélkül, hogy arról tudomásunk volna, mit pedig mások hallanak és tanúsítanak. Végre az alvajáró sem tudja, mit tett ama állapotjában. Vannak tapasztalati adatok, melyek a folyvásti álmodást igazolják. **1.** Ha rögtön fölébresztetünk, emlékezünk, hogy eszméink társulata félbe szakadt. **2.** Ha erősen fölteszszük magunkban, hogy bizonyos órában föl akarunk ébredni, beteljesül akkor is, midőn az időt semmi óráütés nem jelenti. **3.** Az alvó, de gyermekéről gondos anya annak légkisebb mozgatására fölébred, noha más zörgésre föl nem költetik.

De miért nem emlékezünk vissza álmainkra? Ez onnét van, hogy a képzelemjáték néha gyöngé és eleménk csak homályosan látja azt, minek következtében meg nem tarthatjuk. De ez ébrenlétkor is történik elmerültségünkben. Az álmokép visszaidézett képzet, ez pedig mindenkor homályosabb a szemléletnél.

Jövendölhetünk-e álmainkból? A köznép nagyon hiszi, mivel rendkívüli dolgok után kapkod. De tagadhatni azt abból, hogy a képzelem a szerzett képzeteket idézi vissza és azokból rakja össze képeit, az álom tehát a multa vonatkozik. Van ugyan sejtő tehetségünk, de ennek előrelátása nem biztosít meg minket. Innét van, hogy száz álomból egy sem valosul.

A képzelemjáték álomban olly gyors, hogy többet teszünk egy éjen át, mintsem több év alatt vihetnénk véghez.

105. ALVAJÁRÁS.

Néha álomban a képzelemjáték olly élénk, hogy érzeteket s vágyakat gerjeszt, és az embert külső tetteire indítja, így némelyek alváskor járnak és foglalatosságait úgy viszik végbe, mint ébrenlétkor: e jelenet az alvajárás — somnambulismus —. Az alvajárókat hol-

dosoknak nevezik, mivel ez állapotot a hold hatásából származtatják. Csak mult században kezdték alaposan vizsgálni e jelenetet és minden körülményeire elfogulatlanul figyelmezni.

Az alvajárásnak helye van egészséges embernél is, néha pedig valamelly idegbajnak eredménye. Egészséges alvajáró leányt látott Stáhly György orvos Fehérvárott 1835-ben. Beteg álombolygó kispapról irt Hanák egri orvos.

Jelenetei e következők. 1. A külérzések nem nyugszanak mindnyájan, néha nyitvák a szemek, a tapintás mindenkor élénk, ennél fogva az alvajáró rendes foglalatosságait megteszi. Beteges alvajáróban az érzék annyira hathatós, hogy némellyek zárt szemekkel olvasnak. Többnyire veszedelmes helyeken, házfedelen bátran járnak egyedül a tapintás segedelmével. Nem tanácsos az alvajárót illy veszélyes helyen megszólítani, vagy szemé elé gyertyavilágot tartani, mivel fölébredhet. 2. Az alvajáróban az emlékezés és gondolkozás igen élénk: visszaemlékezik mind azokra, miket nappal végbe szokott vinni, okoskodik, leveleket ír, számol. 3. A beteges alvajáróban rendkívüli érzetek mutatkoznak, például a délej — mages —, vas, réz nyugtalanságot, sőt fájdalmat okoz. Ha fölső ajkát tollpohelylyel gyöngéden érintjük, álmát élesztjük. Az ösztönök is rendkívüli hatásuk, némellyek például betegségek ellen gyógyszerrel rendelnek, néha a rohamnak közelgő végét némi jelek által nyilvánítják. 4. Fölébredése után az álombolygó semmit sem tud arról, mit amaz állapotban cselekedett.

A természeti álombolygáson kívül mult században mesterséges álom — magnetischer Schlaf — támadt, minek föltalálója Mesmer orvos volt. Keresvén t. i. egyetemes minden betegségre használható gyógyszer, elő-

ször a villanyra — vis electrica —, azután a délej-
re akadt. Köztapasztalásból tudta, hogy a dörzsölés az
alvást éleszti s hogy alvajáróban a délej nyugtalanságot
okoz: ebből azt következtette, hogy az állatokban a dél-
ej erejéhez hasonló erő lappang, mit föléleszthetni s mi
által mesterséges alvajarást eszközölhetni. E találmá-
nyát állati délejségnek — thierischer Magnetismus —
nevezte, s Bécsből Párisba menvén, tanát 29 tételben
a tudós társasággal közölte, de helybenhagyást nem
nyert. — Kezelése e következőkben áll. A főnemlített
álomba csak idegbajban sinlők és ifjabb emberek hozat-
hatnak: legkönnyebb eszköze a kézhuzam, t. i. kezünk
ujjait a beteg testén homlokánál kezdve hasáig, innét
kis szünet után a czombok hosszában lábujjaig s meg
visszafelé homlokig huzzuk. Mesmer azonfölül más sze-
reket is használt u. m. délejt, vaspálczákat, üvegleme-
zeket. Mások illy álomélesztő emberben — magnetiseur
— kívánnak a betegnél nagyobb erőt és egészséget,
továbbá erős akaratot a betegre hatni és erkölcsi jel-
lemet.

Ez álom jelenetei Mesmer és hivei szerint rendki-
vüliek. 1. Illy alvajárónak érzékei olly hatásra emelked-
nek, hogy testének belrészeit világosan látja és kiisme-
ri bajának okát, sőt olly gyógyszereket is rendel, mik-
nek nevét sem hallotta, s ha a gyógyszerertárból kell
hozatni, megnevezi a gyógyszeredény helyét, noha ott
sem volt soha, végre a betegségnek egész folyamatját
előre látja. Látása olly világos, hogy zárt szemekkel ol-
vassa a hasára helyezett iratot. 2 Elméje olly rendki-
vüli, hogy a mult minden eseményeivel tárva áll előtte,
a jelennek ismerete száz mérföldre is terjed, s tudja,
ha valaki messze földön halálozik, sőt gyógyásának gon-
dolatjait is megmondja. Némelly alvajáró halálunk utáni

létünkrol is beszélt. **3.** Az ollyannak beszéde mindenkor ékes, sőt szónoki, néha versekben beszél, néha idegen nyelven szól. **4.** Teste olly könnyü, hogy azt ujjerintéssel emelhetni föl.

A mesterséges alvajárásnak bírálata életműségi tekintetben a gyógyászokhoz tartozik, kik azonban azt állítják, hogy az idegbajt mind inkább nagyítja. — A mi a lélektani jeleneteket illeti: az utókor fog talán e tárgyban biztos fölvilágosítást adni. Vannak, kik a dolgot csalódásnak tulajdonítják.

106. ÁBRÁND.

A léleknek ugynevezett kórságos állapotjai azok, mellyekben a lelki erők és működések rendes irányuktól eltérnek. Mind ezek részint elmeiek, részint kedélyiek. Elmei betegség az ábránd és elmeháborodás; kedélyiek a lépkór és búskomorság.

Az ábránd azon kórságos állapota az embernek, miben tüzes képzelme által elragadva agyrémeit rajta kívüli való tárgyakként hiszi, s mik lehetetlenek, véghez vinni törekszik. Elméleti tárgyakra nézve vakhit — superstitio —, gyakorlatiakra vakbuzgalom — fanaticismus —.

Nemei e következők. **1.** Hitábránd. Illy állapotú ember szoros közlekedésben hiszi magát az Istennel, például szolgál az ugynevezett Quacker felekezete. Mohamed tüzzel vassal törekedett az embereket hitére téríteni. **2.** Természetábránd. Illy nemű ember rendkívüli erőket vél lelteni a természetben, miknek segédelmével csudákat akar tenni, például egyetemes gyógyszert fűkész (a bölcsék köve), sárból aranyat készíteni és búbajos botjával kincset ügyekszik előidézni. Illyenek voltak az alchymisták, chiromanták, astrologok. **3.** Észábránd. Ez a természetfölötti dolgokról rendkívüli ismer-

retekkel dicsekszik : milyen a régiek agyrémes tanít-
mánya az isteneknek és világnak eredetéről — theogo-
nia, cosmogonia —. **4.** Történetábránd. Ez minden
természeti eseményben csudát lát. **5.** Országábránd. Illy
ember az országról és polgári alkotmányról agyszüle-
ményeit minden módon törekszik létrehozni. Ide tartozik
a teljes egyenlőség álma.

107. **ELMEHÁBORODÁS.**

Az elmeháborodás azon kórságos állapot, miben
az ember ébren álmodik. Illy állapotra jut az ember,
ha vagy némi rögzött eszme rendes és józan gondolko-
zását zavarja, vagy képzetek oly élénkek, hogy a kül-
tárgyakkal fölcseréli. Ez állapotban az elme úgy szólván
helyéről elmozdittatik, megháborodik azaz másképp nézi
a tárgyakat, mint józan elmével.

Az elmeháborodás alapjára nézve vagy lázas, ha
t. i. idegláznak eredménye és az idegbajjal megszűnik,
vagy rögzött és tartós, ha alapja állandó. És ez utób-
binak szerző okai vagy anyagiak, például szeszes ita-
lok, mérgek, égető napsugár, kórságos agyvelő; vagy
szellemiek, például élénk képzelem, heves indulat, ki
nem elégíthető szenvedély, nagyravágyás, szerelem, stb.
Jeleneteire nézve vagy bolygó, ha a képzelem szanaszét
rendetlenül szórakozik, vagy merevült, ha egy tárgyra
szoritkozik, minek helye van, midőn rögzött eszme
uralkodik.

Nemei ezek. **1.** A félrebeszélés, tébolyodás — Ir-
rereden, Unsinn —, melly annak tulajdona, kinek gon-
dolkozásában és beszédében minden helyes rend és jó-
zan összefüggés hiányzik. Alapja a nagyon élénk kép-
zelem, melly az eszmetársasítás törvényeitől eltér. Haj-
landók e lelki bajra többnyire az asszonyok. Ollyan té-
bolygók szüntelen csevegnek, a jelent a multtal össze-

zavarják. E rendetlen gondolkozásból esztelen cselekedetek folynak, miknek semmi rend, semmi cél nincs kitűzve: ezek eszteleneknek is neveztetnek — deliri —.

2. Az eszelősség — Wahnwitz —. Az eszelős oly ismereteket tulajdonít magának, mik józan észszel föl sem foghatók, például a körnek négyszöge. Ilyen helyesen gondolkodik egyéb tárgyról, míg kedvencz eszméjére nem bukkan. Némellyek közölök vigak és beszédesek, mások komolyak és némák. **3. Az örültség — Wahnsinn —.** Ily ember agyrémeit a kultárgyakkal fölcseréli, mi által gondolkozásában háborgattatik. Ilyenek lélekkel társalkodnak, milleny Tasso volt a megszabadított Jeruzalem költője. **4. A bolondság — Narrheit —,** mi annak sajátja, ki személyéről rögzött eszmét táplál, például hogy ő macska, hogy teste üvegből áll, stb. Ily bolondok csendesek szoktak lenni. **5. Az őrjöngés vagy düh — Tollheit —.** Ez az eszeveszettség legnagyobb foka, min a rögzött eszméhez féktelen szenvedély járul. Ily őrjöngő dühöng, ront mindent, mit kezébe kap, s nem csak mások életét támadja meg, hanem néha önmagát is szaggatja és öldökl. Ezt méltán zár alá kell vetni.

A vad emberek az elmeháborodástól mentek, minek valószínű oka az, hogy folyvást a szabadon járnak, egészségöket mesterséges ételekkel meg nem rontják, bódító italokkal nem élnek, szenvedélyöket mértéktelen vágyakkal, pénz, dicsvágygyal föl nem hevítik. Mind ezek tehát óvószerek az elmeháborodás ellen.

Mi orvoslását illeti: az elmét el kell fordítani azon tárgytól, mi háborodást okozott, minélfogva jó az elmebeteget idegen helyre vinni, vagy más életmódhoz szoktatni, fárasztó munkával foglaltatni. Hasznos némellyeknél a zene, általában a szoros életrend. A verés ritkán segít az örülten.

108. LÉPKÓR.

A lépkór, más névvel rászt — hypocondria — azon kedélyi betegség, miben valaki teste bajáról rögzött eszmét táplál, minek következtében nagyon nyugtalan, kedvében változó, egészségéről szerfölött aggodó és jobbadán szomorú szokott lenni. Okai többnyire testiek, ugymint aranyér, rossz emésztés, béldugulás, minek alapja a kórságos lép, mely a gyomorral szoros összeköttetésben áll. A lépkóros betegségeit képzelmével neveli, kivált ha orvos könyveket olvas, mi által különféle bajt lát és tulajdonit magának.

Orvoslására kívántatik sok járás a szabadon, mértékletes eledel, testi és lelki foglalkozás.

109. BÚSKOMORSÁG.

A búskomorság azon állapot, miben legyőzhetlen bú és gyötrelem uralkodik valami baj miatt. A búskomorságban is rögzött eszme üzi játékát, de a baj sokféle, ugymint : nagy veszély, kárvallás, sanyaru élet, halála kedves emberünknek, vagyonnak és bősületnek vesztese, bűnökről bánat, haláltóli félelem, szerencsétlen szerelem, meghiusított nagyravágyás. De lehetnek képzelt bajok is, például hogy halálos ellenségünk üldöz, hogy örök kárhozatra vagyunk ítélve. — Némelly búskomorok magányba rejtekeznek, mások mindenfelé járnak, erdőkben bujdosnak, éjjel temetőket látogatnak.

Mi orvoslását illeti : el kell fordítani elméjét azon bajtól, mire az utazás, vadászat, tánczvigalom, nagy elmei foglalkozás hasznos szolgálatot tesznek.

FÜGGELÉK.

Nevezeteseb lélektani munkák a legujabb korból.

- Kant, Anthropologie in pragmatischer Hinsicht, Königsb. 1798.
- Carus, Psychologie, Leipz. 1808.
- Weiss, Untersuchungen über das Wesen und Wirken der menschlichen Seele, Leipz. 1811.
- Schulze, Psychische Anthropologie, Götting. 1816.
- Eschenmayer, Psychologie, Stuttgart u. Tüb. 1817.
- Fries, Handbuch der psychischen Anthropologie, Jena 1820 — 21.
- Lichtenfels, Grundlinien der philos. Propädeutik, 2. Abth. Grundlinien der Psychol. Wien 1834.
- Reinhold Ernst, Lehrbuch der philos. propädeutisch. Psychologie und der formalen Logik, Jena 1839.
- Köteles Sámuel, Philosophia? Anthropologia, Budán 1839.
-

TARTALMA E KÖNYVNEK.

Bevezetés a bölcsészetbe.	1 Lap.
Lélektan.	4 —
Első rész. Az ember élete egyáltalában.	5 —
Második rész. Érzéki életünk részletesen.	10 —
I. Szakasz. Érzék.	10 —
I. Fejezet. Külső érzék.	11 —
II. Fejezet. Belső érzék.	15 —
II. Szakasz. Inger.	17 —
III. Szakasz. Közvetítő tehetségek.	18 —
I. Fejezet. Visszaidéző tehetség.	18 —
I. Cikk. Emlékezés.	23 —
II. Cikk. Képzelem.	25 —
II. Fejezet. Figyelem.	29 —
Harmadik rész. Szellemi életünk részletesen.	31 —
I. Szakasz. Elme.	32 —
I. Fejezet. Értelem.	33 —
II. Fejezet. Ész.	38 —
III. Fejezet. Jelölő tehetség.	40 —
IV. Fejezet. A gondoló tehetség jelességei.	44 —
V. Fejezet. Az elmék különfélesége.	46 —
II. Szakasz. Kedély.	53 —
I. Cikk. Az indulatok nemei.	57 —
II. Cikk. A szenvedélyek nemei.	62 —
III. Cikk. Kedélyünk különfélesége.	67 —
III. Szakasz. Akarat.	68 —
Befejezés. Különös lélektani jelenetek.	71 —
Függelék. Nevezetesb lélektani munkák a leg- ujabb korból.	82 —

Tetemesb nyomda hibák.

<i>lap</i>	<i>sor</i>	<i>hibás kitétel</i>	<i>kijavítva</i>
IV.	2	eszmélet véd	eszméletvéd
19.	29	czégérlátása	czégér látása
33.	16	érzék fölöttit	érzékfölöttit
43.	4	gazdasága	gazdagsága
72.	7	redetlen	rendetlen
79.	21	szellmiek	szellemiek

MÁSODIK KÖNYV.

GONDOLKODÁSTAN.

B E V E Z E T É S.

1. FOGALMA.

Az ember gondolkodó lény, az érzéssel észrevett tárgyakat fejtegeti és rendezi. Minthogy a gondoló tehetség a visszaidéző tehetséget föltételezi, ennélfogva az eszmetársasítás törvényeitől függ. De mivel szabad munkásságot, tudniillik szándékos elemezést és összekötést fejez ki, saját törvényekkel bir. Gondoló tehetségünk szabott törvényeit követi a nélkül, hogy arra figyelni. Mély elmélkedés által szedték össze a bölcsészek e törvényeket, s így származott a gondolkodástan, mit a görögök logica azaz észtannak neveztek.

Gondoló tehetségünk egy magában, de kettős működése szerint értelemre és észre szakad, mind a kettőt szorosan véve. Az értelem az érzéki tárgyak körében marad, és a szerzett képzetekből fogalmakat képez, ítél és következtet, szóval tudományt szerkeszt. A tiszta ész főlebb emelkedik, és mi általános és szükséges nyomozza vagyis a tudományt alapítja. Minthogy az értelem csak szerkesztő, szabályozó tehetség, törvényei szinte csak szabályozók: alakiak — formal —; a tiszta észnek törvényei pedig, mivel ismereteinket alapítja, alkotó, anyagi elvek — constitutiv —. Így például:

gondolj okszerűen, szabályozó-, minden okozatnak van oka, alkotó törvény. A szabályozó törvények tana a szoros értelmű gondolkodástan — logica formalis —, mit e könyvben adandunk elő.

A logos név beszédet és észet jelent : mi által azt akarták értetni a bölcs görögök, hogy beszéd és ész között oly szoros viszony áll, minél fogva helyesen nem beszélhet, ki észszerűleg nem gondolkodik.

2.

A gondolkodástan oly viszonyban áll gondolkozáshoz, mint a nyelvtan a beszédhez. Az ember helyesen beszélhet anyanyelvén a nélkül, hogy azt nyelvtanilag tanulta volna. Szintugy millió ember van, kik józanon ítélnék, noha a gondolkodástanról mit sem hallottak. Azonban e tan szintolly hasznos, mint a nyelvtan. A ki a gondolkodás törvényeit jól érti, könnyen észreveszi az ítéletbeni tévedést és álokoskodást. E tan még más szempontból is érdekes. Az emberi ismeretnek minden ágai ugymint a természettan, mennyiségtan, rendszeresen adatnak elő. A gondolkodástannak tiszte pedig arra oktatni, mi módon kell a tudományokat rendszeresen szerkeszteni.

Ebből könnyen czáfolhatni a gondolkodástan elleni panaszokat, tudniillik: hogy vannak, kik e tant tanulták és még is fonákul ítélnék; hogy álokoskodásra tanít; hogy önhiúságot és állítási vakmerőséget szül; hogy a lángészt elnyomja és a költészek ihletésének és röptének szárnyát szegi.

3.

E tan két fő-részre szakad: elemi és módszeres tanra. Az elemi tan gondolkodásunk elemeit, t. i. a fogalmakat, ítéleteket és következtetéseket fejtegeti s ren-

dezi; a módszertan azon módot közli, miszerint ismereti rendszert szóval tudományt szerkeszthetni.

Némelyek tiszta és alkalmazott részre osztják: azonban az alkalmazott gondolkodás a megismerés, mit az ismerettan ad elő.

ELSŐ RÉSZ.

ELEMI GONDOLKODÁSTAN.

4.

Gondolkodni általán véve nem egyéb, mint a szerzett képzetekből fogalmakat képezni, itélmi és következtetni. A gondolkodás módja az elemezés és összekötés. Elemezéssel szétválasztjuk az észrevett tárgyak tulajdonságait, ezeket megkülönböztetjük s mint annyi különbsztető jegyeket a tárgyra illesztjük, röviden: az összetettet elemeire, az egészet részre osztjuk. Így itéljük, hogy az élőfa gyökből, ágokból és levelekből áll. Összekötés által az egyes tárgyakat és különbsztető tulajdonságokat valami egyetemes azaz nöm alá rendezzük, röviden: az elemeket és részeket egészbe szedjük össze. Így rendezzük az élőfát a növény neme alá. A nemnek képzete mindenkor egyetemes képzet, melly több egyes tárgyat foglal körében. Azon egyetemes képzet az elvont fogalom.

A mi a létező tárgyban tulajdonság, az képzetben és fogalomban jegy, határozomány — nota, determinatio —.

5. ELVEK.

Gondolkodásunk alaptörvényei azaz elvei gondolkodásunk módjából önkint folynak, tehát közvetlenül bizonyosak.

Első a teljes egyenlőség vagyis azonság elve — principium absolutae identitatis —, tudniillik: „minden fogalom összes jegyeivel egyenlő.“ Ugyanis az elemező ítélet szerint a jegyek képezik a fogalmat: így például e jegyek „eszes állat“ az „ember“ fogalmát képezik. E törvénynek alkalmazása van a mennyiségtanban, melly ezen elvből indul ki: minden mennyiség önmagával egyenlő. $A = A$ val. Továbbá: az egész összes részeivel egyenlő.

Második az egyezés és ellenkezés elve — convenientiae et repugnantiae —: „a mit gondolunk, annak meg kell egyezni önmagával és nem ellenkezni.“ Így a világot nem gondolhatni ugyanazon szempontból végesnek és végtelennek egyszersmind. — E törvényt nem ellenkezik azon tapasztalás, hogy a létező tárgyakban egymással ellenkező tulajdonságok vannak: így például az ember belső és külsőből, test és lélekből áll, tovább testre nézve halandó, lélekre halhatatlan. Nem az ellenkező tulajdonságokban áll az ellenmondás, hanem azon gondolkodásban, miszerint valami jegyet a tárgynak tulajdonítunk és ugyanazon jegyet azonegy tekintetből megtagadjuk. — E törvény a gondolhatóságot határozza meg, t. i. a mi önmagával ellenkezik, az nem gondolható, gondolati semmi, képtelen, például négyszöges kör. Ezen elv különösen a fogalomra alkalmazható.

Harmadik a meghatározás és középső kizárásának elve — princ. exclusi medii —: „ha valami tárgyat ítélettel akarunk meghatározni, a kérdés alatti jegyet vagy néki tulajdonítani, vagy tőle megtagadni kell.“ Itt a közép esetnek nincs helye, ha t. i. határozott ítéletet akarunk hozni. Így például ha a világ hatáiról van szó, azt vagy végesnek, vagy végtelennek kell állítanunk, egyébiránt határozatlan az ítélet. — Némelly újabbak

ezen elv helyébe a közvetítés elvét teszik, tudniillik : ellenkező fogalmakat egy harmadikkal kell egyeztetni azaz közvetíteni. Így például az egységet és többséget a mindenség, a testi és szellemi életet az érzékiség, az igazat és jót a szép, az agyot és gyomrot a szív közvetíti. (A fogalmak közvetítéséről alább lesz szó 10- és 13-dik szám alatt. Mi pedig a létezőket illeti, valljon azokra illik-e mindenben a közvetítés, az ismeretten fogja vizsgálni.) Ezen elv főleg az ítéletekre vonatkozik.

Negyedik az okszerűség elve — ratióis — : „semmit se állítsunk helyes ok nélkül.“ Gondolkodásban oknak nevezzük azt, miből valamit megismerünk; a mi okból foly, az a következés avagy következmény; az oknak és következésnek azon összefüggése, miszerint ha amaz áll, ennek is kell állani, a következetesség consequentia —. Innét mondjuk : gondolkodjál következetesen. Így következetes e gondolkodás : a levegő térben terjed, tehát való test. Ez a következtetés saját elve.

Mind ezen törvényeknek célja gondolatink összhangzása vagyis gondolkodásunk helyessége. — Némelyek egyedül az egyezés és okszerűség elvét említik, mire nézve gondolatink helyesek, ha egymás közt meg egyeznek és okszerűek azaz következetesek. A gondolatok helyességét gondolati igazságnak — veritas logica — nevezik, de helytelenül, mivel az igazság az ismeretre vonatkozik, az ismeret pedig mindenkor tárgyilagos. (Erről az ismerettanban.)

I. SZAKASZ.

F O G A L O M.

6. KÉPZÉSE.

A fogalom az egyetemesnek képzete: ez által elménk az egyes tárgyakat összeköti. A fogalmat kétféleképen tekinthetni: tisztán azaz elvontan és alkalmazottan azaz összetesen — abstract und concret —. A fogalom elvont, ha egyedül a közös tulajdonságokra tekintünk, mellyeket értelmünk az észrevett tárgytól ugyszólván elvon, például e jegyek „eszés állat“ az embernek közösei. Ha a fogalmat a való tárgyakra alkalmazzuk és ezekkel összekötjük, a fogalom összetes, például ez, amaz ember. Az összetes fogalomnak tárgya vagy egyes önálló lény azaz egyed, vagy önálló egész: így Péter, Duna, Pest egyedek, a naprendszer, állatország, az emberi nőm önálló egészek. Az összetes és elvont fogalom közt az a különbség, hogy ítéletben az összetes egyedül alanynak — subjectum —, az elvont pedig mind alanynak, mind mondománynak — praedicatum — szolgál.

7. JEGYEL.

Főnebb már említők, hogy mi az észrevett tárgyakban tulajdonság, az a fogalomban jegynek nevezetik. A tárgyak tulajdonságai szerint a jegyek sokfélék.

1. A jegy vagy lényeges, vagy mellékes, esetékes: az előbbi a fogalomtól el nem állhat, az utóbbi el is maradhat, így például emberben e jegyek „eszés állat“ lényegesek, a szépség, gazdagság mellékesek. A lényeges jegyek változatlanok és szükségesek; a mellékesek változók. A lényegesek ismét eredetiekre és származot-

takra szakadnak: az ész eredeti, alkotó jegy, a tudományrai képesség származott. A mellékes jegyek kétfélék: módosítások és viszonyok: amazok a dologra illenek a nélkül, hogy azt mással kellene egybevetni, ezek csak úgy illenek a tárgyra, ha ezt mással összehasonlítjuk, például a szépség, erősség, kövérség módosítások, atya és fiu, vezér és katona, tanító és tanítvány viszonyok. **2.** A jegy közös és sajátos: amaz több tárgynak, ez kirekesztőleg egynek tulajdona. Emberben az érzék közös, az ész saját tulajdonság. A sajátos jegy a jellemző tulajdonság, szóval jellem — *characteristica* —.

8. TARTALMA ÉS KÖRE.

A fogalom tartalmát annak jegyei képezik, ezek pedig az egyes tárgyaknak tulajdonságai, például emberben e jegyek „eszes állat” tartalmát képezik. A fogalom körét azon egyes tárgyak teszik, mikre a fogalom mint valamelly közjegy terjed és illik: így e fogalom „ember” Pétert, Pált foglalja körében — *quantitas intensiva et extensiva* —.

A fogalom tartalma és köre közt megfordított arány áll, azaz minél nagyobb a tartalom, annál kisebb a kör és viszont: így e fogalomnak „életműves test” nagyobb a tartalma, mint ennek „test”, de kisebb a köre.

A mondottakból könnyen érthetni: **1)** hogy a fogalom köztulajdonsága mind azon tárgyaknak, melyeket körében foglal, **2)** mi a fogalomra illik, az a körében foglalt tárgyakra is illik, de nem viszont, mivel az egyes tárgyak a köztulajdonságon kívül még sajáttal birnak, **3)** a fogalom tartalma annál nagyobb, minél több, és annál kisebb, minél kevesebb a jegy, **4)** a fogalomnak minden jegyeit úgy tekinthetni, mint külön fogalmakat, **5)** a fogalom annál elvontabb és egyszerűbb, minél kevesebb jegyet foglal.

I. CZIKK.

A FOGALMAK NEMEI TARTALOMRA NÉZVE.

9. EGYÉRTÉKŰEK ÉS KÜLÖNBÖZŐK.

A főnebbi szerint a fogalomnak minden jegyeit úgy tekinthetni, mint külön fogalmakat. Erre a fogalmak tartalomra nézve különfélék.

Egyértékűek, egyenlők, azonosak a fogalmak, melyek ugyanazon tárgyat csak más jegy által fejezik ki, például eszes állat és szabad akaratu állat (mindkettő embert tesz). Különbözők, ha külön tárgyat terjesztenek elő, például ember és barom.

10. EGYEZŐK ÉS ELLENKEZŐK.

Egyezők a fogalmak, melyek ugyanazon tárgyra egy időben illenek, például azon egy ember tudós és gazdag lehet egyszersmind. Az egyezőket tehát egy fogalomba köthetni össze. — Ellenkezők, ellentettek a fogalmak, melyek egymást kizárják. És ezek kétfélék: közvetlenül és közvetve ellentettek — contradictorii et contrarii —. A közvetlenül ellentettek egyike csupán tagadja azt, mit a másik igenel — affirmat —, például tudós, nem tudós. A közvetve ellenkezők egyike nem csak tagad, hanem azonfelül mást is állít, például tudós, bolond; gazdag, koldus.

Az ellentettek közül egyik igenleges, tényleges — positivus —, a másik nemleges. Az igenleges jegyek gondolati tulajdonok, a nemlegesek gondolati fogyatkozások. — Minden igenleges jeggyel szemközt áll valami nemleges, melyek együtt valamelly felsőbbnek mint közjegynek körét képezik és arra nézve egymást kire-

kesztik. Ha csak két jegy áll szemközt, az ellentét közvetlen; ha pedig több egymemű jegy áll ellentétben, közvetett. Így például eszes és oktalan állat azaz ember és három közvetlenül, magyar, német, tót közvetve ellentettek.

Merő igenleges jegyek közt nincs ellenkezés a gondolkodásban, mert a hol mérő igenlés áll, ott nincs tagadás. De nem úgy a valóságban, mert vannak igenlő jegyek, melyek a valóságban fogyatkozást jelentenek, például halandóság, függés; s vannak való tulajdonok, melyek egy létezőben meg nem férnek, például emberben az értelem és mindentudat, ifjúság és öregség.

Az ellentett jegyek valamely közjegyen azaz nemmen alapszanak és egyesülnek, melynek azok különféle módosításai: így vörös, sárga, kék a színnek módosításai. Ezen ellentét nem csak a tulajdonságokban, hanem az önálló egyedekben is áll. (Ebből érthetni, hogy az ellentétnek és közvetítésnek fogalmakra nézve azaz gondolatilag mindenben van helye. De az ellentét szabályát, miszerint minden igenleges jeggyel szemközt áll valami nemleges, nem kell az ellenkezés elvével (5-dik szám alatt) fölcserélni.

II. CZIKK.

A FOGALMAK NEMEI KÖRRE NÉZVE.

11. ALÁRENDELT ÉS ÖSSZERENDELT FOGALMAK.

Az egyes tárgyakat is, mikre a fogalom alkalmazatik, úgy tekinthetni, mint külön fogalmakat. Erre nézve a fogalmak különmeműek.

Az alárendelt fogalmak azok, melyeknek egyike a másiknak körében foglaltatik azaz részét teszi, például ember

és magyar, madár és sas. Az összerendelték azok, mellyek együtt egy harmadiknak körét képezik, például magyar és német, veréb és sas. Az alárendelték közül a felső fogalom az, melly mást körében foglal és ez alsónak neveztetik — subordinati et coordinati —.

12. NEMEK ÉS FAJOK.

A felső fogalom az alsóra nézve nemnek, az alsó a felsőre nézve fajnak neveztetik: így madár, ember, élőfa nemek; sas, magyar, cserfa fajok. A nemet ismét fajnak tekinthetni felsőbb fogalomra nézve; és a faj nemmé válik, ha az alá alsóbb fogalmakat rendezünk: így a madár baromra nézve fajt, sasra nézve nemet, a sas pedig nemet képez a királysasra nézve. Vannak tehát felsőbb és alsóbb nemek és fajok.

A felsőbb nemeket értelmi elvonás által képezzük, tudniillik a saját tulajdonokat elmellőzzük és egyedül a közösre tekintünk: így az emberi egyénekből az ember fogalmát, ebből az állatét, tovább az életműves testét, végre a lényét alakítjuk; főlebb már nem emelkedhetünk, e fogalom „lény” tehát gondolatban a legfelsőbb nemet tárgyalja. — Az alsóbb nemeket és fajokat értelmi fölvevés avagy meghatározás által szerkesztjük, t. i. a felső nemekhez saját tulajdonokat adván: így a lény vagy test, vagy lélek: a test vagy életműves vagy élettelen; az életműves vagy állat, vagy növény; az állat vagy barom, vagy ember, stb. E szerint történik a nemek és fajok osztályozása, miben közel és távol nemet és fajt, meg köznemeket és közfajokat különböztetünk: például az állat legközelebb neme az embernek, az életműves test távoli neme.

Minden elvont fogalom nemet tesz. Minél magasabb a nöm, annál elvontabb a fogalom; minél alsóbb a faj,

annál összetetsebb a fogalom. — A legfelsőbb gondolati nemnek legtágasabb a köre. — A gondolati nemektől a való nemek különböznek. (Erről az ismeretben)

13. EGYNEMŰ ÉS KÜLÖNNEMŰ.

A mondottakból érthetni, mi legyen az egynemű és különmemű dolog. Minden, mi azonemű nemhez tartozik, egynemű; más esetben különmemű. A különmeműek bizonyos tekintetben egyneműek: így minden dolog a lény nemére nézve egynemű, de csak gondolatban. Továbbá az egynemű dolgok egymástól különböznek és bizonyos tekintetben különmeműek, mert minden dolog a közös tulajdonokon kívül némi sajátossággal bír, mi által az ugyanazon nem alá tartozóktól különbözik; például az állatok különféle neműek: madarak, halak, stb. A madarak ismét különmeműek.

Erre nézve a következő osztályozási elvek állanak.

1. Az egyneműség elve: „a különmemű dolgok bizonyos tekintetben egyneműek.” 2. A különmeműség elve: „az egynemű lények is bizonyos tekintetben különmeműek.”

Némelyek a köznemekről és közfajokról is elvet állítanak, neve a folytonosság elve, miszerint minden nemek és fajok közt némi köznemek és közfajok gondolhatók. Hogy értelmünk köznemeket és közfajokat keres, az tagadhatlan; de hogy két nem között mindenkor köznem gondolható, azt helyben nem hagyhatjuk. Így bizonyos, hogy köznemek léteznek, például: az emlős állatok és halak közt a köznemet a czethal képezi; de a négyszög és ötszög közt — tetragonum et pentagonum —, az ember és barom közt semmi köznemet nem gondolhatni. Helyesebb azon állítás, hogy az egyneműek egymáshoz közelitnek annyira, hogy szakadatlan láncznak és rendnek tekinthetni.

Az egyes tárgyak némi jegyek által különböznek: e jegyek az egyedi, számszerinti különbséget teszik: így Péter és Pál között egyedi különbség áll. De a fajok és nemek is saját jegyek által egymástól különböznek: ez a faji és nemi különbséget képezi.

III. CZIKK.

A FOGALMAK GONDOLATI TÖKÉLYE.

14. EGYSZERŰ ÉS ÖSSZETETT FOGALMAK.

Minél tovább elemezhetjük a fogalmakat, annál tökélyesbökké válnak. Ha a fogalom olyan, hogy nem vagyunk képesek azt alkatrészeire osztani, egyszerű: ilyen a szín, szag, lény fogalma. Azoŋ fogalom összetett, mellynek jegyeit különböztethetjük, p. o. ember, élőfa. Ezen különböztetés szerint a fogalmak csak eleménkre nézve egyszerűek; továbbá a melly fogalom egynek egyszerű, az más élesebb elméü előtt összetett. Vannak azonban fogalmak, mellyek mindenkép egyszerűek, millyenek azok, mellyeknek tartalmát egyedül egy jegy képi, minthogy minden jegyet tekinthetni mint külön fogalmat. (8-dik szám) Állításunkat meg nem czáfolja azon ellenvetés, hogy a fogalom már név szerint valami összetett, mert ezen összetételt a fogalom köréről kell érteni.

15. VILÁGOS ÉS TISZTA FOGALOM.

Világos a fogalom, ha általa a tárgyat egyéb tárgyaktól megkülönböztetjük: így ki a gondolkodástant a többi tudományoktól megkülönbözteti, arról világos fogalommal bir. E világosságnak szinte foka van, mint a napfénynek. Minél több tárgyról különböztetünk valami dolgot, annál világosb arról fogalmunk. A köznép a vi-

lágos fogalmakkal megeleégszik; a tudósnak tisztább ismeretre kell törekednie.

Ki nem egyedül a fogalom tárgyát egyáltalában, hanem részletesen is különbözteti, azaz jegyeit is tudja előszámlálni, annak tiszta vagyis értelmes fogalma van. A fogalom vagy tartalomra, vagy körre nézve tiszta, a mint vagy tartalmát, vagy körét elemezve adjuk elő. Ki például tudja, hogy az embernek jellemző tulajdonai az ész, beszéd és szabad akarat, az tisztán fogja föl az embert. — A fogalom teljesen tiszta, ha minden jegyeit meg a jegyeknek jegyeit is képesek vagyunk megkülönböztetni. E tökéletes ismeretet csak kevés tárgyra nézve szerezhetni meg. — A fogalom szabatos, ha sem több, sem kevesebb jegyet nem foglal, mint sem kell. — *clari et perspicui seu distincti* —.

II. SZAKASZ.

I T É L E T.

16. ALKATRÉSZEI.

A fogalmak közvetlen viszonyát az ítélet adja elő. Alkatrészei: az alany, mondomány és kapcsolat. E három alkatrész az ítélet tartalmát, összeköttetésmódjok pedig alakját képezi. — Az ítélet az eszmetársulattól abban különbözik, hogy ez utóbbiban képzeiteinket egyedül fúzzuk, az ítéletben pedig azoknak egymásrai vonatkozását határozzuk meg. Az alany és mondomány több képzetből is állhat. A mondományt tulajdonitmánynak nevezhetni.

Az ítélet szóval kifejezve a tétel vagyis állítás — *thesis, propositio* —. A gondolkodástan mind az ítéletet, mind a tételt különös tekintetbe veszi.

Az ítélet alkatrészei szerint a szavaknak három sarkneme áll: a főnév, a melléknév és az ige. A főnév az alany képzetét jelöli, és vagy tulajdon, vagy köznév — *proprium et appellativum* —. A tulajdon név az összetes egyedeket jegyzi meg, p. o. Duna, Pest, Magyarország. A köznév az összetes egészet és elvont egyetemeset azaz nemet tárgyazza, például naprendszer, világ, állat, növény, szín, stb. — A mondomány képzetét a melléknév fejezi ki, például sárga, szép. Az elvont egyetemes is mondományul szolgálhat, például Pest nagy város. A melléknév főnévvé válik, ha az egyes tulajdonság egyetemessé azaz nemmé változtatik, például tudósság, szépség. — Csak egy ige van, melly tisztán kapcsolatul szolgál és ez a „van” ige, noha ez is többnyire az időnek képzetét egyszersmind jelöli. A többi ige a kapcsolaton és időn kívül az alanynak állapotját is terjeszti elő, miért is néha mondományul szolgál.

A szavaknak többi nemei a sarknemeknek meghatározásául szolgálnak. A szavak osztályaihoz a névmást, számszót, névhatározót, igehatározót, elől- utóljárót, indulatszót és kötszót számítják. A névmás a főnevet képviseli. A számszó olly melléknév, melly az alanyak körét határozza meg. A névhatározó — *adverbium* — rokon a melléknévvel, mitől abban különbözik, hogy a melléknév közvetlen jegye az alanyak, a névhatározó a jegynek jegye. Az igehatározó — *participium* — szorosan véve nem külön beszédrész, mert nem egyéb, mint igéből származott melléknév, melly az alanyak vagy ható, vagy szenvedő állapotját adja elő. Az elől-utóljáró az alanyak más tárgyhozi viszonyát és helyzetét jelöli. Az indulatszó csak azon tekintetből nyer helyet a beszédrészek közt, mivel tagolt és határozott hangokat fejez ki, mellyekkel érzeteinket és vágyainkat ön-

kényileg jelöljük. A kötszóval nem csak több alanyt és tulajdonítványt, hanem több egyes ítéletet is valamely egészséé fűzünk össze. A kötszó tehát az összetételnek kapcsolata.

Vannak kétes szavak, ilyenek a több értelműek, p. o. nyelv, világ, nap; a rokon értelműek — synonima —, például értelem és ész, képzet és gondolat, fölfodózni, föltalálni.

I. FEJEZET.

AZ ÍTÉLETEK OSZTÁLYOZÁSA.

17.

Az ítéletek alakra nézve különböznek. E különbséget az alany, mondomány és kapcsolat teszi. E szerint három főosztály alakul: a mennyiség, minőség és viszony. Ezekhez közönségesen a módosulást számítják, de ez inkább eredete vagyis alakításmódja az ítéletnek, mintsem különös alakja. Vizsgáljuk hát mindenek előtt a módosulást.

I. CZIKK.

AZ ÍTÉLETEK MÓDOSULÁSA.

18.

A határozatlan, lehetséges, fejteményes — problematicum — ítélet az, mellyben semmit sem állítunk bizonyosan, hanem csak annyit mondunk, hogy az alany és mondomány határozott ítéletté egyesülhetnek. E viszonyt a „lehet“ szó fejezi ki, például a holdban lehetnek emberek. — Határozott, való, állapított az ítélet — assertorium —, ha az alany és mondomány közti

viszonyt bizonyosnak tekintjük. Ezt a „van“ ige jelöli, például földünkön valóban vannak emberek. Ez ítélet ismét kétféle: esetékes és szükséges. Esetékeleg való az ítélet, ha a mondomány mellékes tulajdonsága az alannak, például Pestet homokpuszta környezi. Szükségkép való — apodicticum — az ítélet, ha a mondomány lényeges jegy, például az egész nagyobb részénél. Ezt többnyire a „kell“ szó által jelöljük meg.

A határozatlan ítélet némi fejteményből azaz feladatból származik, de megoldására nincs elegendő és eldöntő ok. Ha pedig az ok eldöntő, az ítélet határozottan adatik elő. E nemű ítéletek vagy igenlők, vagy tagadók.

Melly tulajdonság legyen valamelly tárgyra nézve mellékes, melly lényeges, azt a gondolkodástan meg nem határozhatja, mivel csak szerkesztő, nem alapító tudomány.

II. CZIKK.

AZ ÍTÉLETEK MENNYISÉGE.

19.

A mennyiségben az alanyt vesszük tekintetbe. Az alany már elvont, már összetes fogalom. Ha az alany elvont fogalom, akkor az ítélet mennyiségre nézve vagy egyetemes, vagy részletes — universale et particulare —. Az egyetemes ítélet az, mellyben a mondományt az alannak egész körére terjesztjük ki, például minden test összetett lény. Részletes az ítélet, ha az alany körének csak egy részét határozzuk meg, például némelly ember tudós.

Ha az alany összetes fogalom, akkor az ítélet vagy egyedi, vagy gyűjtő — singulare et collectivum —.

Egyedi az ítélet, ha az alany egy önálló lény vagyis egyed, például Pest nagy kereskedő város. Az ítélet gyűjtő, ha az alany több egyedet köt össze valami egészbe. És ezen gyűjtő ismét vagy egyetemes, vagy részletes. Egyetemes gyűjtő ez: minden követ helybenhagyta az indítványt; részletes: sok követ ezt vagy amazt rosszalta.

A mennyiséget némelly szavak jelölik: az egyetemesnek jele a minden, senki, a részletesnek a sok, kevés, némelly. Az ily szavakkal meghatározott ítélet jelöltnek neveztetik. A jeletlen egyetemes akkor, midőn a mondomány magasabb fogalom az alanynál, vagy midőn lényeges tulajdonsága; ellenkező esetben részletes. Például a katona ember, annyit tesz, minden katona ember.

III. CZIKK.

AZ ÍTÉLETEK MINŐSÉGE.

20.

Minőségben a mondományt tekintjük. Erré nézve az ítélet kétféle: igenlő és tagadó. Igenlő, igenleges az ítélet, ha a kérdés alatti tulajdonságot az alanyról állítjuk, például Péter jól tanul. Tagadó, nemleges az ítélet, ha az ellentett tulajdonságot tőle tagadjuk, például Péter nem tanul rosszul (azaz jól tanul). Mások szerint igenleges ítéletben a mondomány az alanyval megegyez, nemlegesben ellenkezik.

Minden ítélet állít vagyis tulajdonit valamit az alanynak, és a mondománynak pusztá kizárása semmi ítélet, sőt helytelen gondolkozás, hacsak ily kizárás által nem szándékozunk másnak állítását merően tagadni. Minden ítéletben összekötünk fogalmakat: hol ezen

összekötés hiányzik, ott nincs kapcsolat, nincs ítélet. Az ily állítás kétféle: közvetlen és közvetett. Közvetlenül vagyis igenlegesen állítunk, ha a kérdésben forgó tulajdonságot az alanynak valóban tulajdonítjuk; közvetve avagy némlegesen, ha ellenkezőjét tagadjuk, mi által azon tulajdonságot valóban állítjuk.

Némelyek határtalan vagy inkább kizáró ítéletet említenek, mely a mondományt az alany köréből kirekeszti és a lények határtalan körébe helyezi, például az emberi lélek nem halandó. De ha nem szándékoznak állítani, hogy az emberi lélek halhatatlan, ugy ezen pusztá kizárás nem más, mint helytelen gondolatjáték.

Ha a mennyiséget és minőséget összefoglaljuk, négy osztálya keletkezik az ítéletnek: 1) egyetemesen igenlő, 2) egyetemesen tagadó, 3) részletesen igenlő, 4) részletesen tagadó. Ezeket szokás e négy betűvel jelölni: A. E. I. O., melyek e latin szavakból „affirmo“ és „nego“ vannak véve. Értékeket e versek adják elő: „Asserit A, negat E, sed universaliter ambo. Asserit I, negat O, sed particulariter ambo.“

Az előadott ítéletek szabályai. 1. Az egyetemesen igenlő helyes, ha a mondomány lényeges jegye az alanynak, például minden ember eszes lény. 2. Az egyetemesen tagadó helyes, ha a mondomány vagy az alanyal ellenkezik, vagy más lénynak jellemző jegye, például egy ember sem mindenható. 3. Ha a mondomány mellékes jegy, akkor az ítélet már részletesen igenlő, már tagadó, mivel némelyekre illik, másokra nem illik, például némely ember tudós, némely ember nem tudós.

IV. CZIKK.

AZ ITÉLETEK VISZONYA.

21. FÖLTÉTLEN ÉS FÖLTÉTES.

Az ítéletnek viszonya a kapcsolat meghatározása. Erre az ítélet kétféle: föltétlen és föltétes — *categoricum et hypotheticum* —. Föltétlen, egyenes az ítélet, ha az alany és mondomány közti viszony azaz egyezés vagy ellenkezés minden külső októl független, például a magyar vitéz, a gonosz ember nem marad büntetlenül. — Föltétes az ítélet, ha az állítás némi külső októl függ, mely föltét előzménynek, az attól függő állítás következés, következménynek — *antecedens et consequens* —, az előzmény és következmény közti összeköttetés következetességnek neveztetik, mi ezen ítélet kapcsolatát képezi és e szöcskák által „ha — úgy” fejeztetik ki. Például: ha az Isten igaz bíró, úgy a gonosz ember nem marad büntetlenül.

22. EGYSZERŰ ÉS ÖSSZETETT ITÉLET.

Mind a föltétlen, mind a föltétes ítélet már egyszerű, már összetett. Egyszerű az ítélet, ha a föltétlenben csak egy alany és egy mondomány, a föltétesben egy föltét és egy következés áll, millyenek az idézett példák. Az összetett ítélet több alanyt és mondományt, több föltétet és következést foglal. Mind a föltétlen, mind a föltétes ítélet már az egyezés, már az ellenkezés viszonya szerint van összetéve, s ennél fogva kétféle: összefoglaló és szétválasztó — *conjunctivum et disjunctivum* —.

23. ÖSSZEFOGLALÓ ITÉLET.

A föltétlen ítélet összefoglaló, ha egy vagy két alanyról két mondományt állítunk, például az ember érző és gondolkodó lény; a tudományok és szép művészetek gyönyörködtetik és nemesítik az embert. — A föltétes ítélet összefoglaló, ha több föltétet és következt kötünk össze, például ha a tanu jól tudja a történetet és híven közli, hitelt érdemel és a történet hiteles.

24. SZÉTVÁLASZTÓ ITÉLET.

A föltétlen ítélet szétválasztó, ha egymással ellenkező tulajdonságokat illesztünk a tárgyra, melly bizonyos nemre nézve az egyikkel szükségkép bir, de ezt még nem határozzuk, például az ember vagy gazdag, vagy szegény. Ezt elosztó ítéletnek nevezik, mivel a gondolkodástani osztás azon alapszik. — A föltétes ítélet szétválasztó, ha egy föltétből több egymással ellenkező következtés folyhat, például ha ütközetre kelendnek hadaink, vagy győzni fognak, vagy meggyőzetni. A szétválasztó ítélet nem csak két, hanem több tagból is állhat. Az ellentét tudniillik vagy közvetlen, vagy közvetett. (10-dik szám alatt)

A szétválasztó ítéletnek kapcsolatát e szócskák „vagy — vagy” jelölik. — Némellyek az ítéletet viszonyra nézve föltétlenre, föltétesre és szétválasztóra osztják, de ezen osztást nem helyeselhetni azon egyszerű okból, mivel a szétválasztó ítélet mind föltétlen, mind föltétes lehet, mi a gondolkodástani osztás szabályaival ellenkezik. (Második rész. I. Szakasz. Az osztás czikke.) A szétválasztó ítélet több egyszerű föltétes ítéletet foglal, például ezen szétválasztó ítélet „az ember vagy tudós, vagy tudatlan” e következőkre szakad: 1) ha az ember tudós, ugy nem tudatlan, 2) ha az ember tudat-

lan, úgy nem tudós. — Minden határozatlan ítélet szétválasztólag adhatni elő, például a holdban vagy vannak emberek, vagy nincsenek.

25.

A föltétes ítélet mennyiségre nézve mindenkor egyetemes, mivel valami egyetemes szabályt vagyis elvet fejez ki. Ha a föltétes ítélet részletes, úgy az előzmény nem való oka a következménynek, például ha a higany a légsulymérőben leszáll, úgy némellykor eső áll be. — Minőségre nézve pedig már igenlő, már tagadó, tudniillik a következményre nézve, például ha a tanítvány rest, úgy a tudományban nem haladhat.

A szétválasztó ítélet mennyiségre nézve mindenkor egyetemes, mert az ellentett tagok az alanynak egész körét terjesztik elő. — Minőségre nézve egyik tag mindenkor tagadó a másakra nézve, különben nem volna ellentét.

A föltétes ítélet szabálya e következő: „helyes a föltétes ítélet, ha az előzmény és következmény közt szoros és szükséges összefüggés létezik; ellenkező esetben helytelen.“ Így helytelen ez ítélet: ha valaki nagyon tudós, úgy gazember. — „A szétválasztó ítélet helyes, ha a tagok valóban ellentettek és teljesen előszámláltak.“ Helytelen ezen ítélet: Péter vagy tudós, vagy gazdag.

A föltétes ítélet föltétlenné alakulhat, de csak olly esetben, midőn egy az alany, például: ha az Isten igazságos, úgy megbünteti a gonoszt, mit föltétlen ítéletben így adhatni elő: az igazságos Isten megbünteti a gonoszt. (Ennek alkalmazása lesz a következtetéseknél)

V. CZIKK.

TÖBB ITÉLET VISZONYA.

26. AZ EGYÉRTÉKÜSÉG VISZONYA.

Néha két, vagy több ítéletet illesztünk össze és viszonyukat meghatározzuk. E viszony különféle.

Vannak ítéletek, melyekben az alany azon egy tárgy, és a mondomány egyértékű fogalom, például az Isten szükségletű, az Isten örökkévaló. Ezen ítéletek egyértékűek, azonosak. Az egyértékűség viszonyáról e szabály áll: „az egyértékű ítéletek együtt helyesek, vagy helytelenek.“

27. AZ ALÁRENDELÉS VISZONYA.

Az ítéletek azon viszonya, miszerint az egyik a másiknak körében foglaltatik, az alárendelés. Illy ítéletek ugyanazon mondományuak és minőségűek, de mennyiségre nézve különböznek úgy, hogy az egyik egyetemes, a másik részletes, például: minden ember halandó, a gazdag ember halandó. Itt az egyetemes ítélet valamelly egészet vagy nemet képez, minek részét, vagy fajtát a részletes teszi. — E viszony szabálya ez: „ha helyes az egyetemes, helyes a részletes is; ha pedig helytelen a részletes, helytelen az egyetemes is.“ Mert a mi a nemre illik, fajára is illik, mivel a nőm közjegye a fajoknak; a mi pedig a fajokra nem illik, a nőmre sem illik.

Az alárendelés viszonyával rokon a fölvevés — subsumtio —, miben valami elv alá egyes esetet rendezünk, például: a mi térben terjed, az való test; a levegő térben terjed. E viszony az előbbtől abban különbözik, hogy mind a két ítélet egy mennyiségű és külön

minőségű lehet. Illy értelmi fölvevésben az elv általános, elvont ítélet; az egyes eset pedig különös és összetes. (Nem kell tehát az egyetemes ítéletet az általánossal, a részletest a különössel fölcserélni.)

28. AZ ELLENTÉT VISZONYA.

Néha az ítéletek minőségre nézve úgy különböznek, hogy az egyik igenlő, a másik tagadó ugyanaz tárgyról: e viszony az ellentét, mely kétféle, közvetlen és közvetett. E különbség részint a mennyiségtől, részint a mondománytól függ. Már közvetlenül ellentettettek e következők: **1)** a külön mennyiségű és külön minőségű ítéletek, de ugyan azon tárgyról, vagyis azon ítéletek, melyeknek egyike egyetemes, másika részletes, például minden ember tudós, némely ember nem tudós, **2)** azon egyedi ítéletek, melyeknek alanya ugyanaz, de mondománya közvetlenül ellentett, p. o. Péter tudós, Péter nem tudós. Közvetve ellentettek: **1)** azon ítéletek, melyek azonegy tárgyúak és egy mennyiségűek, de külön minőségűek, azaz melyek közül mind a kettő egyetemes, de az egyik egyetemesen igenlő, a másik tagadó, például minden ember tudós, egy ember sem tudós, **2)** az ugyanazon alanyu egyedi ítéletek, melyeknek mondományai közvetve ellentettek, p. o. Péter gazdag, Péter koldus.

Mások szerint a közvetlenül ellentett ítéletek azok, melyeknek egyike csak tagadja azt, mit a másik állít; a közvetve ellentetteknek egyike nem csak tagad, hanem mást állít is. A közvetve ellentettekhez számítják még az ugyanazon alanyu, egy mennyiségű és minőségű ítéleteket, melyeknek mondományai közvetve ellentettek, p. o. minden ember szereti embertársát, minden ember gyűlöli embertársát. — Említenek oly ítéle-

teket is, melyek részletesek, de külön minőségűek, p. o. némely ember gazdag, némely ember szegény. Ezen ítéletek külön alanyuak és mondományuak, s ennél fogva nem ellentettek. Illy ítéletek semmi következtetismódot nem képeznek.

Az ellentett ítéletekről ezen szabályok állanak. **1.** „A közvetlenül ellentett ítéletek együtt véve sem helyesek, sem helytelenek nem lehetnek.“ Ha tehát az egyik helyes, a másiknak helytelennek kell lenni és viszont. **2.** „A közvetve ellentettek együtt véve nem lehetnek helyesek, de lehetnek helytelenek és pedig akkor, midőn a mondomány mellékes tulajdonság.“ (Erről a következtetésnél)

29. A MEGFORDÍTÁS VISZONYA.

Vannak ítéletek, melyekben az alany és mondomány helyet cserélnek azaz egymást fölváltják : ez a megfordítás — *conversio* —, például az ember eszes állat, az eszes állat ember. Illy megfordítás sokszor szükséges, hogy lássuk, az alany és mondomány egyértékű-e, vagy különböző. Ha a megfordításban a mennyiség megmarad, akkor egyenes, vagyis teljes — *conversio simplex* —, például minden ember eszes állat, minden eszes állat ember. Ha pedig a mennyiség változik, tudniillik az egyetemes részessé válik, a megfordítás részszerinti — *per accidens* —, például minden katona ember, némely ember katona. Ollykor a minőség is változtatik és ez az ellentett megfordítás, p. o. minden ember eszes állat, a mi nem eszes állat, nem ember — *contrapositio* —.

Az egyenes megfordításnak helye van, midőn az alany és mondomány vagy azonos fogalmak, vagy ellenkezők, p. o. egy böcsületes sem hazug, egy hazug sem böcsületes. A részszerinti megfordítás akkor áll,

midőn az egyetemesen igenlő ítéletben a mondomány magasabb fogalom az alánynál vagyis ennek neme, p. o. minden katona ember, némelly ember katona. — Részletes ítéletben a megfordításnak nincs gondolkodástani haszna, mivel a mennyiség már megmarad, már változik, p. o. némelly tudósok kevélyek, némelly kevélyek tudósok; némelly ember katona, minden katona ember.

A megfordításról e szabály áll: „a megfordítás ítéletei együtt vagy helyesek, vagy helytelenek.”

II. FEJEZET.

A TÉTELEK NEMEI.

30. A TÉTELEK NYELVTANI VISZONYA.

A mint a fogalmat a szó, úgy az ítéletet a tétel fejezi ki. A tételben nincs mindenkor az ítéletnek minden alkatrésze világosan kitéve: többnyire a mondományt és kapcsolatot egy szó, az ige fejezi ki. Néha az alany hiányzik, például esik, kérj.

Vannak tételek, melyekben két alanyt egyeztetünk, és a mondományt a kapcsolat foglalja. Ilyen az értelmező tétel, nevezetesen a szóhatározás, például a philosophia a bölcsesség szeretete. Ide tartozik azon tétel, mely a teljes azonságot adja elő, p. o. hatvan krajczár egy forint. $A = A$ val. Itt mind a két „A” alany, és a mondomány a kapcsolatban t. i. a teljes azonságban áll.

Különös figyelmet érdemelnek még azon tételek, melyek az ítéletek összetételét vagy nyíltan, vagy rejtve adják elő. Nyíltan foglalják az összetételt: 1) a kötszói igenlő azaz összefoglaló tételek, p. o. tudományra elme és szorgalom kell — copulativae —, 2) a kötszói tagadó tételek — remotivae —, például tudományra egyedül sem elme, sem szorgalom nem elég,

3) a viszonylagos tételek — relativae —, p. o. minő az ember, olyan beszéde, 4) az oksági tételek — causales —, például az ifjúságot jól kell nevelni, mert a nemzet ivadéka. Rejtve összetettek: 1) az összehasonlító tételek — comparativae — például az európaiak műveltebbek az ásiaknál, 2) a kizárók — exclusivae —, p. o. csak a böcsületes ember jó hazafi, 3) a melléklők — Einschliessungssatz —, p. o. a magyar is szereti anyanyelvét, 4) a kivévők — exceptivae —, p. o. minden lény az Istent kivéve véges, 5) a megszorítók — restrictivae —, p. o. az úr mint ember anynyi, mint szolgája, 6) a kettőztető — reduplicativae — például az úr mint úr szolgáját megelőzi.

31. A TÉTELEK TUDOMÁNYOS VISZONYA.

A tételek tudományos értékekre nézve különféle viszonyban állanak. 1. Elméleti és gyakorlati tételek. Az elméleti tétel közvetlenül ismereteinket, a gyakorlati cselekedeteinket tárgyalja. Elméleti például e tétel: az ember eszes és szabad akaratú lény; gyakorlati: élj észszerűen. 2. Elemező és összekötő. Elemező a tétel, melyben a mondomány az alanyban már foglaltatik, p. o. az emberi lélek gondolkodik. Összekötő a tétel, melyben az alanyhoz a mondományt máshonnan kell venni, például az emberi lélek halhatatlan. 3. Bizonyos és behízyítandó. Bizonyos, kétséget nem szenvedő tétel az, mely magában igaznak ismertetik: ilyen ha elméleti, sarkigazság — axioma —, ha gyakorlati követelmény — postulatum —, p. o. az egész összes részeivel egyenlő, sarkigazság; egy ponttól a másikhoz vonalat húzhatni, követelmény. Behízyítandó a tétel, mely bizonyításra szorul: illy ha elméleti, tantétel — theorema —, ha gyakorlati, fejtemény vagyis föladat — problema —,

példákat a mennyiségtan közöl. — A bizonyos tételekből folyó ítéletek a folyadékok — corollaria —. Vannak segédtételek és jegyzetek — lemmata et scholia —.

4. Föltevés. — hypothesis —. A bölcsészetben és természettanban a föltevés olly határozatlan, de valószínű tanitmány, mit elvnek hiányában használunk tapasztalati tények értelmezésére, ilyen az ideglél az alvás magyarázatára. A mennyiségtanban a föltevés önkényileg fölvevett, de egyetemenleg elismert tanitmány, például hogy a kör 360 fokra osztatik. 5. Kérdés és felelet. A hiányos tételeket kérdés és felelet által egészíthetni lehet.

III. SZAKASZ.

KÖVETKEZTETÉS.

32.

Következtetés által ismert ítéletből ismeretlen hozunk ki. Ezt okoskodásnak is nevezik, mivel az, miből valamit következtetünk, oknak neveztetik. — Az ok vagy közvetlen, vagy közvetett. Közvetlen, ha a tárgy fogalmában már foglaltatik; például ha az Isten igaz bíró, úgy megbünteti a gonoszt. Közvetett pedig, ha a tárgy képzetén kívül más fogalomban áll, például Péter böcstelen ember, mivel tolvaj. Minden elemező tétel helyességének okát önmagában foglalja; az összekötő tételre pedig külső azaz közvetett okot kell fölhozni.

Azon ítélet, mellyből mást hozunk ki vagyis melly az okot foglalja, az előzmény, a mit okból következtetünk, a következmény, az előzmény és következménynek azon szoros összefüggése, minél fogva ha amaz helyes, ez is ollyan, a következtetesség. Az előzmény

és következmény a következtetés tartalmát, a gondolati összefüggés alakját képezi.

Mindenek előtt a következtetések régi elosztását és fejtegetését, azután a újabbít adandjuk.

I. FEJEZET.

A KÖVETKEZTETÉSEK RÉGI ELOSZTÁSA.

33.

A következtetéseket közvetlenek és közvetettekre osztották — *consequentia immediata et mediata* —. Közvetlen a következtetés, ha az előzmény egy ítéletből áll és a következmény minden más tételnek segédleme nélkül foly. Közvetett pedig, ha a következtetést egy harmadik tétel eszközli.

I. CZIKK.

KÖZVETLEN KÖVETKEZTETÉSEK.

34. AZ EGYÉRTÉKŰSÉG KÖVETKEZTETÉSE.

A közvetlen következtetéseket az egyértékű, alárendelt, ellentett ítéletek képezik. Ide számítják a behozást és hasonlítást meg az ugynevezett módosulási következtetést.

Ha két egyértékű ítélet áll, akkor az egyiknek helyességéből a másiknak helyességét következtethetni, például az Isten szükséglétü, tehát örökkévaló. — Itt a második tétel az elsőben már foglaltatik, ennél fogva elemező tételeket képeznek és közvetlen okot foglalnak. (A mondottakat a megfordításra alkalmazhatni.)

35. AZ ALÁRENDELÉS KÖVETKEZTETÉSE.

Ha két ítélet van adva, melyek közül az egyik egyetemes, a másik részletes ugyanazon tárgyról: ak-

kor az egyetemesnek helyességéből a részletesére következtethetni, de nem viszont a részletes helyességéből az egyetemesére, például minden ember tévedhet, tehát a tudós is tévedhet. Ha a részletes helytelen, helytelen az egyetemes is, de nem viszont, p. o. helytelen az, hogy csak némelly ember is mindenható, tehát helytelen az is, hogy minden ember mindenható. — E következtetésben is a részletes az egyetemesben már foglaltatik, ennél fogva merő elemezés. Az alárendeléstől különbözik a gondolkodástani fölvevés. (Erről a következő czikk alatt)

36. AZ ELLENTÉT KÖVETKEZTETÉSE.

Ha két ellentett ítélet áll, akkor az egyiknek helyességéből mindenkor következik a másiknak helytelensége, például helyes az, hogy minden vétek gyalázatos, tehát helytelen az, hogy csak némelly vétek is böcsületes. Ha az illy ítéletek közvetlenül ellentettek, akkor az egyiknek helytelenségéből is mindenkor a másiknak helyessége foly. De ha az ellentét közvetett, akkor ha a tulajdonság mellékes, mind a két ítélet helytelen lehet, így helytelen az, hogy minden ember tudós, de helytelen az is, hogy egy ember sem tudós. — Az ellentét már magában foglalja azt, hogy ha az egyik helyes, a másik helytelen legyen épen azért, mivel ellentettek. E következtetés puszta elemezés és semmi új ítéletet nem hoz napfényre.

37. A BEHOZÁS.

Ha ugyanazon nemnek több egyede valamelly tulajdonságban megegyez, azt következtetjük, hogy a nemnek többi egyedei is abban megegyeznek: e következtetés a behozás — inductio — . E behozás már teljes, már teljetlen: teljes, ha a nemnek minden fajai és a

fajnak minden egyedei adatnak elő; ellenkező esetben teljetlen. Teljes e behozás: a tudósok és tudatlanok tévednek, tehát minden ember téved. Teljetlen ez: Péter, Pál hazug, tehát minden ember hazug. A teljes behozás bizonyosságot szül, a teljetlenből csak valószínűség foly. Az első csak elvont fogalmakra alkalmazható; a másik a tapasztalati tudományokban, minő a természettan, használható. — A teljes behozás által semmi új tétel nem hozatik létre, mivel az egész az összes egyesekben már foglaltatik. (Erről lesz még szó az 56. szám alatt)

38. A HASONLÍTÁS.

Ha két egynemű dolog több tulajdonságban megegyez, azaz hasonló egymáshoz némelly részben, azt következtetjük, hogy a többiben is hasonlók. E következtetés a hasonlítás — analogia —, miszerint a részszertinti hasonlatosságból a teljesre következtetünk. A hasonlítás tökéletes, ha az egyes tulajdonságokat mind számláljuk elő és a hasonlatosság a lényeges tulajdonságokban áll; ellenkező esetben tökéletlen. Tökéletes e hasonlítás: a szerecsenek szintugy éreznek és gondolkodnak, mint a fehérek, tehát azok is művelődésre és polgárosodásra fogékonyak. Tökéletlen pedig: Péter olly gazdag, mint Pál, tehát olly adakozó is. — Itt a teljes hasonlítás szinte merő elemzés.

A behozás a régieknél példagyűjtés volt; de a hasonlítás is némi példázat, tudniillik több hasonló esetből más hasonló esetet hozunk ki. Illy hasonlítással élnek az orvosok a betegségek és gyógyszerek meghatározásában. — A behozás egyedekről fajra és fajokról nemre, a hasonlítás egyes tárgyról más egynemű tárgyra, tehát egyneműről egyneműre, fajról fajra következtet.

39. A MÓDOSULÁSI KÖVETKEZTETÉS.

Az ugynevezett módosulási következtetést a módosulás ítéletei eszközlik. E három „szükségkép lenni, valóban lenni és lehetni“ olly viszonyban állanak, hogy az elsőben a második, mindkettőben a harmadik már foglaltatik. Ennélfogva a mi szükséges, az való, és a mi való, az lehetséges; ellenkezőleg a mi nem lehet, az nincs valóban, és a mi valótlan, annak nem kell lenni avagy nem szükséges. E következtetés pusztá elemzés. (Ezen elveket az ismerettan fejtegeti.)

II. CZIKK.

KÖZVETETT KÖVETKEZTETÉS.

40.

A közvetett következtetés avagy tulajdoni okoskodás — syllogismus — három ítéletből áll: az első állapított igazság vagyis elv, mit általános szabálynak neveznek — regula generalis —; a második fölvevés, más néven fölvétel, melly egyes esetet hoz föl, mire azon szabály alkalmazható; végre a következmény, melly a szabályból a fölvétel segedelmével hozatik ki. A szabály a főtétel — major —, a fölvevés az altétel — minor —, mind a kettő az előzményt képezi — praemissae —. Például: a mi az idegeket gyengíti, az rontja az egészséget, de a részegség az idegeket gyengíti, a részegség tehát az egészséget rontja.

A tulajdoni okoskodásnak jellemző tulajdonsága a fölvevés, melly valóban új ítéletet hoz napfényre.

41.

A közvetett következtetést egyesre és sokasra, teljes és megrövidítettire osztják. — Az egyes és teljes

következtetés a főtétele viszonya szerint föltétlen, föltétes és szétválasztó. Hogy ezen elosztás az ítéletek osztályozásának meg nem felel, az előbbi szakaszból érthetni. Mi ezeket úgy adandjuk elő, a mint szokás azokat fejtegetni.

I. FÖLTÉTLEN KÖVETKEZTETÉS.

42.

A föltétlen következtetésben a főtétele föltétlen ítélet. Itt a főtételeben foglalt két fogalom alá egy harmadikat rendezünk és ebből némi következtetést huzunk. Például: minden összetett lény romolható, de az emberi test összetett lény, az emberi test tehát romolható.

E következtetésben csak három sarkfogalom — terminus — áll: felső, alsó és középső. A felső fogalom — major — az, mely a következményben a mondományt képezi, mivel az alá rendezzük az alanyt; az alsó — minor — az alany, mindkettő szélsőnek — extremi — neveztetik; a középső — medius — az, melylyel a két szélsőt egyeztetjük, és ez az okot képezi.

Főtörvénye a közvetett azonság elvén alapszik — *relativae identitatis* —, mely így hangzik: „ha két fogalom egy harmadikkal egyenlő, azok egymással is egyenlők.“ Ezen elv a közvetett következtetésre alkalmazva így fejeztetik ki: „ha két fogalom egy harmadikkal megegyez, azok egymás közt is megegyeznek; ha pedig csak az egyik egyez meg a harmadikkal, azok egymás közt meg nem egyeznek.“ Ebből érthetni, hogy a következtetésnek módja kétféle: igenlő és tagadó — *modus ponens et tollens* —.

Az előadott főtörvény két altörvényre szakad: 1) „a mi a fogalomnak jegyéről áll, az magáról a fogalomról is áll; a mi pedig jegyével ellenkezik, az a fogalom-

mal is ellenkezik — nota notae est nota ipsius rei; repugnans notae, repugnat rei —“, 2) a mi a nemről áll, fajairól és egyedeiről is áll; a mi pedig a nemmel ellenkezik, fajaival és egyedeivel is ellenkezik — dictum de omni valet de singulis —.“

43. ELSŐ ÉS RENDES KÉPLETE.

A föltétlen következtetésnek képletei — formulae, figurae — az alapfogalmaknak négyféle helyzetéből származnak. Az első és rendes képletben a fogalmak helyzete e következő. Főtételben a középső fogalom az alany, a felső fogalom a mondomány; altételben az alsó az alany és a középső a mondomány. Ha a felső fogalmat Pvel — praedicatum —, az alsót Ssel — subjectum —, a középsőt Mmel — medius — jelöljük, illy képletben állanak:

M. P.

S. M.

S. P.

Mi a tételeket illeti, ezek mennyiségre és minőségre nézve különfélék lehetnek, miből az ugynevezett módok — modi syllogismorum — származnak, miket e betűkkel A. E. I. O. jelöltünk. (20-dik szám) Az első és rendes képletben a főtétel mennyiségre nézve mindenkor egyetemes, de lehet vagy igenlő, vagy tagadó; az altétel minőségre nézve mindenkor igenlő, de lehet vagy egyetemes, vagy részletes; a következménynek négy módja lehet. Mind ezeket e szavak által fejezik ki: barbara, celarent, darii, ferio. E szavakban az első magánhangzó a főtételnek, a második az altételnek, a harmadik a következménynek módját adja elő. Például „barbara“ szerint: minden ember tévedhet, de minden bölcselkedő ember, tehát minden bölcselkedő

tévedhet. „Celarent“ szerint: egy böcstelen sem jó hazafi, de minden tolvaj böcstelen, tehát egy tolvaj sem jó hazafi.

A mi az összetes, nevezetesen az egyedi ítéletet illeti, az módra nézve az egyetemeshez tartozik, mivel a mondomány az egész alanyra terjed.

44.

A második képletben a középső fogalom mind a két előzményi tételben mondomány, a harmadikban mind a kettőben alany, a negyedikben a főtételeben mondomány, az altételben alany.

2) P. M.	3) M. P.	4) P. M.
S. M.	M. S.	M. S.
<hr/>	<hr/>	<hr/>
S. P.	S. P.	S. P.

A második képletnek módjait e szavak jelölik: cesare, camestres, festino, baroco; a harmadiknak: darpti, datisi, felapton, ferison, disamis, bocardo; a negyediknek: calemes, bamalip, dimatis, fesapo, fre-sison. — Mind ezeket vagy csupa megfordítás, vagy ellentett megfordítás által visszahozhatni az első és rendes képletre. E helyrehozásban a felhozott szavak adnak utmutatást, tudniillik az első mássalhangzó az első képletnek illy betűi módját jelenti, például a „cesare“ szerint szerkesztett következtetést a „celarent“ módjára vezethetni vissza; a többi mássalhangzók a teljes, részszerinti és ellentétes megfordításról értesítenek, nevezetesen: S a teljes megfordítást, P a részszerintit, M a tételek áthelyezését t. i. a főtételek altételé és viszont, C az átváltoztatást ellentétre vagy pedig lehetetlenre jelenti. (S vult simpliciter converti, P vult per accidens, M vult mutari, C per contrarium vel impossibile duci). — Fölvilágításra e példát hozzuk föl „dimatis“ szerint:

az Isten a legtökélyesb lény, de a legtökélyesb lény igazságos, az Isten tehát igazságos. Ezt helyrehozhatni a „darií“ módjára: a legtökélyesb lény igazságos, de az Isten legtökélyesb lény, az Isten tehát igazságos.

E három képlet helyes következtetést foglal ugyan, de nem tanácsos azokat használni, mivel a fogalmak és tételek illy áthelyeztetése által könnyen hiba csuszik a következtetésbe.

II. FÖLTÉTES KÖVETKEZTETÉS.

45.

A föltétes következtetésnek alapja a föltétes ítélet. Illy ítélet az ok és következés közti viszonyt elvontan, általánosan fejezi ki, ennél fogva fölvevés kell, melly való esetet hoz föl, s miből következményt vonunk. Például: ha a hold saját világossággal bir, mindenkor töltén van, de a hold nincs mindenkor töltén, tehát saját világossággal nem bir.

Főtörvénye e következő: „ha helyes az ok, helyes a következés is; ha pedig helytelen a következés, helytelen az ok is.“ E szabály az okszerűség elvén alapszik. Kitetszik abból, hogy e következtetési mód két-féle: igenlő és tagadó.

Részletes szabályai ezek. **1.** A főtételnek helyes ítéletnek kell lenni, helyes pedig, ha az ok és következés közti viszony szükséges. **2.** Az altételt az idézett főtörvény szerint kell alakítani. E szabály ellen vét e következtetés: ha Pál tolvaj, ugy gonosz, de Pál gonosz, tehát tolvaj. Illy esetben a következmény más okból is származhatik. Hiba tehát így következtetni: helytelen az ok, tehát helytelen a következés is; meg helyes a következés, tehát helyes az ok is.

46.

A föltétes következtetést föltétlenné alakíthatni, de csak akkor, midőn egy alanyról van a szó, például: ha az Isten igazságos, úgy megbünteti a gonoszt, de az Isten igazságos, tehát megbünteti a gonoszt. Ez föltétlenné válik: az igazságos megbünteti a gonoszt, de az Isten igazságos, tehát stb. Ha két külön alany áll, föltétlenné nem alakulhat, például: ha az Isten igazságos, úgy a gonosz ember nem marad büntetlenül, de az Isten stb.

Hogy a föltétes következtetést föltétlenné alakíthatni, oka az, mivel a föltétlenben a közepső fogalom okot azaz föltétet foglal, mitől a következmény függ, azért is minden föltétlen következtetést föltétesseé változtathatni. Például: a mi az idegeket gyengíti, az rontja az egészséget, de a részegség az idegeket gyengíti, tehát rontja az egészséget. Ezt így adhatni elő: ha a részegség az idegeket gyengíti, úgy rontja az egészséget, de a részegség az idegeket gyengíti, tehát stb. Hogy pedig a föltétes következtetést csak akkor alakíthatni föltétlenné, midőn egy az alany vagyis midőn csak három sarkfogalom áll, oka az, mivel a föltétlen következtetésnek csak három sarkfogalma van.

III. SZÉTVALASZTÓ KÖVETKEZTETÉS.

47.

A szétválasztó következtetés szétválasztó ítéletből foly. Illy ítéletben az ellentett tagok csak lehetséges tulajdonai az alanynak, ennél fogva való esetet kell felhozni és abból következményt vonni. Például: a világon vagy föltétlen szükségesség, vagy pusztá véletlen, vagy isteni gondviselés uralkodik, de a világon sem föltétlen

szükségesség, sem pusztá véletlen nem uralkodik, tehát isteni gondviselés uralkodik.

Főtörvénye ez: „az ellentett fogalmak közül ha egyik helyes, a többi helytelen, és ha a többi helytelen, egyiknek helyesnek kell lenni.“ Ez a kizárás elvén alapszik. Ebből kiviláglik, hogy e következtetési mód kétféle: igenlő és tagadó.

Részletes törvényei ezek. 1. A föltételnek helyes ítéletnek kell lenni, helyes pedig, ha a fogalmak ellentettek és teljesen előszámáltak. 2. Altételben helyes legyen a fölvevés, tudniillik, ha az egyiket igenljük, a többit kell tagadni és viszont. De melyiket kell igenelni, vagy tagadni, arra a gondolkodástan nem taníthat.

48.

A szétválasztó következtetést föltétessé alakíthatni, sőt következménye csak azért helyes, mivel némi föltételnek eredménye. Így például: ha a világon sem föltétlen szükségesség, sem pusztá véletlen nem uralkodik, úgy isteni gondviselés uralkodik, de a világon sem stb.

49. SZARVAS OKOSKODÁS.

A szarvas okoskodás — dilemma — eleinte csak szétválasztó ítélethől állott, mellynek akármely tagját engedte meg az ellenfél, mindenkor kelepczébe esett és úgy szólván két szarv közé szorult. Illy okoskodás által védte Tertulian a keresztényeket Trajánhoz irt levelében: vagy vétkesek a keresztények, vagy vétketlenek: ha vétkesek, miért tiltod keresztetni? ha vétketlenek, miért bünteted a bevádoltakat? — Utóbb két ítélethől képeztek tudniillik föltétesből és szétválasztóhól egybevéve. E szarvas okoskodásnak főtétele tehát föltétes szétválasztó ítélet: az altételben a szétválasztó tagokat tagadjuk,

minnek következtében a föltételt azaz okot is tagadjuk. Például: ha az Isten a világot nem kormányozná, azért történnék vagy mivel nem birná, vagy mivel nem akarná kormányozni; de mind a két eset helytelen, az első mindenhatóságával, a másik bölcseségével ellenkezik, az Isten tehát a világot kormányozza.

Minthogy a szarvas okoskodás föltétes és szétválasztó ítéletből keletkezik, törvényeit az állapított törvényekből könnyen érthetni. — A szarvas okoskodás nem csak két, hanem több tagból is állhat. — Krokodil okoskodásnak a krokodilról meséről nevezik.

IV. MEGRÖVIDÍTETT KÖVETKEZTETÉS.

50.

A megrövidített következtetés — enthymema — az, miben vagy a fő vagy az altétel rejtve van. Az illy következtetés tehát kétféle: első rendű, melyben a föltétel, második rendű, melyben az altétel alattomban értetik. I. A levegő térben terjed, tehát való test. II. A mi térben terjed, az való test, a levegő tehát való test. — Hogy az illy következtetést könnyen helyrehozhatni, világos. Illy okoskodást csak rövidség okáért képeznek.

A megrövidített következtetéshez némelyek az egyértékűség, alárendelés, ellentét és megfordítás következtetéseit számítják. Ezek, mint mondtuk, merő elemezést, vagyis az ítéletek viszonyait terjesztik elő, illy viszonyok általános szabályokat nyújtanak, melyeket különös esetekre alkalmazhatni. Például az egyértékűség viszonyából: ha az Isten szükséglettű, ugy örökkévaló, de az Isten szükséglettű, tehát örökkévaló.

V. SOKAS KÖVETKEZTETÉS.

51.

A sokas következtetés — polysyllogismus, *Viel-schluss* — az, mely több következtetést úgy fűz össze, hogy egyik a másiknak okát foglalja. Fölvilágításul e példa szolgáljon. **1.** Minden test összetett lény, de az ércz test, tehát összetett lény. **2.** Minden összetett lény részekre eloszolható, de az ércz összetett lény, tehát részekre eloszolható. **3.** A mi részekre eloszolható, az romlandó, de az ércz részekre eloszolható, tehát romlandó. — Azon következtetés, mely a másiknak okát foglalja, vagyis melynek következménye a másiknak előzménye, előkövetkeztetés; mely pedig a következtetést fejezi ki, avagy melynek előzménye a másiknak következménye, utókövetkeztetés — *pro et episyllogismus* —. Minden sokas következtetés tehát elő és utókövetkeztetésből áll.

E következtetések összefűzésében két úton haladhatunk: vagy előkövetkeztetéstől utókövetkeztetéshez, vagy ettől ahhoz fordulhatunk — *progressiv*. (Erről a következő részben, a bizonyításnál)

52. OKADÁS.

A sokas, de megrövidített következtetés nevei: az okadás és halmazó következtetés — *epicherema et sorites* —.

Az okadásban az előzményi tételhez oka vagyis olly tétel járul, mely okát adja: ezt szónoki következtetésnek is nevezik, mivel a szónokok az előzményi tételre tüstént be is bizonyítják. Például: minden test részekre eloszolható, mivel összetett lény, de az ércz test, az ércz tehát részekre eloszolható. — Hogy ez okoskodásban két következtetés lappang, tagadhatlan.

53. HALMAZÓ.

A halmazó másképp lánczos következtetés több előzményi tételt úgy fűz össze, hogy azok közkövetkezménybe végződnek. Kétféle: aristotelesi és gokleni. Az aristotelesi halmazóban az előző tételnek mondománya a következőnek alanyává lesz, míg végre az első tételnek alanya az utolsónak mondományával egyesül. Például szolgáljon a többször idézett ércz. Az ércz test. Minden test összetett lény. Minden összetett lény részekre eloszolható. A mi részekre eloszolható, az romlandó. Az ércz tehát romlandó. — A gokleni halmazóban az előzőnek alanya a következőnek mondományává tételik, míg végre az utolsónak alanya az elsőnek mondományával összeköttetik. Ugyanazon példában. A mi részekre eloszolható, az romlandó. Minden összetett lény részekre eloszolható. Minden test összetett lény. Az ércz test. Az ércz tehát romlandó. Ezeket e képletek szemléltetik:

aristotelesi)	a. b.	gokleni)	c. d.
	b. c.		b. c.
	c. d.		a. b.
	<hr/>		<hr/>
	a. d.		a. d.

Törvényei e következők. 1. Az aristotelesi halmazóban az első altétel, a többi mind főtel, az elsőnek tehát igenlőnek, a többinek egyetemesnek kell lenni. 2. A gokleniben az első főtel, a következmény előtti tétel tiszta altétel. A következmény mind a két nemű halmazóban a főtel minőségét és az altétel mennyiségét követi.

A halmazónak teljes következtetésrei helyrehozása így történik. A mi az aristotelesit illeti: a két első tétel helyet cserél, az ezekből folyó következmény a

második következtetésnek altételévé lesz, a fölhozott harmadik előzményi tétel pedig főtételevé válik. Például: **1)** Minden test összetett lény, de az ércz test, tehát az ércz összetett lény. **2)** Minden összetett lény részekre eloszolható, de az ércz összetett lény, az ércz tehát részekre eloszolható. **3)** A mi részekre eloszolható, az romlandó, de az ércz részekre eloszolható, az ércz tehát romlandó. — A gokleniben a két első tétel helyét megtartja, az ezekből folyó következmény a második következtetésnek főtételevé lesz, altétellé pedig a harmadik előzményi tétel. Például: **1)** A mi részekre eloszolható, az romlandó, de minden összetett lény részekre eloszolható, tehát minden összetett lény romlandó. **2)** Minden összetett lény romlandó, de minden test összetett lény, tehát minden test romlandó. **3)** Minden test romlandó, de az ércz test, az ércz tehát romlandó.

A halmazó nem csak föltétlen, hanem föltétes ítéletekből is állhat. Példa a föltétes aristotelesi halmazóra. Ha van Isten, az legtökélyesb lény. Ha az Isten legtökélyesb lény, úgy igazságos. Ha az Isten igazságos, a gonosz nem marad büntetlenül. Ha tehát van Isten, a gonosz nem marad büntetlenül. Ezt könnyen átalakíthatni goklenivé. — Mi helyrehozását illeti: a föltétes aristotelesi úgy hozatik helyre, mint a föltétlen gokleni, és a föltétes gokleni, mint a föltétlen aristotelesi.

Kant az aristotelesi halmazót előmenőnek, a goklenit visszamenőnek nevezte — progressivus et regressivus —. E nevezést Krug és Fries roszalják és az aristotelesit visszamenőnek nevezik azon okból, mivel első előzményi tétele altétel, altételről pedig főtétele emelkedni nem más mint visszamenni; a goklenit pedig előmenőnek tartják, mivel főtételeből indul ki. E vi-

tatkozás különböző nézetten alapszik. Kant a sokas következtetés fűzését tekinti, melly előmenő, midőn okból indulunk ki és következésre úgy szólván leszállunk, visszamenő pedig, midőn következésről okra emelkedünk.

II. FEJEZET.

A KÖVETKEZTETÉSEK ÚJABB ELOSZTÁSA.

54.

A közvetett következtetések fejtegetéséből kiviláglik, hogy a föltétlen, föltétes és szétválasztó következtetésnek alapja némi ok, miből mint általános szabályból különös esetet hozunk ki. E három következtetés tehát szorosan véve tudniillik a gondolatok fűzését tekintve csak egy következtetésmódot képez, mit lehozásnak nevezünk — deductio logica —. A lehozás abban áll, hogy az ok általános szabályt nyújt, mi alá különös esetet rendezünk. — A lehozással a behozás — inductio — áll szemközt, mellyben az előzmény merő egyes eseteket foglal, mikből általános szabályt képezünk. E kettő közt tehát azon különbség áll: hogy a lehozás általános szabályból indul ki és különös esetet határoz meg, a behozás pedig egyes esetekből indul ki és általános szabályra emelkedik; továbbá a lehozás elvont, tiszta észbeli, a behozás pedig összes, tapasztalati következtetés.

A lehozáshoz tartoznak az egyértékűség, alárendelés, ellentét és megfordítás szabályai, sőt a módosulási következtetés elve is: mind ezeket egyes esetekre alkalmazhatni és így tulajdoni okoskodást szerkeszthetni.

55. LEHOZÁS.

Lehozásban az ok általános szabályt nyújt, mely a főtétele képezi, az altétel különös esetet hoz föl, mit azon szabály alá tartozónak állít: ebből foly a fölhozott esetnek meghatározása, megítélése, helyes-e, vagy helytelen. Ez a belső alakja, vagyis lényege, mi nélkül nem volna lehozás.

A mi külső alakját illeti, mit az ítéletek viszonya eszközöl, erre nézve a gondolkodónak tetszésétől függ, valljon föltétlen, vagy föltétes következtetést akar-e szerkeszteni, mivel a lehozás mind a két alakot egyszer-szersmind veheti föl. Alakítsunk mindenk előtt föltétlen következtetést.

A föltétlen következtetésben mindenkör három sarkfogalom áll: a felső, alsó és középső, melyeknek helyzete ez:

M. P.

S. M.

S. P. (42. és 43. szám)

Minden fogalmat határozott értelmében kell venni, nevezetesen a középső fogalom természeténél fogva egyetemes legyen, mivel az okot tárgyazza. — Mi a tételeket illeti, ezekről e szabályok állanak. **1.** A főtétele mennyiségre nézve mindenkör egyetemes, mivel általános szabályt fejez ki. Ha a főtétel részletes, bizonytalan, foglaltatik-e alatta a fölhozott eset, vagy nem; így abból, mivel némelly ember katona, nem következik, hogy ez vagy amaz katona. Minőségre nézve a főtétel vagy igenlő, vagy tagadó lehet. **2.** Az altétel minőségre nézve mindenkör igenlő, mert a fölvevést tárgyazza azaz fölvesz különös esetet az általános szabály alá. Ha az altétel tagadó, akkor nincs fölvevés, tehát mit sem következtethetni. Így abból, hogy minden

ember halandó és a ló nem ember, semmi sem következik. Némelykor tagadónak látszik lenni, de valóban tárgyra nézve igenlő, ez pedig akkor történik, midőn főtételeben mind az alany, mind a mondomány nemle-
gesen van kifejezve, például: ki nem böcsületes ember, nem jó hazafi, de a tolvaj nem böcsületes ember, tehát nem jó hazafi. Itt a nem böcsületes ember annyit tesz, mint böcsstelen ember és az altétel valóban azt állítja, hogy a tolvaj olyan azaz böcsstelen. Az altétel mennyiségre nézve már egyetemes, már részletes.
3. A következmény mennyiségre nézve az altételt és minőségre nézve a főtetelt követi. Például: a czélszerűség eszes lényre mutat, de a világon czélszerűség van, a világ tehát eszes lényre mutat.

Ha föltétes következtetést akarunk alakítani: az okot az egyes esettel összekötjük és föltétes ítéletet képe-
zünk, mely főtételeül szolgál; az altételben vagy az okot igenljük s így következményben a következést is kell igenelnünk, vagy pedig a következést tagadjuk, minek következtében az okot is tagadjuk. Így az idézett példában: ha a világon czélszerűség van, úgy eszes lényre mutat, de a világon czélszerűség van, tehát eszes lényre mutat.

Ha egyes esetből indulunk ki és egyes esetre akarunk következtetni, akkor föltétes következtetést kell alakítanunk, minek sajátsága az, hogy két külön alanyból vagy négy sarkfogalomból állhat. Például: ha a föld **24** óra alatt tengelye körül forog, úgy a napnak földünk körüli forgása csak látszatos; de a föld valóban **24** óra alatt tengelye körül forog, tehát a napnak földünk körüli forgása csak látszatos.

56. BEHOZÁS.

Behozással egyes esetekből ezeknek nemére következtetünk és azokból általános szabályt képezünk. Ennek nagy a haszna a tapasztalati tudományokban, például a természettanban, hol néha az a kérdés, e vagy ama tulajdonság az egész nemre terjed-e azaz lényeges-e, vagy csak mellékes. Ha az illy kérdést sem közvetlen tapasztalás, sem lehozás által el nem dönthetjük, szükség több egyes esetet vizsgálni és azokból behozást képezni.

Minden egyes eset egy föltétes következtetést nyújt, mellyek mind össze a behozást alapítják. Például az a kérdés, minden ércz olvasztható-e? így okoskodhatni: ha a vas olvasztható, már némi ércz olvasztható, de a vas olvasztható, tehát stb. Hasonlóan okoskodhatni az ezüstről, aranyról, lomanyról — platina — és egyéb ismerős érczről, miből az egész behozás alakul, mit röviden így adhatni elő: a vas, ezüst, arany, lomany olvasztható, tehát minden ércz olvasztható.

57. HELYETTESÍTÉS.

Némelly újabbak, nevezetesen Hegel, különmemű következtetést emlitenek, mit helyettesítésnek — substitutio — neveznek s minek alkalmazása van a mennyiségtanban. Hegel azt a föltétlen következtetésnek képletei közé számítja. E helyettesítést a föltétlen, föltétes és szétválasztó következtetésre alkalmazhatni. **1.** Föltétlen helyettesítés. Álljon valami föltétlen ítélet, mit fötételeknek veszünk: az altételben vagy az alanynak, vagy a mondománynak helyébe más egyértékű fogalmat teszünk és az előbbivel egyesítjük. Ezt betűkkel így adhatni elő: *a* valóban *b*, de *a* ugyanaz, mi *m* és *b* az, mi *n*, tehát *m* ugyanaz, mi *n*. **2.** A föltétesre így alkalmazhatni: ha *a* van, úgy *b* is van, de *a* egyenlő *m* mel és

b n nel, ha tehát m van, n is van. 3. Szétválasztó ítéletre nézve: a vagy b , vagy c , de b ugyanaz, mi m és c az, mi n , tehát a vagy m , vagy n . Például: egy forint hatvan krajczár, de hatvan krajczár húsz garas, egy forint tehát húsz garas.

58. A MEGRÖVIDÍTETT ÉS RENDHAGYÓ KÖVETKEZTETÉS.

Az okoskodónak nem kell akár a tudományokban, akár a közéletben az előadott következtetések külső alakját szigorúan megtartani, sőt helyesen elmellőzhet oly tételt és fogalmat, mit ugysis érthetni, s néha át is helyeztetheti a fogalmakat és tételeket, vagy azokat bővebben fejtegetheti. Csak a gondolatoknak szükséges fűzésétől vagyis a következtetések belső alakjától ne álljon el. Az illy megrövidített és rendhagyó következtetéseket főleg a szónokok használják. Rövidség okáért szokás az állításhoz okot kötni, mit e szócskák „mert, mivel“ jelölnek, például a test romolható, mivel összetett lény. Példa a rendhagyó következtetésre: az ércz romlandó, mivel test és minden test romlandó.

59. HELYTELEN KÖVETKEZTETÉSEK.

A következtetés akkor helytelen, ha a föllállított törvényektől eltér, minek következtében nincs következetesség — consequentia —. Ha szándékosan térünk el, álokoskodás, ha pedig akaratunk ellen történik, értelmi csalatkozás a neve — sophisma et paralogismus —.

Itt csak a két értelműségnek és képzelt egyetemességnek álnokságát tárjuk föl, a többi helytelen következtetéseket a bizonyításnál adandjuk elő. A két értelműség — equivocatio —, az, midőn valamelly fogalmat már tulajdon, már képes értelemben, most összeszetesen, majd elvontan, egykor összefoglalólag, máskor

szétválasztólag veszünk. Például a hízkelkedő ravasz róka, de a róka négy lábú állat, a hízkelkedő tehát négy lábú állat. Az ifjuság virág, de a virág nem gondolkodik, az ifjuság tehát nem gondolkodik. Az ember nem állat, de az asszony állat, az asszony tehát nem ember. Mind ezekben a helytelenséget az jellemzi, hogy új vagyis negyedik fogalom csúszott a következtetésbe.

A képzelt egyetemességet következő helytelen ítéletek terjesztik elő: az asszonyok ravaszok, az öregek fősvények, a francziák könnyelműek. Illy helytelenül következtetnek némellyek: ez, ama tudós ember család, tehát minden tudós család. Ide tartozik az illy-nemű okoskodás: tudós vagy, tehát mindent kell tudnod — fallacia a dicto secundum quid ad dictum simpliciter —.

Némellyek fogó kérdéseket emlegetnek: például: megszűntél-e lopni? — Ide tartozik a régiek halmozója a buzarakásról, kopaszfejről, tudniillik: egy buzaszem nem tesz rakást, ha egy nem, tehát kettő sem stb.

MÁSODIK RÉSZ.

MÓDSZERTAN.

60.

Az előadott ítéletek és következtetések szabályai az elemi gondolkodástant alapítják, mellyek nélkül nincs a gondolatoknak helyes fejtegetése és rendezése. A módszertan a tudományos vagyis rendszeres gondolkodást és azon szabályokat közli, mellyek szerint a gondolatokat és ismereteket tudományos egészszé foglaljuk össze. Ennek ellenében áll a zagyva gondolkozás, mi-ben minden szoros rend és összefüggés hiányzik — rhapsodia —.

Illy összefűzött ismereteknek egésze alakra nézve rendszer, tartalomra nézve tudomány — Wissenschaft —. A tudományok vagy tapasztalatiak, mellyek tapasztalati adatokat fejtegetnek és rendeznek, minő a természettan, történetírat, orvostan, stb. vagy észbeliek, mellyek eszméket fejtegetnek és alapítanak, minő a bölcsészet és mennyiségtan.

A tudománytól ennek előadása és közlése szóval a tan — Lehre — különbözik.

61. A MÓDSZEREK NEMEI.

A módszer egyáltalában szabályokhoz szabott gondolkodás és ismerésmód. A gondolatok fűzése kétféle: elő és visszamenő. Az előmenő módszer, más névvel elvont, összekötő, gondolatink azon fűzése, minél fogva általánosról különösre, elvontról összetesre, nemről fajra, okról következésre leszállunk. Evvel szemközt áll a visszamenő, összetes, elemező módszer, melly által különösről általánosra, összetesről elvontra, egyedekről fajokra és nemekre, következésről okra emelkedünk.

Mind az előmenő, mind a visszamenő módszernek kettő az ága. Az előmenő módszer vagy rendszertő, szerkesztő, szabályozó, alakító — formal —, melly egyedül a rendszer és tudomány alakítására szorítkozik, vagy szemlélődő — speculativa —, alapító, a való észteni módszer — rational real —, mi által a tiszta észnek eszméit alapítjuk és tisztába hozzuk. Az elsőt tiszta gondolkodástani, a másodikat ismerettaninak nevezzük. — A visszamenő módszer, melly tapasztalati adatokból indul ki, ismét kétféle: természettani, melly a természet jeleneit fejtegeti és rendezi, s történetírat, melly a tapasztalati tényeknek közlését s jelesen az emberi életnek eseményeit veszi tekintetbe.

I. SZAKASZ.

A SZERKESZTŐ MÓDSZER.

62. A TUDOMÁNY SZERKESZTÉSE.

Minden tudomány bizonyos nemű ismereteket foglal. Ha ezen ismeretek úgy vannak összefűzve, hogy rendszeres egészet képeznek és elveken alapulnak, az efféle ismeretek rendszerezsek, tudományosak.

Hogy ismereteinket tudományos egészbe szedhessük, e kettőre kell figyelni: 1) az egészre, 2) a részekre, melyekből az egész alakul.

Az egésznek képzelete vagyis az eszme határozza a részeket, ennél fogva annak mindenek előtt kell elménkben föltűnnie. Ki az egésznek eszméjét homályosan bírja, az a tudomány főrészeit, körét, szabatosan meg nem határozhatja. Ezen eszmét a tudomány tárgya alapítja: így például a bölcsészetnek saját tárgya a szellemi, az érzékfölötti.

A részekre nézve kívántatik: 1) hogy a fogalmakat fejtegetessük, azoknak tartalmát határozzuk meg, 2) hogy a fogalmakat rendezzük, azoknak körét jelöljük ki, 3) hogy a fogalmakat szorosan összekössük és egyiket a másikból következtessük. Az elsőt a határozás, a másodikat az osztás, a harmadikat a bizonyítás eszközli — definitio, divisio, probatio —. A határozásnak eredménye az ismeretek világossága és tisztasága, az osztásé a rend, a bizonyításé az okszerűség avagy alaposság.

I. CZIKK.

HATÁROZÁS.

63.

A fogalom határozása tartalmát fejtegeti, például az ember eszes állat. Különbözik a szóhatározástól, mely valamely szónak értelmét szabja meg, p. o. a philosophia a bölcsesség szeretete.

Ha a fogalom egyszerű azaz tartalma részleteire nem taglalható, azt szorosan meg nem határozhatni; azonban hogy még is tisztába hozhassuk, viszonyait és neveit taglaljuk: így hozzuk tisztába a szín, szag, lény fogalmát. Ha pedig a fogalom összetett, minők fogalmaink nagyobb részt, alkatrészeit szorosan fejtegethetjük: az illy fejtegetés a gondolkodástani határozás, mely mindenkor föltétlen és határozott ítéletet nyújt. Részei: a határozott alany és a határozó tagok.

A határozásnak tökélyfokai vannak. Első a tisztaság avvagy értelmesség, minélfogva a tárgynak jellemző tulajdonságait adjuk elő, például a bölcsésznek a szelleminek, az érzékfölöttinek tudománya. Második a szabatosság, miszerint a fogalomnak tartalmát szorosan határozzuk meg. Illy meghatározásra két lényeges tulajdonság kell, melyeknek egyike a közeli nemet, a másik a faji különbséget képezi, például az ember eszes állat. A harmadik tökély a teljesség, minek helye van, ha a fogalomnak egész tartalmát minden lényeges tulajdonságaival terjesztjük elő, például az emberi lélek azon erőnk, minélfogva nem csak érezünk, de gondolkodunk, az igaz, szép és jó iránt érzelmeket és vágyakat táplálunk, s magunkat szándékosan határozzuk el tettekre.

64. NEMEL

Minthogy gondolkodásunk irányára nézve kétféle: elemező és összekötő, a határozás is kétnemű. Elemező a határozás, ha az adott fogalmat alkatrészeire osztjuk, így fejtegetjük az élőfa fogalmát és meghatározuk, hogy gyökből, ágokból és levelekből áll. Ezen elemezés a tapasztalati tárgyakban majd soha sem éri el a tökély főpontját a teljességet, mivel a tapasztalás kimerithetlen. De az észleges ismeretek körében teljes elemezési határozásra juthatni.

Az összekötő határozást illy módon képezzük. Vannak elvont és egyetemes képzeink, mikből némi terv szerint új fogalmat szerkesztünk: így az idomnak, egyenlő oldalnak és egyenes szegletnek fogalmaiból a négyszögnek fogalmát alakítjuk, mit így határozhatni: a négyszög azon idom, melly négy egyenlő oldalt és négy egyenes szegletet képez. Az elemező határozás a viszszafejtés, az összekötő az előmenő.

Az elemező határozás származtató — genetica —, ha a fogalom származását adja elő: így fejtegeti a menyiség tanár a körnek és egyéb fogalmának eredetét.

Az elemező határozás a tapasztalati tárgyakban leírásnak neveztetik: így írják le az állatoknak, köveknek, érczeknek egyedeit. Ettől a költészeti leírás különbözik, miről a szépműtanban lesz szó.

65. TÖRVÉNYEL

Hogy helyes legyen a határozás, arra kívántatik:

1) hogy világos legyen, mert e végre használtatik. Miért is helytelen a határozás, ha kétes, homályos, képes beszédű, például a logica a tudományok vezércsillaga; továbbá ha keringő, tévkörös — circulus vitiosus —, minek helye van, ha a határozandó fogalom a határo-

zást vagy nyíltan, vagy rejtve eszközli, p. o. a gondolkodástan azon tudomány, mellynek tárgya a gondolkodás; úr az, kinek szolgája van és szolga az, kinek ura van; végre a tagadólagos határozás, például a gondolkodástan nem mennyiségtan. Kivétetnek a nemleges fogalmak, mellyek merő fogatkozást, vagy ellentétet tárgyaznak, például a tudatlanság az ismeretnek hiánya. **2.** A határozás a tárgyhoz szabva legyen, azaz a meghatározott alany egyértékű legyen a határozó tagokkal, mit nemlegesen így adnak elő: a határozás kelleltinél se tágasabb, se szűkebb ne legyen: tágasabb az, ha egyenesen meg nem fordíthatni, például az ember eszes lény, nem minden eszes lény ember, mert az Isten is eszes lény; szűkebb pedig, ha ellentét által meg nem fordíthatni, p. o. az ember fehér színű eszes állat, mert így a szerecsenek nem volnának emberek.

II. CZIKK.

OSZTÁS.

66.

Ismereteink rendezését az osztás eszközli. Az osztás a fogalomnak körét jelöli ki, például az ember vagy gazdag, vagy szegény. Azon képzetek, mellyekből a fogalom köre áll, annak mint nemnek fajai: a gondolkodástani osztás tehát a nemnek fajait teljesen és szétválasztólag adja elő. Az osztás mindenkor szétválasztó ítélet, mellynek alanya az elosztandó tárgy, mondománya az elosztott tagok, a tárgynak azon tulajdonsága pedig, mire nézve az elosztott tagok ellentettek, az elosztás alapja: így az idézett példában a vagyon az alap.

A fogalom osztásától a szókülönböztetés különbözik, mert ez utóbbi csak a szónak többféle értelmét határozza meg, p. o. a nap szó már időszakot, máregi testet jelent. Ide tartozik a hasonértelmű fogalmak megkülönböztetése, p. o. képzet és gondolat.

A gondolkodástani osztástól meg kell különböztetni a részreosztást, mely az egésznek alkatrészeit számolja föl, p. o. az ember test és lélekből áll. Az egésznek nevét nem viselik a részek, így a test egyedül nem ember, valamint a lélek sem az egyedül; a gondolati osztásban pedig a fajok a nemnek nevével birnak, így a férfi ember, a nő is ember. — A gondolkodástani osztáshoz a szónoki osztás közelít, mely a beszédnek taglalandó és bebizonyítandó részeit terjeszti elő, p. o. az embernek bajai az isteni gondviseléssel nem ellenkeznek: nem először a testi, nem másodsor a lelki bajok. — Legrokonabb vele az egyedekrei osztás, például az emberek részint férfiak, részint nők, részint gazdagok, részint szegények. E kettő közt az a különbség, hogy a gondolkodástani osztás alanya elvont képzet és azonegy tárgy, az egyedekrei osztásnak alanya összes és két külön tárgy.

67. NEMEI.

A gondolati osztás mindenkor szétválasztó ítélet, s minthogy az illy ítélet már két, már több tagu, az osztás is különféle, t. i. két, vagy több tagu.

Ha azonegy fogalmat több alap szerint osztjuk el, oldalosztások származnak: így osztottuk el az ítélet módosulásra, mennyiségre, minőségre és viszonyra nézve. Ha pedig valamely elosztott tagot tovább osztunk, alosztások keletkeznek: így például a fogalmak vagy egyező, vagy ellenkezők. Az ellenkezők vagy közvetlenül, vagy közvetve ellentettek. Mindezek a tárgyaknak osztályozását eszközlik.

Az osztás gondolkodásunk irányára nézve vagy előmenő, vagy visszamenő. Előmenő uton általános viszonyokból indulunk ki vagyis a tárgyat különféle szempontokból tekintjük, például a föld részint tagja az anyagi világnak azaz természettani tárgy, részint tagja a naprendszernek, tehát csillagászati lény, részint az emberek lakhelye vagyis országlási ügy: mire nézve a föld-irat vagy természettani, vagy mennyiségtani, vagy országlási.

Visszamenő uton egyes tárgyakból indulunk ki, azokat összehasonlítjuk s jellemző tulajdonaikat szétválasztjuk, s így egyedekről fajokra, ezekről nemekre emelkedünk. Így egybevetvén az aranyat, ezüstöt és lomanyt egymással és a többi érczekkel, azt vesszük észre, hogy az említett három ércz tűzben rendes állapotját megtartja, holott a többiek változnak: ebből keletkezik az ércznek elosztása nemesre, minő az arany, ezüst, lomany, és nemtelenre, millyenek a többiek.

68. TÖRVÉNYEI.

A gondolkodástani osztás e következő törvényekhez van szabva. **1.** Minthogy ezen osztás mindenkor szétválasztó ítélet, ennél fogva a tagoknak nem csak különbözőeknek, hanem ellentetteknek is kell lenniök. Helytelen tehát ezen osztás: az emberek vagy tudósok, vagy gazdagok. Az ellentétnek ismerve a tagoknak kölcsönös kizárása, miszerint egy fogalomná nem egyesülhetnek. **2.** Az elosztott tag kelletinél se több, se kevesebb ne legyen: ez az elosztás szabatosága. Szűkebb, tehát helytelen ezen osztás: az európaiak vagy keresztények, vagy zsidók, mert mohamedanusok is vannak. Az elosztásban tehát a fölösséget — pleonasmus — és hiányosságot kell kerülni. **3.** Az osztás fokozatos és folytonos le-

gyen, ennél fogva a fogalmat legközelebb fajaira kell osztani, miből aztán alosztásokat képezhetni. Miért is helytelen a természetiratnak osztályozása állati és növényi országra meg ásványokra, hanem a terményeket előbb élettelenekre és életművesekre, ez utóbbiakat állatokra és növényekre, az életteleneket pedig folyó és szilárd testekre kell osztani.

III. CZIKK.

B I Z O N Y I T Á S.

69. BIZONYOSSÁG.

Bizonyítani általán véve nem más, mint bizonyosból valami bizonytalant következtetni. A bizonyítás tehát bizonyosságot feltételez, mivel arra hivatkozik. Ebből érthetni, hogy nem csak az bizonyos, mit bebizonyítunk, hanem valami közvetlenül bizonyosnak is kell lenni, különben a bizonyításnak nem volna helye.

A bizonyosság az igaznak ismerete vagyis az igaz felőli meggyőződés. Igaz pedig azon ismeret, mely való tárggyával megegyez. (Erről az ismerettanban.)

70. BIZONYÍTÁS.

A mi közvetlenül nem bizonyos, azt be kell bizonyítani. Mi a bizonyítást eszközli, az a bizonyító ok — argumentum, ratio veri —. Bizonyítani tehát annyit tesz, mint állításunkat ok által megerősíteni vagyis okból következtetni, például az emberi test romlandó, mivel összetett lény. A bizonyítás fogalmaink belső összeköttetését és okszerűségét azaz alaposságát eszközli.

A bizonyítás igen rokon a következtetéssel, de abban különbözik, hogy mindenkor való ismeretre azaz valami bizonyosra hivatkozik és ennél fogva az állítást tárgyilagosan alapítja.

Bizonyításban ezekre kell ügyelni: **1.** a föladatra azaz tételre, mit való okkal akarunk megerősíteni — thema —, **2.** a bizonyító okra, melyből a föladat megoldása foly, **3)** a bizonyítás módra, miszerint a bizonyító okból állításunkat következtetjük, **4)** a bizonyítás erejére azaz hatására elménkre vagyis a bizonyítás eredményére. A föladatról csak azt említjük, hogy a fölvett tárgyat szorosan meghatározni kell.

71. A BIZONYÍTÓ OKOK.

A bizonyító ok elegendő, ha azon kívül más nem kívántatik, különben elégtelen. Így elegendő ok arra, hogy Pál gyilkos, az, mert tettén rajta kapták; de elégtelen, mert a gyilkosság helyén láttatott. — Továbbá az ok vagy tárgyilagosa, vagy személyes: tárgyilagosa, ha magából a tárgyból van véve; személyes pedig, másképp alanyi, ha nem a tárgynak természetéből, hanem a személynek tekintélyéből vagy tanúbizonyságból van huzva. Így ha azt mondom: a részegség kártékony, mivel az idegeket gyengíti, tárgyilagosa okot hozok föl. Ha pedig a részegséget azért veszélyesnek állítanám, mivel a bölcsek annak tartják, személyes okot adnék.

Némellyek még alárendelt és oldalokokat említenek. Ha valamely oknak bizonyossága más októl függ, alárendelt az ok; ha pedig valamely tárgy több bizonyító okkal támogatható, oldalokok keletkeznek.

72. A BIZONYÍTÁS MÓDJA.

A bizonyítás módja sokféle, miből a bizonyítás nemei származnak. I. Ha a bizonyító oknak forrására tekintünk, ez vagy a közvetlen észrevevés, vagy az elvont gondolkodás, mire nézve a bizonyítás vagy tapasztalati, vagy tiszta észleges. Tapasztalati, utólagosa a

bizonyítás, ha a bizonyító ok a tapasztalás közvetlen adata szóval tény: ebből behozás által tapasztalati ítéleteket és szabályokat képezünk. Így a természettanár kísérletekkel mutatja, hogy a levegő sulyos, rugonyos. Észleges vagyis előleges a bizonyítás, ha a bizonyító okot az észnek eszméi és elvei képezik: ezekből lehozás által egyes eseteket következtetünk, például a test romlandó, mivel minden test összetett lény. A bizonyításnak kutfeje tehát a tapasztalás és szemlélődés — *speculatio* —. Ha az isteni gondviselést az emberi nemnek történetéből mutatjuk meg, tapasztalati a bizonyítás, ellenben észleges, ha az Istennek tökélyeiből következtetjük. A bizonyítás módja tehát kutfőre nézve kétféle: behozás és lehozás — a *posteriori* et a *priori* —.

II. A bizonyító okra nézve vagy egyenes, vagy oldalagos, mellékes. Egyenes a bizonyítás, ha a bizonyító oknak helyességéből következtetjük állításunkat, p. o. az emberi lélek vég nélkül tökélyesülhető, tehát halhatatlan. Oldalagos, vagy képtelenítő — *deductio ad absurdum* — a bizonyítás, ha tételünket az ellentett állításnak helytelenségéből következtetjük, például ha a lélek halandó volna, abban az esetben az öngyilkos magát az Isten hatalma alól kiragadhatná, a mi képtelen, az emberi lélek tehát halhatatlan.

III. Ha több a bizonyító ok, a bizonyítás vagy visszamenő, vagy előmenő. Visszamenő, elemező a bizonyítás, ha a tételnek legközelebbi okából indulunk ki, mellyen felsőbb okokra mind addig emelkedünk, míg közvetlenül bizonyosságra vagyis általános szabályra jutunk. Ellenkező uton halad az előmenő, összekötő bizonyítás, mellyben közvetlenül bizonyos okot azaz elvet vagy tényt állítunk föl, ebből mind addig huzunk következményeket, míg végre a föladatra jövünk. Példa

a visszamenő bizonyításra. Az emberi test romlandó, mivel részekre eloszolható; részekre eloszolható, mivel összetett lény. Előmenőleg: az emberi test összetett lény, az összetett lény részekre eloszolható; a mi részekre eloszolható, az romlandó, az emberi test tehát romlandó.

73. TÖRVÉNYEI.

A bizonyításnak törvényei e következők. **1.** Jól kell érteni a bizonyítás tárgyát — *status controversiae* —, mire nézve a határozás szolgál. Ha a föladat több pontot foglal, czélszerű azt részletes tagjaira elosztani. A kérdésnek helytelen fölfogásából a tévedt bizonyítás — *ignorantia elenchi* — keletkezik, miszerint nem azt bizonyítjuk, mit kellene: például meg kellene mutatni, hogy az emberi lélek halhatatlan, és az Isten öröklétét bizonyítnók be. **2.** A bizonyító ok bizonyos és helyes legyen, mert bizonytalanból nem következtethetni bizonyosat; a helytelen ok pedig helytelen következményt szül. E törvénnyel ellenkezik: a) a bizonytalan ok vagy kérelmi ok — *petitio principii* —, midőn olly tételből, melly kérdést szenved, következtünk, például az üstökös csillag háborut jósoltat, mivel a csillagokból jövendölhetni; vagy sokan láttak boszorkányt, tehát vannak boszorkányok; b) a helytelen ok — *fallacia non causae ut causae* —, midőn oknak adatik, mi nem az, például Péter ravasz ember, mivel vörös haju; c) az esetleges ok — *fallacia accidentis* —, midőn az ok csak esetleges, nem szükséges, például a tudomány a vallás ellensége, mivel sok tudós vallástalan. **3.** A következtetés folytonos legyen, mire nézve helytelen a bizonyítási ugrás — *saltus in probando* —, p. o. Cicero száműzetett, tehát nem volt jeles szónok. E törvénnyel ellenkezik a kel-

letinél több és kevesebb bizonyítás — probatio plus et minus probans —, midőn vagy annyit bizonyítunk, mennyit magunk sem hagyunk helyben, vagy a föladatnak csak felét mutatjuk meg. Így például ki az öngyilkosság vétkének megczáfolásában arra hivatkoznék, hogy az ember nem ura az életnek, sokat állitana, mert így bolhát ölni is tilalmas volna. A ki pedig Pétert gyilkosságról abból vádolná, mivel Pált megsebesítette, kellett volna kevesebbet bizonyítana. A helytelen bizonyításhoz a keringő bizonyítás tartozik, mit tévkörnek nevezhetünk — diallele —, midőn a tételnek helyességét a bizonyító okból és ennek érvényességét az előbbi tételből következtetjük, például az Isten bölcs, mivel a világ czélszerű, a világ czélszerű, mivel az Isten bölcs.

74. EREDMÉNYE.

A bizonyítás közvetett bizonyosságot szül. De ezen bizonyosság elegendő bizonyító okon alapszik. Nemei: a tudat és hit. (Ezekről az ismerettanban)

II. SZAKASZ.

A SZEMLÉLŐDŐ MÓDSZER.

75. ELMÉLKEDÉS.

Ha szándékosan fűzzük gondolatinkat, elmélkedünk: ezen elmélkedés tehát szabad munkásságot nyilvánítt. Az elmélkedés a tapasztalástól abban különbözik, hogy elménk a tapasztalásban úgy fogja föl a létező tárgyakat, a mint jelenkeznek; tudniillik közös és saját tulajdonaikkal; de elmélkedés avvagy elvont gondolkodás által elmellőzvé az egyest, változót és esetékest, egyedül azt, mi a létezőben általános és szükséges, vizsgálásának tárgyául választja.

Az elmélkedés kétféle: szerkesztő azaz szabályozó és szemlélődő azaz alapító. A szerkesztő elmélkedés az értelem munkája, mely a szerzett ismereteket fejtegeti és rendezi, szóval a tudományt szerkeszti. A szemlélődés vagyis magasabb elmélkedés az észnek tulajdona, mely az eszmékre emelkedik és ezek által a tudományt alapítja.

Ebből érthetni az elmélkedés hasznát: e nélkül nem képes az ember ismereteit tudományos egésszé összefoglalni azaz rendszert alakítani; tiszta észbeli ismeretekre pedig elmélkedés nélkül semmiképen nem juthatni.

Némelyek közvetlen és közvetett elmélkedést említenek: amannak helye van, ha a gondolatok rendét magunk szabjuk meg, ennek pedig, ha másnak gondolatrendét elménkkel kísérvük. A ki például szónoki beszédet szerkeszt, közvetlenül, ki pedig a már szerkesztett beszédet olvassa, vagy hallgatja, közvetőleg elmélkedik. A közvetett elmélkedésnek tehát az olvasásban, oktatásban és tudós beszélgetésben van helye.

76. A SZEMLÉLŐDÉS.

A szerkesztő elmélkedést az első szakaszban fejegettük: hátra van, hogy a szemlélődés módjáról szölgünk. A szerkesztő módszernek tiszte a rendszer alakítása szóval a rendszerítés, eszköze pedig a határozás, osztás és bizonyítás. A szemlélődő módszernek tiszte az észleges ismeretek alapítása, és eszköze a lehozás. A szemlélődés tudniillik az észnek eszméiből indul ki és azokból észleges ismereteket következtet. E szemlélődésre nézve határozott szabályokat nem nyujthadni, mivel öngondolkodást követel. Utmutatásul szölgálnak a lénytani eszmék — categoriae —, mellyek-

nek névjegyzéke e következő. **1.** Az ítéletek módosulása szerint: lehetőség, lét és szükségesség. **2.** Mennyiségre nézve: egység, többség, mindenség, egész és rész, egyszerű és összetett, véges és végtelen. **3.** Minőségre nézve: valóság és fogyatkozás, egynemű és különemű, belső és külső. **4.** A viszonyra vonatkozólag: önállóság, okság, czélszerűség, közösülés, tér, idő.

Vannak, kik némi kérdések szerint elmélkednek, ugymint: ki? mi? hol? mikor? miért? miképen? mi végett? mi által? — quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando —. Mások az eszmetársulat törvényeit ajánlják, tudnüllik az együttlét, egymásután, hasonlatosság, ellentét, okság és kiegészítés törvényeit.

A szemlélődéssel igen visszaélhetni, mire több példát jegyzett föl a bölcsészet története. És ez oka, hogy némelyek e módszertől idegenkednek, sőt azt a bölcsészet köréből kizáratni kívánják. De az ismeret-tanban nélkülözhetlen e módszer, mivel a lényeknek egyetemes és szükséges tulajdonaira vagyis az eszmékre csak szemlélődve emelkedhetni.

Igaz, hogy a tiszta észleges ismeretekről ellenkező nézetek és vélemények voltak és vannak, de ez nem az észnek, hanem az értelemnek vétke. Ugyanis az értelem a tiszta észnek eszméit tisztába hozni törekszik, de minthogy ítézésben sok nemű tévedésnek van alávetve, azoknak meghatározása és alkalmazásában könnyen téved. E tévedés ellen hasznos óvószer a természet ismerete, mihez intő társul járul a bölcsészet története.

A szemlélődés elsőségéről támasztott vita haszontalan, mivel mind a tapasztalásnak, mind a szemlélődésnek hivatása egyenlően tisztos, mindegyik a maga körében nélkülözhetlen és e kettőnek elkülönözése kártekonny hatása a tudományokra.

III. SZAKASZ.

TERMÉSZETTANI MÓDSZER.

77. TAPASZTALÁS.

A természettani módszert a tapasztalás eszközli. A tapasztalás a közvetlen észrevevésen alapszik. A mint az észrevés külső és belső, úgy a tapasztalás is külső és belső. Külső tapasztalással tudjuk, hogy vannak kövek, fák, hogy a kő nehéz; belsővel, hogy gondolkodunk, hogy képzeleteinkből vágyak támadnak, hogy vágyainkat erős akarattal fékezhetjük. A természettan egyedül a külső tapasztalásra szorítkozik; a belső tapasztalás a lélektan tárgya.

A tapasztalás továbbá vagy köznépi, vagy tudós. A köznép a tapasztalati tényekkel megelégszik, azokat mélyebben nem vizsgálja. A tudósok az észrevevéshez az elmélkedést kötik, hogy így az észrevett tárgyaknak erőit, törvényeit, céljait és okait ismerhessék meg.

Közönségesen saját és idegen tapasztalást különböztetnek: ez utóbbi a tanubizonyságból foly.

A tapasztalati ismeretet az észrevevés és gondolkodás karöltve alapítják: észrevevés nélkül az ismeret tartalmában, gondolkodás nélkül tudományos alakban szűkölködnék. Ugyanis a tapasztalati tények önmagokat nem fejtegetik, sem nem rendszerítik: erre értelem kell, mely az egyes adatokból fogalmakat és egyetemes szabályokat alapít. Ezt a behozás eszközli, mit a természettan nem nélkülözhet.

78. KÉMLETEK ÉS KISÉRLETEK.

Hogy a tapasztalás tudóssá váljék, arra kémleteket és kísérleteket kell használni — observationes et

experimenta —. A kémlet olly észrevevés, mihez elmélkedés járul a végett, hogy a jelenetek okait, törvényeit és viszonyait ismerhessük meg. Így a tudatlan ember szintugy nézi a napsötétedést mint a csillagász, de ez egyszersmind a jelenetnek okát nyomozza. A kísérlet olly módja a tudós tapasztalásnak, miszerint mi magunk hozunk létre jeleneteket a végett, hogy azoknak természetét annál biztosabban vizsgálhassuk. A kísérlet tehát a kémlettől abban különbözik, hogy kémletben a tárgy adva van, kísérletben azt létesíteni kell. Így a villámot a levegőben kémleljük, a villanygépen kísérleljük.

79. FÖLFÖDÖZÉS ÉS FÖLTALÁLÁS.

A tapasztalásnak eredménye a fölfödözés és föltalálás — *detegere et invenire* —. Fölfödözzük a már létezőt, de melly előttünk ismeretlen volt: így Columbus Amerikát fölfödözte; föltaláljuk azt, mi abban az alakban még nem jelenkezett, hanem mi magunk létesítjük, például Guttenberg a könyvnyomdát, Galilei a látcsőveket föltalálta.

A fölfödözés véletlenül történhetik, de nem a föltalálás, mert ez gondolkodást tesz föl, noha a véletlen esemény föltalálásra is szolgál alkalmul. A föltalálást a tiszta elmélkedés is eszközölheti: így találtatnak föl új eszmék, tudományos rendszerek. De pusztá elmélkedés által semmit sem fődözhetni föl, ámbár az elmélkedés a fölfödözést is segítheti.

80. SZABÁLYOK.

A tudós tapasztalás kellékei a mondottak szerint az észrevevés és gondolkodás. Észrevevésre kíváztatik ép érzék és óvakodás a csalódástól. Gondolkodásra pedig szükséges: erős figyelem, elfogulatlan értelem, melly

ment legyen minden előítélettől, végre a legcesekélyebb tüneménynek szemmeltartása, mivel néha csekély dolog alkalmul szolgált jeles fölfödőzésre és föltalálásra. Így Torricelli a légsulymérőt találta föl. Pisában a templomi lámpának lengése vezette Galileit az ingának — pendulum — törvényeire. Továbbá a jelenetek okát vizsgálva és óvakodva kell meghatározni, mert az oknak hatása a körülményektől függ. Így a villanygép hideg és nedves levegőben nem igen, de szárazban sikeresen hat; azonegy gyógyszer ennek nem, de annak használ.

Az ok és okozat összefüggését két módon határozhatni meg: vagy okból az okozatot, vagy okozatból az okot következtetjük. Az elsőre nézve e következőkre kell figyelni. 1. Azonegy ok mindenkör ugyanazon okozatot szüli. 2. Hasonló okokból hasonló okozatok erednek. 3. Ha különböző okok ugyanazon okozatot létesítik, azokat némi közok közvetíti. — A második esetre Newton e szabályokat állította föl: 1) csak olly okokat kell föltenni, mellyek a jelenetek értelmezésére szükségesek, 2) egynemű okozatokat egynemű okoknak kell tulajdonítani, 3) azon határozott tulajdonságokat, mellyek minden észrevett testeken egyenlően jelentkeznek, egyetemes tulajdonságoknak kell venni, 4) a behozás által állapított tételeket, nem gondolva az azokkal ellenkező föltevésekkel, biztosoknak és valószínűeknek mind addig, kell tartani, míg egyéb jelenetek vagy azokat teljesen igazolják, vagy arról tudósítanak, hogy kivételeknek vannak alávetve. (Lichtenfels Logik)

A föltevések kellékei ezek: 1) ment legyen minden képtelenségtől, 2) ne ellenkezzék a természetnek állapított törvényeivel, 3) elégséges legyen a tapasztalati tényeknek értelmezésére, 4) a föltevésből semmi képtelenség ne folyjon.

IV. SZAKASZ.

TÖRTÉNETIRATI MÓDSZER.

81. TANUBIZONYSÁG.

A ki tapasztalását mással közli, tanunak nevezetik és tudósítása a tanubizonyosság. Az írott tanubizonyosság bizonyítványnak mondatik. Először a tanubizonyosságról, azután a bizonyítványról értekezendünk.

A tanu közvetlen azaz szemtanu, ha jelen lévén a tettnél maga tapasztalta, a mit bizonyít; közvetett pedig azaz fültanu, ha a történetet csak hallotta és mások elbeszélése után bizonyítja. A közvetett tanu vagy egykoru a történettel, vagy újabbkoru.

82. A TÖRTÉNET HITELESSÉGE.

A tanu által szerzett ismeret történetinek nevezetik. A történetnek helybenhagyása a hitelesség.

Hogy hiteles legyen a történet, arra kíváztatik: először hogy ment legyen minden képtelenségtől, tehát se a gondolkodás, se a természet törvényeivel ne ellenkezzék. Így hihetetlen Mohammed ama tudósítása, hogy a hold szarvát öltönye ujjába dugta. Azonban a mi rendkívüli, nem azonnal lehetetlen és képtelen. Másodszor hogy a tény körülményeivel, tudniillik idővel, helylyel és személyekkel megegyezzen. Innét helytelen Virgilius elbeszélése, hogy Aeneas, ki majd két századdal megelőzte Didót, ennél volt Afrikában.

83. A TANU HITELESSÉGE.

Nem csak a történetnek, hanem a tanunak is hitelesnek kell lenni. Hiteles a tanu, ha a történetet jól tudta és hiven közlötte.

1. A tanunak ügyessége — dexteritas — kitet-
szik e következőkből. Először ha szükséges kellékekkel
birt a történet megismerésére, milyen az ép érzék,
figyelem, hív emlékezés, elegendő előismeret, a köz-
lésre kellő nyelvnek tudása. Másodszor ha semmi kül-
ső és belső akadály nem gördült elő. Belső akadályok:
az elfogult elme, előítélet, könnyelműség, hiszékeny-
ség. Külső akadályok: a helynek távolsága, a levegő-
nek rendkívüli állapota, a szükséges eszközök hiánya.

2. A tanunak őszintesége kiviláglik, ha a tanu
lelkismeretes ember, ki irtózik másokat tévedésbe hoz-
ni, vagy csalni. Továbbá ha ellenségei mellett emelt
szót és baráti ellen nyilatkozott. Végre ha tanúsága
megerősítésére vagyonát, szabadságát, sőt életét föl-
áldozta. Azonban az őszinteséget igen bajos kiösmerni.

Gyanus a tanu, ha mint fültanu régi történeteket
közöl a nélkül, hogy a kutforrást, miből meritett, ne-
vezné; ha elhallgatja a körülményeket; ha önérdeke
forgott kérdésben. — Hamis a tanubizonyosság, ha olly
történetről szól a tanu, mit semmiképen nem tudha-
tott; ha nyilvános hazugságot beszél el.

Ha több tanu összeütközik, e következő szabályok-
ra kell figyelni. **1.** A szemtanu elsőséggel bír a fültanu
fölött. **2.** A nevezett tanu hitelesb a névtelennél. **3.**
Az egykoru és hazai tanu tudásra nézve nagyobb hitelt
érdemel az újabbkorunál és külföldinél, de őszinteségre
nézve néha kénytelen ez utóbbinak helyt engedni. **4.**
Minél több az egykoru, de megegyező tanu, annál na-
gyobb tekintélyü a bizonyosság. Ha ellenkeznek, egy tu-
dós és böcsületes tanunak inkább hitelt adhatni, mint-
sem a tudatlanok és hazugok egész seregének. **5.** Az
újabbkoru tanuk, kik azonegy kutfóból meritettek, csak
annyit érnek, mennyit azon egy tanu ér, kitől tudósi-
tásukat vették.

84. IROTT BIZONYÍTVÁNY.

Irott bizonyítványok nem csak a régi oklevelek, végrendeletek, szerződési bizonyítványok, hanem minden régi kézirat és könyv. Illy bizonyítványban e kettőre kell figyelni: először hiteles-e az irat? másodsor mi annak értelme? Az első a bírálát, a másodikat az értelmezés vizsgálja — critica et hermeneutica —.

85. BIRÁLAT.

Az iratok bírálata szükséges, mert nem minden bizonyítvány hiteles és ép. Ha az irat hitelességéről — authentia — van szó, az a kérdés forog föl: valljon azon szerzőtől származott-e, kinek nevét viseli? Van sok meghamisított azaz fölcserélt irat. E meghamisítás különféle okokból történt. Némelyek, hogy nemesség-re, vagy dús örökségre szert tehessenek, hamis okleveleket és végrendeleteket koholtak; mások hogy hirt nevet szerezzenek, a jeles íróknak munkáit magoknak tulajdonították; voltak, kik valamely régi írónak nevét bitorolták a végett, hogy csekély munkájokat sok pénzben adhassák el.

86. AZ IRATOK HITELESSÉGE.

Az iratok hitelességét ezen bizonyító okokból fogadhatni el. **1.** Ha az irat mellett hiteles tanuk szólnak és azt a kérdés alatti szerzőnek tulajdonítják. **2.** Az irat tartalmából is vehetni bizonytságot, tudniillik a szerző modorából — Manier —, gondolkozás és írásmódjából.

Gyanus az irat, ha tartalma nem felel meg a szerzőnek ismeretes életével, vagy pedig a nyelv nagyon elűt azon kortól, miben az író élt. — Kétségtelen a hamisítás, ha az irat tartalma újabbkoru, hogysem azon szerzőtől származhatott volna, vagy pedig, ha tartománya történetével homlokegyenest ellenkezik.

87. AZ IRATOK ÉPSÉGE.

Mind a mellett hogy hiteles az irat, megtörténhetik, hogy abban vagy czikkek és szavak hiányzanak, vagy idegen toldalékok lappanganak, miért is az olly irat nem ép, hanem csonka és toldalékos.

Csonkításra alkalmat adott: 1) az időnek viszonytársága, szű, rothadás, tűz, víz, stb, 2) a másolóknak hanyagsága, kik ha a kéziratban olvashatlan, érthetlen vagy véleményök szerint képtelen mondatra akadtak, azt gondatlanul kihagyták. Némelyek szándékosan küszöböltek ki olly tanitmányokat és történeteket, melyeket kártékonyaknak vélték. — A toldalékok úgy származtak, hogy a későbbi írók olly hiányos czikkeket eszköz szerint kiegészíteni merészeltek; továbbá hogy a másolók az irat szélein talált jegyzeteket a szövedékbe szőtték.

Az egyes mondatok hitelessége mellett mind azon okok szólanak, melyek egyáltalában az iratok hitelességét tanusítják. Részletesen: 1) csalatlan hitelességű mind azon cikk, mondat és szó, melly a szerzőnek saját kéziratában foglaltatik, 2) hitelt érdemel az idézet, mit vagy a szerző más hiteles munkájában, vagy más írók hoznak föl.

E bírálat a mai könyvbírálattól különbözik: mert ez utóbbiban nem az irat hitelességét és épségét, hanem a szerzőnek gondolkozás és írásmódját veszik tekintetbe.

88. ÉRTELMEZÉS.

Az értelmezés — interpretatio — a szerzőnek gondolatjait fejt ki. Ehhez rokon a fordítás — versio —, azon különbséggel, hogy a szerzőnek munkáját idegen nyelven adja elő. A fordítás vagy szóbeli, vagy szabad: az első a szerzőnek szavaihoz szigoruan ragaszkodik, milly fordításnak helye van ágazatos munkákban, például

a szent írásban, törvénykönyvben, oklevelekben, mikben néha egy szó miatt vita támad; a szabad fordítás a szerzőnek csak gondolatjait közli, de hiven, milly fordítást a történetiratban, költeményben használunk.

Az értelmezés bővebben és bírálóilag közli a szerző szavait vagy ugyanazon, vagy idegen nyelven. Ide tartoznak a jegyzetek — scholia —, melyekben történeti, földirati adatok, más íróknak nézetei és ellenvetései s egyéb észrevételek közöltetnek; továbbá a fejtegető iratok — commentarii —, melyekben a munkának minden czikkei részletesen és tudományosan ismertetnek meg: ilyenek a szent írás magyarázatai.

A fordításnak és értelmezésnek szabályai e következők. **1.** Mindenek előtt meg kell ismerkedni a szerzővel, ennekokáért vizsgálni kell a szerzőnek életét, azon kornak és népnek, mihez a szerző tartozott, történetét, a munkának célját, mit többnyire az előszóból tudhatni meg. Hogy a szerzőnek nyelvét jól kell érteni, világos. **2.** Fordítás és értelmezés közben ezekre kell figyelni: az egyes szavaknak értelmét a közszólásmódból — usus loquendi — vehetni ki, mire a szótárak szolgálnak; az írónak gondolatjait a beszéd szövedékéből — contextus —, hasonlatos helyekből — loca analoga —, a munkának céljából, a szerzőnek gondolkodásmódjából kell kinyomozni. Egyáltalában: a szerzőnek szavait mind addig tulajdon értelemben kell venni, míg csak képtelenség nélkül vehetni.

V. SZAKASZ.

A TANMÓDSZER.

89. TANÍTÁS.

A tudomány szerkesztése közlésétől különbözik. A ki ismereteit másokkal közli, az oktató azaz tanító. Mint-hogy pedig a tanítást vagy írás, vagy élő szó eszközli, az oktató is kétféle: író és tulajdoni tanító. Az íróval az olvasó, a tulajdoni tanítóval a tanítvány áll közlekedésben.

90. AZ IRÓNAK TISZTE.

Minthogy az író a tudós közönség előtt lép föl munkájával, mindenek előtt vizsgálja meg önmagát, vajjon elegendő ismerettel bir-e azon tárgyról, miről írni szándékozik. Továbbá figyeljen a körülményekre és tartsa szeme előtt: kinek, mit, hol és mikor ír? Végre írásmódját szabja tárgyához, mert más beszédet igényel a szónoklat és költészet, mást a történetírat, mást a bölcsészeti fejtegetés. — Ne akárminőt, hanem jó munkát írjon. A jó munkának tulajdonságai: az igaz és alapos tanítvány, ennek értelmes előadása és helyes rende.

91. A TUDÓS OLVASÁS.

A tudós olvasásnak hasznos volta tagadhatlan: mert először önkénytelenül gondolkozásra indít, az ítélő tehetőséget éleszti és gyakorolja; az elmét új eszmékkel, fölfödözésekkel és találmányokkal gazdagítja s eszközli, hogy a tudományok és művészetek haladásával mi is haladhatunk; végre a nyelvet csinosítja és tökélyesíti.

Szabályai e következők. 1. Olvasás előtt helyes választást kell tenni a könyvekben, mivel részint a könyvek özöne mai nap igen nagy, részint nem minden tu-

domány-szolgál célunkra és hivatalunkra, végre mivel kárhozatos iratok is jönek napfényre, melyek a vallást, erkölcsiséget és társadalmi rendet ellenséges indulattal támadják meg. Nem kell továbbá sokféle, hanem jó iratokat olvasni. Melly könyv legyen jó, néha a tudományos folyóiratokból, a tudományok történetéből és a közhasznu ismeretek tárából tudhatni meg. 2. Olvasás közben ezekhez szabja magát az olvasó. Mindenek előtt olvassa el a könyv előszavát, vagy az írónak életirátát, hogy tanítmányával annál biztosabban ismerkedjék meg. Olvasáshoz minden előítélet és részrehajlás nélkül fogjon: mert ha a szerzőt kedveli, a képtelenséget is szembetünő igazságnak tartandja; ha pedig gyűlöli, mindenben gáncsra fog akadni. Az olvasásban továbbá lassan haladjon, minden cikknél kevésbé elmélkedjék, figyeljen inkább az írónak gondolatjaira, mintsem szavaira, míg az előbbieket nem érti, más cikkekre át ne menjen, a munkának rendszerét különös tekintetbe vegye. — Ha kéznél van a könyv, nem szükség a jeles cikkeket vagy mondatokat kiírni, hanem elég azoknak lapjait megjelölni.

A bölcsészek azt javasolják, hogy valamelly tudománynak történetét csak megtanulása után olvassuk, mert a különféle vélemények olvasása, minekelőtte azokat megítélni tudjuk, részint a tudománytól elidegenit, részint tulságos kétkedésre nyújt alkalmat.

92. A TANÍTÁS BÖCSE.

Az élő tanítás hasznosb az olvasásnál. Az élő szó jobban hat az elmére és kedélyre, mint a holt betű; továbbá beszédben könnyebben alkalmazhatni a tanítmányt a tanulók értelméhez, mert azonegy tárgyat más és más szavakkal adhatni elő. Az olvasás rövidebb, a tanítás értelmesb és hatályosabb.

Az oktatás vagy házi, vagy nyilvános azaz tanodai. Hogy a nyilvános tanodákban adott oktatás sikeresb és eredménydúsabb a házinál, kiviláglik e következőkből. Tanodában nagyobb a szorgalom, mit a vetélkedés éleszt; a tanítványok bátorságot szereznek tudományos tárgyakról nagyobb gyűléseken is értekezni; azonfölül ifju kortól fogva szoknak társakkal élni, magokat másokhoz alkalmazni, különféle elméket és kedélyeket kiösmerni, szóval emberismeretet gyűjteni.

93. A TANITÓNAK TISZTE.

Minthogy a tanitónak hivatása tanítványait az igaznak, szépnek és jónak helyes ismeretére vezetni, több jeles tulajdonnal kell birnia. És pedig mindenek előtt kívántatik: gazdag ismeret és ennek könnyű előadása, jó izlés, helyes ítélet, nemes buzgalom, az erkölcsiség, vallás és emberi nöm szeretete. — A mi az oktatást illeti: ez értelmes, alapos és rendszeres legyen. Ha előadása homályos, czélt téveszt. Az értelmes oktató határozott szavakkal él, az elvont tárgyakat közéleti példákkal és hasonlatokkal világítja föl, a tudomány czikkeit nem szavalja szajkó módon, hanem értelmezi és minden oldalról fejtegeti. Hogy alapos oktatás nélkül a tanítványokat az igazság felőli tartós meggyőződésre nem birhatja, az tagadhatlan. Végre ha tanítása nem rendszeres, hanem zagyvalékos, a tanulókat zavart gondolkodáshoz szoktatja.

A tanítást nevetségessé teszi a feszdiség — pedantismus, a grammatico Pedano nominatus — minélfogva mindennemű beszédben és cselekvésben fölvelt modorához magát szigorúan tartja.

94. A TANITVÁNYOK SZORGALMA.

Hogy fogatos legyen a tanítás, a tanítvány részéről csüggedetlen szorgalom kívántatik, mely az oktatónak buzgóságát éleszti. E szorgalom két főpontra szorítkozik. Először oktatás közben szorgos figyelmet fordítson azon tárgyakra, miket az oktató értelmez. Minthogy a tudományok rendszeres alakban adatnak elő, szükséges, hogy minden cikkekre jól figyelmezzon, mert ha az előbbieket föl nem fogta jól, a következőkön föl kell akadnia. Másodszor oktatás után szorgalmasan tanulja meg azt, mit a tanító előadott, különben elsikamlík az elme előtt és örökre eltűnik. Nem kell a tanítónak szavaihoz esküdni, hanem a közlött tárgyakat vizsgálja meg, és elmélkedjék azokról: így nem csak emlékezetét fogja kiművelni, hanem értelmét is élesztetni, mi egyik főcélja az oktatásnak.

A tudományos tanulást e következők szabályozák: tudniillik az egyeseknek helyes értéke, az egésznek fölfogása, az okoknak nyomozása és az eredmények fejtegetése. Az első a tanulásnak kezdőpontja, a második végpontja, a harmadik az ismeretek alaposságát, a negyedik azoknak bővítését eszközli. (Lichtenfels Logik)

95. A TANMÓDSZER.

A tanításnak sikere a tanmódszertől függ. A tanmódszer különféle: ismeretre és beszédre nézve. Ismeretre vonatkozólag a tanmódszer népszerű és tudományos, előmenő és visszamenő. Beszédre nézve a tanmódszer értekező és kérdező.

96.

A tanmódszer ismeretre nézve vagy népszerű, vagy tudományos. Népszerű a oktatás, ha csak

azon ismereteket közli, mik közértelműek. Illy oktatásban nem fejtegetjük a tanitmányok elveit, nem használunk szövevényes okoskodást, vagy műszavakat, hanem a könnyen fölfogható és közhasznú ismereteket közéleti példákkal világítjuk föl. E tanításnak egyedüli célja a közhaszon és gyönyörködés. Köznépi tanodákban némi tudományok, a természettan, mennyiségtan, népszerűleg közöltetnek. — Tudományos az oktatás, ha valamelly tudomány alaposan és kimerítőleg adatik elő. Itt a tudomány elvekre alapittatik, használtatnak műszavak és szoros következtetések. Röviden: a tudományos oktatásnak célja az alapos ismeret.

Előmenő a módszer, ha úgy adjuk elő a tudományt, miszerint tanitmányai egymásból folyjanak. Ebben tehát általános elvekből indulunk ki és különös esetekre leereszkedünk. — Visszamenő a módszer, ha olly renden adjuk elő az ismereteket, mellyen szereztük. Minélfogva e módszerben különösről általánosra, egyedeokról fajokra és nemekre, tapasztalati adatokról okaikra emelkedünk. A visszamenő módszer tapasztalati, összetes, elemező, az előmenő pedig elvont, összekötő, tiszta észleges. Ez utóbbi főleg a mennyiségtanban kitűnő.

A visszamenő módszert az értelmesség, az előmenőt a szoros rend vagyis rendszer ajánlja. A tiszta észbeli tudományokat tanácsosb előmenő uton előadni a szoros rendszer végett; a tapasztalati ismereteket, főleg az egyes értekezéseket és népszerű tárgyakat érthetőbben a visszamenő uton közölhetni. (A bölcsészet módszereiről az erkölcsstan után)

97.

Beszédre vagyis előadásra nézve az oktatás már értekező, már kérdező. Értekező az oktatás — *acroamatica* —, ha a tanító előadását a tanítvány

hallgatja. Kérdező pedig — *erotematica* —, ha az oktató a tanítvány ismerete felől tudakozódik és ez az adott kérdésekre felel. E kérdező módszernek két célja van: vagy a végett kérdezőnk, hogy megtudhassuk, valljon a tanítványa közölt tanítmányokat értette-e, és tartotta-e emlékezetében, vagy a végett, hogy a tanítvány öngondolkodás által keresse a feleletet. Az első a kikérdő, a másik a socratesi módszer, mivel Socrates élt vele, hogy tanítványait ugyyszólván kézen fogva vezesse az igaznak nyomozására. Könnyen érthetni, hogy a socratesi módszert sajátképp az észbeli ismeretekre alkalmazhatni. Azonban helye van a tapasztalati tudományokban is, miket előbb értekező módon kell közölni, és azután mind a kikérdő — *catechetica* —, mind a socratesi módszert jó sikerrel használhatni.

Az előadott módokon kívül az oktatás, kivált az írásbeli, még különféle nevezetű. Némelyek gondolatokat olly alakban adják elő, mintha más valakivel beszélgetnének és ez a párbeszédes oktatás — *dialogica* —, millyen beszédek Xenophon, Platon, Cicero, Erasmus, Lessing és mások írtak. Vannak, kik tanítmányaikat levelek alakjában közlik, millyeneket Kazinczy Ferencz írt. Mások az elvont igazságokat költött eseményekbe öltöztetik: ilyenek az evangéliumi példabeszédek — *parabola* —, továbbá a mesék. Néha az ismeretek rövid mondatokban közöltetnek: ilyen tanítási mód szakadékos, mondatos — *aphoristica* —. Így írt Platner bölcsészett, Rózgonyi lélektant. Említésre méltó az abroszi mód, miszerint történet és földirati ismeretek rajzolatban mintegy szemlélésre adatnak — *tabellaris* —.

98. TUDÓS BESZÉLGETÉS.

A kölcsönös tanítás vagyis tudós beszélgetés célja részint az igaznak fölfödözése, részint az elmének élesz-

tése és gyakorlása. Ha célja az igaznak meghatározása, tudós vitatkozás a neve, minek helye van néha a megye, vagy országgyűlésén is. Ha pedig csak elmei gyakorlat végett intéztetik el és főleg nyilvános tanodákban, tanodai vizsgálat avvagy vetélkedés nevét viseli — tentamen publicum, defensio —.

A tudós vitatkozást néha élő szóval intézik el, néha írásban közlik. Azon irat, mi által mások véleményeit czáfoljuk, czáfiratnak — *polemia* —, mi által pedig tanítmányainkat a megtámadás ellen védjük, védiratnak — *apologia* — neveztetik.

99.

A tudós beszélgetésben e szabályokra kell figyelni. **1.** Mindenek előtt meg kell határozni a vitatkozás tárgyát. **2.** Meg kell egyezni némi elvekben, különben nincs vége a vitatkozásnak. **3.** Ésszel egyedül és bizonyító okokkal illik vitázni. Helytelen a vitatkozás, ha egyedül az ellenfélnek állításaiból huzunk következményt — *argumentum ad hominem* —. Illetlen az ellenfélt megnémitani sürgetvén, hogy helyesebb okokat, vagy tételeket, mint mi adánk, hozzon föl — *argumentum ad ignorantiam* —. Észellenes fogás az ellenfélt megszégyeníteni hivatkozva nagy tekintélyű férfiakra, kik velünk egy véleményűek — *argumentum ad verecundiam* —.

Tudós férfiakhoz nem illik az üres szószaporítás és szóvita — *logomachia* —; annál kevésbé a hiu elmefuttatás, szórszálhasogatás, vagy mi illetlenebb, az indulatoskodás és daczos feleselés. Kerülni kell végtére az embertelen személyisértést, mi által az ellenfélt nevetségessé, vagy gyűlöletessé akarjuk tenni. Mind ezen tévedésbe könnyen esünk, ha álokoskodóval, vagy kétkezdővel vitába ereszkedünk.

100.

Ki a nyilvános vetélkedésre adott tételeket ellenvetéssel megtámadja, a vivő vagy inkább megtámadó — oppugnans —. Különös szabályai ezek: 1) vitára oly tételt válaszszon, mi ellen alapos okokat hozhat föl. 2) Az ellenvetés érthető és rövid legyen. 3) Ha több az ellenok, tudományos rendet szabjon, tudniillik vagy alsóbb okokról felsőbbekre emelkedjék, vagy főokokról alsóbbakra mint következtetésekre szálljon le. 4) Figyeljen a védőnek feleletére és abból új ellenvetést alakítson.

101.

A védőnek ezekhez kell magát szabnia. 1. Az ellenvetést, ha szükséges, taglalja részleteire: engedje meg azt, mi igaz; tagadja, mi helytelen; a kétes állítást különböztesse meg, és mind ezeknek helyes okát adja. 2. Ne vágjon a megtámadónak szavába, hanem hallgassa ki türelemmel ellenvetéseit, míg az okokkal ví.

B E F E J E Z É S.

**A GONDOLKODÁSTAN TÖRTÉNETÉNEK
VÁZLATA.**

102.

Az emberi elme gondolkodása törvényeit csak lassan lassan hozta tiszta öntudatára és szedte tudományos rendszerbe: ez iránt a régi görögöknek kitünő érdemök volt. Azonban első gondolkodástanuk nagyobb részt csak a vitatkozásról értekezett, miért is dialectica azaz vitatkozástannak neveztetett. Szerzője az eleai Zeno volt, de visszaélvén vele utódai, az ugynevezett sophisticát azaz álokoskodást hozták napfényre. A emberi észnek e meg-

fertőztetése ellen szögezte magát Socrates, ki az álokkodókat a józan kétkedéssel megnémitotta, tanitmányait pedig tudakozó módon a párbeszéd útján közölte. Platon ítélete szerint a dialecticának tiszte az igaznak nyomozása.

103.

Aristoteles első volt, ki rendszeres logicát írt. Logikai irataihoz tartoznak: 1) a categoriákról írt könyve, 2) a hermeneutica; 3) az analytica priora, 4) az analytica posteriora, 5) a topica, 6) a sophistic elenchi. Ezeknek az utókor ama híres „organon“ czímét adta. Aristoteles a föltétlen ítélet és következtetés nemeit eredetileg minden megelőző utmutatás nélkül fejtegette. A föltételes és szétválasztó következtetést csak alkalmilag említette a nélkül, hogy törvényeiket határozta volna meg. A föltételes következtetést Boethius (a hatodik századból Kr. után) értelmezte. A föltétlen következtetésnek negyedik képletét Galenus a második századból hozta napfényre. Aristoteles munkája olly dicsőségre jutott, hogy két ezer évig mintegy törvénykönyvül szolgált.

104.

Az ugynevezett középkori bölcsészek Aristoteles organonját, mit már az arabok hibás fordítás által meghomályosítottak, rossz latin szavakkal és szórszálhasogatással végképen elferdítették és valóságos czivakodó tanná aljasították.

105.

A tudományokra a tizenhatodik század új fényt derített. Aristoteles uralkodását megtörni ügyekezett Ramus Péter francia bölcsész; de még is Bacon Ferenczet a verulami lordot illeti a dicsőség, ki a 17-dik század elején e czím alatt „novum organon“ a logicának he-

lyesebb irányt adott, ajánlván mindenek fölött a behozást és azt vitatván, hogy az ugynevezett „sylogistica“ által semmi új igazság föl nem fődözhető s hogy egyedül a szerzett ismeretek fejtegetésére és rendezésére szorítkozik. Bacont jelesen követték: Descartes francia, Locke angol, Wolf német bölcseész, kik a gondolkodástant a középkoriak nyügétől teljesen megszabadították. Azonban Kant itélete szerint a gondolkodástan az ő koráig meg nem tisztult egészen, magában foglalván sok idegen cikket a lélek és ismerettanból. Ennekokáért a német bölcseészeknek e nagyatyja kijelölte a gondolkodástan határait, állitván, hogy egyedül a szabályozó törvényekre vagy mint ő nevezi a gondolati alakokra — Denkformen — szorítkozik, miért is pusztá alaki tudomány. Kant utmutatása szerint Jaesche először szerkesztett alaki gondolkodástant.

E tant újabb időben nagyobb gonddal művelték: Kiesewetter, Krug, Fries, Herbart, Reinhold Ernest, Lichtenfels, Ubaghs, stb. A magyarok közül említést érdemelnek: Apáczai Csere János, ki nemzeti nyelvünkön először irt logicát, Fejér György, Ertsei, Köteles, Imre, Székely Mózsos.

Némelly újabbak, nevezetesen Schelling, Bardili, Hegel, a gondolkodástant az ismerettannal egygyé olvasztották.

E KÖNYVNEK TARTALMA.

Bevezetés	1 <i>Lap.</i>
Első rész. Elemi gondolkodástan.	3 —
I. Szakasz. Fogalom.	6 —
I. Czikk. A fogalmak nevei tartalomra nézve.	8 —
II. Czikk. A fogalmak nevei körre nézve.	9 —
III. Czikk. A fogalmak gondolati tökélye.	12 —
II. Szakasz. Ítélet.	13 —
I. Fejezet. Az ítéletek osztályozása.	15 —
I. Czikk. Az ítéletek módosulása.	15 —
II. Czikk. Az ítéletek mennyisége.	16 —
III. Czikk. Az ítéletek minősége.	17 —
IV. Czikk. Az ítéletek viszonya.	19 —
V. Czikk. Több ítélet viszonya.	22 —
II. Fejezet. A tételek nevei.	25 —
III. Szakasz. Következtetés.	27 —
I. Fejezet. A következtetések régi elosztása.	28 —
I. Czikk. Közvetlen következtetések.	28 —
II. Czikk. Közvetett következtetések.	31 —
I. Föltétlen következtetés.	32 —
II. Föltétes következtetés.	35 —
III. Szétválasztó következtetés.	36 —
IV. Megrövidített következtetés.	38 —
V. Sokas következtetés.	39 —
II. Fejezet. A következtetések újabb elosztása.	42 —

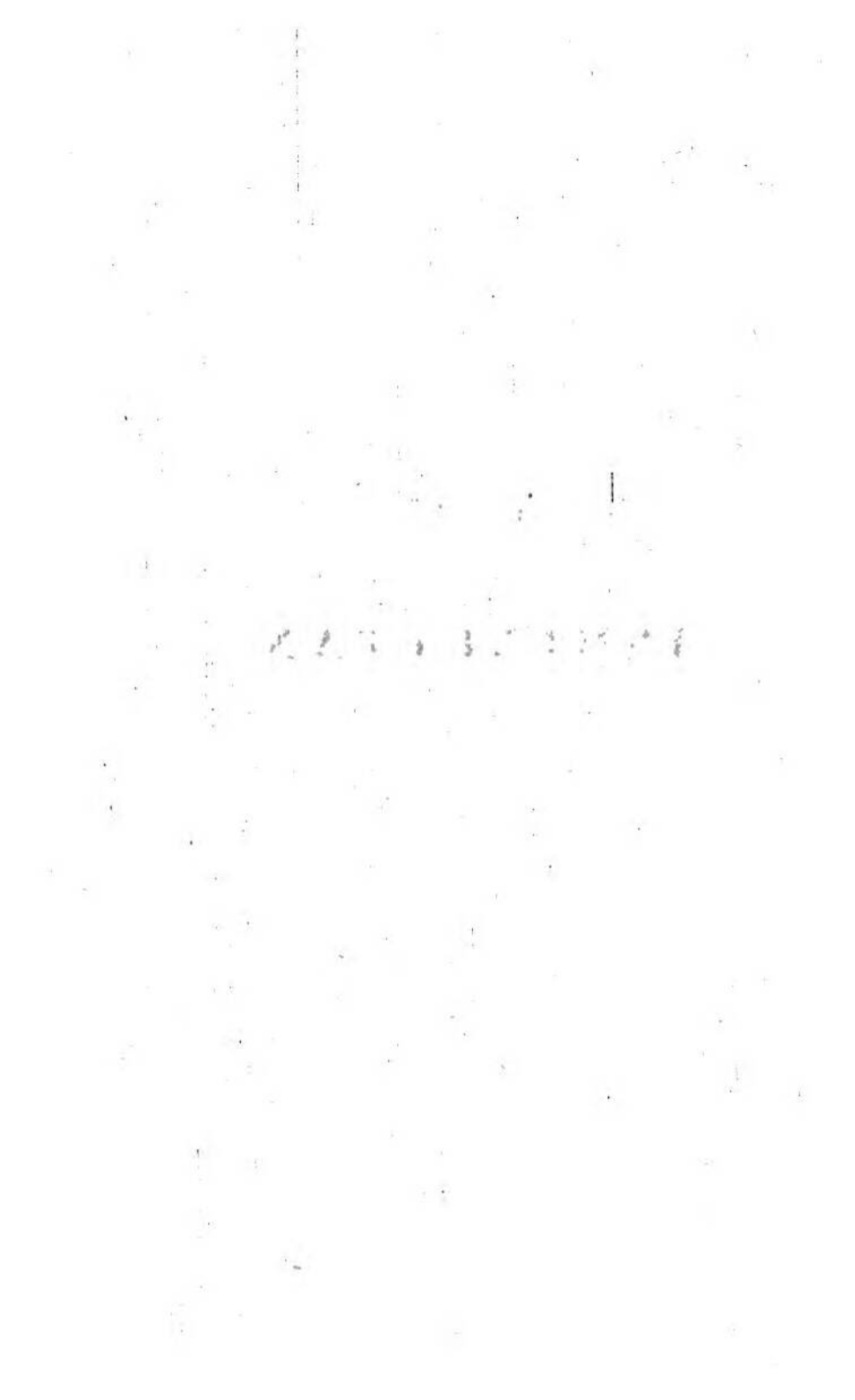
Második rész. Módszertan.	47	Lap.
I. Szakasz. A szerkesztő módszer.	49	—
I. Cikk. Határozás.	50	—
II. Cikk. Osztás.	52	—
III. Cikk. Bizonyítás.	55	—
II. Szakasz. A szemlélődő módszer.	59	—
III. Szakasz. Természettani módszer.	62	—
IV. Szakasz. Történetirati módszer.	65	—
V. Szakasz. A tanmódszer.	70	—
Befejezés. A gondolkodástan történetének váz- lata.	77	—

Tetemesb nyomda hibák.

<i>lap</i>	<i>sor</i>	<i>hibás kitétel</i>	<i>kijavítva</i>
2	9	gongolkodástan	gondolkodástan
23	7	ugyazon	ugyanazon
39	19	progressiv —	progressiv, regressiv—
53	21	egyedkrei	egyedekrei
56	8	meghatározni kell	meg kell határozni
57	16	oldalagos	oldallagos
62	27	alapit	alakit
75	5	tanitványa	tanitvány a
75	9	togva	fogva
77	2	vivő	vivó

HARMADIK KÖNYV.

ISMERETAN.

B E V E Z E T É S.

1. FOGALMA.

Az ismerettan azon eszméket és elveket fejtegeti, melyek alapjai minden ismeretünknek. — E tan a gondolkodástantól különbözik: a gondolkodásban a szerzett ismereteket csak fejtegeti és rendezi szóval a tudományt szerkeszti, az ismerettan pedig azokat alapítja, azoknak t. i. eredetét és igazságát határozza meg. De különbözik a természettantól is, mert ez egyedül a külvilágot, a testek erőit, törvényeit, az érzéki jelenetek okait nyomozza. Az ismerettan főleg emelkedik, és a tapasztalati ismereteknek alapjait, a létezőnek sarktulajdonságait, melyek nélkül nem is gondolható, vizsgálja, milyen sarktulajdonok a okság, közösülés, tér, idő.

2. BÖCSÉ.

Minthogy e tan ismeretünk alapjait nyomozza, és meghatározza, mi igaz és közvetlenül bizonyos: ennél fogva mind azok előtt, kik ismereteink igazsága felől meggyőződni kívánnak; böcsös e tudomány. Vannak mégis, kik ellene keserű panaszt emelnek. Némellyek arról vádolják, hogy e tan nem egyéb, mint a czivakodás és elmeharcz mezeje; hogy továbbá fegyvert szolgáltat a vallás és társadalmi rend fölforgatására. Tagadhatlan,

hogy sokan visszaéltek elveivel, de ez nem a tudomány-
nak, hanem az embernek vétke. A józan metaphysica
nem támadja meg azt, mi az emberiség előtt szent és
igaz, sőt mind azt okokkal támogatja. Hogy e tanban
különféle nézetek uralkodnak, böcsének mitsem árt, mi-
vel olly tudományban, melly legelvontabb gondolkodá-
son vagyis szemlélődésen alapul, különféle nézetek elke-
rülhetlenek.

3. RÉSZEI.

Mindenek előtt ismerő tehetségünket kell bírálnunk,
hogy ismereteink kutforrásait és biztosítékait megállapít-
hassuk. Az ismerettan első részét tehát ismerő tehetsé-
günk bírálata teszi. A másik részt a lénytan képezi, melly
általán a lényekről és különösen a világról s Istenről ér-
tekezik.

Némellyek képtelennek tartják ismerő tehetségün-
ket bírálni, mivel az ismerést csak ismerés által vizs-
gálhatni és a vizsgálás is nem egyéb ismerésnél. Igaz,
hogy a vizsgálást az ismerés vagy helyesebben a gon-
dolkodás eszközli; azonban midőn az ismerő tehetség
bírálatát szükségesnek tartjuk, azt akarjuk értetni, hogy
nem kell önkényileg fölvelt elvekből vagy föltevésekből
kiindulni, hanem mind azon elveket szigorú vizsgálat
alá vetni, és mindenek előtt ismereteink származását s
igazságát megítélni.

ELSŐ RÉSZ.

Ismerő tehetségünk bírálata.

I. CZIKK.

ISMERETEINK SZÁRMAZÁSA.

4. ÖNTUDATUNK FEJLŐDÉSE.

A létezőről ismeret öntudatunkkal kezdődik. Az öntudat emberben az érzéki étellel fejlődik. Az ember mint érző lény szükséges közösülésben áll a külvilággal, minnek hatását részint befogadja, részint arra ismét visszahat: e kölcsönös hatásból a külvilág észrevése, a tágos értelmű öntudat, határozottabban az önérzet származik. Szoros értelmű öntudatra szóval önszéméletre csak akkor ébred az ember, midőn szabad akaratja nyilatkozik, midőn tagjait önkényileg mozgatja, a külvilágban szándékosan okoz változást, és tetteit eszméi azaz kitűzött céljai szerint, tehát szabadon intézi el. Ekkor észreveszi az ember, hogy nem csak érző, hanem gondolkodó és maga magát elhatározó lény azaz személy. Így tehát személyiségünk minden ismeretünknek alapja.

5. ÉRZÉK ÉS GONDOLÓ TEHETSÉG.

Az érzék és gondoló tehetség csak különféle nyilatkozásai azonegy ismerő tehetségünknek. Érzékkel a létezőnek külsejét, az anyagit és egyest vesszünk észre; gondoló tehetséggel a belsőt, a szellemi és azt, mi a létezőben általános és szükséges, elménk elé állítjuk. Ebből a létezőnek való ismerete származik.

Ismerni általán véve nem más, mint a létezőt elménkbe fölfogni és azt megítélni, meghatározni. Az ismeretnek tárgya mindenkor a való és létező, különben nem volna ismeret, hanem pusztá képzet. Az ismeréssel szemközt áll a kigondolás, költés, minélfogva képzeteket önkényileg vagy egyedül szeszélyből, vagy bizonyos terv azaz cél szerint alakítunk, milyenek a költemények és a művészetek mintaképei.

Az ismeret kétféle: tapasztalati és észleges. Tapasztalati az ismeret, ha a létezőt összetesen azaz úgy fogjuk föl, a mint jelenkezik, tudniillik saját és közös tulajdonajval. Észleges az ismeret, ha elvont gondolkodás által a létezőben egyedül az általánost és szükségst nyomozzuk, miből az ismerettani eszmék; például a lehetőség, lét, önállóság, okság, célszerűség, erednek. Továbbá a tapasztalati ismeret az érzéki tárgyak körére szorítkozik; a tiszta észbeli ismeretnek tárgya a szellemi, az érzékfölötti, mit a tiszta eszmék, szentség, öröklét, boldogság, terjesztenek elő. A tapasztalati ismeret az értelem tulajdona; a tiszta eszmék az észnek való birtoka. Az észleges ismeretet a szemlélődés eszközli.

6. A TAPASZTALATI ISMERETNEK SZÁRMAZÁSA.

Ha ismereteink származását elfogulatlanul vizsgáljuk, értésünkre jó, hogy mind a külvilágnak, mind magunk észrevevése és szemlélése az érzékek működésétől függ s hogy érzék nélkül a létezőnek külső tulajdonairól mitsem tudunk. Így a vakon született ember a színekről nem ítéltet. Hogy tehát a tapasztalati azaz érzéki ismeret közvetlenül az érzékből, noha a gondoló lehetőség segédelmével származik, tagadhatlan. (Az ellenvetéseket részint a bölcsészeti rendszerek fejtegetésében, részint a bölcsészet történetében olvashatni)

7. AZ ÉSZLEGES ISMERET SZÁRMAZÁSA.

Érzékkel egyes tárgyakat veszünk észre azaz érzeteket és szemléleteket szereztünk, melyek az érzéki képzeteket alapítják. Ezekből értelmünk fogalmakat képez, (lásd lélektanunk 50-dik számát) mikből ítéletek és következtetések alakulnak. A fogalmak tehát az érzéki képzetekből származnak; így e fogalom „élőfa“ a gyök, ágok és levelek képzeteket foglalja.

De kérdés: honnan erednek az eszmék, melyek az észleges ismeretet alapítják? Ezeknek alapja személyiségünk és kutfeje eszünk, mit e következő adatokból érthetni. A létező egyedek közt szoros közösülés van, a mint azt a lénytanban látandjuk: minden létező egyed tehát szükségkép saját és közös tulajdonokkal bír. Az ember a földi lények sorában fő helyet foglalván, az egyedi életnek minden nemével, ugymint életműves, érzéki és szellemi élettel van ellátva, a mint azt a lélektanban fejtegettük. Az ember tehát a létezőnek általános és szükséges tulajdonságait önmagában azaz személyiségében foglalja: ezen tulajdonságokat a gondoló tehetség segédelmével megismeri s így észleges ismeretekre vagyis eszmékre jut. (Ezen eszméknek származását részletesen a lénytan közli)

Az ember tehát érzékkel a létezőnek külsejét, az egyest és esetékest, gondoló tehetséggel pedig a lények belsejét, az általánost és szükségest ismeri meg. A tapasztalati ismeretben mind az egyes és esetékes, mind az általános és szükséges foglaltatik, de nem fejtegetve, nem különböztetve: csak a gondoló tehetség elvont gondolkodás avvagy szemlélődés által jut az általánosnak és szükségesnek tiszta ismeretére.

A mi a tiszta eszméket illeti, melyek az érzékföltöltit terjesztik elő: azoknak kutforrása a tiszta ész. Hogy

az érzékfölötti, a szellemi az észnek tárgya és való birtoka, e következő adatból érthetni. Bizonyos, hogy az ember az érzékfölöttit az érzékitől, a szellemi az anyagtól megkülönbözteti. E különbséztetés szükségkép fölteszi az érzékfölöttinek észrebevését. De ezen észrebevés nem az érzéknek működése, mivel ez merő anyagit, érzékit fog föl; nem tárgya a képzelemnek, mivel ez a már észrevett tárgyakból szerkeszti képeit és tartalomra nézve semmi újat nem teremthet, mit abból is érthetni, hogy a képzelem nem tud olly színeket elővarázsolni, miket nem láttunk; nem végre az értelemé, mivel ez a már észrevett tárgyakat fejtegeti és rendezi, tehát szabályozó tehetség. Ennélfogva az érzékfölötti, a szellemi, mit a tiszta eszmék tárgyaznak, az észnek tárgya és való birtoka.

Mind ezen ismeretek észleléseknek neveztetnek, nem mintha az ész azokat már magában foglalná és magából hozná ki, hanem mivel az ész az általánosnak és szükségesnek, az érzékfölötti és szelleminek észrebevő tehetsége. Hogy nincsenek velünk született eszmék — *ideae innatae* —, azt a bölcsészeti rendszerek bírálata fogja igazolni. (Ugyanott a bölcsészeknek ismereteink származására vonatkozó véleményeit közlendjük.)

Említést érdemel a létezőnek, eszmének és szónak rende. A természet rendében a létező megelőzi az eszmét, ez a szó; de az ismeret szerzésében főleg az oktatásban a szó képezi az ismeretnek kezdetét, a szó által az eszmét, ez által a létezőt ismerjük meg. — A tiszta eszméket kifejező szavaknak nyomát az ősnyelvekben leljük: miből érthetni, hogy azon eszmékkel az ősnépek is birtak.

II. CZIKK.

AZ ISMERETNEK IGAZSÁGA.

8. AZ IGAZNAK ESZMÉJE.

Az igazat kétféleképp érthetni: tárgyra és elménkre nézve — *veritas ex parte rei et mentis* —. Tárgyra nézve igaz, a mi való és létező: itt tehát az igaz azonos egy a létezővel. Elménkre nézve igaz azon ismeret, melly való tárgyával megegyez. Minden igaz ismeretben föltesszük azt, hogy tárgya való, mert a nélkül nem volna tulajdoni ismeret, hanem pusztá képzet, költemény, melly a teremtető képzelemnek szüleménye.

Tökéletes avvagy teljes az igaz ismeret, ha a valót minden tulajdonaival és viszonyaival fogjuk föl: ez ismereti igazság reánk nézve merő eszme, cél, mire törekszünk, de mit csak kevés esetben érünk el. Az emberi ismerethez némi tökéletlenség ragad, mivel az emberi elme csak véges és korlátozott. — Az igaznak e tökéletlenségétől meg kell különböztetni a hiányos és fél-szeg ismeretet, melly elkerülhető. Illy félszeg ismeretet az egyoldalú nézetek képeznek, minőket a bölcsészeti története jegyzett föl.

Az igaz ismerettel a látszat, tévedés és kóhalmány áll szemközt, mikről a következő cikkben szolandunk.

9. AZ IGAZ ISMERETNEK ALAPJA.

Az igaznak ismerete szellemi természetünkön azaz személyiségünkön alapszik. Szellemi természetünk arra van rendelve, hogy az ember közösülésben állván a létezővel, ezt megismerje, s így szellemi céljait az igazat, szépet és jót valósítsa.

De kérdés: mi az igaznak biztosítéka? Az igaznak ismeretét nem eszközölheti és nem biztosíthatja egyéb, mint ismerő tehetségünk törvényszerű használata. „A mit ismerő tehetségünk törvényszerű használata által megismerünk, annak valónak és igaznak kell lenni.” Különben ismerő tehetségünkkel semmit sem ismerhetnénk meg, a mi képtelen.

Az igaz ismeretének biztosítéka, az igazság próbaköve, más szóval ismerve — criterium veritatis — a megismerés törvényszerűsége. Minden tévedésünk (mint alább látandjuk) csak abból származik, hogy vagy érzékkel hiányosan fogjuk föl a tárgyat, vagy gondolkodásban ismerő tehetségünk törvényeit szorosan nem követjük. — Az igaznak megismerésében nem egy tehetséget, hanem az egész elmét kell tekintetbe venni, ellenkező esetben ismeretünk csak félszeg. Vizsgáljuk ismerő tehetségünket részletesen.

10. ÖNTUDATUNK ADATAI.

Minden ismeretünk öntudatunkkal kezdődik és e nélkül nincs ismeret. Öntudatunk adatai közvetlenül bizonyosak; hogy például érezünk, gondolkodunk, hogy testünket mozgatjuk, oly bizonyos, hogy semmi bizonyításra nem szorul. Öntudatunk adatait mint tényeket a kételkedők sem tagadják, csak ezen adatok fejtegetését és azokból vont következményeket hozzák kétségbe. Így például helybenhagyják azt, hogy az ember gondolkodik, de hogy a gondolkodó tehetség a testtől különletű önálló lény, azt tagadják. Öntudatunk adatai tehát közvetlenül bizonyosak azaz sarkigazságok.

Öntudatunkkal együtt jár a külvilág tudata. Voltak, kik a testi világnak valóságát tagadták, de helytelenül. Ha öntudatunk fejlődésére figyelünk, azt vesz-

szük észre, hogy a kütestek létét nem egyedül az érzés vagyis az idegeknek ingereltetése, hanem főleg izmaink mozgatása nyilváníja. Azon esetben is, ha kezünk nem bírna tapintással, a kütestek valósága felől meggyőződhnénk az ellenállás által, mit a kütestek önkényü mozgásunknak ellent tesznek, és izmaink azon feszítése által, mely a testek mozgatására, fölemelésére kívántatik. Önkényes mozgásunknak e használásával lételünket és a külvilág lételét megismerjük annyira, hogy a kütestek szinte, mint minmagunk léte bizonyos. (Az idealisták ellenvetéseiről a bölcsészeti rendszereknél)

Némelyek öntudatunk adatait anyagi elveknek — principia materialia — nevezik azon értelemben, miszerint arról értesítenek, hogy valami van és létezik, tehát ismeretünk tartalmát, anyagát alapítják. Ezen adatok vagyis tények nem értelmezik önmagokat, erre nézve egyéb elvek kellenek, miket értelmező elveknek — Erklärungsgrund — nevezhetni, holott az előbbieik ismertető elvek — Erkenntnisgrund —. (Az értelmező elveket a lénytan fejtegeti)

11. ÉRZÉKI ÉSZREVEVÉS.

Érzékre nézve azt tanúsítja öntudatunk, hogy a tárgyak szemlélése érzékünkötől függ; hogy a külérzéköt műszerrel van ellátva, melyeknek mindegyike a testeknek külön tulajdonságait szemlélteti.

Kérdés már: az érzékkal észrevett tárgyak való tulajdonságai-e a létezőnek, vagy pusztá szüleményei-e érző lelkünknek? Hogy az érzéki szemléletek érzékünk alkatjától függnék és ez által módosíttatnak, azoknak figyelmes vizsgálása kétségtelenné teszi. Így például a hang a testnek rezgéséből ered, de ezen rezgés csak hallműszerünk által válik tulajdon hanggá, minek hiányát a

süketnémánál tapasztalhatni. De hogy az érzéki szemlé-
letek nem pusztá érzéki látszatok, csalódások, hanem
hogy azoknak való tárgy felel meg, már abból is ért-
hetni, hogy érzékünk ingereltetése vagyis izgatása iz-
gató tárgyat tesz föl és ennek működésétől függ. De
vizsgáljuk ezt részletesen.

Az érzéki szemléletben érzékünkre ható kültárgyat
veszünk észre. A színek és hangok a szem és fülnek
alkatjától ugyan függnék, de hogy a hangokat a testek
való rezgése okozza, a természettan kísérletek által
(Chladni kísérletei) bizonyítja. Noha nem tudjuk, mi le-
gyen a világosságnak anyagi alapja, azonban hogy kell
valaminek lenni a létezőben, mi a világosság és színek
szemlélését okozza, a többi érzékeknek föltételei szerint
bizton állithatjuk. Mi a tapintást illeti: a testek kiterje-
dését, alakját, mozgását és általában az ugynevezett
physikai tulajdonságok valóságát nem egyedül idegeink
ingereltetése, hanem főképen izmaink feszítése és moz-
gatása, melly azoknak észrevevására kívántatik, kétség-
telenné teszi. Hogy az izeket és szagokat valóban sós
és olajos részek okozzák, azt a tapasztalás, mit ez eset-
ben a látás eszközöl, tanusítja. Az érzéki szemléletek
tehát nem csak érzékünknek, hanem a kütesteknek al-
katjától is függnék, s ennél fogva azoknak való tárgy fe-
lel meg.

Hogy az érzéki érzetek, ugymint az éhség, fejfá-
jás, életműségünk való állapotjait fejezik ki, a lélek-
tanból tudjuk. Az érzéki érzetek mint idegeink való in-
gereltetéseivel közvetlenül bizonyosak.

12. KÉPZETEINK ÉS FOGALMAINK.

Az érzéki szemléletek és érzetekből az érzéki kép-
zetek alakulnak. A képzet nem mindenkor bir valósággal,

mivel elménk az észrevett tárgyakat már változatlanul, már megváltozva, idézi vissza: tanuk erre az agyrémek, álmok. Azonban az illy képzetnek alkatrészei való tárgyakat ábrázolnak, példa az aranyhegy. Ha a képzet változatlan, szintolly hiteles, mint az észrevett tárgy, minek képviselője. De változatlan-e a képzet, azt az érzék és gondoló tehetség által kell vizsgálni.

Az érzéki képzetekből a fogalom származik, melly az egyetemesnek képze. Ha a fogalmat helyesen szerkesztjük, mindenkor való tartalommal bír, mivel azt az észrevett tárgytól vonjuk el. De épen azért, mivel elvont képzet, magában véve merő nézet — Ansicht —, melly arra szolgál, hogy általa az észrevett tárgyakat osztályozhassuk és könnyebb áttekintést nyerjünk. Ennélfogva azt az érzéki képzetrel össze kell kötni, melly összeköttetésből a tapasztalati ismeret alakul.

13. AZ ÉSZNEK ESZMÉI.

Az eszmék az észnek tárgya és birtoka (7-dik szám). Az eszmék valóságát személyiségünk, jelesen szellemi életünk biztosítja. Állításunk igazolására az okság eszméjét hozzuk föl, minek valóságát némelyek kétségbe hozták. Fölbredvén az ember szellemi életre, azt veszi észre, hogy tehetségében áll szándékait és céljait létesíteni, s hogy képes olly változásokat létrehozni a világon, mellyek meg nem történnek, ha azokat elméjével nem tervezi és akaratjának elszántával végbe nem viszi. Így a művész eszméi szerint alakítja művét, s ennélfogva nem kételkedik, hogy ő való létoka művének. Így testesülnek meg az eszmék a bölcs és vállalkozó férfiak által. E szabad akaratjának hatásával megismeri az ember az oksági összeköttetést, miszerint a világi események fölött itél. Hogy a többi

eszmék szinte szellemi életünkéből folynak, a lénytan mutatja meg.

E cikk befejezésével az igazság vizsgálóit e rövid, de igen érdekes szabályra figyelmeztetjük: „ismereteink igazságára nézve egyik érzék a másikról, érzékünkéről az ész és viszont ad biztosítékot.”

III. CZIKK.

ISMERETEINK BIZONYOSSÁGA.

14. BIZONYOSSÁG.

A bizonyosság nem egyéb, mint az igaz felőli meggyőződés. E meggyőződés elegendő okokon alapszik. Nemei ezek: 1) közvetlen és közvetett bizonyosság. Minden ismeret az észrevevésen alapszik: az észrevevés tehát a közvetlen bizonyosságot képezi. Az észrevevés érzéki és szellemi; ennél fogva közvetlenül bizonyosak: a) tapasztalásunk adatai; mik érzéki észrevevésen nyugszanak, b) az észnek eszméi, minthogy szellemi észrevevésből folynak (7-dik szám). A közvetett bizonyosság a helyes bizonyításnak eredménye. 2) Alanyi és tárgyilagós bizonyosság: amaz személyes, egyéni, ez tárgyilagós, egyetemileg érvényes okokon alapul. A mi egynek bizonyos, az néha másnak bizonytalan. 3) Tudat és hit. Tudatnak nevezzük azon ismeretet, melyet nem csak elegendő ok, hanem értelmi belátás is támogat. A hitnél hiányzik e belátás, noha elegendő okot foglal és egyetemileg érvényes bizonyosságot képez. (A bizonyosság ez utóbbi nemeiről részletesen szolandunk)

15. TUDAT.

Kant szerint a tudat tárgyilagós, a hit alanyi okok szüleménye. De el nem vitázhatni azt, hogy a bölcsé-

szeti vagyis észleges hit egyetemileg érvényes, tehát tárgyilagosa okokon nyugszik. Mások szerint a tudat a saját tapasztalásra és észbeli ismeretre terjed; a hit az idegen tapasztalásra vagyis történeti ismeretre szorítkozik. Azonban a történeti hiten kívül a vallási hit is áll. Végre némelyek az érzéki ismeretet tudatnak, az érzékfölöttit hitnek nevezik. De így a bölcsészet puszta hittan volna, mivel tárgya a szellemi, az érzékfölötti.

A tudat olly bizonyos ismeret, mihez értelmi belátás járul. E tudat kétféle: tapasztalati és észleges. A tapasztalati tudatot a vizsgálatok és kísérletek eszközlik, így tudjuk, hogy a levegő sulyos, rugonyos; hogy a víznél sulyosabb test a vízben merül. Illy ismeretnek származását tisztán nyomozhatni, minthogy egyes eseteire visszavezethetni és ezekből egyetemes szabályt alakíthatni. — Az észleges ismeret elvont gondolkodáson alapszik, és ismét kétféle: mennyiségtani és bölcsészeti. A mennyiségtani tudat egyszersmind szemlélhető; a bölcsészeti egyedül gondolható. Mennyiségtani tudat például ez: a háromszögben két oldal mindenkor nagyobb a harmadiknál. Bölcsészeti ez: mindennek, mi ered és változik, kell lenni szülő okának. A mennyiségtani tudat sajátkép szembetünő — evidens —. A szembetünés az ismeretnek olly bizonyossága, melly már a fogalmak és szavak helyes értéséből világlik ki, például az egész nagyobb részénél. Ez a belátásnak legnagyobb foka.

16. HIT.

A hitnek tárgya a mult, jövődő, távollevő és érzékfölötti. E hit kétféle: történeti és vallási. A történeti hit a hiteles tanubizozság eredménye: így történeti hit az, hogy hajdan római birodalom létezett.

A vallási hit az Isten személyére és végtelen tökélyére vonatkozik. E hitnél az elmei belátás hiányzik, mi által az észleges tudattól különbözik. Ugyanis az észleges tudatnak tárgya a lénytani eszmék, melyek személyiségünk tulajdonai (7-dik szám); azoknak származását tehát az ember tisztán fejtegetheti. A vallási hitnek tárgya személyünkön kívül létezik, és ismeretére egyedül azon különbség és ellentét által, mit a végtelen és véges, az örökkévaló és mulandó közt veszünk észre, jutunk. (Erről alább az istentanban) Noha e hitnél a belátás hiányzik, azt mindazáltal hatályos meggyőződés kíséri, mely erkölcsi életünkben mutatkozik.

17. BIZONYTALANSÁG.

A bizonytalanság az elégtelen okoknak eredménye. Ha az ily ok merő személyes, elhitetés a neve, így a gazdag ember elhitei magával, hogy az emberekől őszintén böcsültetik. Ha pedig az ok tárgyilagosa, a tulajdoni vélekedést, véleményt szüli, így véljük, hogy a holdban eszes állatok laknak. A vélemény okokra nézve vagy valószínű, vagy kétes. Ha több ok áll a vélemény mellett, mintsem ellene, valószínű, hihető; ha pedig a czáfoló okok egyszámúak a védőkkel, kétes a vélemény. Valószínű például, hogy Pál gyilkos, ha négy tanu állítja és kettő tagadja; kétes, ha három állítja és három tagadja (feltéve, hogy a tanuk egyhitelességűek). A valószínűség ismét kétféle: mennyiségtani és bölcsészeti. Ha a bizonyító okok egyértékűek, akkor számlálhatók, mely esetben az úgynevezett mennyiségtani hihetőséget képezik. Ha pedig különérvenységűek, azokat gondolóra kell venni, miből a bölcsészeti valószínűség alakul. Így a tanukat nem csak számlálni, hanem hitelességöket vizs-

gálni is kell, mert néha egy hiteles tanu többet ér sok gyanúsnál. A mennyiségtanban a bizonyító okokat, a természettanban a tapasztalati tényeket megszámlálhatni.

A kétségnek helye van, ha nincs eldöntő bizonyító ok. Ha azért kételkedünk, mivel elhitettük magunkkal, hogy nincs igaz ismeret, hogy semmi sem bizonyos, e kételkedésünk tulságos és kétségvédnek — scepticismus — neveztetik. (Erről a bölcsészeti rendszereknél). A tulságos kételkedéstől meg kell különböztetni a józan kételkedést — dubium logicum —, minek helye van, midőn nincs eldöntő ok, s ennél fogva ítéletünket fölfüggesztjük.

18. TUDATLANSÁG.

A tudásnak ellentette a tudatlanság, minek helye van, midőn semmi bizonyító ok sem áll: ez az értelmi vagy ugynevezett alaki tudatlanság — formalis ignorantia —, mitől az ismereti tudatlanság különbözik, melly a tárgyilagosságnak hiánya, és külön embereknek különfokú. A köznép nem ismeri a bölcsészeti föladatokat és tanítmányokat. Mindnyájan nem tudjuk, minő földünk központja.

Vannak tárgyak, mellyekre vonatkozólag a tudatlanság egyetemes és meggyőzhetlen: ennek oka ismerő tehetőségünk korlátozása, mi nem vétünk. De van a tudatlanságnak egy neme, melly elkerülhető, tehát az embernek vétekel tulajdonítható: így vétkes a bíró, ha a törvényeket nem tudja. E tudatlanság szülő okai: a restség, elmei elbizottság, zavart tanulás.

19. LÁTSZAT, TÉVEDÉS, KOHOLMÁNY.

Az igazzal a látszat, tévedés és koholmány áll szemközt. A látszat más névvel érzéki csalódás a valóznak helytelen észrevevése. Van érzéki látszat, melly

egyetemes és állandó: így a nap és hold a láthatáron nagyobbak látszik, mint a délkörön. A tévedés — error — helytelen ítélet, mit igaznak tartunk. E tévedés többnyire látszatból ered, de vannak egyéb okok is, mellyek tévedésre adnak alkalmat, ugymint az emlékezés gyengesége, a képzelem tulzása és a többi. A koholmány a teremő képzelemnek szüleménye, minő a boszorkány, a tündérvár.

20. AZ ÉRZÉKBŐL SZÁRMAZÓ TÉVEDÉSEK.

Noha az érzék tulajdonkép nem téved, mivel a tévedés helytelen ítélet, az érzék pedig nem ítél, hanem csak a benyomásokat fogadja el és pedig mindenkor úgy, a mint tőntének: még is sok tévedésre nyújt alkalmat, mit látszatnak vagyis érzéki csalódásnak neveznek. Ugyanis az érzéki észrevevés függ: először a külső tárgytól és arra szolgáló eszköztől, mellynek segítségével a kultárgy műszerünket érinti, minő a levegő, másodszor az érző műszertől, harmadszor az észrevevő tehetségnek a tárgyai függesztésétől azaz figyelemtől. Ebből háromféle érzéki csalódás származik. 1.

A tárgyi csalódás — physica —. A tárgynak különféle helyzete és távolsága, az eszköznek különféle állapota csalódást szül: így a hosszú fasornak végét szűkebbnek látjuk; a vörös üveg a tárgyakat vörösöknek szemlélteti. 2. A műszeri csalódás — organica —. Ha érzékeink rendes állapota megváltozott, például öregség, betegség által, álszemléletet szülnék, példa erre a sárgakórság. 3. Az észrevevési csalódás — psychica —. Ha az érzéki benyomások egymás után sebesen következnek, vagy pedig hirtelen meglepnek, csalódásra adnak alkalmat. Ezeken alapszik a szemfényvesztés mestersége.

E csalódások elhárítására mindenek előtt a tárgyat kell vizsgálnunk, hogy megtudjuk, valljon melyik érzékhez tartozik. Minden érzéknek saját tárgya van, melyet ha más érzékkel akarunk fölfogni, kétség kívül csalatkozunk, például ha látás által az étel ízét akarjuk meghatározni. Ebből következik, hogy ha két érzéknek tanúsága összeütközik, annak kell hitelt adnunk, melynek hatása alá azon tárgy tartozik. Így ha megláboljuk a folyamatot, mélyebbnek tapasztaljuk, mintsem szemértékre jelenkezett. A gyermek is először látván magát a tükörben, tapintás által vizsgálja, van-e valaki a tükör háta mögött. Továbbá ha már tudjuk, melyik érzékhez tartozik a tárgy, érzékünk épségét kell vizsgálnunk, mire nézve szükség észrevevésünket más emberekével egybevetni. Végre ha mind a mellett kétes az érzéki szemlélet, az észnek állapított elveihez kell folyamodni.

21. AZ EMLÉKEZÉSBŐL SZÁRMAZÓ TÉVEDÉSEK.

Ha emlékezésünk hivtelen, számos tévedésbe esünk. Innét van, hogy tulajdon neveket és rokon tárgyakat fölcserélünk; hogy külön történeteket egybe zavarunk. De az igen nagy emlékező erő is, kivált ha az értelemmel nincs helyes arányban, akadályul van, mivel a betanult tárgyak sokasága a gondolkodó erőt elnyomja. Innét van, hogy némellyek minden gazdag tudományuk mellett zavartan gondolkodnak és fonákul ítélnek.

22. A KÉPZELEMBŐL SZÁRMAZÓ TÉVEDÉSEK.

A képzelem néha az érzéki észrevevést meghamisítja, idegen részeket hozzá toldván, így a hold emberi képet láttat. Továbbá a képzelem élénksége agyrémeit a valóságos kultárgyakkal fölcseréli, miből a

kisértetek latványai keletkeznek. E szerint a képzelem az értelmet tévedésbe ejti.

23. A FIGYELEMBŐL SZÁRMAZÓ TÉVEDÉSEK.

A figyelem is alkalmi oka a tévedésnek. A figyelmi szórakozás okozza, hogy az előttünk álló tárgyat vagy észre nem vesszük, vagy hiányosan fogjuk föl, miből számos tévedés veszi eredetét. Ezen kívül eszméink társasítása hasonló a sebes folyamhoz, miszerint képzeleteink olly gyorsan űzik egymást, hogy a legszorgalmasb vizsgálónak figyelmét is kikerülik, miből a gondolatok zavara támad. Végre néha gondolkodásunkra kellően nem figyelünk, miből aztán helytelen ítéletek folynak.

24. A KEDÉLYBŐL FOLYÓ TÉVEDÉSEK.

Az indulatok az értelmet homályba borítják annyira, hogy a tárgyak minőségét tisztán át nem látja: innét Platon azokat ködöknek nevezte, Plutarchus festett üvegekhez hasonlította, melyek a dolgok színeit változtatják. A szenvedélyek pedig olly hatályosan megvesztegetik az értelmet, hogy a mire törekszenek, azt jóvá hagyja. Innét ered, hogy magunkról kedvezőleg ítélünk; hogy a szülők magzatjaik hibáit védik.

25. AZ ÉRTELEM TÉVEDÉSEI.

Noha az értelem többnyire külső okok által hozatik tévedésbe, mégis gyakran önmagának is helytelen ítéletre nyújt alkalmat. Ez történik: 1) midőn ítélemben hirtelenkedik, azaz minden megelőző vizsgálás és a bizonyító okok meggondolása nélkül ítél, 2) midőn önhittség és bizakodás által megvakulva ítéleteit másokéival össze nem méri, 3) midőn elfogulva idegen tekintélytől függ, és mások ítéleteit vakon követi, miből számos balítélet származik.

Minthogy értelmünk az ítélő, tehát a valóban tévedő is: a tévedés elhárítására ítéletünket mind addig kell fölfüggeszteni, míg a dolgot minden oldalról helyesen föl nem fogtuk és csak elegendő okból kell ítél-
ni. Ezen ítéleti fölfüggesztés a józan kétkedés, mely legfoganatosb óvószer a tévedés ellen. Ide járul minmagunk józan ismerete vagyis ismeretkörünk — horizon cognitionum — meghatározása. Ki magát jól ismeri és tudja, mit képes elmével fölfogni, az óvakodni fog olly dolgokról ítélni, melyek ismeretkörét fölül mulják. De nem minmagunk, hanem általában is az emberi észnek ismeretkörével — horizon universalis — kell megismerkednünk, ha a mindent tagadó viszketegtől, a kétségvédtől szintugy, mint a vakmerő ítéléstől mentek akarunk lenni. Végre a tévedésektől óvakodásra ezen üdvös szabály szolgál, tudniillik: „ne ítéljünk akkor, midőn értelmünket indulatok és szenvedélyek ostromolják; ha pedig már hoztunk ítéletet, azt kedélyünk lecsillapultával szoros vizsgálatra vegyük.“ A tévedések orvoslása egyáltalában abban áll, hogy a tévedésre szolgáló alkalmat és a kutforrást fődözzük föl.

26. BALITÉLETEK.

Helyén van itt a balitéletek származását és elágazását kutatni. Az előítélet tágas értelemben olly ítélet, mit minden előleges vizsgálás és meggondolás nélkül igaznak tartunk. Illy ítélet néha igaz és szükségkép fogadtatik el, mivel minmagunk nem vagyunk képesek mindent tapasztalni és vizsgálni: így a gyermeknek kell azt, mit szülőitől és tanítóitól hall, igaznak tartani, mivel sem elegendő tapasztalása, sem elmei tehetsége nincs arra, hogy maga megismerjen mindent. Sőt a tudósok is a tapasztalati tudományokban sokat vesznek föl igaznak egyedül mások iránti tekintélyből.

Ha pedig illy eleve elfogadott ítélet helytelen és elkerülhető, a szoros nevű balítélet, balvélemény. Illy balítélet az : hogy a kinek testi hibája van, vagy mint mondják, kit a természet megjegyzett, az gonosz ember. Hogy illy balítélet sok más tévedésnek kutforrása, könnyen érthetni.

A balítéletek nemei e következők. **1.** A tekintélyi balítélet — *praejudicium auctoritatis* —. Vannak, kik mind azt igaznak tartják, mit nagy tekintélyű férfiak mondanak. Illy balítélettel viseltettek Pythagoras tanítványai oktatójok, a középkori bölcselkedők az ugynevezett iskoláskodók Aristoteles iránt. **2.** A felekezeti balvélemény, nevezetesen a nemzeti és vallási balítélet : így mindegyik nemzet maga szokásait legjobbaknak tartja. Ide tartoznak a nemesek és nemtelenek, a gazdagok és szegények, az ifjak és öregek helytelen ítéletei. Így balul vélekednek az ifjak, mikint csak ők birnak lelkesedéssel; helytelenül gondolják az öregek, hogy egyedül ők mély belátásuak. **3.** Az ó és újkori balvélemény — *antiquitatis et novitatis* —. Némellyek egyedül a régit, mások csak az újat tartják igaznak, szépnek és jónak. Ókor iránti előszeretettel elfogultak többnyire az öregek, újkorival a fiatalok : amazok megrögzött ítéletök mellett hátramaradnak, ezek újságvágyukban sokszor megcsalatnak.

A balítéletekkel homlokegyenest ellenkezik a gondolkozási önzés, az önhittség — *egoismus logicus* —, miszerint valaki ítélemben csatlalannak hiszi magát és mások ítéletére mitsem hajt. A balítéletek közforrása a mások iránti előszeretet, a gondolkozási önzésnek alapja a vak önszeretet : amaz többnyire gondolkodási tu nyaságból, ez elmei elbizottságból ered.

A balítéletek ellen legbiztosb óvószó az öngondolkodás, azaz ítélésben ne kövessük vakon mások állításait, hanem magunk is gondolkodjunk.

IV. CZIKK.

AZ IGAZNAK ISMERVEI MÁSOK SZERINT.

27. ALANYI ÉS TÁRGYILAGOS IGAZ.

Mások az igazat másképp határozzák meg. Igaznak mondják a gondolatnak magával és tárgyávali megegyezését. Különböztetnek alanyi és tárgyilagosságot: amaz a gondolatnak magával, ez tárgyávali megegyezése. A gondolatok egymás közti megegyezése szükséges kelléke ugyan az igaznak, de ezen gondolatok összhangzása egyedül nem alapítja az igazat, mert ennek valónak, tehát tárgyilagosságnak kell lenni.

A tárgyilagosságra ezen ismertető jeleket azaz ismerveket hozzák föl: a külérzést, a belső érzést, a szembevetést, a közérzést és tanubizonyosságot.

28. A KÜLÉRZÉS.

Külérzéssel a létezőnek külső tulajdonságait vesszük észre. A külérzés nem értesít a létezőnek belsőről, erőiről, okairól, nem egyetemes és szükséges tulajdonairól, mert ez nem az érzéknek, hanem a gondoló tehetségnek tárgya. A külérzés csak az anyagot szemlélteti velünk: és ezen szemlélet, ha helyes, a tárgyilagosságról biztosít. Ezt így bizonyítják be. Az érzékek testi műszerektől függenek, tehát önkénytelenül és szenvedőleg működnek, s ennél fogva a külvilág hatását úgy kell befogadniuk, a mint történik.

29. BÍRÁLATA.

Hogy a külérzéseknek tanúsága bizonyos, az előbbiekből érthető. (11-dik szám) Vannak ugyan érzéki

csalódások, de azokat a figyelmes vizsgáló könnyen észreveszi és megigazíthatja. Az is való, hogy néha a puszta képzetet és agyrémet való kültárgynak hisszük, de ezen áttatásnak is nyomába akadhatunk, ha más érzéket és a józan észet veszszük segítségül, vagy más emberek szavára hallgatunk. Újra figyelmeztetünk azon szabályra: „egyik érzék a másikról, érzékről az ész és viszont ad biztosítékot.”

30. A BELSŐ ÉRZÉS.

A belső érzés — sensus intimus — nem egyéb, mint minmagunk és belső állapotunk tudata. Tárgya létünk, szenvedő és ható állapotunk, mit jelenleg veszünk észre. E belső érzés csalatlan jele az igaznak: ugyanis tárgya belső állapotunk, és nem valamely kívüli dolog. Lehetetlen pedig, hogy belsőleg érezzük és vegyük észre, mi valóban nincs: mert léteznék, mivel azt észreveszszük, és nem léteznék, mivel nem felelne meg annak való tárgy, a mi képtelen.

A belső érzés nem tudósít arról, mi kívülünk létezik, nem a múlttól, vagy jövőről, nem az érzetnek okairól. Ennek okáért nem a belső észrebevésnek valóságában, hanem okának meghatározásában az ember néha csalatkozik: így néha nyugtalanságának, vagy örömének más okot ad, mintsem az valóban. — Ezen érzés a külvilág létéről nem értesít, hanem közvetlenül azt adja tudtunkra, hogy bennünk kedves és kedvetlen változások történnek, miből a kültárgyak hatására következtetünk.

31. BIRÁLATA.

Minthogy a belső érzésnek tárgya az, mit magunkban közvetlenül érezünk, ennél fogva adatai egyedül alanyiak és csak minmagunk előtt csalatlanok. Az

abból vont bizonyítás mások előtt csak úgy érvényes, ha ők is ugyanazt belsőkép veszik észre.

32. A SZEMBETÜNÉS.

A szembetünés tárgya gondolatink nyilvános megegyezése. Ez vagy közvetlen, vagy közvetett. Közvetlen a szembeszökés, ha gondolatink megegyezése már a fogalmak és szavak helyes értéséből világlik ki, például az egész nagyobb részénél. Közvetett a szembetünés, ha azt a helyes bizonyítás eszközli. E bizonyítás főleg a mennyiségtan tulajdona és megmutatásnak — demonstratio — neveztetik.

Ha a szembetünés nem volna az igaznak biztositéka, az emberi elme semmit sem érthetne tisztán. Azonban a bizonyítás csak úgy eszközölje a szembetünésnek, ha azt értelmünk törvényeihez szabjuk. Hogy helytelen bizonyítások is vannak, tagadhatlan.

33. BIRÁLATA.

Minthogy a szembetünésnek tárgya gondolatink megegyezése, nem pedig a való és létező, ennél fogva egyedül nem képes biztosítani a tárgyilagosságot. Így abból, hogy az egész nagyobb részénél, vagy hogy a részetlen lény nem osztható részekre, nem következik, hogy való egész, való részetlen lény létezik. Ebből érthetni, mily érvényességgel bir ezen okoskodás: a legtökélyesb lény minden tökélyvel bir, de a lét tökély, a legtökélyesb lény tehát létezik. (Erről az isten-tanban). Descartes a szembetünést helytelenül a tárgyilagosságot igaznak próbakövéül tette.

34. A KÖZÉRZÉS.

A közérzés — *sensus communis* — a józan észnek vagy természetnek szava, és szellemi természé-

tünknek olly intése, melly minden embert egyetemileg érvényes ítéletre szólít föl, millyen: az ember szabad akarattal bir, vannak erkölcsileg jó és rossz cselekedetek, van Isten, az emberi lélek halhatatlan. A közérzésre kívántatik, hogy ítélete egyetemes és állandó legyen azaz minden észszel élő emberrel és néppel minden időben közös, Cicero bölcs szavai szerint: „a vélemények koholmányait megszünteti az idő, a természet ítéleteit megállapítja“ — *opinionum commenta delet dies, naturae judicia confirmat* — (de natura deor. II.) De a közérzésű ítéletre az is kívántatik, hogy a józan észszel és a megállapított igazságokkal ne ellenkezzék, mert az igazság országában nincs helye az ellenzésnek.

Hogy a közérzés az igaznak biztosítóka, e következőkből tetszik ki. A mi minden emberrel egyenlően és állandóan közös, az a természet rendelkezése, és az emberi természetben gyökerezik: minek következtében az önkénytől független s nem lehet annak koholmánya. Ide járul, hogy ha illy egyetemes és állandó ítéletekben csalatkoznánk, mindenről kellene kételkednünk. Miért is a legjelesb régi bölcsészek Platon (de leg. X.) Aristoteles (Rhet. libr. 1), Cicero (Quaest. Tusc.) a közérzésre hivatkoztak.

Noha a közitéleteket a nevelés is fejtegetheti és azokat az emberi tekintély támogathatja: mégsem származtathatni egyedül azokból a közérzést, mivel a nevelés nem egyenlő és állandó, és csak azt fejtheti ki, mi természetünkben lappang; a tekintély pedig csak azokra hat, kik polgárosult társulatban élnek, de azon ítéletek azokkal is közösök, kiket a polgárosodás föl nem világított.

A közérzésnek erejét nem gyengíti az, hogy a régieknek némelly ítéletei, például a napnak földünk körüli forgásáról, a boszorkányokról, ma már nagyobb részt megszűntek. Azon ítéletek a józan észszel és más igazságokkal össze nem férhetőeknek találtattak, és olly ismereteket tárgyaztak, miknek megítélése nem a közérzésnek, hanem az észnek és tudománynak törvényszéke alá tartozik; az emberi ész és tudomány pedig tökélyesülésében csak lassankint halad. Ellenvetésül azt is említik: hogy az igazat nem kell a sokaságnál keresni. De ezt olly ismeretről kell érteni, minek megítélésére éles elme, bő ismeret, okoskodás, mély számolás, természettani kísérletek kellenek, miket a köznéptől hiában követelünk.

35. BÍRÁLATA.

Minthogy a közérzésnek tárgya valami dolognak való léte, ennél fogva ismerő tehetségünknek valamelly ágát kell képeznie. A közérzés tehát vagy az érzéknek, vagy a gondoló tehetségnek, vagy mind a kettőnek képviselője. Ha az idézett ítéletek alapját vizsgáljuk, azon elismerésre jutunk, hogy azok természetünkben gyökereznek; de minthogy az ész szemlélődve hozza tiszta öntudatunkra, méltán az észből származtathatni. A közérzés tehát az észnek szava. Ezen állításunkat nem czáfolja az, hogy azon ítéletek a műveletlen népek előtt ismeretesek, mert az észnek jótékony világa azokra is hat. Mind ezekből érthetni, hogy a közérzésnek minden igazságkutató ember előtt nagy becsben kell állania.

36. A TANUBIZONYSÁG.

A tanubizonyság tárgya történet, melyet más valaki tapasztalt és velünk közöl. A hiteles tanubizonyságot a közérzés elegendő igazságjelnek tartja és méltán.

E történeti hitel nélkül a tényleges jog — *jus positivum* —, sőt tényleges vallás is alaptalan és romra dől, továbbá a művészetek és tudományok haladása csökken.

Abból, hogy néha a tanuk koholmányokat közltek, csak az következik, hogy nem mindenkinek adhatni hitelt. — Abból, hogy törvényszéknél egy tanu-
nak vallomása el nem döntő ok és csak hihetőséget szül, nem vonhatni azon következményt, hogy egy tanu nem tudhatja az igazat és arról biztosítékot nem adhat, mert egy tanuak bizonyossága is, ha ügyessége és őszintesége felől meg vagyunk győződve, a történetet kétségtelenné teszi. — Végre igaz, hogy a régi hagyományokat homály borítja, de néha azoknak igazságát is elegendő tanubizonyosság biztosítja.

37. BIRÁLATA.

A tanubizonyosság csak közvetett tapasztalást képez, ennekokáért az értelmi belátás hiányzik, minek következtében nem szoros tudatot, hanem hitet eszközöl. Milly kellékekkel bírjon a hiteles tanubizonyosság, a gondolkodástanban fejtegettük. (Az igaznak ismertető jeleiről terjedelmesen értekezett Imre János metaphysikájában és Ubaghs Gellér logikájában)

MÁSODIK RÉSZ.

Lénytan.

I. SZAKASZ.

ÁLTALÁNOS LÉNYTAN.

38. FOGALMA.

Az általános lénytan — ontologia generalis — a lényeknek általános és szükséges tulajdonait fejtegeti és rendezi. Azon tulajdonok mindannyi eszméket képeznek.

A való tulajdonok a gondolatiaktól különböznek. Minden ismeret ugyyszólván két elemből áll: némi gondolatiból, mit tágas értelemben eszmének, vagy eszményinek neveznek, és valóból — ideale et reale —. Ugyanis gondolkodás által az észrevett tárgyakat meghatározzuk, megítéljük: ennek eredménye a való ismeret. Minden ismeret tehát ítéletet fejez ki és az ítéletek szerint alakul: ezen ítéleti alak ismereteinknek gondolati, eszményi, alanyi eleme. De ezen elemen kívül az ismeret még tárgyilagos elemből, tudniillik a valóból áll, mivel ismerés által a valót és létezőt fogjuk föl. E válónak tulajdonságai különböznek gondolatink tulajdonságaitól, t. i. az ítéletek alakjaitól, mivel am azok elménktől függetlenül léteznek, ezek pedig gondolkodásunk természetéből folynak.

A lénytannak foladata tehát a gondolati és való tulajdonságok közti különbséget tisztába hozni azon egyszerű okból is, mivel e kettőnek fölcserélése félszeg nézeteket és egyoldalú rendszereket szült. — Némellyek a lénytant valótannak nevezik, hogy a gondolkodástantól, minek tárgya a gondolati, megkülönböztessék.

39. SARKTULAJDONOK.

A lényeknek sarktulajdonai a lényteni eszméket képezik, miket a görögök categoriáknak neveztek. E szó „categoria“ név szerint vád, és eleinte a törvényszéknél divatozott, hol t. i. a vádlottnak valamit beszámítanak, bűnnevet adnak, például hogy tolvaj, gyilkos. Később azt a bölcsészek is használták, és a tulajdonságok fő neveit categoriák vagy categoremáknak nevezték. Aristoteles tiz categoremát állított föl, mellyek e következők: állomány — substantia —, mennyiség, minőség, viszony, tér, idő, helyzet, birtok — habitus —, hatás, szenvedés, mikhez utódai még ötöt adtak, mellyek ezek: ellentét, elő, együtt, utó, mozgás — oppositum, prius, simul, posterius, motus —.

Aristoteles osztályaitól elállván Kant az ítéletek négy osztálya szerint tizenkét categoriát szabott. Ime ezek! 1. Mennyiségre nézve: egység, többség, mindenség. 2. A minőség szerint: valóság, fogyatkozás, korlátozás. 3. Viszonyra nézve: állomány, ok, közösülés. 4. Módosulásra nézve: lehetőség, lét, szükségesség. Ezen értelmi mondományoktól vagy mint ő nevezi előleges fogalmaktól megkülönböztette érzékünk tiszta szemléleteit a tért és időt, továbbá a tiszta észnek eszméit, tudniillik a világot, a lelket és Istent.

40. A SARKTULAJDONOK OSZTÁLYOZÁSA.

A lényeknek sarktulajdonait az ítéletek osztályai szerint fogjuk rendezni, nem mintha azok egyedül az ítéletek alakjaiból származnának és merő szabályozó fogalmak volnának, hanem mivel az ismeret alakra nézve ítélet, minek következtében az ítélet alakjaihoz van szabva. Első fejezetül a módosulást vesszük.

I. FEJEZET.

M Ó D O S U L Á S.

41.

A módosulás szerint három eszme van: lehetőség, lét és szükségesség. Ítéletünk módosulásra nézve vagy lehetséges, vagy való és ez vagy esetékes, vagy szükséges. Hogy e három eszme nem pusztá ítélésmód, hanem való és tárgyilagos sarktulajdont alapít, e következő értekezésünkben fog kiviláglani.

I. CZIKK.

L E H E T S É G.

42.

Gondolatban lehetséges mind az, mi maga magával nem ellenkezik; a mi pedig önmagával ellenkezik, az lehetetlen.

A mi gondolatkép lehetetlen, az nemlény — nonens —, képtelenség, tulajdonképi semmi — nihilum negativum —. Némellyek a valónak ellenkezőjét is semminek nevezik, de az tulajdonkép pusztá képzet, merő gondolható. Ugyanis gondolatban a „lény“ fogalom a főnem: a lény pedig vagy gondolati, vagy való. — A gondolatilag lehetetlen semmiképen nem létezhető, mert a mi nem gondolható, vagy határozottabban: a mi ismerő tehetségünk törvényeivel ellenkezik, az nem lehet igaz és való. Innét van, hogy a gondolatnak önmagávali meg egyezése első kelléke a tárgyilagos igaznak. De a mi gondolható, nem azonnal létezhető: így a légvárak gondolhatók, de nem létezhetnek. Ezt a gondolkodástán így fejezi ki: a lehetőségből nem következtethetni a létet.

A való lehetséges avvagy létező az, melly a létezők közt helyet foglalhat. Ezt határozottabban így adhatni elő: létező az, minek létrehozására van létok, szükséges kellék, kedvező körülmény. Így például honunkban jótévő intézeteket állithatni föl; így a művész, ha tudományában jártas és szükséges szerekekkel bír, szép és hasznos műveket létesíthet. A való lehetségesnek igenleges és nemleges oldala van: az igenleges abban áll, hogy létrehozására van létok és szükséges kellék; nemleges része az, hogy a létezők közt még helyet nem foglal azaz nem létezik.

43.

Kant szerint a lehetőség merő szabályozó fogalom, melly az ítélésmódból ered, s minek használása egyedül ismereteink rendezésére szorítkozik. Hogy a lehetőség eszméje nem pusztán alanyi érvényességű, hanem valóban tárgyilagos, az előadottakból már érthetni, de a tárgy fontossága miatt mélyebb nyomozásra méltó.

A való lehetőség az okság eszméjéből származik, és szinte, mint amaz, személyiségünkön alapszik. Ha szabad akaratunk cselekvőségére figyelmeztünk, értésünkre jó, hogy az ember tehetséggel bír eszméit létesíteni és ugyszólván megtestesíteni, mihelyt az arra elegendő létok, szükséges kellék és kedvező körülmény beáll. Ezt nem csak mindenkinek öntudata, hanem a köztapasztalás is tanúsítja: ugyanis minden végbevitt újítás, műipar, új gép, minden jótévő intézet élő példája annak, hogy az ember képes jól kiszámított terveit, eszméit kedvező körülményekben külsőképen létesíteni

44.

Némellyek belső és külső lehetőséget különböztetnek meg. Belsőkép avvagy általánosan lehetséges az, a

mi magával nem ellenkezik; a mi pedig mással nem ellenkezik, az külsőké azaz viszonylagosan lehetséges. De az általános lehetőség nem egyéb a gondolati lehetőségnél.

Helyesebben természeti és erkölcsi lehetőséget különböztethetni. A természeti lehetőségnek helye van, ha valamely lény a létezőknek rendével, a természet törvényeivel megegyez, például nagy földrengés honunkban; valamely szigetnek elmerülése. Erkölcsileg lehetséges az, mi az erkölcsi törvénnyel megfér, vagy más szavakkal, mit az erkölcsiség nem tilt, tehát erkölcsileg szabad, például a vagyonkeresés, a hussali élés.

45.

A lehetőségről ezen elvek állanak. 1. „A mi természetileg lehetséges, nem az mindenkor erkölcsileg is.“ Sokat tilt az erkölcsi törvény, a társadalmi rend és illedelem, a böcsület, mit egyébkint természeti erővel kivihetni, például a lopást, rabszolgakereskedést. 2. „A mi természetileg lehetetlen, az erkölcsileg is olyan.“ A mi erónket fölülmulja, azt a józan ész kötelességnek nem szabhatja: így senki sem védheti hazáját több helyen egy időben; a súlyosan fekvő beteg nem felelhet meg tisztének.

II. CZIKK.

L É T.

46.

Létező az, mi erővel bírván hat és hatása által jelenkezik. Határozottabban: létező az, minek való létoka van. — Mások szerint létező az, mi térben és időben van. De a térnek és időnek is létezőnek kell lenni. Vannak, kik a létet a lehetőség kiegészítésének mondják — complementum possibilitatis —, és véleményök sze-

rint létező az, mi több a pusztá lehetségesnél. Ezek a létezőt csak gondolatkép veszik. Némellyek állítása szerint létező az, mi teljesen meghatározott. Hogy minden létező teljesen van meghatározva, azt alább mi is állitandjuk, de abból a létet nem értelmezhetjük. Kant és hívei szerint a lét a lénynek merő vonatkozása ismerő tehetségünkre, vagy világosabban: letező az, mit ismerő tehetségünkkel veszünk észre. De ismerő tehetséggel csak azt vehetjük észre, mi reánk hat, a mi pedig hat, annak erővel kell bírnia: azért létezőnek méltán tartjuk azt, mi erővel bírván hat és hatása által jelenkezik.

A létezőnek ismertető jele a hatás azaz működés. A létező belső és külső: belsőkép létező szellemi életünknek minden jelene, tudniillik a gondolat, érzet, vágy, akaratumk elhatározása; külsőkép létező az, mi erővel bírván reánk hat, vagy az illy létezővel szükséges összeköttetésben áll. Például hogy mi létezőnk, tudjuk, mivel erővel birunk és cselekszünk. Hogy vannak kívülnk való tárgyak, hogy tűz, víz, kő valóban létezik, tudjuk, mivel e való lények hatását érezzük, sőt azokra visszahatunk.

De nem csak az létező, mi reánk hat, hanem az is, mi illynemű létezővel szükséges viszonyban áll. Ha tudniillik két lény között olly szoros viszony áll, hogy egyik a másik nélkül nem létezhetik, akkor ha az egyiknek létét tudjuk, a másikat is következtethetjük, noha az tapasztalásunk alá nem esik. A létezőt tehát két módon ismerhetjük meg: közvetlenül, ha reánk hat, és közvetve, ha más létezővel szükséges közösülésben áll. Így például a jégesőből megtudjuk, hogy a légkörben sok villany rejlik. Így a működésekből és változásokból a láthatlan erőket ismerjük meg.

47.

A lét eszméje személyiségünkön alapszik. Mihelyt az ember eszmélni kezd és megtudja, hogy valóban cselekszik, hogy képes szándékát végrehajtani és a külvilágban változást okozni: azonnal meggyőződik arról, hogy valóban létezik. (A külvilágnak való létéről az első részben értekeztünk)

48.

A lét csak ellentétben a lehetőséggel tulajdonságnak tekintetik, ezen kívül alapja minden tulajdonságnak. A lehetségesnek van gondolati lényege, (miről 73-dik szám.) de nincs való lényege, nincs ereje és működése. — A lét nem szaporítja a gondolati lényeket azaz fogalmat, de gyarapítja a valót vagyis a lénynek belső állapotját, továbbá külső állapotjait és viszonyait. Így a száz arany, mely valakinek zsebében van, fogalomra nézve sem több, sem más, mint az, mely másiktak egyedül elméjében vagy tervében van, de az előbbi aranyait válthatja és e pénzen valamit vehet, az utóbbi aranyaiért mit sem kap.

49.

A létező ered, ha létre szükséges kellékei beállanak, vagy másképen ha erőre kapván működni kezd, minek következtében a többi létező sorában helyet foglal. Gondolatilag az eredet nem egyéb, mint a lénynek a lehetőség állapotjából átmenete a lét állapotjába. E szerint a lény ered, midőn lehetségesből létűvé változik. Ha a létező kész anyagból ered, ezen létesülése általán véve az alakulás, különösen a termékeknel termés, az állatoknál születés. A teremtés azon mód, miszerint valamelly lény minden kész anyag nélkül jó létre.

A lény elenyészik, ha szűnik működni, minélfogva a való lények rendéből kilép. Gondolatban az enyé-

szet a lénynek azon változása, miszerint létezőből merő lehetségessé válik. A lények enyészete a természetben úgy megy végbe, hogy alkatrészei széteszlanak, mely-
lyekből ismét új lény alakul: ezen enyészet a romlás, az
élőkben a halál, mitől meg kell különböztetni a megsem-
misülést, minek helye volna, ha az alkatrészek is el-
vesznének. (Erről a világban)

50.

A létéről e következő elvek figyelemre méltók. 1.
„Minden létező egyszersmind lehetséges is.“ Azért a lét-
ből helyesen következtethetni a lehetségre — ab esse ad
posse —. 2. „Minden létező teljesen meghatározottatott
lény.“ (Erről alább 74. szám)

III. CZIKK.

SZÜKSÉGESSÉG.

51.

Gondolatban szükséges az, minek ellenkezője le-
hetetlen; minek ellenkezője pedig lehetséges, az gondolat-
kép esetékes — contingens —. Így gondolatkép szük-
séges, hogy a háromszög három oldalból álljon. A gon-
dolati szükségesség gondolkodásunk törvényein alapszik.

A gondolatitól a való szükségesség különbözik. Va-
lóban szükséges az, mi másképen nem létezhet. Ezt szor-
osabban és igenlegesen így adhatni elő: valóban szük-
séges az, mi valamely létöknek és törvénynek követ-
keztében létezik. A mi pedig más módon is létezhet,
az valóban esetékes. Így például hogy az ember meg-
haljon, az valóban szükséges; hogy pedig száz évig él-
jen, vagy mindenkor egészséggel birjon, az valóban ese-
tékes. A valóban szükséges néha gondolatkép esetékes:

igy hogy az ember meghaljon, az valóban szükséges, de gondolatilag esetékes, mivel gondolhatni, hogy az ember meg ne haljon.

52.

A szükségesség eszméje a törvényességéből, ez pedig az okságéból fejlődik. (Erről az okságnál) A mint tehát az okság eszméje személyiségünkön, úgy a szükségesség is ugyanazon alapszik, s ennél fogva tárgyilagossá válik. — A szükségességgel a szabadság is áll szemközt.

53.

Némelyek a szükségességet föltétlenülre és föltételesre osztják. Föltétlenül azaz belsőképpen szükséges az, minek ellenkezője a dolognak lényege szerint lehetetlen: így föltétlenül szükséges, hogy az egész részekből, a háromszög három oldalból álljon. Föltétesen azaz külsőképpen szükséges az, minek ellentette csak némely föltételek és körülmények miatt lehetetlen, melly tehát valamely külső oknak következménye: így föltétesen szükséges, hogy Pál meghaljon, ha mérget vett be. Minthogy pedig ezen föltét néha hiányzik, ennél fogva a föltétesen szükséges belsőképpen esetékes. E fejtegetésből érthetni, hogy a belső szükségesség a gondolatitól nem igen különbözik. A külső szükségesség nem egyéb a való szükségességnél.

Mi a való szükségességet természetire és erkölcsire osztjuk. Természetileg szükséges az, minek ellentette a természetnek állapított törvényei szerint lehetetlen, vagy másképpen mi a természet törvényeinek eredménye: így például nagy hidegben a víznek meg kell fagyania. Minden, a mi a természetnek rende szerint történik, természetileg szükséges. E természet szükségességével szemközt áll akaratunk szabadsága. — Erkölcsileg szük-

séges az, minek ellenkezője az erkölcsiség törvényei szerint lehetetlen, vagyis mit az erkölcsi törvény szab: így erkölcsileg szükséges, hogy az ember életét, egészségét, jó hírét őrizze, hogy ne lopjon, ne csaljon. Az erkölcsi szükségesség a természeti szükségességgeli el-
lentetésében valóban szabadság, mert az ember akaratját az erkölcsi törvényhez szándékosan szabja.

A szükségességnek ellenkezője az esetékeség azaz véletlen. Azon elismerés következtében, hogy a természet eseményei törvényszerűleg folynak és az emberek cselekedetei szándékosan intéztetnek el, az emberi ész minden világi eseményt némi természettörvényből és minden emberi cselekedetet szándékból törekszik megfejteti. Midőn tehát oly eseményre akad, mit semmi ismeretes törvényből, és oly cselekedetet lát, mit semmi szándékból nem értelmezhet, azt esetékesnek, véletlennek nevezi. De ezen véletlen csak reánk nézve olyan, tehát alanyi érvényességű. Van-e valóban véletlen a természetben, jövő szakaszban vizsgálандjuk.

54.

A való szükséges változatlan; az esetékes változó. Így a szükségesség eszméjével a változatlanságé szoros összefüggésben áll. Változatlan avvagy állandó az, minek állapotja más nem lehet; mi pedig másképp is lehet, az változó. A változás a lénynek állapotjára nézve már belső, már külső. A haldokló például belsőképp, a tönkre jutott kereskedő külsőképp változik.

55.

A szükségesség elvei ezek. 1. „A gondolatkép szükséges valóban is olyan.“ Mert ezen szükségesség a gondolkodás törvényeiből foly, de ezek szükséges feltételei létezőnek. Így a háromszöget szükségkép három oldalú-

nak gondoljuk, ennél fogva nem is létezhetik máskép. 2. „A föltétlenül szükséges minden esetben olyan.“ Mert ez a gondolatitól nem különbözik. 3. „A föltétesen szükséges magában véve esetékes, és viszont az esetékes föltétesen szükséges.“ 4. „A szükséges, akár természeti, akár erkölcsi legyen az, mindenkor lehetséges.“ 5. „A való szükséges minden helyen és minden időben olyan.“

56.

A szükségletü, szükségkép létező — ens in existendo necessarium — az, melly úgy létezik, hogy nemléte lehetetlen. Az tehát létének okát önmagában azaz lényegében — essentia — foglalja, tehát föltétlen létü azaz általános — absolutum —. A melly lénynek nemléte lehetséges, az esetékesen létező és föltétes létü — contingens —. (Erről az istentanban)

II. FEJEZET.

MENNYISÉG.

57.

Kant mennyiségre nézve három előleges fogalmat különböztetett, tudniillik egységet, többséget és mindenséget. Ezek nézete szerint az ítéletek mennyiségéből származnak, miszerint az ítélet egyes, többes és mindenes. A mindenség az egység és többség egyesüléséből áll, és nem egyéb, mint a többségnek egysége. — Hogy e három eszme nem pusztá ítélésmódot, hanem valót és létezőt tárgyaz, e következő fejtegetésünkéből érthetni.

58. EGYSÉG.

A gondolati egység a valótól igen különbözik. A gondolati egység elvont képzet: minden tulajdonság kü-

lőnvéve avvagy elvontan gondolva gondolati egység. De a mit gondolatban elválasztunk, nincs valóban elkülönözve: a lénynék való tulajdonságai nem léteznek rajta kívül és attól elválasztva: így a szín, szag, íz, súly, mozgás nem létezik anyag nélkül. — A való avvagy öszszetes egységet a létezőnek azon sajátága képezi, miszerint minden más létezőtől különböző, de el nem választott tulajdonokkal bir: így mindnyájan való egyes lények azaz egyedek vagyunk. Olly lényben, mi valóban egy, különböztetünk ugyan tulajdonságokat, tehetségeket, állapotokat, de ezek különféle létezés és működésmódjai. — A való egységtől némellyek az ugynevezett physikai egységet különböztetik, minek részei el vannak választva, például valamelly gép; de ez tulajdonkép öszszetett egész (miről alább).

59. TÖBBSÉG.

Ha a gondolati egységet néhányszor teszszük, s ezeket egyesitjük, a gondolati többség alakul: így például $1 + 1 + 1 = 3$, az illy határozott többség a szám. A szám tehát egynemű egységekből áll, és a számolás a többségnek egység általi meghatározása. — A való többséget a való nemek alatt létező egyedek alkotják: így az egyének való többséget képeznek. Az illy meghatározott többség a való szám.

60. MINDENSÉG.

Gondolatban a mindenséget képezi: 1) minden fogalomnak köre, így mondjuk „minden ember halandó”, 2) a legfelsőbb fogalomnak t. i. a „lénynék” köre, melly minden gondolhatót és létezhetőt foglal, így mondjuk „minden gondolható magában véve lény.” — A gondolati mindenségtől a való különbözik, mellyet a létezők mind össze valóban alkotnak.

Mind ezen eszmék öntudatunkkal fejlődnek: ugyan-
is mihelyt az ember tiszta öneszméletre ébred, tüstént
észreveszi, hogy valódi és a többi egyedektől különböző
egyén, hogy tehát való egység és többség létezik. A
való mindenségnek eszméjét az ész eszmélkedve a létező
fölött képezi.

61. EGÉSZ ÉS RÉSZ.

A gondolati egészet minden fogalom és annak köre
teszi. A való egész a részeknek nem csak gondolati, ha-
nem rajta kívüli összetételében áll: így az óra, épület,
a naprendszer való egészet képeznek. — A való egész
természeti és mesterséges: amazt függetlenül tőlünk a
természet, ezt az emberi ész és önkény hozza létre, így
az életműves test, a naprendszer természeti, minden
gép, épület mesterséges egész. — Némelyek erkölcsi
egészet emlitenek, mit a jogok, törvények és hajlandósá-
gok kötnek össze: ilyen minden társulat. Az erkölcsi egész
résztint gondolati, résztint való, de mesterséges egész.

Az egész részekből áll. A részek vagy alkatók, al-
katrészek, mellyek az egészre úgy szükségesek, hogy
azok nélkül nem volna az, a mi, így a test és lélek az
embernek alkatrészei; vagy a részek csak egészítők,
mellyek az egésznek teljességéhez tartoznak, ilyenek a
hajak, körmök az emberi testben. — A mennyiségtudós
néhányszoros és néhányados — aliquotae et aliquantae
— részekről szól: amazok az egészet egyenlítik, ezek
vagy többet az egésznél, vagy kevesebbet tesznek, így
tizben kettő és öt néhányszoros, három és négy néhány-
ados részek. Ez tiszta gondolati különbség.

62. EGYSZERŰ ÉS ÖSSZETETT.

Minden egész valamelly összetett: s valamint az
egész vagy gondolati, vagy való, úgy az összetett is.
Az egyszerű szinte gondolati és való.

Minden fogalom gondolati összetett; de annak tartalmát néha nem elemezhetjük, mely esetben egyszerűt azaz részetlent gondolunk, ilyen a lény fogalma. — A való egyszerű a tulajdoni eloszthatlan, és ez részint mennyiségre, részint minőségre nézve olyan. Mennyiségre nézve eloszthatlan és egyszerű az, minek nincs több egyenmű része és ez a szoros nevű részetlen: az ily lény noha különféle tehetségekkel és tulajdonokkal bír, valóban részetlen, mivel azok csak gondolati, nem való részek, és annak egyedül különféle létezőmódjai, ilyen részetlen lény az emberi lélek. Minőségre nézve egyszerű az, mi különmű részekből nem áll: ilyenek a vegytani elemek, arany, higany, savító avagy éleny — oxigenium —.

Ha a való és véges lényeket úgy tekintjük, amint léteznek, el kell ismernünk, hogy a való eloszthatóság — divisibilitas — mind mennyiségre, mind minőségre nézve csak véges lehet, mivel véges lény csak véges számú részekből és vegyületből állhat. Ámbár gondolatban az ily részekre osztást folytathatni, de valóban nem állíthatni, hogy véges test végtelen számú részekből álljon. Az ellenfél hiába hivatkozik a tér és időre, mert a való tér és idő csak oly tulajdonságu, minő a létező, tudniillik a véges lényé csak véges és határos. (Erről a tér és időnél.

63. TERJEDT ÉS TERJEDETLEN.

Terjedt — extensum — lény az, minek részei egymáson kívül és egymás mellett léteznek, így a kövek, fák, az ércz, jég s más testek terjedtek. Evvel szemközt áll a terjedetlen, minek való különálló része nincs: az ily lény a való részetlen.

A terjedt szakadatlan, ha részei szorosan vannak összeszöve, ilyen a jég, üveg. Szakadékos pedig, ha

részei külön állanak, ha azokat tehát csak gondolattal kötjük össze, ilyen a kórákás. A szakadatlan mennyiségtani és természettani: amannak részei közt semmi különmeműnek sincs helye, tehát tökéletesen szakadatlan, millyen a mértani vonal; ennek részei csak érzékünkre nézve szakadatlanok, millyen az üveg. A teljes szakadatlanság gondolati terjedtség.

64. VÉGES ÉS VÉGETLEN.

Minden lény, minek léte, erői, tulajdonságai határok közé vannak szorítva, való véges. Azt is végesnek mondják, mit mértékkel és számmal meghatározhatni, például Tátra hegye, földünk, a nap. — A véggessel a végtelen áll szemközt, melly oly lény, minek léte, erői, tulajdonságai határt nem ismernek, melly tehát oly nagy, hogy nagyobbbat nem is gondolhatni: illy való végtelen az Isten.

Az ismerettani való végtelentől a gondolati, más névvel mennyiségtani végtelen különbözik, mit helyesen véghetlennék — indefinitum — nevezhetni és olly terjedtet jelent, minek van ugyan határa, de vég nélkül terjed gondolatunkban elannyira, hogy részeinek szám és mérték általi meghatározásában véget nem érünk: ilyen a véges lények összesége azaz világ, ilyen a gondolati tér és idő. (A való végtelenről az istentanban)

A mennyiségtan véghetlen nagyról és kiosinról szól.

65. TERJEDÉKENY ÉS ERŐNYI.

A mennyiség általában a többségnek egység általi meghatározása, vagyis azon meghatározás, hányszor foglaltatik egy valami a lényben. Azon lény, minek mennyiségét meghatározzuk, a mennyi — quantum —. Minden határozott mennyi egészet képez és bizonyos nemű

részekből áll. Ha részei szaporodnak, a lény nő; ellenben fogy, ha részei elválnak.

A lény terjedékeny mennyiségű — *quantitas extensiva* —, ha részei egymáson kívül és egymás mellett léteznek vagyis térben szemlélhetők; erőnyi avagy hatékony — *intensiva, dinamica* — pedig, ha egyedül hatási fokozattal bír, ilyen az öröm, bá. Minden test terjedékeny mennyiségű, minek egészét részei alkotják; az erők pedig hatékony mennyiségűek, és hatásukat fokok szerint határozzuk meg: így a bornak terjedékeny mennyiségét csöppjeinek száma, erőnyi hatását szeszének foka teszi.

A mennyiségtan elvont és összetes mennyiséget különböztet; így kettő, három elvont, két forint, három öl összetes mennyiségű.

66. EGYENLŐ ÉS NEMEGYENLŐ.

Ha mennyiségre nézve több tárgyat összehasonlítunk, azok vagy egyenlők, vagy különbözők. Az egyenlők ugyanazon mennyiségűek, például egy mázsa vas és egy mázsa toll. A nemegyenlők külön mennyiségűek, például egy mázsa és egy font vas. — A viszonylagos mennyiséghez a nagyság és sokaság tartozik: mert a mi egyre nézve nagy és sok, az másra nézve kicsiny és kevés.

67.

Mérni nem egyéb, mint ismert mennyiséggel ismeretlent meghatározni. Azon egység, mellyel a mennyiséget meghatározzuk, a mérték, mellynek a megmértendő tárggyal egynekünek kell lenni. A mit meg nem mérhetni, az mérhetetlen.

68.

A lények mennyiségére ezen elvek vonatkoznak. **1.** Minden mennyi önmagával egyenlő. **2.** Az egész összes

részeivel egyenlő. 3. Az egész nagyobb részénél. 4. A részeknek része része az egésznek is. 5. Ha két mennyi egy harmadikkal egyenlő, azok egymás közt is egyenlők. 6. „A valóságos végtelen szám lehetetlen“, mert lehetetlen vele számolni.

III. FEJEZET. M I N Ő S É G.

69.

Kant minőségre nézve három előleges fogalmat különböztet: valóságot, fogyatkozást, korlátozást. Ezeket az igenlő, tagadó és korlátozó ítéletekből származtatja. A harmadik fogalom a két elsőben foglaltatik. Hogy ezek nem pusztá ítélelmódok, mint Kant állítja, hanem való és tárgyilagossá eszmék, a gondolati és való közti különbség nyilvánítja.

70. VALÓSÁG ÉS FOGYATKOZÁS.

Minden igenlő ítéletben a mondomány valóság, de csak gondolati, t. i. gondolatunkban valóságot képez. Az igenléssel a tagadás áll szemközt, és ez vagy közvetlen, vagy közvetett, a mint tudniillik a kérdés alatti tulajdonsággal más tulajdonság vagy közvetlenül, vagy közvetve ellenkezik, így például férfi és nő közvetlenül; gyermek, ifjú, férfiú, öreg közvetve ellentettek. Az ítéleti tagadás tehát csak gondolati fogyatkozást tárgyaz, tudniillik annak, mit gondolunk, csak ellentettét fejezi ki. Azért tagadólag is állithatni, például az Isten nem véges, azaz végtelen. E szerint minden tagadó mondomány igenlőre azaz gondolati valóságra mutat.

Másképp áll a dolog a valóságban. A létezőknek minden tulajdonai igazi valóságok, és a fogyatkozás a

valóságnak hiánya, így például az oktan állatokban az ész hiányzik. — A fogyatkozás a valóságot korlátozza: és azért a valóság vagy tiszta azaz korlátlan, melynek nincs hiánya, például az isteni öröklét, mindentudóság, vagy korlátolt, melyhez hiány ragad, például az emberi lét, tudósság. A minden fogyatkozástól ment lény a legtökélyesb valóság — ens realissimum —.

A fogyatkozás, minthogy a valóságot korlátozza, korlátozás vagy határnak nevezetik. A hol tehát határok vannak, ott a valóság együtt áll a fogyatkozással. — Az erőnyi mennyiségű lényben a fogyatkozás a valóságnak foka: így szólunk a meleg, borszesz, hang, öröm fokáról.

71. EGYNEMŰ ÉS KÜLÖNNEMŰ.

A lényeknek közös tulajdonai a gondolati nemet képezik: így szép, piros, jó mindannyi értelmi nemek, mik alatt minden szépet, pirosat és jót értünk. A gondolati főnemet a lény fogalma teszi, mert minden, a mi csak gondolható, lény. Azon jegyek, mik által a nemek, fajok és egyedek különböznek, az értelmi különbséget terjesztik elő.

A gondolati nemektől a való nemek különböznek: ezek a létezőknek való osztályait képezik. Így gondolatban a „lény“, valóban a „világ“ és „Isten“ a főnemek: az Isten minden való nemet maga alatt, a világ pedig magában foglal. Való és pedig fokozati nemek ezek: az élettelenek, a növények, az állatok, az emberek neme. (Ezekről a világban)

Azon egyedek egyneműek, melyek azon egy nemnek körében léteznek és hasonlóknak neveztetnek, például kutya és farkas. Ide tartoznak a mértékbeli egyneműek, például egy mázsa és egy font vas. — Ha két lény ugyanazon mennyiségű és minőségű, tehát egyenlő és hasonló egyszersmind, azok teljesen egyenlők, egy-

értékűek, összeillők, például két időpercz, két egyenlő csöpp víz, két azonagy átmérőű kör.

72. BELSŐ ÉS KÜLSŐ.

Gondolatban az a tulajdonság belső, melly a fogalmat alkotja és lényeges jegynek neveztetik; külső pedig a mellékes tulajdonság: így például ész belső, szépség külső tulajdonsága az embernek.

A létezőnek való belsejét erői, törvényei, céljai, külsejét pedig tér és időbeli viszonyai, helyzete, alakja képezik. A lénynek belseje és külseje állapotját teszi, mire nézve az állapot belső és külső.

73. LÉNYEG.

A lényeg általában azon tulajdonságok összesége, mellyek azt eszközlik, hogy a lény az, a mi és nem más.

A gondolati lényeg a valótól különbözik. A gondolati lényeg nem más, mint a lénynek fogalma, eszméje, tudniillik azon jegyek, mellyek a fogalom tartalmát alkotják, azaz a belső, állandó és szükséges jegyek a lényegesek; mik a fogalom lényegét képezik. — A való lényeg azon belső tulajdonságokban áll, mellyek a létezőt valóban alkotják. E lényeg eszközli, hogy az egyed a létezők sorában helyet foglalhasson: így az embernek életműves, érzéki és szellemi élete való lényegét teszik. A való azaz ismerettani lényegtől némeltyek a természet-tani lényeket különböztetik, mellyet az egyednek szemlélhető azaz külső tulajdonai, tér és időbeli viszonyai, szóval a lénynek jelen létezés módja képez.

Hogy a való lényeg a gondolatitól különbözik, már abból érthetni, hogy nem mindenkor olyan a lény, minőnek gondoljuk. Tudjuk, hogy ismereteinkben csak lassan haladunk, s hogy a régieknek más fogalmuk volt a napról, földről, villámról, a színekről, mint nekünk van.

Sok ember hiszi, hogy a röpülés lényeges tulajdona a madárnak, mi nem igaz.

Minthogy minden véges egyednek jelen létezés módja külső októl függ, ennél fogva a természettani lényeg csak föltétes és esetékes. Ellenben az ismerettani lényeg, minthogy a létezőnek való belsejét tárgyazza, szükséges, változatlan és örökkévaló — *essentiae rerum sunt necessariae, immutabiles, aeternae* —. Minek értelme e következő: örök igazság az, hogy a lény alkotó tulajdonságai nélkül nem volna az, a mi; vagy mint Ubaghs értelmezi: az Isten öröktől fogva bírja a lényeknek eszméit. (Ubaghs *Ontologiae seu Metaphysicae generalis elementa*, pag. 48.)

A mi a való lényeknek ismeretét illeti: erre nézve a bölcészek olly helyzetben állanak, mint a vegytudósok a testek elemeire nézve. Ezek t. i. annyira taglalták már a testeket, hogy egyszerű elemeknek birtokában lenni látszanak, azonban nem tudják, az utókor nem jövendő azoknak mélyebb ismeretére és nem fogja-e azokat az elemek számából kivetni.

74.

A valóság és fogyatkozás a lényt meghatározzák. Az a lény teljesen meghatározott, mellynek minden lehető ellentett mondományok közül mindenkor egyik tulajdona: az illy lény való egyed, (az emberi egyed különbözőtől egyén) így mindenki teljesen meghatározott azaz minden más egyedtől különböző lény. Hogy az illy egyed a lények sorában helyet foglalhasson, közös és saját tulajdonokkal kell birnia.

Minthogy minden való egyednek a létezők sorában helyet kell foglalnia, ennél fogva ha az egyedek egyéb tulajdonokra nézve is egyenlők volnának, már helyre és számra nézve különböznének. Azonfölül minden egyednek,

hogy más egyeddel közösülésben állhasson, közös tulajdonnal kell birnia; arra pedig, hogy az egyed minden más egyedtől megkülönböztessék, sajátos tulajdonok kel-
lenek: minden egyed tehát teljesen megkülönböztetett. Vannak ugyan tárgyak, miket teljesen egyértékűeknek tartunk, például két azonegy átmérőű kör, de ezek is helyre különböznek. A természet a létezőknek csodálatos különféleségét látatja: példa arra a testi és szelle-
mi világ.

Leibnitz a különbözetlenség elvét állította föl, tudniillik: két azonegy mennyiségű és minőségű lény, azaz teljesen egyenlő lény lehetetlen, mivel különbözetlenek, tehát csak egy fogalmat alkatnak. Főnebb említők, hogy minden való egyed teljesen megkülönbözött, mivel némi sajátossággal kell birnia, és ha nem belsőkép, legalább külsőkép, tér és időbeli viszonyokra azaz helyre nézve különbözik, például két azonegy mennyiségű csöpp víz. Elvonva pedig azaz nem tekintve a tér és időbeli viszonyokat két ugyanazon mennyiségű és minőségű lényt gondolhatunk. A teljes egyenlőség tehát pusztán gondolati, nem való, értve két lényt.

75.

Minőségre nézve is vannak állapított elvek. **1.** A semminek semmi tulajdonsága sincs. **2.** „Minden lény az, a mi,” mivel a lénynak szükséges kelléke a lényeg, akár gondolati, akár való legyen az, a mi által a lény az, a mi. Ezen elvet azonság elvének mondják. **3.** Minden való egyed teljesen meghatározott és megkülönböztetett.

IV. FEJEZET.
V i s z o n y.

I. CZIKK.
Ö N Á L L Ó S Á G.

76. BELSŐ VISZONY.

A létezőknek belső viszonyát az önállóság, okság és közösülés képezi. Kant az ítéletek viszonya szerint három előleges fogalmat különböztet, önállóságot, okságot és közösülést: ezeket a föltétlen, föltétes és szétválasztó ítéletekből származtatja, s pusztá szabályozó fogalmaknak állítja. Hogy e három fogalom tárgyilagos eszme, minek való tárgy felel meg, e következő cikkeken fogjuk igazolni.

77.

A való önálló lény, szóval állomány a gondolatitól különbözik. Gondolatban vagyis elvontan az állomány a tulajdonságok alapja: de ezen értelemben az önállóság merő ítélésmód, miszerint föltétlen ítéletben a tárgyat alanynak tekintjük, mellyen tulajdonságai ugyszólván nyugszanak és támaszkodnak. Így tekinti Kant az állományt, mit állandó alapnak tart, s mitől a tulajdonságokat meddően elkülönözi. Nézete szerint a létezőknek egyedül szemlélhető tulajdonságait ismerjük, az állományról tulajdonképen mit sem tudunk; vagy hogy szavaival éljek, mi nem ismerjük magát a lényt, hanem csak jeleneteit — noumenon et phoenomenon —. A lénynak állandó tulajdonságait járulékoknak — inhaerentia —, a változókat esetékeknek — accidentia — nevezi.

Ha a lényeket úgy fogjuk föl, a mint valóban léteznek: önálló lény azon létező egyed, melly a való lények sorában külön léttel bír és azért önálló lénynek neveztetik. Ezen természettani állománytól az ismerettani abban különbözik, hogy ez nem egyéb, mint a való lényeg vagyis a lényeges tulajdonságok összesége, mellyek által a létező egyed önállósággal bír; az esetékek pedig az önálló lénynek csak létezés és működésmódjai, melyek külön léttel nem bírnak.

Aristoteles az önálló egyedet első rendű állománynak, a nemnek fogalmát második rendűnek nevezte. Descartes szerint az állomány olly lény, melly úgy létezik, hogy létére nézve másra nem szorul; de ez kelletlenül szűkebb határozás, mivel így csak egy állomány léteznék, t. i. a szükséglétű lény, az Isten.

78.

Hogy az állomány nem pusztá gondolat, hanem tárgyilag eszme, öntudatunk kétségtelenné teszi. Mihelyt az ember öntudatra ébred, észreveszi, hogy ő különlétű való, és pedig nem egyedül érző, hanem önmagát önkényileg mozgató és szabadon elhatározó egyén azaz személy. — A küllényeket illetőleg gondolkodva azt tapasztaljuk, hogy a kültetekben minden változásuk mellett valami állandóan marad. Így a víz jéggé válik, és meleg által fölolvasztva ismét vízzé lesz, továbbá a víz meleg által gőz alakot vesz föl, mellyből újra víz alakul. (Az önállóság eszméjét az okságé világítandja föl.)

79.

Kétféle önálló lényt különböztetünk: szellemi és anyagi állományt. A szellemi állomány tiszta erő, melly nem pusztán elvont tehetség, hanem való létező, és működése által jelenkezik. Az anyagi állományt a testi elem-

nek és erőnek egyesülése alkotja: ugyanis a tapasztalás elegendően értesít arról, hogy az anyagi burok alatt mozgó erő létezik.

Az olly állomány, melly külön egyedet képez, teljes önállósággal bír, ilyen az ember, élőfa, arany. A melly állomány pedig csak mással egyesülve teljes önálló egyedet alkot, hiányos: így például a test és lélek egyesülve alkotják az emberi egyedet. Azonban ha elválnak egymástól, külön önállóságot nyernek: így a test szétszematása után mindegyik eleme önállóvá lesz. Ezt a természet törvényeiből fogjuk érteni.

Az önálló eszes és szabad akaratu lény a személy. Némellyek a személyiséget abban helyezik, hogy az magán állhat, de ez csak nemleges tulajdonsága; a személyiség sajátja az, hogy önhatalommal bírván, önmagát szándékosan határozza el tettekre.

80.

Az állományt ezen elvek illetik. **1.** A tulajdonságok és állapotok nem léteznek állomány nélkül. **2.** A szellemi állomány részetlen lény. **3.** A részetlen állomány, ha ered, semmiből ered; ha enyészik, semmivé lesz.

II. CZIKK.

O K S Á G.

81.

Az okságróli értekezés nagy jelentőségű, részint mivel az okság a létezőknek belső összeköttetését alapítja, részint mivel ismereteinknek terjedelmes ágát az események, és jelenetek okai teszik. S valóban a tudományoknak igen érdekes és kitűnő föladata az okok nyomozása: így a természettan a külvilági jeleneteknek, az or-

vostan a betegségeknek, a bölcsészet a szellemi életnek, a történetírat és országlástan a népek és országok eredetének, virágzása és hanyatlásának okait fürkészi. Mi tehát a létok — *causa metaphysica* — ?

A gondolati októl a való vagyis létok különbözik. Gondolkodásban mind az, mitől valaminek ismerete függ, föltétnek, gondolati oknak neveztetik: ilyen minden föltétes ítéletben az előzmény, föltétlen következtetésben a középső fogalom, bizonyításban a bizonyító ok. — Létok az, mitől a való lénynek léte függ: így az Isten a világnek létoka, minden művész művének szülő oka.

Való-okra következés és függés kell. Okságra nem elég, hogy egyik lény a másikat kövesse; sok dolog következik egymás után a nélkül, hogy egyik a másiktól létét származtatná, így például a derüt boru, a meleget hideg követi, de a derü nem szülő oka a borunak, sem a meleg a hidegnek. Hogy valami létoka legyen más valaminek, ennek következésén kívül szükséges, hogy létere nézve amattól függjön: így a nagy hideg a fagynak szülő oka, hasonlólág a méreg a halálnak. A mi létokból származik, az okozat — *effectus* —. Az ok és okozat közti viszony az okság — *causalitas* —.

82.

Hogy az okság eszméje személyiségünkön alapszik, az első részben kétségtelenné tettük. Mult század végével Hume (Juhm) angol bölcsész az okságot mélyebben vizsgálván, ennek tapasztalásbóli származását tagadta, mivel állítása szerint a tapasztalás csak azt tanusítja, hogy a létező tárgyak egymás után következnek, de hogy létöket egymásból származtatják, arról mitsem tudósít. Mi az okság eszméjét nem egyedül a tapasztalásból, hanem egyszersmind az észből származtatjuk, nem mintha ve-

lünk született eszme volna, hanem mivel az ész szellemi természetünket vizsgálván, annak tiszta ismeretére jut. Ebből érthetni, hogy az okság nem szabályozó fogalom, hanem való tárgyilagoss eszme. Ezen eszmét az erőnek eszméje világítja föl.

83. ERŐ.

A mi a létezőkön változást okoz, és tetteket szül, az erő. Így ha testemet mozgatom, ha járok, irok, ugy változást okozok, és ezen változásnak oka személyem ereje, mert ebből értem, miért mozgattam testemet. Az erő tehát a való létok.

Az erő a létezőnek állományához tartozik, mert a létezőnek változásai és állapotjai az állomány működés-módjai, az erő tehát a létezőnek belsejét alkotja. A mint a létezőnek belsejét nem érzékkel, hanem gondoló tehetséggel ismerjük meg: ugy az erőt is egyedül észszel foghatjuk föl, és a lénynek működéseiből ismerjük meg.

Hogy az erő nem pusztá gondolat, hanem való dolog, öntudatunk és szellemi életünk nyilvánítja. Ha minmagunkra elfogulatlanul figyelmezzük, észreveszszük, hogy testünket önkényileg mozgatjuk és a külvilágon szándékunk szerint változást okozunk; továbbá hogy életünk szünteleni törekvés és cselekvés; végre hogy a külvilág néha szándékunk végrehajtását akadályoztatja. Mind ezekből azon józan elismerés foly, hogy mind magunkban, mind a küllényekben olly valami létezik, a mi valóban hat és erőnek neveztetik. Ezt a természettan is számtalan kísérletekkel bizonyítja.

84.

Az erőt kétfélekép vehetni: tágas és szoros értelemben. Tágasan értjük az erőt, midőn nem ugyan működik, de mégis működhetik, és akkor tehetségnek ne-

vezzük. Midőn pedig valóban működik, erő a neve szoros értelemben.

Az erőnek nemei ezek. **1.** Eredeti és származott erő. Az eredeti erő a lénynek minden működéseit alapítja, azért is alap vagy tőscrőnek neveztetik. Azon erő pedig, melly az eredetiből foly, származott. Így a mozgó erő az anyagnak, az életerő az életműves testnek eredeti ereje. **2.** Gyenge és hatalmas. Az erő gyenge avvagy elégtelen, ha akadályait nem képes meggyőzni; ellenkező esetben hatalmas és elégséges. Ha a tűznek ereje gátoltatik, nem éghet. **3.** Élő és szendergő. Az élő erő a valóban működő; a szendergő, alvó erő nem egyéb, mint az akadályoztatott erő. Így a természettudósok a rejlett avvagy kötött melegről — igniculi fixi — szólnak. A szendergő erőhez a fejletlen tehetséget számíthatni, de ezt hajlammak nevezzük: így a lelki tehetségek születésünkor ugyyszólván szunnyadnak.

85. A LÉTOK NEMEI.

Az ember akaratjának elhatározásában és tettének kivitelében a való oknak három főnemét veszi észre, melyek egyesülve az elegendő létokot alapítják, tudniillik: az erő, anyag, eszme. Az erő a ható okot képezi — causa efficiens —: a ható ok az, melly saját ereje által létesíti a művet, így a művész maga a ható ok. A való oknak második neme az anyag, más névvel szerok, melyre az erő hat és mellyet képez, így a művésznek való műnek létrehozására anyagot kell használni. A harmadik nöm az eszme, melly kétféle: azon eszme, miszerint a mű alakul, az alak-ok, s eredménye az alak; azon eszme pedig, melly a ható okot működésre indítja, s mit az elérni törekszik, a szándék, indító ok, cél: így az építész elméjében foganzott terv szerint létrehozhatja az

épületet. — Az alak olyan legyen, melly a czél elérésére szolgáljon: így a ház úgy legyen építve, hogy azt lakásul használhatni.

Mint hogy az erő az eszme szerint alakítja az anyagot, ennél fogva az alak az eszmét és anyagot egyezteteti és közvetíti. — Az eszes lény tudva és akarva avvagy szándékosan, a többi lények szándék nélkül működnek. (Erről alább 86. és 88. szám) Különös figyelmet a ható ok és czél érdemel.

86. A HATÓ OK.

A ható ok saját ereje által létesíti a művet. A ható ok tehát saját erővel bír, s mint hogy a működő erő vagy maga az állomány, vagy abban foglaltatik: ennél fogva a ható ok a létezőnek belsejéhez tartozik.

Ez oknak nevei e következők. **1.** Elegendő és elégtelen. Elegendő, elégséges az ok, ha minden más oknak segedelme nélkül képes a művet létesíteni; ellenkező esetben az ok elégtelen. Így például a méreg elegendő oka a halálnak, a jó elme tudományra elégtelen, mivel arra még szorgalom is kell. Az elégtelen okhoz a segéd okok tartoznak. (Ezekről a következő szám alatt) **2.** Szabad és kénytelen ok. Szabad avvagy önkintes az ok, ha minden kellekkel bírván tetszése szerint működhetik, ilyen az ember akaratja. Kénytelen az ok, ha a kellekek jelenlétében szükségkép működik, így a tűz szükségkép éget, ha nincs akadály. Ezt a czélnek eszméje világítja föl. **3.** Közvetlen és közvetett. Közvetlen az ok, ha a tettét önerejével viszi végbe; közvetett pedig, ha működése által részt vesz a tettnek létrehozásában, és társ-oknak neveztetik: így a gyilkos szolga közvetlen oka az emberölésnek, a parancsoló úr közvetett azaz társ-ok. Így közvetett okul szolgálhat az ember vétekre nézve kilencz módon: parancs, tanács, helybenhagyás, buzdítás, ol-

talmazás, részvét, elhallgatás, nemellenzés, eltitkolás által. (Ezekről az erkölcsstanban)

87. SEGÉD OKOK.

A segéd, mellék ok az, melly az elégtelen ható okot kiegészíti: így a szerzőnek a könyvnyomtató segéd oka. Ettől a pusztá kellék abban különbözik, hogy a segéd ok önállólag működik; a kellék nem működik, hanem csak jelenléte kívántatik a műnek létrehozására: így a szerszámok, toll, tinta szükséges kellei az írónak. A kellékhez az alkalom tartozik: így a zavaros víz kedvező alkalom halászatra.

A segéd okok már egymás mellé, már egymás alá rendelték. Az egymás mellé rendelt okok egymástól függetlenül működnek: így a kőműves, ács a ház építésénél. Az alárendelt okoknak egyike a másikának oka, így a mértéktelen borivás, a részegségnek, ez a betegségnek szülő oka. Illy alárendelés már lényeges, már esetékes. Lényeges alárendelésben az okoknak egyike nem csak létre, hanem cselekvésre nézve is a másiktól függ. Ha pedig egyik a másikat létrehozza ugyan, de cselekvésében részt nem vesz, esetékes az alárendelés. A lényeges alárendelésről kell érteni azon elvet: „az oknak oka az okozaté is.” Így a szülők okai gyermekeik rossz nevelésének, a rossz nevelés oka a gyermekek kárhozatának, a szülők tehát okai gyermekeik kárhozatának.

88. CZÉL.

A czélnek képzete a ható okot működésre indítja és azért az indító okot képezi: így ha azért élek mértéktelenesen, hogy egészségemet fentartsam, ezen egészség indító okom, czélom, szándékom.

A czél mint eszme megelőzi a cselekvést, mert az indít cselekvésre; mint létrehozott tárgy a cselekvést kö-

veti, mivel ez által hozzuk azt létre. Minthogy minden szándékos elhatározásra cél kívántatik, melly indító okul szolgál s mit elérni törekszünk: ennél fogva csak az eszes lény cselekszik cél szerint.

Ebből érthetni, mi a kénytelen és szabad ok. A kénytelen, másképp természetok — *Naturursache* — az, melly minden szándék és önelhatározás nélkül egyedül természetének alkatja szerint működik, ilyen a tűz, víz, villany. Az eszes avagy szabad ok az, melly céljai szerint önmagát elhatározólag cselekszik, ilyen az ember és azért való személynek neveztetik.

A cél sokféle. Van fő és mellékes cél: így az embernek fő célja szellemi életének összhangzó kiművelése, mellékes a gazdagság, külső tisztelet. A cél továbbá vagy érzéki, vagy szellemi: az evés, ivás érzéki, a tudomány szellemi cél. Végre az ember célja vagy egyéni, vagy általános: az egészség egyéni, az igazság kiszolgáltatása általános. (Ezekről az erkölcsstanban)

89. ESZKÖZÖK.

A mi célhoz vezet, az eszköz. A ható ok eszközzel létesíti célját és művét; az eszköz tehát valami közép az ok és okozat közt, mit így fejeznek ki: „az ok úgy áll az eszközhöz, mint az eszköz a célhoz,” miszerint az eszköz okra nézve okozat, célra nézve ok. Az eszköz mind az okhoz, mind a célhoz legyen szabva.

Szükséges az eszköz, ha a nélkül a célt el nem érthetni; hasznos pedig, ha eszközlése csak könnyíti a cél elérését. Így tudományra a jó elme és szorgalom szükséges, a gazdagság hasznos eszköz. — Az eszköz továbbá belső és külső: amaz a ható oknak körében, ez azon kívül foglaltatik. A létezőnek belső eszközei: tehetőségei, törvényei, állapotjai. — Minthogy az eszköz cél-

jához van szabva, ennél fogva a lénynek eszközeiből célját ismerhetni meg.

90. OKOZAT.

Az okozat, mű, tett, esemény nem egyéb, mint azon változás, mit az erő véghez visz. Mind a működésre, mind a változásra tehetség avagy képesség kívántatik: a ható képesség a munkásság, ha szándékos, cselekvőség, a változásrai tehetség a szenvedőség vagyis [fogékonyság. A hatás és szenvedés tehát két ellenkező állapot, melyek szükséges viszonyban állanak, úgy hogy egyik a másikat föltételezi. Például képfaragásban a szobrász részéről hatás, cselekvés, a márványéről fogékonyság szükséges.

A tett vagy belső vagy külső: a belső a létezőnek belső állapotját teszi, például az emberben a gondolat, érzet, vágy; a külső a lényen kívül jelenkezik, ilyen a beszéd, írás.

Az események már rendesek, már rendkívüliek: amazok közönségesen, ezek különös körülményekben történnek. Így az eső, napfény rendes, a délibáb rendkívüli esemény. (A csudákról az istentan fog értekezni)

91.

Az okság elvei ezek. 1. „Mindennek, mi ered és változik, létokának kell lennie.“ Ez az okság főelve, melly eszméjéből önkint foly. Főnebb említettük, hogy a létoknak valóságát személyiségünk biztosítja. Ha cselekedeteinkre figyelmeztünk, azt vesszük észre, hogy a tettek létrehozására akaratunk elszánása, erre pedig indító okul szolgáló cél szükségkép kívántatik; cselekvésünknek tehát van és kell lennie létokának. Továbbá az is esik tudtunkra, hogy a hatás és változás közt

olly szoros viszony áll, miszerint egymást szükségképen föltétezik: minden változásnak és eseménynek tehát ható okának kell lenni. — Némellyek első helyre ezen elvet állítják: „semmiből semmi ered“ — *ex nihilo nihil fit* —. Ez azonban nem más az okság elvénél, de nemlegesen kifejezve. Minthogy tudniillik mindennek, mi ered, létokának kell lennie: ennél fogva semmi sem eredhet létok nélkül azaz semmiből. A semmi tehát sem ható okot, sem anyagot nem képezhet.

2. „A kénytelen ok csak akkor és annyit működik, mikor és mennyivel bír.“ A kénytelen ok az által különbözik a szabad októl, hogy szükséges kellékekkel bírván elkerülhetlenül működik. Valamint tehát hatalmában nem áll tetszése szerint működni, vagy nem működni, úgy kellékekkel ellátva annyit működik, a mennyit képes tenni. Ebből érthetni: először, hogy „ha van elegendő ok, okozatnak is kell lenni, és ha az ok szűnik hatni, az okozatnak is meg kell szűnnie.“ Akkor elegendő az ok, ha minden kelléssel bír: illy esetben pedig a kénytelen oknak kell hatnia, különben nem volna való ok. Így a tűznek kell égetnie, ha nincs akadály; ha megszűnik a tűz égni, megszűnik égetni is. — Másodszor „az okozatnak okához mértnek kell lenni“ vagyis „az okozatban sem több, sem kevesebb nem állhat, mint okában.“ Ha az okozatban valamivel több volna, az a több ok nélkül állana; ha pedig kevesebb és így az okban több, ez hatás nélkül szűkölködnék, a mi lehetetlen, mivel a kénytelen ok akkor és annyit működik, mikor és mennyivel bír. Az ok és okozat közti összhangzást — *harmonia causalis* — a tapasztalás is igazolja: így például az álgyuból kisütött golyónak sebessége a lőpor erejéhez van mérve. Az összhangzás elvét a természettan a mozgásnál nyilván szemlélteti.

Harmadszor „az ok mint ok egykoru okozatjával“, mert csak akkor tulajdonkép ok, mikor működik. De ha a létezőt nem mint okot, hanem mint önálló lényt tekintjük, időre nézve megelőzi okozatját. Így például az atya mint atya egykoru fiával, mert akkor lett való atyává, midőn fiat nemzett, de mint önálló és különletű személy már fia előtt létezett.

3. „Hasonló okozatok hasonló okokból származnak.“ Ugyanis az okság törvénye szerint okozatból okra következtetünk: ha tehát egynemű okozatokat szemlélünk, egynemű okokból származtatjuk, noha tapasztalásunk alá nem esnek. Minthogy például az oktalan állatok éreznek és önkényesen mozognak; ennél fogva azoknak szinte, mint az embereknek érző lelket tulajdonítunk. Ez a hasonló okok elve — principium causarum analogarum —.

4. „A czélszerűség csak eszes lényből származhatik.“ Csak az eszes lény működik szándékosan, csak az tűzhet maga elé czélokat. De „a ki czélt elérni törekszik, annak eszközöket kell használnia.“

5. „Az okok rendében legelső oknak kell lenni.“ Ha illy rendben az első avvagy főok hiányzanék, úgy az okok sora visszafelé vég nélkül emelkednék, de az illy végnélküli emelkedés képtelen. Ugyanis illy sorban mindegyik ok az előbbinek okozatja: ha tehát a legelső ok hiányzanék, az okozatok egész sora ok nélkül állana, a mi lehetetlen. (Ennek alkalmazását az istentanban látandjuk)

92.

Az erőről különösen ezen elveket említik. **1.** A való erő szüntelen működik. **2.** A hol változás mutatkozik, ott erőnek kell lappangnia. **3.** Az erőnek természetét hatásából ismerjük meg.

Némelyek e helyen azon elvet állítják föl, t. i. hogy „egyes lényben csak egy eredeti erő létezhetik.“ Erről azonban semmi bizonyosat nem mondhatni, mivel az ellenkező elvet is okszerűleg védhetni. Kik egy eredeti erő mellett harcolnak, azt hozzák föl bizonyításul, hogy egy állományban több eredetit vagyis legelsőt alig gondolhatni; hogy a mit gyakran több erőnek tulajdonítottak, egy erőnek műve volt. — Ellenben kik több eredeti erőt védenek, az eredeti alatt a tőserőt értik: hogy pedig az állományok több illy tőserővel bírnak, azoknak jeleneiből következtetik, melyek olly különbözők, sőt ellenkezők azonegy lényben, minélfogva egy eredeti erőből nem származhatnak. Ezt a természetnek csodálatos gazdagsága és hatalma látszik igazolni. — Mi ezen vitát avval egyenlítjük ki, hogy egy erőnek több irányt azaz működésmódot tulajdonítunk: így a mozgó erőnek kettős iránya a vonzás és üzés, ennélfogva a mozgó erőt már egyesnek, már kettősnek tekinthetni.

III. CZIKK.

K Ö Z Ö S Ü L É S.

93. EGYOLDALU ÉS KÖLCSÖNÖS HATÁS.

A lénynek hatása vagy belső, ha magában, vagy külső, ha más lényben változást okoz. A külső hatás a behatás, befolyás — influxus —. E behatás kétféle: egyoldalú és kölcsönös. Egyoldalú a behatás, ha valamely önálló lény a másikra hat a nélkül, hogy attól viszont változást szenvedne: így hat az Isten a világra. Kölcsönös a hatás, ha két vagy több önálló lény egymásra viszont hat: így hat testünk a lélekre, és lelkünk a testre. Ezen kölcsönös hatás a visszahatás,

mellyben mindegyik állomány hat és szenved egyszersmind. A visszahatás a közösülést alapítja, melly valamely erőnyi — dynamicum — egészet képez, s mi-ben az ellenkező erők egymással küzdenek — antag-onismus —.

Az erőnyi egésznek részei együtt léteznek: ezen együttlét már közvetlen, már közvetett. Így a kőnek, üvegnek, földünknek részei közvetlenül, a nap és föld közvetve állanak erőnyi közösülésben.

Hogy a közösülés eszméje való és tárgyilagos, öntudatunk nyilván tanúsítja, miről a lélektan már értekezett.

94. ÉLETMŰSÉG.

Az életműség legkitünőbb példája a való közösülésnek. Életműves testben az egész és részei létre és alakra nézve úgy függnek egymástól, hogy mindegyik rész nem csak a többiek végett, hanem azoknak eszközlése által is létezik: mindegyik tehát ok és okozat, cél és eszköz egyszersmind. Az életműves test a természet műve, és attól olly alakban és olly célból van alkatva, hogy egyediségét és nemét fentarthassa. (Erről a világban) Az életműség a czélszerűségnek élő példája.

95. CZÉLSZERŰSÉG.

Az életműség eszméjéből a czélszerűség eszméje foly — teleologia —. A lény czélszerűsége azon alkatja, miszerint valaminek elérésére alkalmas. A czélszerűség kétféle: belső és külső. A belső czélszerűség az életműves lényben jelenkezik, melly a természettől úgy van alkatva, hogy egyediségét és nemét fentarthassa, s ennél fogva belső azaz magára nézve célt bír. A külső czélszerűség azon alkat, minél fogva a lény rajta

kivüli célra alkalmas: így az óra időmérésre, a ház lakásra, a kő építésre, a növény és állat eledelre hasznos.

Az előadott czélszerűségtől, mit értelminek neveznek, mivel értelmünkhez azaz fogalmainkhoz van szabva, különbözik az érzéki vagy helyesebben szépműtani czélszerűség, miszerint valamely szemlélhető tárgy alakja által kedves érzelmet gerjeszt, tehát kedélyünkhez van szabva: így az öszhangzó zene, bájoló kép, csillagos ég, fonséges költemény kedélyünket kedvesen illetik. (Erről a szépműtanban)

96. A TÖKÉLETESSÉG, REND ÉS TÖRVÉNYESSÉG.

A czélszerűségből a tökéletesség eszméje fejlődik. A tökéletesség a létezőnek céljával megegyezése: így tökéletes a ház, ha lakásra alkalmas. E tökéletességre kíváncsítanak, hogy a lénynek részeiben öszhangzás, működéseiben szabott mód legyen: illy tökéletességet tesztünk szemléltet.

A különféleségnek öszhangzása a rend, a működésnek szabott módja a törvény: a tökéletesség eszméjéből tehát a rendnek és törvényességnek eszméi folynak: illy rendet és törvényszerűséget a természetben tisztán szemlélünk. Különböztetnek természeti és erkölcsi rendet: amaz az érzéki világon jelenkezik, ez az embernek szellemi élete által létesül. Az erkölcsi rend már egyházi, már álladalmi: arra az egyház, erre az álladalom avvagy ország céloz. A törvény hasonlóan természeti és erkölcsi: amaszt a külvilág, ezt akaratunk szabad elhatározásában követi.

97.

A közösülésről ezen elvek állanak. 1. „Minden véges önálló lény erőnyi egészet képez.“ Minden véges

állomány változik, de változásra ellenkező erőknek hatása kivántatik, ezen ellenkező erőknek küzdése pedig az erőnyi közösülést képezi. **2.** „A világ erőnyi és életműves egész.” A világi lények közt szoros közösülés áll (miről a világtanban); továbbá a világon czélszerűség, rend és törvényesség jelenkezik, ez pedig életműsége mutat. A világ tehát erőnyi és életműves egész. **3.** „A világi czélszerűség, rend és törvényesség eszes lényre mutat.” Czélt csak eszes lény gondolhat és tűzhet ki; a világ alkotja tehát eszes lénynek műve. (Erről az istentanban)

IV. CZIKK.

TÉR ÉS IDŐ.

98. EGYÜTTLÉT ÉS EGYMÁSUTÁNLÉT.

A tér és idő a létezőknek külső viszonyát szemlélteti. Ennek helyes értésére mindenek előtt az együtt és egymásutánlétet fejtegetjük.

A való lényekre figyelmezvén tapasztaljuk, hogy olly összeköttetésben állanak, miszerint egymáson kívül és egymás mellett léteznek: ezen viszonyuk az együttlét — simultaneitas —. Így látjuk, hogy emberek, állatok, kövek, föld, hold, nap együtt léteznek. — Továbbá azt vesszük észre, hogy a létezők közt olly változásnak van helye, miszerint ott, hol egyik végzi, a másik kezdi létét: e viszony az egymásutánlét — successio —. Így éjjel után nappal, szántás, vetés után aratás következik.

99. TÉR ÉS IDŐ.

Tapasztalásunk szerint a való lények egymás mellett és egymás után léteznek. A hol együttlétet szemlé-

lünk, ott szükségkép tért gondolunk, az egymásután-lét pedig időre mutat. Erre nézve a tér az együttlévők rende, az idő az egymást követők sora. Ezen tér és idő-rőli képzet közértelmű.

Ha az észrevett együttlévőktől szemlélésünket elvonjuk, elménkben szükségkép megmarad a helynek nagysága vagyis olly kiterjedés, mit szintugy, mint az együttlétüeket hosszúnak, szélesnek és magasnak gondolunk, s mire a mennyiség sajátságait illesztjük. Ez az elvont, gondolati, mennyiségtani tér: mellyet teremő képzelmünk határtalanig terjeszt és véghetetlenre oszt. E szempontból veve üres térnek nevezzük azt, mit semmi létező test nem foglal el, vagyis mi az együttlévők nemlétével is gondolatunkban szükségkép fenmarad; ellenben a megtelt tér az, miben való testek léteznek. A tiszta üres tér az, mellyet a világ szélein és kezdetén tul mintegy határtalannak gondolunk — vacuum extramundatum —. Ettől a világbani üres tér — vacuum mundatum — különbözik, melly részint az egyes testeket egymástól elválasztja — vacuum coacervatum —, részint valamelly test részei közt gondoltatik — vacuum disseminatum —. Hasonlóan az egymástkövetők szemléletéből értelmi elvonás által az elvont azaz gondolati időt képezzük: mit vég nélkül folyó tartósságnak gondolunk és véghetetlenre osztunk. E nézet szerint az üres idő az, miben semmi változást és eseményt nem gondolunk: a megtelt pedig az, miben az események egymást valóban követik. Tiszta üres időnek nevezzük azt, melly a világ kezdete előtt vég nélkül volt. — A tért lakhoz hasonlítjuk, miben a testek ugyszólván tartózkodnak és mozognak, némellyek a levegőhez hasonlítják, mellyen a felhők tanyáznak. Az időt a kerék képében szemléltetik, melly a hozzá ragadt tárgyakat magával forgatja; mások a folyamhoz hasonlónak mondják.

A gondolati tér és időtől a való avvagy összeszet különbözik. A való tér és idő a létezőktől külön léttel nem bír. Ugyanis ha a létezőktől elvonjuk elménket, fennmarad ugyan valamely ürességnek képzete, de ez a puszta elvont tér és idő, melly az együtt és egymásutánlétüeknek egyedüli lehetőségét ábrázolja. Hogy pedig e lehetőségnek képzete szükségkép megmarad elménkben, annak egyszerű oka az, hogy a lehetőség képzete a létben szükségkép foglaltatik; már pedig, míg létezőnk, a létezőnek képzetét elménkből ki nem törülhetjük.

Mi tehát a való tér és idő? Valamint a létezőknek belső összeköttetését az önállóság és okság, egyszóval a közösülés, úgy a külsőt a tér és idő eszközli. Erre nézve a való tér a való önálló lények rende, az idő a valóban egymásra ható lények sora. Más szavakkal: a tér az önállóságot avvagy létet, az idő az okságot vagyis hatást szemlélteti. Minthogy pedig a lét és hatás közt olly szoros viszony áll, miszerint karöltve a létezőt alkotják: könnyen érthetni, miért olly rokon eszmék a tér és idő.

100. MÁSOK VÉLEMÉNYE.

A tér és időről a tudósok mindenkor vitatkoztak ókortól fogva maig, és különféle véleményekre szakadtak.

1. Az eleai bölcsészek, Xenophanes, Parmenides, szerint lét minden, az üres tér és idő puszta semmi, melly nem létezik. Ezekkel szemközt állottak az ugynevezett atomisták, Leucippus, Democritus, Epicurus, kik azt vitatták, hogy valóban van üres tér és idő, melly a parányi elemektől — atomi — különlétű, s valóban hártalan és végtelen.

2. Descartes állítása szerint nincs üres, hanem mérő telt tér és idő. A tér nem egyéb, mint az anyag ki-

terjedése, mely valóban nem határtalan, hanem csak határt nem ismerő képzelünk szerint határtalanul terjedő.

3. Newton azt törekszik bebizonyítani, hogy az égi testeket való térköz választja el, mely magában véve üres és a világ szélein túl is terjed.

4. Leibnitz véleménye szerint a tér és idő sem valóban telt, sem igazán üres: a tér és idő csak valami viszonylagos, mely a létezőknek viszonyát szemlélteti. Ugyanis a tér a részetlen lények — monades — együttléte, az idő azoknak egymásutánléte. Az üres tér és idő az együttlévők és egymástkövetők lehetősége.

5. Kant úgy tekinti a tért és időt mint mérő szemlélésmódokat — *Formen der Anschauung* —. Nézete szerint az ember mint érzéki lény úgy van alkotva, hogy mindent, mit külérzéssel észrevesz, egymáson kívül és egymás mellett azaz térben, belsővel pedig a változásokat és eseményeket egymás után azaz időben kell szemlélni. A tér és idő tehát érzékiségünk eredeti alakja, s ennél fogva tiszta előleges szemlélet — a *priorisch* —. (Erről a bölcsészet történetében)

6. Említésre méltó Ubaghs Gellérnek, a lováni tanítónak állítása. A tér és idő a létezőktől külön léttel nem bír, hanem azon egy tulajdonsága a létezővel. A tér a létezőnek kiterjedése azaz nagysága. A végtelen lénynek nagysága valóban végtelen és mérhetetlen: ezen mérhetetlenség a tiszta és való végtelen tér. A véges lénynek nagysága véges és mérhető: a nagyságnak ezen mértéke a véges tér, miszerint egyik véges lénynek nagysága a másiknak mértékül szolgál. — Az idő a létezőnek tartóssága — *duratio* —. A végtelen lénynek tartóssága végtelen és változatlan, a végessé pedig véges és változó. A végtelen és változatlan tartósság a tiszta vagyis végtelen idő, mely nem egyéb, mint a végtelen lény-

nek örökléte. A véges és változó tartósság a véges idő, mely a változásnak és tartósságnak mértéke: erre nézve az egyik véges lénynak tartóssága és változása a másiknak mértékül szolgál. Mi földi lények a nap és hold forgását vesszük mértékül.

101. A TÉRNEK SAJÁTSÁGAI.

A tér gondolatilag vége határtalan, szakadatlan és egyes, az ugynevezett részei egyedül korlátozásai. A megtelt azaz való tér, mit a létező foglal el, helynek neveztetik. A létezőknek egymáshoz viszonya helyre nézve a helyzet: és vagy távoliak, vagy közellevők. A távoliak térköz által vannak elválasztva. A hely és helyzet változása a mozgás, mellyel a nyugalom áll szemközt.

Azon lény terjedt, melly határozott helyet foglal el. Az ily lény mindenkor határok közt áll, és hossza, szélessége meg magassága van. A terjedtnek határai időmát — figura — képezik. Minek hossza, szélessége és magassága van, az tömörnek — solidum — neveztetik. A tömörnek határa a fölület, a fölületnek a vonal, a vonalnak a pont.

102. AZ IDŐNEK SAJÁTSÁGAI.

Az idő folytonos és egyes; részei csak korlátozásai. A fő korlátpontok: a múlt, jelen és jövő. Azon időpont, miben a való létező áll, a tartósság. A határok közé szorított tartósság, vagyis azon idő, minek eleje és vége van, kornak neveztetik. A kort századokra és évekre, ezeket havakra és napokra, a napokat órákra és percekre osztjuk.

A létezőnek viszonya időre nézve kétféle: együttlét, ha a lények egy időben léteznek, és egymásutánlét, ha külön időben jelenkeznek. Az egymásutánban elő és utóletet különböztetünk. Az események sorában a jelesb tör-

ténetek korszakot — epocha — képeznek. A korszakok közti idő az időszak — periodus, Zeitraum —.

103.

Hogy a tér és idő eszméi szinte, mint a többi lénytani eszmék, személyiségünkben fejlődnek, e következőkből érthetni. Mihelyt az ember öntudatára jó, világosan látja, hogy a létezők sorában való helyet foglal el; hogy tehát valóban különletű és működő, miért is való térben és időben létezik. A tér és időnek tárgylagosságát a mennyiségtani igazságoknak egyetemes és szükséges érvényessége kétségtelenné teszi.

Az együttlétük nem csak térben, hanem időben egyszersmind állanak. — A mozgás tér és időben történik.

II. SZAKASZ.

V I L Á G T A N.

104.

A világ a véges és föltétes lények összesége. Noha ez valami egészet képez, de minthogy mindegyik részes véges és föltétes, ennél fogva az egész is csak véges és föltétes. A világ tehát csak véges tért és időt foglal el.

A világtan — cosmologia — tárgya az oksági és czélszerűségi viszony, a természet és életműség sajátága. A természettantól abban különbözik, hogy egyedül az egészet veszi tekintetbe.

I. CZIKK.

OKSÁG ÉS CZÉLSZERŰSÉG.

105.

A létezőknek viszonya azon összeköttetésök, minél fogva egyik lény a másik nélkül nem létezik. Ezen összeköttetést az okság és czélszerűség alapítja.

Az oksági viszony, más névvel oksözöetség — nexus causalis — azon lények közt áll, melyeknek egyike a másikat létrehozza. A czélszerűségi viszony — finalis — azokon mutatkozik, melyeknek egyike a másik végett létezik azaz hasznára áll. Az oksági viszonyt tehát az ok és okozat, a czélszerűséget a czél és eszköz képezi. Így például a mag és növény közt oksági, a növény és állat közt czélszerűségi viszony létezik, mert a mag a növényt létesíti, a növény az állatnak eledelül szolgál.

106.

A világi lények közt való oksági viszony áll, miszerint az egyik a másiknak való létoka. Ugyanis az okság főelve szerint mindennek, mi ered, kell lenni szülő okának; a létezők sorában tehát mindegyik elődének okozatja.

Ezen igazságot a tapasztalás számtalan sok példával erősíti meg. Először is vessünk pillanatot az egymást követő állatok és növények sorára. Minden egyed elődétől veszi eredetét: evvel tehát közvetlen, a sornak többi tagjaival pedig közvetett közösülésben áll. Másodszor a világi lények közt azon szoros közösülés tapasztalható, miszerint egyik a másikat nem csak létesíti, vagy lététől fosztja, hanem hatása által a másokban különféle változást is szül. A vegytani elemek mind az élettelemeknek, mind az életműveseknek alkatrészei. Az emberi test is anyagi vegyület által létesül, és a levegőnek, víznek, melegnek, főleg a tápszereknek jótékony hatása által tenyészik. Hogy az emberi elme és kedély a vérmérséknek, éghajlatnak és élelemnek befolyásától függ, a lélektanból tudjuk. Az egyének, sőt népeknek erkölcsi jellemét is a nyelv, alkotmány, vallás, főképen pedig a

nevelés módosítja. Harmadszor az okság valóságát az égi testek is tanúsítják, melyeknek állandó mozgását a vonzó és üző erőknek kölcsönös hatása eszközli.

107.

Hogy a világon az együttlétüek közt külső és belső czélszerűség uralkodik, arról a szemlélődés és tapasztalás karöltve értesít.

Az életteleneknek csak külső czélszerűségek van, miszerint egymásnak és az életműveseknek eszközül szolgálnak. Földünkön a víz, tűz, levegő és a vegytani elemek anyagul szolgálnak a növények és állatok alkatására. Továbbá a légkör jótékony eszköze mind a növényi tenyészésnek — vegetatio — és állati lélekzésnek, mind a földi gőz, felhők és szelek alakításának. A szelek a gőzöket már oszlatják, már fellegekké gyűjtik; a fellegek a levegő hűségét mérséklék és esőt adnak; az eső a földet termékenyíti; a föld ezerféle gyümölcsöt terem, növényeket és állatokat táplál, miket az ember eledelre használ. Az élettelenek tehát az élőknek javára léteznek. Tegyük, hogy a földön élő lények hiányoznának: mi végre sütné a nap, szakadna az eső, érnék a gyümölcs, ha nincs, ki hasznát vegye?

Az élő lények sorában olly alárendelés létezik, miszerint az oktan állatok az emberek hasznára vannak teremve. Igaz ugyan, hogy minden életműves lénynek belső czélszerűsége van azaz olly alkatással bir, melly által egyediségét és nemét fentartván, belső czélt ér. Továbbá való az is, hogy az ember sok tekintetben az állatok és növények javára él, azokat szaporítja és nemesíti. De bizonyos az, hogy az ember e földön legtökélyesb életműséggel és észszel birván, a földi lények sorában fő helyet foglal el, sőt szellemi élete által az Is-

tenhez közelít. Az okatlan állatok tehát az embernek eszközül szolgálnak.

II. CZIKK.

T E R M É S Z E T.

108.

E szó „természet“ a közbeszédben nem elég határozott és szabott értelmű. Összetesen véve a természet a véges állományoknak és erőknek összesége vagyis a világ, minek ellenében áll a természet ura, az Isten. Ha pedig elvontan vizsgáljuk, miben áll részletesen a létező egyedeknek és az egésznek természete, e következő határozásra jutunk. Minden működésnek és változásnak szülő oka az erő; az erőnek szabott módja a törvény: a létezőnek erői, törvényei és ezekből származó állapotjai tehát természetét alapítják. Ebből érthetni, miért nevezetük természetnek a vérmérsék, a testi és lelki hajlam; az elmei jelesség, kedélyi hajlandóság, a szokássá vált életmód, sőt az erkölcsi jellem is. Innét értelmezhetni azon mondatokat: ez, vagy amaz heves természetű, természetileg haragos, beszédes, szelid, rendszerető. De mind ezekben jól meg kell különböztetni, mi valóban a természettől, és mi a neveléstől vette eredetét.

A világnak természetét tehát erői, törvényei, tulajdonságai és mind ezekből folyó eseményei képezik. A természet törvényei, minthogy állandóan vannak szabva, a világ rendét alapítják. A világi eseményeknek ezen rendszerinti következése a természet folyását — *cursus naturae* — teszi.

109. TÖRVÉNYEI.

A természet törvényeit a világon mutatkozó oksági viszony, célszerűség és rend nyilvánítja. Itt csak né-

melly fő-törvényeket hozunk föl; a többiekét a természettanra bizzuk.

A természetnek azon törvényei, mellyeknek alapjai az okság és czélszerűség, e következők: a folytonosság, takarékoság és fentartás törvényei.

Némellyek első helyre e törvényt állítják: „sem-miből semmi sem ered.“ Ez nem egyéb, mint az okságnak főelve, de nemlegesen kifejezve. (91-dik szám)

110. FOLYTONOSSÁG.

A folytonosság törvénye — *lex continui* — ez: „minden változás, minden eredet és enyészet egymás után következik úgy, hogy két ellenkező állapot között mindenkor közállapotnak van helye.“ E törvényt némelylek így adják elő: „a természetben nincs való ugrás“ — *in natura non datur saltus* —. A való ugrást nem kell a látszóval fölcserélni. A melegnek és hidegnek, örömnének és búnak, vallásosságnak és hitetlenségnek, polgári szabadságnak és zsarnokságnak hirteleni változása csak látszó szökellés, mivel illy esetekben az okok többnyire rejtettek.

E törvényt közönségesen az időnek folytonosságára alapítják, és így okoskodnak: minden változás időben történik; az idő pedig folytonos, tehát a változásnak is folytonosnak kell lenni. E törvényt igen helyesen az okság eszméjéből származtathatni. Minthogy minden változásnak szükségkép van lét-oka, s ennek okozatja ismét oka más változásnak: az okok és okozatok tehát szakadatlan lánczczal vannak összefűzve. A folytonosságnak élő példája a mag növése és gyümölcsözése. A földbe vetett mag a meleg és nedv hatása által élesztve csirázik, ezen csirából a növény bontakozik; melly bimbót, virágot, gyümölcsöt és magot terem, miből ismét új növény

fejlík. — A folytonosság törvénye nem csak a növényeket és állatokat, hanem a természetnek minden országait köti össze. A nemek és fajok egymásból folynak és köz-nemek által egyesülnek: így például a czethal az emlős állatokat és halakat, a habarcz — polyp — az állatnak és növénynek országát köti össze. Sőt ezen folytonosságot a szellemi világ is szemlélteti. Bizonyos, hogy nagy tudományra és erényre csak fáradhatlan iparral juthatni. A szellemi tehetségek csak lassankint fejlődnek. Innét mondjuk: senki sem tüstént tudós, gonosz.

Némellyek e törvényből a közvetítést származtatják, tudnillik: „ellenkező dolgok, események, állapotok közdolgok által egyeztetnek meg“ E közvetítésnek élő példája a délej — magnes —, melyben az ellensarkokat t. i. a vonzó és üző erőt valami különbözetlen pont — punctum indifferentiae — köti össze. Hasonlóan az emeltyűben az erő és suly közvetítő támpont — hypomoclium — által vannak összekötve. Tagadhatlan az, hogy e közvetítésre számos sok példát hozhatni föl; igaz az is, hogy a természetben minden eredet és enyészet az ellenkező erőknek küzdésén szóval az ellenkezésen alapul. Azonban be nem bizonyult mind eddig, hogy e közvetítésnek minden egyes esetben és minden egyes lényre nézve helye legyen. Melly közvetítés áll az ember és barom, a végtelen és véges lény között?

111. TAKARÉKOSSÁG.

A takarékoság — parsimonia — törvényét így adják elő: „a természetben nincs semmi fölösleges,“ vagyis „a természetnek az a szerkezete, miszerint minden okozat okához van mérve.“ E törvény a folytonosság elvéből foly; mert ha a természetben nincs való ugrás, úgy sem az okban, sem az okozatban nem lehet

fölösleges: az okbani fölöslegesnek nem volna okozatja, az okozatinak nem volna oka, ez pedig való szökélés volna.

Ha a tapasztalati tényekre figyelmezzünk, e törvény valóságát észreveszszük, a mint azt az égi testek mozgása, mit egyedül a vonzó és üző erő eszközöl, tanasít. — A takarékoszággal nem ellenkezik, hogy az élőfának virágai lehullanak a nélkül, hogy gyümölcsöznenek; hogy földünkön homoksivatagok minden termés nélkül hevernek; hogy a földszinnek nagyobb részét a tenger borítja, stb. Elménk igen korlátolt és tapasztalásunk szűk körü, minélfogva sok eseménynek okát és célját át nem látjuk.

112. FENTARTÁS.

A fentartás törvényét ekkép fejezik ki: „a természetben nincs való megsemmisülés“, azaz semmi állomány, semmi töserő, semmi elem nem enyészik el egészen. E törvény a folytonosságból ered: ugyanis az állománynak és töserőnek enyészete való ugrás volna, mint-hogy az okok és okozatok láncza szétoszlanék. Ide járul azon tapasztalás, hogy a testek enyészete nem egyéb, mint azoknak elemeikrei szétosztatása, melyekből ismét új test alakul. Amannak enyészete tehát ennek eredete.

E törvényből foly, hogy a testeknek anyaga mindenkor egymennyiségű, nem fogyható tehát, sem nem szaporodható, mert az anyag a testek állományához tartozik, és ennélfogva mennyiségre nézve állandó és változatlan.

Vannak, kik az előszámlált törvényekhez az állandóságnak, különféleségnek és egységnek törvényeit sorolják. Az állandóság abban feneklik, hogy a természet erői szabott törvényeiktől el nem állhatnak, mit a kény-

telen oknak fogalmából érthetni. — A különféleség és egység a természet életműségével szorosan van összefűzve úgy, hogy azt többség és egység nélkül nem is gondolhatni.

113. ÁLTALÁNOS KÉNYTELENSÉG.

A természet törvényeihez még ezen nemleges törvényeket számítják: „a természetben általános kénytelenség és vak eset nem uralkodik.“

Az általános kénytelenség avvagy végzet — fatum — föltétlen szükségesség, melly minden szándék és kitűzött cél nélkül működik, s minek az ember élete kérlelhetlenül van alá vetve. E kénytelenségrőli vélemény részint az okságnak helytelen értéséből és a czélszerűség el nem ismeréséből, részint az önmaga vétkét külső oknak tulajdonító rosz akaratból eredt. S minthogy illyenmü emberek különféle kutforrást nyomoztak, miből e kérlelhetlen végzetet származtathassák, több nemeit gondolták ki. Így ezen végzetet: 1) a chaldaeusok az égi testek forgásából, 2) az atomisták a parányi elemeknek kénytelen mozgásából, 3) a stoicusok az Istennek akaratjából, melly az észnek változatlan törvényei, jelesen az okok és okozatok változatlan rende szerint igazgat, 4) a mohamedánusok az Istennek változatlan határozatából, 5) Spinoza az Istennek változatlan természetéből, melly szerinte a világ természetével egy és ugyanaz, származtatták.

Minthogy a természetben minden változás és esemény külső októl mint föltétlől függ: ennélfogva minden világi esemény valóban föltétes, tehát csak föltétesen szükséges. Nincs a világi eseményeknek föltétlen sora. Szükséges ugyan, hogy minden okozatnak oka legyen és okból rokon okozat folyjon, de ezt nem mondhatni vak végzetnek, hanem bölcs észtörvénynek. Továbbá a vi-

lágón czélszerűség uralkodik; hogy pedig az ember szándékosan azaz kitűzött czélok szerint cselekszik, az tagadhatlan: nem állíthatni tehát általán a természetben vak szükségességet. A világnak állandó rendét és törvényszerűségét nem nevezhetni vak végzetnek, mivel e rend czélszerű, a vak kénytelenség pedig czélnélküli és szándéktalan. Ebből kiviláglik, hogy tekintve általán a természetet nincs vak végzet, sőt abban természeti kénytelenség, és szándékos cselekvés azaz szabadság együtt uralkodnak.

114. VAK ESET.

Vak esetnek — *coecus casus* — azon eseményt mondják, minek nincs való létoka. Ettől a pusztá véletlen — *fortuitum*, *Ungefähr* — abban különbözik, hogy ennek van ugyan létoka, de minden cél és szándék nélkül működik. Illynemű véletlen a világnak az atomok összeütközéséből származása.

Hogy nincs a természetben vak eset, az okság elvéből következik. Ha minden változásnak szükségkép van létoka, úgy nincs esemény, minek szülő oka nem volna, nincs tehát pusztá eset. Hogy sok történik, minek okát át nem látjuk, tagadhatlan; de abból nem következik, hogy valóban ok nélkül áll. — A pusztá véletlent a világi czélszerűség és rend hazudtolja, melly oly szembetünő a világon, hogy azt csak elfogult elme képes tagadni. Továbbá azt szellemi életünk, intézkedésünk, művészeti, tudományos haladásunk, gazdasági iparunk, minden újításunk ellenállhatlanul czáfolják, melyek kitűzött czélok, jól irányzott eszközök nélkül nem is gondolhatók. — Hogy sok történik véletlenül reánk nézve azaz szándékunk ellen és a nélkül, igaz; de abból okszerűleg nem következtethetni, hogy valóban van czélnélküli esemény azaz merő véletlen. A természet erői

önkénytelenül követik ugyan törvényeiket, de ezt nem mondhatni véletlennek, hanem okságnak vagyis természeti szükségességnek.

Mi végre jó és bal sorsunkat illeti: ezt is többnyire a vak esetnek tulajdonítják, mivel az emberi elme nem mindenkor képes a szerencsénket előmozdító és gátló okokat megismerni. A vak szerencse az isteni gondviseléssel ellenkezik. (Erről a harmadik szakaszban)

III. CZIKK.

É L E T M Ű S É G.

115.

Az életműség magasabb polczon áll a természetnek pusztá erőműségénél — mechanismus —. A világ nem csak erőnyi, hanem való életműves egész. Mi legyen az életműségnek első eredete és fejlődése, azt mély homály borítja és hiába fáradozik a szemlélődő ész napfényre hozni. Elég tudnunk, hogy az élettelenek az életműveseknek anyagul szolgálnak, s hogy az életművesek sorában fokozat létezik.

Az egyedi életnek e földön három nemét különböztetjük meg. Első a tenyésző, életműves élet, vagyis a növények élete; második az érzéki vagyis az állatok élete; harmadik az emberi azaz szellemi élet. Az alsó fok a felsőbbnek alapul szolgál, miért is a felsőbb élet az alsóbbat magában foglalja.

Az életműség sajátosságát e következőkből érthetni. Életműves testben, minő a növény és állat, az egész és részek úgy függnek egymástól, hogy mindenik rész nem csak a többiek végett, hanem azoknak eszközlése által is létezik: mindegyik tehát cél és eszköz, ok és okozat

egszersmind. Példa az élőfa, minek gyökereit és leveleit az egész hozza létre: de ezek a földből és levegőből tápot szíván, viszont az egésznek fentartására működnek annyira, hogy a gyökereitől és leveleitől megosztott fának el kell vesznie. Az életműves tehát az erőműves test, minő az óra, sajtó, sokkal fölülmulja. Noha illy erőműben a részek, például órában a kerék, láncz, az egész végett állanak, mindazáltal nem képezi önmagát, nem tartja fen egyediségét és nemét. — Az életműves test az életteltől, minő a kő, ércz, abban különbözik, hogy illy életművesben az alak a lényeges dolog és főszerepet játszik. Tekintsünk szét a növények országán: milly csekély némelly virágnak anyagi tömege, s milly művészileg szerkezett alakja! Ellenben minő tetemes, de egyszerű alkatásu a kőszikla! Az életerő tehát fölsőbb polczon áll és hatalmasabb a mozgó és vegytani erőknél.

116. A NÖVÉNYEK ÉLETE.

A növény úgy van alkatva, hogy egyediségét és nemét föntarthatja. E képző erőt életerőnek nevezzük. Működése abban áll, hogy külső anyagot tápszerűen azt áthasonítja — assimilat — és alakítja, melly alakítás által az anyagi vegyületen és tömegén győz. — A növény mint korlátolt test működéseiben szükségkép a kütestek befolyásától függ. E külső függésre nézve a növény izgékonyssággal — Erregbarkeit, irritabilitas — azaz fogékonyssággal bír a külső behatást befogadni és arra ismét visszahatni. A külizgatás az életerőt munkásságra indítja, minek következtében a növény a földből és levegőből tápot szí, s így magát alakítja és föntartja. Minthogy a növény önkényű mozgás nélkül szűkölködik: képzésében és táplálásában egy helyre olly igen szorítkozik, hogy egyszólván a földhez ragad, ott gyökerezik és gyökere által életének fentartását eszközli.

A növények sorában életműsége nézve fokozat van: főhelyet az élőfa foglal.

117. AZ ÁLLATOK ÉLETE.

A növény az állattól abban különbözik, hogy az állat érzéssel és önkényű mozgással van ellátva, minek következtében képes helyét változtatni.

Az állat érzésre és mozgásra alkalmas műszerekkel bir. Az érzésnek műszerei az idegek, az önkényű mozgásnak az idegek és izmok. — Az állatnak minden ismerete az érzéki észrehevésre t. i. a szemlélet és érzetre szorítkozik: mind ezen szerzett észrehevéseket az oktan állat is visszaidézi és társasítja. Van tehát az állatnak emlékezte és képzelme; de ezen tehetségek csak érzékiek és önkénytelenül működnek. Az oktan állatokban a gondoló tehetség, mely szabad munkásságot fejez ki, hiányzik; miért azokban önkintes jelölő tehetséget vagyis élő beszédet hiában keresünk. Hogy nincs a baromban ész, hanem pusztá érzék, már abból is következtethetni, hogy semmi újat nem képes föltálalni, nem tervezni, nem tökélyesíteni ismeretét. — Önkényű mozgásában az oktan állat érzéki érzeteit és ösztöneit vakon követi. (Mind ezt a lélektan bővebben fejtegeti és a természetirat élő példákban szemlélteti)

Az állatok sorában is fokozat áll életműsége nézve, úgy hogy némelyek alakra nézve a növényekhez hasonlítanak, mások az emberhez közelítenek, de attól nemből különböznek.

118. AZ EMBER ÉLETE.

Az ember nem annyira életműsége, mintsem szellemi élete által különbözik minden oktan állattól. Szellemi életét az ész és szabad akarat alapítja. E sajátággon kívül az emberi léleknek tulajdonai: 1) a szellemiség, miszerint nem csak az anyagi erőktől különböző —

anyagtalan —, hanem való érzékfölötti lény, mit abból érthetni, mivel az érzékfölöttire, az igazra, szépre és erkölcsi jóra törekszik, és tehetségei vég nélkül tökélyesülhetők; 2) a halhatatlanság (miről az istentanban fogunk értekezni). Az emberi lélek különböztetőleg a pusztán érző vagyis állati lélektől szellemnek nevezetik.

Hogy lelkünk a testtel szoros közösülésben áll, a lélektanból tudjuk. De mi legyen e közösülésnek alapja, elménk előtt mély titok. A bölcészek annak fejtegetésére föltevésekhez folyamodtak. 1. Aristoteles a testi és lelki összeköttetést az ugynevezett physical behatás — influxus physicus — által alapította, miszerint a test és lélek egymásban kölcsönösen változást okoznak. 2. Descartes szerint e két teljesen különböző, sőt ellenkező állomány nem hathat egymásra gépíleg; a lélek a testi mozgásnak csak irányt képes kijelölni, a többiben az Istennek közvetlen közbejárására szorul — assistentia divina —. E nézetet Geulinx és Malebranche (Malbransch) világosan értelmezte az alkalmi okok föltevése által — *causarum occasionalium* —, miszerint az Isten a lelki állapotok alkalmával testi változásokat és ezeknek alkalmával lelkieket hoz létre. 3. Leibnitz véleménye szerint az Isten már eleve olly öszhangzást állapított, minélfogva a test és lélek működéseikben megegyeznek — *harmonia praestabilita* —. 4. Kant e rejtélyt azon tanítmánya által akarta megoldani, miszerint a tér és idő, a külső és belső nem az állományokra, hanem azoknak érzéki jeleneteire vonatkozik, miért is a belső érzéknek tárgya vagyis a lélek és a külsőé avvagy a test egyedül mint érzéki jelenetek olly különeműek. Elvonva e jele- netektől, a test és lélek között rokonság és így közösülés szépen megfér.

A lélektanból csak annyit mondhatunk: hogy a lélek képzeeteivel az érzeteket és vágyakat, ezekkel az ön-

kényü mozgásokat igazgatja: mind ezeknek közbejárásával pedig az életműségen uralkodik. De viszont a testi életműség alapja az érzéki életnek, melyből ismét szellemi életünk fejlődik.

III. SZAKASZ.

I S T E N T A N .

119.

A tiszta észnek legfönségesb eszméje a szükséglettü, végtelen, örökkévaló, föltétlen okság azaz Isten, ki létének okát önmagában, tudniillik legtökélyesb lényegében foglalja, ki minden véges és föltétes létezőnek végső létoka.

Az Isten ismeretére vonatkozólag két tulságos vélemény áll szemközt: az egyik az Isten felől teljes ismeretet tulajdonit az emberi észnek; a másik minden ismeretet tőle megtagad. Igaz, hogy a véges emberi ész nem képes a végtelent teljesen érteni; de való az is, hogy mihelyt az emberben a tiszta ész fejlődik, azonnal észreveszi azon viszonyt és különbséget, mely a véges és végtelen, a mulandó és örökkévaló közt áll. Ide járul szellemi életünk, minélfogva a szellem az anyagon uralkodik, miből azon észszerű elismerésre jut, hogy az anyagi világ némi főszellemnek hatalma alatt áll. E szellem az Isten, ki mindentudó észszel és mindenható akarral a világot létesítette és szüntelen igazgatja. Ezen eszme valóban a legfölsőbb lényt tárgyazza: és különbözik a gondolati főnemtől, tudniillik a „lény“ vagy „lét“ elvont fogalmától. Ugyanis a fogalmak osztályozásában a fogalom „lény“ a főnemet képezi, mi alatt minden gondolhatót értünk. Így tehát a „lény“ fogalma alatt az Isten is, de csak gondolatink rendezésénél fogva áll. Ha a dolgot valóságában vesszük, úgy az Isten egyetlen,

kinek nincs való neme, sőt minden véges létezőtől lényegesen különbözik.

E tant akkint rendezzük: hogy először az Isten létéről, azután tökéleyeiről, végre a világnak Istentől függéséről értekezendünk.

I. FEJEZET.

A Z I S T E N L É T E.

120.

Az Isten eszméjének kutforrása a tiszta ész, mit e következőkből érthetni. Bizonyos, hogy az ember a végtelent a végestől, az örökkévalót a mulandótól, a szükséglétűt az esetékesen létezőtől megkülönbözteti. E különböztetés szükségkép föltétezi a végtelennek, örökkévalónak és szükséglétűnek észrevevését. De ezen észrevevés nem az érzéknek működése, mivel ez csak végest és változót fog föl; nem a képzelemé, mivel ez a már észrevett tárgyakból szerkeszti képeit és tartalomra nézve semmi újat nem képes teremteni; nem az értelemé, mivel ez is a már észrevett tárgyakat csak fejtegeti és rendezi, tehát a tapasztalás körére szorítkozik. Ennélfogva a végtelen, örökkévaló és szükséglétű avagy az Isten a tiszta észnek tárgya, melly az érzékfölöttire, a szellemire emelkedik.

Állításunkat nem gyengítik ezen ellenvetések: 1) hogy a végtelen és véges, a szükséglétű és esetékes közti különbség pusztán alaki, gondolati, elvont, 2) hogy ha az ész a végtelent és örökkévalót közvetlenül venné észre, azon eszme a vad embereknél nem hiányzanék. Az elsőre így válaszolunk: azon különbség magában véve ugyan gondolati és értelmi, de szükségkép föltétezi ama

szükséglétű és végtelen lénynek észrevezését. Ha már ezen észrevezést az éssen kívül semmi más tehetsége az elmének nem eszközli, méltán az észnek tulajdonítjuk. A másodikra: az ész kifejlésének szükséges eszköze és kel-
léke a nevelés, melly ha a vad embereknél hiányzik, a kifejlett észnek s így az Istent tárgyazó tiszta eszmének is kell hiányzania.

Az idézett eszmének valóságát szellemi életünk biztosítja. Tagadhatlan, hogy a szellem czélszerűen működik, melly czélszerűség az anyagi vegyületen és testi erőkön uralkodik. Ha személyiségünket elfogulatlanul vizsgáljuk, azon észszerű elismerésre jutunk, hogy az eszme az alakon, ez az anyagon győz, s így az anyagi világ a szellemet, az észet uralja. Ha ez áll, miről nem csak öntudatunk kétségkiyül értesít, hanem mit tudományos haladásunk, művészeti és gazdasági iparunk, sőt erkölcsi életünk is igazol: úgy a világnak czélszerű alkata jele annak, hogy valóban létezik Isten, ki mindentudó észszel és mindenható akarattal a világot igazgatja. Az Isten létének valóságát tehát szellemi életünk biztosítja.

121.

A bölcsesek az Istent tárgyazó eszmének eredetéről vitatkoznak. Elmellőzve az istentagadókat — athei —, kik ezen eszmének valóságát tagadják és azt pusztán a nevelésből származtatják: azok, kik az Istent valóban elismerik — theistae — két felekezetre szakadnak. Vannak, kik azt állítják, hogy az ember önmagára hagyatva és önerejével nem képes az Isten létét megismerni, s hogy ezen eszmének birtokába egyedül isteni kijelentés — revelatio — által jutott. Állításuk szerint az Isten kijelentvén magát némelly embereknek, ő maga oktatást adott, miből az ugynevezett hagyományos azaz tényle-

ges vallás — religio positiva — származott. Igaz, hogy az emberi ész az Istenről mit sem tudna, ha ez magát valamiképen ki nem jelentené és az embereknek utat és módot nem közlene ezen ismeretre juthatni; de mintbogy ész is adott, melly arra van hivatva, hogy a valót és létezőt, nevezetesen az érzékfölöttit és szellemit ismerje meg, ezt képessé is tette a fölény eszméjére önerejével is emelkedni és annak léte fölől meggyőződni. Ide járul, hogy az érzékfölöttinek s így az Istennek előleges ismerete nélkül az isteni kijelentést nem is érthetni. Noha tehát a hagyományos vallást elismerjük: mégis az észnek tehetséget tulajdonítunk az Isten létét természetileg is megismerni. (Lichtenfels, Psych. 51-dik lapj.)

Azon felekezetűek, kik az embert képesnek tartják önszével is az Isten létét megismerni, ezen megismerésnek kutforrása felől egymástól eltérő véleményűek. Némellyek közvetlen értelmi szemlélést — intellectualis intuitio — állítanak föl, miszerint a végtelen létet ugyszólván látjuk. Mi is azt állítjuk, hogy az ész az érzékfölöttit nem pusztán sejdíti és egyedül gondolja, hanem igazán észreveszi; de ezen észrevevést nem kell szemlélésnek nevezni, melly egyedül az érzéknek tulajdona, mert az érzékfölötti, az Isten nem tárgya az érzéknek. Mások vallási érzelemre hivatkoznak, melly az Isten léte felől közvetlenül minden elmélkedés nélkül tudósít. De ismereteink forrása nem a kedély, hanem az elme; a vallási érzet azonfölül az Isten eszméjét már föltétezi, mivel abból származik. Vannak, kik velünk született eszméket védenek és az Isten eszméjét is oly öröklött eszmének — idea innata — tartják. Azonban a velünk született eszmék felőli vélemény az ész és tapasztalás előtt nem igazolható, mit ismerő tehetségünk birálatából már érthetni. (Erről bővebben a rendszereknél) A többiek abban egyeznek

meg, hogy a létezőkből az Isten létét okoskodás által bebizonyíthatni. De ezen bizonyítás a szükséglétű és végtelen okságnak eszméjét már föltételezi, és ennek valóságát csak támogatja s biztosítja. Vizsgáljuk e bizonyítást részletesen.

122.

A bölcsesek két uton indulnak az Isten létét bizonyítani, tudniillik elő és visszamenő uton. Kik az előmenő utat választják, a legtökélyeseb lénynek öröklött eszméjéből vesznek bizonyítást, miből fejtegetés által való és szükséglétét hozzák le. Ezt lénytani bizonyításnak — argumentum ontologicum — nevezik. Mások visszamenő uton a létezőkből az Isten létét következtetik. És mint-hogy a létezők közül már ezt, már amaszt vesznek különös tekintetbe, különnevezetű bizonyításokat állítanak föl. Legnevezeteseb: 1) a világtani — cosmologicum — a világnak véges és föltétes létéből, 2) a természettani — physicotheologicum —, a természetnek czélszerű alkatasából, 3) az erkölcstani — morale —, az embernek erkölcsi életéből vett bizonyítás.

123.

Anselm a canterbury érsek így okoskodott. Isten alatt azon lényt értjük, mellynél nagyobb és tökéletesbet nem is gondolhatni. Ezen lény nem pusztá gondolati, mert valóban létezőnek is gondolhatni, a valóban létező pedig tökéletesb a merő gondolatinál. Sőt szükséglétűnek kell gondolnunk, mert mint olyan lény tökéletesb annál, minek nemléte gondolható. A legtökélyeseb lény tehát valóban és szükségkép létezik. — Descartes e bizonyítást ekkép adta elő. A legtökélyeseb lénynak eszméje öröklött; de ennek lényeges tulajdonsága a való és szükséglét, mert a többi lények eszméiben a lét csak esetékes és föl-

tétes tulajdonság; a legtökélyesb lény tehát valóban és szükségkép létezik. — Leibnitznek azon észrevételére, hogy a legtökélyesb lény csak úgy létezik, ha lehetséges: Wolf e lehetőséget így törekedett bebizonyítani. A legtökélyesb lény merő valóságokkal — realitates — bir; de a hol nincs egyéb a tiszta valóságnál, ott nincs fogyatkozás, nincs tagadás, a hol nincs tagadás, nincs ellenkezés, az illy lény pedig lehetséges.

A lénytani bizonyítás gyenge oldala abban áll, hogy velünk született eszméből indul ki, minek valósága igazolásra szorul. Továbbá e bizonyításból csak az következik, hogy e két eszme a „legtökélyesb valóság“ és „szükséglét“ olly szoros összeköttetésben áll, minél fogva a legtökélyesb lény szükséglétű is. Vagy más szavakkal: ezen okoskodás csak annyit bizonyít, hogy ha a legtökélyesb lény létezik, az minden való tulajdonsággal és így a szükségléttel is bir. De hogy valóban létezik, azt meg nem mutatja.

124.

Az ugynevezett világtani bizonyítás a világ véges és föltétes létéből indul ki. Ebből így okoskodik, ha véges és föltétes lények léteznek, a végtelen és szükséglétű lénynek is kell léteznie, mert ez minden véges és föltétes létezőnek végső létoka (94-dik szám alatt). De a véges és föltétes lények valóban léteznek; következésképpen a végtelen és szükséglétű lény azaz Isten valóban létezik. E bizonyításnak szerzője Leibnitz.

A világtani bizonyításnak érvényessége abban áll, hogy valóban végtelent és szükséglétűt állít. De ez bizonyításra nem szorul, mivel azt már azon ellentét és viszony, melly a végtelen és véges, az esetékes és szükséges közt áll, mutatja. Továbbá e bizonyításból nem tudhatni, azon végtelen és szükséglétű lény élő-e, vagy

élettelen; bir-e személyiséggel, szellemi és erkölcsi természettel. Ennélfogva e bizonyításhoz más egyébnek is kell járulnia, mi a végtelen és szükséglettű valónak szellemiségét igazolja.

125.

A természettani bizonyítást így adják elő. A világ nem egyedül erőműves, hanem való életműves egész, minek részei közt olly szoros közösülés létezik, hogy mindegyik rész ok és okozat, cél és eszköz egyszersmind. Ezen életműséggel szoros viszonyban áll a világ czélszerű alkatása, rende, törvényessége. Már a hol czélszerűség, rend és törvényszerűség uralkodik, ott eszes vagyis szellemi lénynak kell léteznie, melly egyedül képes czélt gondolni, rendet és törvényt szabni. A természet czélszerűsége, rende és törvényszerűsége tehát főszellemre mutat.

Már a régiek éltek e bizonyítással, nevezetesen Anaxagoras, Socrates, Platon, Aristoteles, Cicero, Galenus, szent Ágoston. A világ czélszerűségét az újabb természettudósok és csillagászok őszintén vallják, jelesen: Copernik, Kepler, Newton (*philosophiae naturalis principia mathematica, scholium generale*), Euler, Leibnitz és a többiek. — Szellemi életünkből különmemű bizonyítást Zeno a Stoa alapítója huzott. Újabb korban Garve szellemi természetünkből, mint tagadhatlan tényből, az Isten létét ismertette meg.

Azonban e bizonyításból csak az következik, hogy az Isten a világnak bölcs alkotója, nem pedig mindenható teremője vagyis az anyagnak létrehozója. Ennélfogva e bizonyításba a föltétlen és szükséglettű okságra kell hivatkozni, miből aztán okszerűen foly, hogy a világ alkotója minden véges és föltétes létezőnek végső létoka azaz való teremő.

Az előadott elméleti bizonyításokkal — theoretica — meg nem elégedvén Kant, gyakorlati — practicum — bizonyításhoz folyamodott, mit erkölcsi életünkől vett — argumentum morale —, de eredményét csak erkölcsi hitnek nevezte. Véleménye szerint az elméleti azaz szemlélődő ész az általánosnak eszméjére emelkedik ugyan, de valóságát nem biztosítja. E hiányt a gyakorlati ész egészíti ki, minek erkölcsi törvénye az érzékfötötti lény eszméjével oly szoros összeköttetésben áll, hogy ennek léte nélkül amannak érvényességét el nem ismerhetjük. Kant így okoskodott. A gyakorlati ész általános parancs által azon köteleességet szabja, hogy az erkölcsiség és boldogság öszhangzásában álló legfőbb jóra törekedjünk. Eből következik: először, hogy ama legfőbb jó valóban lehetséges, másodszor, minthogy ezen öszhangzást sem az ember maga, sem a természet nem eszközölheti, oly lénynak kell léteznie, mellynek hatalma alatt a természet áll, és azt úgy intézi, hogy a legfőbb jó létrejöhessen. Már e lénynak szelleminek, sőt erkölcsinek kell lenni, hogy képes legyen az erkölcsiség eszméi szerint rendelkezni. Illy lény pedig, melly a természetnek mindenható ura, melly legbölcsebb, szent és igazságos, az Isten: ennek létét tehát el kell ismernünk. Az Isten létét a gyakorlati ész követeli — Postulat der praktischen Vernunft.

Kant elfogulva hiszi, hogy e bizonyítás akkor is érvényes, ha az Isten eszméje elméletileg véve pusztá föltevés, szabályozó fogalom. Ha az Isten elméletileg pusztá eszmény, olyan gyakorlatilag is. E bizonyításnak fényoldala abban áll, hogy az Istent mint az emberi nemnek erkölcsi törvényhozóját és bíróját állítja elő. De erre szükséges azon elismerés, hogy a szükséglettü, örökké-

való és föltétlen okság valóban létezik. Ennélfogva ezen erkölcstani bizonyítást az elméletiekkel össze kell kötni, hogy kellő elismerést nyerjen.

127.

Az előadott bizonyítások az Istent tárgyazó eszmének valóságát támogatják. Mindegyik elkülönözve egyoldalú és elégtelen, mivel a főlényt csak egy szempontból tekinti, de mindössze kiegészítik egymást, és a mennyire lehetséges, elegendő biztosítékul szolgálnak. A lénytani bizonyítás azon szoros összeköttetést tünteti ki, mely a legtökélyesb és szükségletű való közt áll. A véges és föltétes létezők nyilván mutatnak végtelen és szükségletű valóra, mely azoknak létoka. A világi czélszerűség, főleg a szellem uralkodása azt igazolja, hogy mindentudó és mindenható szellem uralkodik. Életünk erkölcsisége azon elismerést szüli, hogy azon szellem erkölcsi lény. Azonban mind e mellett ismeretünk e tárgyban vallási hit marad, és nem emelkedhetik szoros értelmű tudatra mivel az Isten érzékfölötti lény, minél értelmi belátásunk hiányzik (16-dik szám alatt).

128.

A történet tanúsága szerint minden kifejlett eszű nép mindenkor főlényben hitt, mit Istennek nevezünk. Már ó kornak népei elismerték az Istent: ennek igazolásul szolgálnak az Istent és tulajdonságait jelölő nevek, melyek minden régi nyelven fordulnak elő, az isteni tiszteletre vonatkozó törvények, ünnepek, áldozatok, mikről a régiség emlékei nyilván szólnak. A zsidó népről ez ügyben nincs kétség: a többi népek tanúi a legrégibb történetírók. Ide járulnak a legjelesb bölcsészek, kik az Isten létét nem csak elismerték, hanem védokokkal is megerősítették, nevezetesen Thales, Diogenes Läärtius

tudósítása szerint, Pythagoras, Anaxagoras, kikről Platon és Aristoteles szólnak, végre e most nevezett két férfi.

Az Isten léte felőli meggyőződés a tiszta észnek, a természetnek szava, mivel egyetemes és állandó olly annyira, hogy kezdetének semmi nyomát nem lelhetni, miért is azt az emberi nemmel egykorunak méltán tartjuk.

129.

Igen kis számuak azok, kik nem hallgatván a józan ész szavára, az Isten létét kétségbe hozni, vagy tagadni merészelték. A történet nevöket nem méltánylással, hanem örök gyalázatul jegyezte föl. Nyilvános isten-tagadók voltak: Protagoras, Diagoras, Theodoros, újabb időben Vanini és a francia forradalom szörnyei, kiket az emberi nemnek közitélete méltán kárhoztat.

Mit ezen istentelenek mentségökre fölhoznak, igen alaptalan. Nagyobbrészt a nevelőket, papokat, fejedelmeket és költészeket vádolják, hogy haszonvágyból a vallás igáját a népek nyakára vetették. De ezen vád igaztalan. Nem tagadjuk, hogy némelly törvényhozók törvényeik megszentelésére az istenekre hivatkoztak: így tudjuk, Zoroaster Vesta istennőnek, Minois a crétai Jupiternek, Lycurgus Apollónak, Numa Egeria istennőnek nevében hirdette törvényeit. Azonban illy hivatkozás helytelen lett volna, ha előtte már a népek a fölénynek létéről meg nem győződtek. A vallás továbbá soha sem nyert volna közelismerést, hacsak az embernek szellemi természetében nem gyökereznék. — Némellyek azt vetik szemünkre, hogy a vallási hitet a természettudományok hiánya szülte: holott tudjuk, hogy a legjelesb természet-tudósok az Isten létét nyilván és őszintén vallották, sőt e tanitmányuk igazolására a természet czélszerűségére hivatkoztak.

Az istentagadás káros eredményeinél fogva is helytelen. Ha nincs Isten, úgy a világon vagy kénytelen végzet, vagy pusztá véletlen uralkodik; de mind a kettőt szándékos elhatározásunk, műiparunk, tudományos haladásunk, szóval szellemi életünk ellenállhatlanul czáfolja. — Ha nincs Isten, úgy a földi jólét, kéj és önhaszon az ember legfőbb czélja, mit az ember semmi egyéb czélért nem tartozik föláldozni. Ha ez áll, úgy az erkölcsi jónak eszméje merő agyrem, a feleink iránti szeretet, igazságszolgáltatás, nemes áldozat tulság és vakbuzgalom; mert ez esetben észszerű jogunk, sőt kötelességünk volna mind azt cselekedni, mi személyünk érdekét és hasznát előmozdítja. Védelmül azt állítják az istentagadók, hogy Isten és vallás nélkül is fönáll a jogosság és erkölcsiség, mivel, azt mondják, a törvények szentségét a közjó, a böcsületérzés, a nép szerződése, a kormányi hatalom alapítják és védik. De tagadhatlan az, hogy az elősorolt indító okok csak némi embereket és némi esetekben birnak önhaszonról lemondásra buzdítani; hogy tehát vallás nélkül az ország alapjai, tudniillik az igazságszolgáltatás és hitel ingó lábon állanak.

Záradécul vizsgáljuk az istentelenség okait. Ha a vallástalanságot mélyebben kutatjuk, azon eredményre jövünk, miszerint az istentelenség szerző okai részint az értelem fonáksága, részint az akarat gonoszsága. A mi az értelmet illeti: vannak, kik minden ismeretben szemebetünő bizonyosságot követelnek; minthogy tehát az Isten létét érzéssel nem szemlélhetni, hanem csak észszel foghatni föl, azt vagy kétségbe hozzák, vagy határozottan tagadják. Mások egyedül anyagi és érzéki tárgyakkal foglalkodván, azon tulságos véleménybe esnek, hogy anyag és erő minden, s egyedül az érzéki világ bir valósággal. Ha illy emberek öntudatunk adataira figyelmezz-

nének, elismernők, hogy a szellemi élet szintugy, mint az érzeki való és igaz. A szellemit, az érzékfölöttit az észnek eszméi tárgyazzák, ezek pedig személyiségünkön alapszanak, ennél fogva olly bizonyosak, mint az érzeki képzetek. Hogy Istenről ismeretünknel a szembetűnés hiányzik, annak egyszerű oka az, hogy ezen érzékfölötti tárgy nem személyünkben, mint az önállóság, okság, hanem rajta kívül foglaltatik. — Az istentelenség főoka az akarat gonoszsága. Minthogy a vallás a szenvedélyeket fékezi, a gonosz lelketű ember álokokat daczosan állit, mellyekkel a vallást alapjaiban megrendíteni törekszik.

II. FEJEZET.

AZ ISTEN TÖKÉLYEI.

130.

Az Isten eszméjében tulajdonságai foglaltatnak, miket értelmünk fejtegetni és kellő elismerésre hozni törekszik. De ezen fejtegetésben óvakodnunk kell a gondolatit a valóval fölcserélni. Gondolatunkban az isteni tökélyek ugyanannyi egyes jegyeket képeznek, miket az Isten eszméje mint valamelly fogalom magában foglal. De valóságban e tökélyek az Isten lététől és egymástól nem különböznek: mindenik az isteni létnek és életnek csak külön iránya, vagyis az Istennek ugyszólván létezőmódja; mindegyik a többiekben foglaltatik, és csak ez által az, a mi, tudniillik a mit tárgyaz. Ebből érthetni, hogy ezen tulajdonságok egymással valóban nem ellenkeezhetnek. — Továbbá minthogy az Isten szükségkép az, a mi, ennél fogva minden tulajdonsága lényeges. Miért is az Isten lényege tökélyeitől s így lététől nem különbözik.

131.

Noha véges elménk nem képes a végtelent teljesen fölfogni: mindazáltal oly móddal birunk, miszerint némi ismeretére juthatunk. Ennek eszközlője a tiszta ész, mely az anyagi és szellemi világ közti ellentét által az isteni tökélyek ismeretére vezet. — A hittudósok három utat jelölnek, melyeken az isteni tökélyekhez közelíthetni. Először a világ létéből azt következtetjük, hogy az Isten mind azon tökélyekkel bir, mikben teremtményeit részesítette — *via causalitatis* —; másodszor hogy ő ment mind azon fogyatkozásoktól, melyek a véges létezőkhez ragadnak — *via negationis* —; harmadszor hogy a lények tulajdonságait a tökélynek legnagyobb fokán birja — *via eminentiae* —.

Az isteni tökélyeket közönségesen két nemre osztják: némelyek közvetlenül létére, mások életére vonatkoznak. Létére nézve az Isten föltétlen, végtelen, mindeüttlétű, örökkévaló, változatlan, részetlen és egyedüli. Életére nézve mindentudó, szabad akaratu, mindenható, szent és boldog, jóságos és igazságos.

I. CZIKK.

AZ ISTEN TÖKÉLYEI LÉTÉRE NÉZVE.

132. **FÖLTÉTLEN OKSÁG.**

Az Isten eszméjéből tudjuk, hogy ő a föltétlen okság, ki létének okát önmagában foglalja és minden föltéttes létezőnek végső létoka.

Az Isten a föltétlen okság — *ens a se* —: tehát létére nézve teljesen független, az ő nemléte lehetetlen, tehát szükséglettű; benne nincs semmi nemlét azaz fogyatkozás, tehát végtelen és legtökélyesb lény. Mind ezen eszmék:

független, szükségletű, végtelen és legtökélyesb lény azon egy eszmét, tudniillik a föltétlen okságot jellemzik. Ezen fönséges eszmének ismeretére az ész azon ellentét és viszony által, mit a föltétes és föltétlen, az esetékes és szükséges közt vesz észre, emelkedik.

Míthogy az Isten végtelen és legtökélyesb lény, ennél fogva a létezőnek tökélyeit mind, és ezeket a tökélynek legnagyobb fokán foglalja. Miből érthetni, hogy az Isten olly nagy, hogy annál nagyobbbat nem is gondolhatni. E tulajdonságot mérhetetlenségnek — immensitas — nevezik.

A pantheisták az Istennek végtelenséget tulajdonítanak ugyan, de egyszersmind a világ létét az Istenével azonosítják. Véleményök szerint az Isten a világi lényekben létezik úgy, hogy ez ő általa és ő azok által nyer valóságot, miként az ércz aranyban, ezüstben, vasban, stb. foglaltatik, és azokon kívül nem létezik. De szembe-tűnő, hogy e tulságos állítás a gondolatit a valóval fölcseréli. Az egyetemesnek képze, minő az ércz fogalma, merő elvont, gondolati dolog; a föltétes létezőknek végső létoka pedig való és tárgyilagos. (Erről többet a pantheismusnál)

133. MINDENÜTTLÉT, ÖRÖKLÉT.

Az Isten független és végtelen létéből mindenütt és öröklétét érthetni. A mindenüttlét — omnipraesentia — alatt az Istennek azon nagyságát és tökélyét értjük, minél fogva minden véges lényt nem csak erejével, hanem állományával is áthat, korlátozott térre nem szorítkozik, hanem minden helyen jelen van, sőt a véges létezőkön túl is végtelenül nem oszlatva, hanem állományának teljében terjed. E mindenüttlét az isteni mérhetetlenséggel szoros összefüggésben áll. Ubaghs e mérhetetlenséget és

mindenüttlétet tiszta térnek nevezi. (Theodiceae seu Theologiae naturalis elementa, pag. 250)

Az Isten örökléte nem egyéb, mint végtelen léte és élete, minek sem eleje, sem vége nincsen. E tökélyét a szükségletből könnyen értelmezhetni. — A pantheisták avval vádolnak, hogy az Istent a világtól elkülönözzük és ezen kívül helyezzük. Mi az Istennek olly létet tulajdonítunk, miszerint nem csak a világon kívül, de azon belül is, meg mindenütt jelen van. Az által pedig, hogy őt a világtól elkülönözzük, azt valljuk, hogy nem azonegy a világgal, hanem külön állományu és létű, mindazáltal a létezőt mind állományával áthatja — penetrat —.

134. VÁLTOZATLANSÁG.

Az Isten mindenüttléte és örökkévalósága változatlan, úgy hogy sem létében, sem tulajdonságaiban nincsen a változás és következés törvénye alá vetve. Ugyanis az Isten lényegénél fogva legtökélyesb lény, miben a nemlét azaz fogyatkozás általán lehetetlen: ennél fogva semmi tökélyt el nem veszthet, sem újat nem szerezhet.

Milly helytelen az újabb pantheistáknak, Schelling, Hegel, Krause, azon állítása, hogy az Isten önalapjából — Grund der Existenz — fejlődik, s így a világgal folyvást tökéleyesül, könnyen érthetni. (Az Isten változatlan akaratjáról alább 137 szám.)

135. EGYSZERŰ ÁLLOMÁNY.

Egyszerű azon lény, melly külön álló részekből nem áll, s miben nincs anyagi összetétel. Az Istennek e tulajdonságát végtelen és változatlan létéből érthetni. Ha az Isten külön részekből állana, nem volna igazán végtelen, mivel azok határozott számuak volnának; ha pedig anyagból állana, szinte mint emez a változás törvé-

nyének hódolna. Az Isten tehát nem anyagi, hanem szellemi lény. E szellemi létét a világ czélszerűsége és saját szellemi életünk tünteti ki.

A pantheisták, Spinoza, Schelling, az Istennek anyagi és szellemi természetet tulajdonitnak e következő okokból: 1) hogy az isteni személység s nevezetesen öntudata nem gondolható, ha abban nincs való ellentét, mi által önmagát megkülönbözteti, ha nincs véges erő, melly a végtelent összeszorítja, központosítja, mert az öntudat nem egyéb, mint a lény erőinek és működéseinek központosulása; 2) hogy a testi és lelki közösülés föl nem fogható, ha azoknak alapjai — principia — az általános állományban öröktől fogva közösülésben nem léteznek. A mi az elsőt illeti: az isteni személység és öntudat sokkal fönségesb az emberinél. Már pedig abból, hogy a véges emberi személység és öntudat erői ellentétéhez van kötve, okszerűleg nem következik, hogy az Isten is olly föltétől és korlátozástól függ. Sőt mivel az emberben is a szellem testi hatás által öntudatra soha sem jőne, ha csak eleve és eredetileg az öntudat erejével nem bírna: azt kell állítanunk, hogy az Isten mint föltétlen és legtökélyesb lény tulajdon erejénél és öröktől fogva tiszta öntudatu személy. A második pontra válasszunk az: hogy a testi és lelki közösülés ez ügyben mitsem bizonyít, mivel a véges lény, minő az ember, a való lények sorában külön helyet foglalván, a többi egyedekkel szükséges közösülésben áll, miért is szenvedő és ható tehetséggel, belső erővel és korlátozott külső alakkal bír. Ebből pedig Istenre mitsem illeszthetni.

136. EGYISTENSÉG.

Az Isten egysége, vagy inkább egyedülisége a független és végtelen okságon alapszik; mert ha több illy-nemű lény léteznék, egymást korlátoznák; minek követ-

keztében egyik sem volna független és végtelen. Ebből érthetni, milly helytelen a sokistenség — polytheismus —. E tévedésnek szülő okai e következők voltak. 1. A természet erőinek hiányos és fonák értéséből azon balvélemény keletkezett, hogy az elemek és tőserők, ugymint tűz, víz, (miket a régiek elemeknek tartottak) mindannyi önálló és öröklétű istenségek. Így a görög Zeus (Jupiter) a levegőnek, Pluton a tűznek, Neptun a víznek, Here (Ceres) a földnek istensége volt. 2. A festészek, szobrászok, sőt költészek is némi eszméket, például a szerencsét, győzelmet, a halált, az éjet, hajnalt, személyesítették, miket aztán a köznép érzékfölötti lényeknek, való isteneknek hitt. 3. A népek ősi alapítói, törvényhozói, későbbben a fejedelmek, mint a római császárok, örök emlékül isteni tiszteletet nyertek. 4. A külön ajku népek az Istennek külön nevet adtak és külön szertartással tisztelték. Ezt megtartották a népek akkor is, midőn a háborúnak viszontagságai által egy birodalom alá jutottak, vagy egy nemzetté összeolvadtak. A tudatlan nép könnyen arra a tévedő gondolatra jött, hogy valóban több Isten van, kiknek külön tisztelettel kell hódolni, mi által az istenek száma szaporodott. 5. A természetben nyilván látható ellentét a hideg és meleg, a világosság és sötétség között, továbbá a földi javak és bajok vegyülete azon tulságos véleményt szülte, hogy két ellenkező természetű Isten uralkodik, kik egymás közt szünteleni háborút viselnek, mitől a világ sorsa függ. E kétistenség — dualismus — különféle alakban jelentkezett. (Az ó persák vallásáról a bölcsészet történetében.) Manes, keresztény eretnek a harmadik századból, két egymástól független, öröklétű főlényt állított föl, mellyek közül az egyik minden jónak, a másik minden rosznak szerzője: ezek egymással folyvást küzdenek.

(Hogy a földi bajok az egy Istennek gondviselésével nem ellenkeznek, annak illő helyén fogjuk előadni)

A sokistenség egyáltalában a tiszta erkölcsiséggel meg nem fér. Olly istenek, kik egymástól nemzés által származnak, kik szenvedélyeiknek hódolnak, kik a gyarló emberektől egyedül azt követelik, hogy bókoljanak és véres, néha emberi áldozattal kegyelmet nyerjenek: valóban a tiszta erényt nem csak nem élesztik, sőt el is fojtják. E sokistenségből továbbá a bálványimádás — idololatria — támad: minek aljasságát eléggé mutatja az, hogy néha ferde állatok és fenevadak, sőt faragott képek, kövek, tuskók — fetischismus — isteni tiszteletet nyertek. Milly helytelen volt a régieknél e tisztelet, már abból is kitetszik, hogy bálványaik előtt csusztak, másztak, de ha imájok fogatlan volt, azokat széttörték, vagy eladták.

II. CZIKK.

AZ ISTENNEK ÉLETÉRE VONATKOZÓ TÖKÉLYEL

137. A MINDENTUDÓ ÉSZ.

A mindentudó ész az isteni életnek azon tökélye, miszerint magát és magában a létezőt teljesen ismeri. E tudatnak alapja az, hogy az Isten mint föltétlen és végtelen okság minden lényt és minden eseményt eszméi szerint létesít, miért is a létezőt mind teljesen ismeri.

Az isteni tudásnak tárgyai e következők: 1) önnön maga azaz fölséges léte, 2) minden jelenleg létező, 3) a szükségkép jövőendő, mit a kénytelen okok a természet rende szerint létrehozandanak, 4) a szabad akaratú lényeknek cselekedetei, miket szándékosan viendenek

végbe, 5) a lehetségesek, mik létrejönének, ha az Isten akarná.

Kérdés: tudja-e az Isten, mit a szabad akaratú lény szándékosan fog cselekedni? és ha tudja: miképp egyez meg ezen tudat az ember szabad akaratjával? E kérdés megfejtésére mindenek előtt tekintbe kell venni, hogy a véges lény szabadsága csak véges és függő. Akaratunk belső szabadsága az eszméléssel egybekötött önelhatározásban áll, de ezen önelhatározás indító okoktól függ, miket természetünk, belső és külső állapotunk nyújt. Szabadságunk használásában tehát ki nem lépünk a természet rendéből, és ki nem vonjuk magunkat a világi okság törvénye alól. Ebből könnyen érthetni, hogy az Isten ismervén minden lénynek természetét és a világ rendét, az indító okokat is jól ismeri, mik akaratunk elhatározására szolgálnak. Ide járul, hogy ezen szó „előrelátás“ csak a véges elmére illik, mely a jelen okokból a jövő eredményekre következtet: az isteni tudás pedig korlátlan, tehát jelenleg tud és ismer mindent. E tudat akaratunk szabadságát nem akadályozza: mert ha az Isten szabad akaratot adott, a mint azt öntudatunk tanúsítja, ehhez tudását ugyszólván alkalmazza. Nem azért tehát történnek cselekedeteink, mivel azokat az Isten tudja, hanem azért tudja, mivel igazán végrehajtjuk. Valamint nem azért ül János, mivel látom, hanem azért látom, mivel ül: ugy az Isten, noha bizonyosan tudja jövő tetteinket, azokra nem kényszerít minket.

A mindentudósággal az isteni bölcsesség függ össze, miszerint a legjobb célokra a legalkalmasb eszközöket használja. Ide tartozik a csálhatatlanság is, minélfogva nincs a tévedésnek alávetve. — Az isteni bölcsiséget a világ alkotása és rende nyilván hirdeti.

138. A SZABAD ÉS VÁLTOZATLAN AKARAT.

Minthogy az Isten legtökélyesb szellem, tökélyes szabadsággal is bir. Ennélfogva az isteni akarat ment mind azon korlátozástól, melly a véges emberi akaratot jellemzi. Az isteni akarat tehát nem függ külső indító okoktól, hanem csupán csak mindentudó esze szerint határoz el és végez; nem változtatja szándékát és határozatát, mivel semmi új és ismeretlen ok nem jöhet mindentudó eszébe.

Kérdés: mikép egyez e szabadság a változatlan akarattal? Az Isten tökélyes szabadsága abban áll, hogy függetlenül egyedül mindentudó esze szerint határoz és rendelkezik: evvel pedig szépen megfér a változatlan határozat. Minthogy tudniillik nincs ok, miért változtassa bölcs határozatát, ez változatlanul marad. Az isteni határozatok e változatlansága nem tehetetlenségre, sőt igen is nagy hatalomra és tökélyre mutat. Ha az Isten határozatát változtatná, mint az ember teszi, ugy hasonlólag tökéletlen volna. Ugyanis miért változtatja az ember szándékát? nemde, mivel vagy helyesebb cél és eszköz jön eszébe, vagy elégtelen a tettnek végrehajtására? — Az Isten változatlan akaratjából a természetnek állapított rende és változatlan törvényei folynak. A természetnek e jelessége fényesen tünteti ki az isteni bölcseséget: ez alapítja és lehetőkké teszi mind azon tudományokat, mellyek a külvilági és szellemi természetnek jeleneteit, okait, viszonyait terjesztik elő, minő a természettan, orvostan, gazdaságtan, sőt lélektan és általában a bölcsészet. Illy állapított rend és törvényesség nélkül minden iparunk, tervezésünk, számolásunk sükertelen.

De új kérdés ötlük: mikép egyez meg az Istennek változatlan akaratja és a természetnek állapított rende az

emberi akarat szabadságával? Itt előbb figyelembe kell venni, hogy az Istennek némelly határozatai föltételesek azaz olyanok, miknek végrehajtása némi föltétől, körülménytől függ. Ilyen határozatok azok, mellyek a szabad akaratú lényeknek sorsát intézik el, mert azon sors erkölcsi érdemökhöz van szabva. Már e határozatok ugyszólván pusztá szándékok maradnak mind addig, míg a szabad lények részéről azon föltételekbe nem állanak, mellyektől kivitelök függ. Mi szabadságunkat illeti, arra nézve már főnebb állítottuk, hogy akaratunk ez ügyben korlátolt és függő. Belső szabadságunk az indító okoktól függ: az ezekbeni választás és önelhatározás merő belső cselekedet, melly végrehajtás nélkül a külvilág rendében változást nem tesz. A végrehajtás avvagy külső szabadság pedig külső föltételektől és kedvező körülményektől függ, mellyek ha be nem állanak, a szándéknak kivitele sükertelen. Akaratunk szabadsága tehát a természetnek állapított rendét föl nem dulhatja; mert ha elhatározásunk a természet rendével meg nem egyez, azt végre nem hajthatjuk.

139. A MINDENHATÓ AKARAT.

A mindenható akarat olly hatalma az Istennek, miszerint önerejével képes mindent létesíteni, mit bölcs esze szerint elhatározott. Az isteni akarat külső indító okoktól nem függ és végrehajtásában akadályba nem ütközik. E tökély a független és végtelen okságból foly.

A mindenhatóságot nem korlátozza az, hogy a mi lehetetlen, azt ki nem viheti. Mert hogy az Isten nem teheti azt, a mi vagy fölséges természetével, vagy a létezőket illető legbölcsőbb eszméivel ellenkezik: az nem tökéletlenségre, sőt inkább jelességre mutat. Az Isten természetére nézve lehetetlen vétkezni, bölcs határozatát

változtatni, enni, aludni. A külső létezőkre nézve lehetetlen az, mi azoknak lényegével ellenkezik, például hogy kétszer kettő ne legyen négy; hogy a mi valóban megtörtént, az történt ne legyen.

A pantheisták az isteni hatalmat a természet körére szorítják, sőt avval azonosítják. Állításuk szerint az isteni erő azon egy a természet erejével, minek következtében nem képes olyasmit létesíteni, mi a természet erőt fölülmulja, miből az foly, hogy a való csuda — miraculum — lehetetlen.

Mi a csudának azon tapasztalati eseményt nevezük, melly a természetnek közrendétől elüt és erőt fölülmulja. Ha az Isten valóban független és végtelen okosság; ha mindenható hatalmát a természet erejével föl nem cseréljük: úgy el kell ismernünk, hogy oly eseményeket is hozhat létre, miket a természet önmagára hagyatva soha képes nem lett volna kivinni. A csudának való lehetőségét a természetnek állapított rende nem akadályozhatja; mert e rend nem létezik függetlenül, hanem föltételesen, ugymint az Isten szabad akaratjának intézménye. Nem is mondhatni, hogy az isteni hatalom a természet hatalmán túl nem terjed; mert az isteni erő valóban végtelen, a természeté szinte mint maga a természet véges és korlátolt.

Ellenvetésül azt hozzák föl: **1)** hogy a csuda a természet törvényeit sérti, a mi lehetetlen, mivel azok az Istennek határozatai, ezek pedig változatlanok, **2)** hogy a csuda természetbeni ugrás, minthogy a véges esemény végtelen s így természetfölötti okból származtatik, **3)** hogy nem vagyunk képesek a való csudát a természeti eseményektől megkülönböztetni, mivel arra a természetnek erőt teljesen kelle ismernünk. Válaszunk az első pontra: a csuda a természet törvényeit el nem törleszti; a

törvény tovább is fenáll, csak némi esetben kivétel történik a törvény alól. Az illy kivétel pedig az isteni határozatok változatlanságával nem ellenkezik, mivel az is a többi határozatokkal együtt öröktől fogva hozatott. A második: a való ugrásnak akkor volna helye, ha a természetfölötti esemény minden ok nélkül állana, de ennek szülő oka az Istennek való ereje. Noha pedig az Isten végtelen és természetfölötti okság, műve véges és természeti lehet, mivel a szabad akaratú ok tetszése szerint kevesebbet is, mintsem erejénél fogva képes volna, létesíthet. A harmadikra: megvalljuk, hogy a természetnek erőit teljesen nem ismerjük, de elég sok törvényt ismerünk, ha tehát olly eseményre akadunk, melly az ismert törvényekkel homlokegyenest ellenkezik, azt méltán csudának tartjuk.

Annak meghatározását, történt-e valóban csuda, a történetíratba és hittudományba utasítjuk: az ismeretlen egyedül a csudának lehetőségét vitatja. Minthogy a csuda tapasztalati esemény: azt a történetírói módszernek szabályai szerint kell bírálni. Céljai csak szellemiek lehetnek, ugymint: igazság, erkölcsiség, boldogság. Két ellenkező tulság uralkodik: némellyek minden rendkívüli eseményt csudának tartanak; mások semmi csudát nem hisznek.

140. SZNETSÉG ÉS BOLDOGSÁG.

A szentség és boldogság az emberi erénytől és boldoglétől nagyon különbözik. Erénynek nevezzük azon törekvését az akaratnak, miszerint elhatározásában magát mindenkor az érdekeknek észszerű rendéhez, a fő erkölcsi törvényhez szabja. Ezen akaratú erőre csak szünteleni önmeggyőzés, az akadályokkal küzdés, lemondás és türelem által juthatni, minek következté-

ben akaratunk szilárdul és az észszel egyezésbe lép. Illy küzdésnek nincs helye az Istennél: az ő szent akaratja bölcs eszével tökéletes öszhangzásban áll. A szentség tehát azon jelessége az Istennek, miszerint bölcs határozatait mindenkor az igaznak és jónak eszméi szerint intézi el, és a szabad ákaratu lényeknek is ezen észszerű rendnek követését törvényül szabja. Ezen isteni tökély a bölcseséggel és független létével szoros összefüggésben áll.

Az embernek boldogléte vágyainak kielégítésében és lelki megelégedésben áll. Ez állapotját vágyainak el-
lentéte és összeütközése háborgatja, mi szükségképen küzdést és lemondást von maga után, minek következtében boldogléte e földi pályán soha teljessé nem válhatik. Ide járul, hogy vágyaink kielégítésére kedvező körülmények és külső javak kellenek, mellyek néha hiányzanak, s így boldoglétünket korlátozzák. Az Isten pedig független, mindenható és legtökélyesb létü: e tudatában a legnagyobb boldogságot élvezi.

A szentség és boldogság mintaképei szellemi művelődésünknek. Erkölcsi törekvésünket igen buzdítja azon elismerés, hogy szellemi természetünk kiképzése által az Istennek tökélyes életéhez, nevezetesen szent és boldog létehez közelithetünk.

141. JÓSÁG ÉS IGAZSÁG.

Az Isten jósága akaratjának azon tökélye, miszerint a jónak eszméjét szándékosan létesíti, és teremtményeit egyediségökhöz mért javakban részesíti. Szeretetnek nevezzük, mivel némi részvétet képez, mellyel teremtményei jóléte iránt viseltetik. E szeretetében főleg az eszes lényeket részesítette, miket saját képére teremtett és örök életre rendelt.

Az Isten jóságában igazsága foglaltatik, melly nem egyéb, mint a bölcsen intézkedő jó akarat, vagyis a bölcseséggel megegyező jóság. E tökélyénél fogva az Isten erkölcsi rendet létesít — ordo moralis — vagyis a világot úgy igazgatja, hogy az eszes és szabad akaratú lények rendeltetésöket érhessék el, és sorsukat úgy intézi el, hogy boldogságuk erkölcsiségökhöz mért legyen.

Vannak, kik az Istennek büntető igazságán megütkeznek, és azt a szeretettel meg nem férhetőnek vélik. De vegyük tekintetbe, hogy a szeretet épen úgy, mint az igazságot a bölcsesség igazgatja. A szent és bölcs Isten az emberi nemnek olly fönséges czélt tűzött ki, miszerint az ember alkotójához közelíthet. Ha már az ember rendeltetésének megfelel, jutalmat kap, noha erre számot nem tarthat, mivel csak kötelességét teljesítvén, tulajdonképi érdemet nem szerzett. Minden jutalom tehát egyedül az isteni jósnak adománya, mit azért nyújt az Isten, hogy az embert hivatásának teljesítésére buzdítsa. De fájdalom néha az ember rendeltetésétől eltér, melly eltérés büntetést von maga után, mit az isteni igazság szab. E szerint az igazság mérő büntető tisztben állana, melly az embernek Isten iránti szeretetét csökkentené. Itt újra mutatkozik az isteni jóság, melly az emberiség kedvéért a bünös embernek kegyelmet nyújt azon föltét alatt, ha magát megjobbítja, és a jóra ismét törekszik. A meg nem térő bünös tehát egyedül magának tulajdoníthatja, ha a büntető igazság sujtja. Elégtételt vesz ő a megátalkodott bünösön, de olly elégtételt, mellyet szükségkép mind szentsége, mind az emberiség java követel. Mi lenne az országból, miben a fejedelem semmi gonosz tettet meg nem büntetne? Ugy érezteti tehát az Isten szeretetét és igazságát az emberekkel, hogy az erkölcsiség országa megállhasson. (A földi bajokról alább)

III. FEJEZET.

A világnak Istentől függése.

I CZIKK.

TEREMTÉS.

142.

Az előadottakból tudjuk, hogy az Isten a fölény, melly létének okát önmagában azaz tökélyes lényegében foglalja, és minden föltétes meg véges létezőnek végső létoka. A véges és föltétes lények a világot képezik: a világ tehát az Istentől függ. Ugyanis minden föltétes lény létre nézve mástól függ: ha ezen lény hasonlóan föltétes, ugy ez is mástól függ, s így a föltétes lényeknek némi rende keletkezik. Ha ezen rend és összeség való föltétlen lénytől nem függne, ugy léteznének merő föltétes lények, és végképen semmitől sem függnének, a mi képtelen.

A világnak Istentől függése kétnemű: először eredetére, másodszor állapotjára és változásaira nézve. Az elsőt a teremtés, a másodikat az isteni gondviselés terjeszti elő. — Némellyek háromnemű viszonyt említenek: teremtést, fentartást és kormányzást, de a két utóbbit a gondviselés foglalja magában.

143. TEREMTÉS.

A teremtés azon Isten és világ közti viszonyt jelöli, miszerint a világ eredetére nézve az Istentől függ. Ha ezen függés nem csak az alakra, hanem az anyagra is terjed, a szoros nevű teremtés, melly az Istennek

azon hatalmát teszi, minélfogva a világot nem kész anyagból, hanem egyedül mindenható ereje által, nem szükségképen, hanem szabad akaratja szerint hozta létre. Hogy az Isten illy hatalommal bír, tagadhatlan. Mert ha az Isten valóban végtelen, úgy végtelen erőű is, tehát hatalommal bír más magától függő lényeket teremteni. Illy lényeket létesíthetni, való tökély; nem teremthetni, szembetűnő fogatkozás: ha tehát az Isten legtökélyesb lény, úgy képes más lényeket létrehozni.

Az anyagvédűek — materialistae — és mindenistenűek — pantheistae — a való teremtetést tagadják: amazok az anyagnak öröklétet tulajdonitnak, ezek az isteni állományt a világéval azonosítják. Vizsgáljuk gyámokaikat. 1. „A semmiből teremtés az észszel ellenkezik, mert semmiből semmi sem eredhet.“ Az okságnál már állítottuk, hogy ezen elv nem egyéb az okság elvénél, melly az idézett szavakban nemlegesen van kifejezve. Minthogy mindennek, mi ered, létokának kell lenni, ennélfogva semmi sem eredhet semmiből azaz minden létok nélkül. A semmi tehát sem ható ok, sem anyag. Már a kik a teremtetést védik, nem állítják, hogy a világ létok nélkül eredt, hanem hogy a teremtés előtt az Isten létén kívül semmi sem létezett; hogy ő a világot egyedül mindenható ereje által hozta létre. Azon kérdésekre: honnan vette az Isten az anyagot? azt feleljük, hogy sehonnan nem vette, mivel még nem létezett, hanem az anyagnak mindenható ereje által létet adott. Hogy pedig ez az észszel ellenkeznék, át nem látjuk annál kevésbé, mivel nem tudjuk, mi legyen az anyag magában azaz végső alapjában. 2. „Ha Isten az anyag teremtetője, úgy teremtés után több állomány léteznék, mintsem azelőtt létezett, a mi lehetetlen.“ De épen az forog kérdésben: lehetetlen-e, hogy az Isten

külön lényt avvagy állományt hozzon létre? Mi azt állítjuk, a pantheisták tagadják, de alapos okot nem idéznek. A mit fölhoznak: „hogy az Isten végtelen állomány és azon kívül más egyéb nem létezhetik“, mi is helybenhagyjuk azon kiegészítéssel, hogy nem létezhetik állomány, melly létre nézve az Istentől független volna. Az Isten végtelensége más állomány létét ki nem zárja, hacsak azt meddő kiterjedésnek, minő a testeké, nem tekintik. Ugyanis a végtelenség Istenben erőnyi, és azon nagyságát s tökélyét teszi, miszerint nagyobb és tökélyesbet nem is gondolhatni. Főnebb említők, hogy más lényt létrehozhatni, való tökély; ennél fogva a leg-tökélyesb és végtelen lény mellett a véges lény szépen megfér. 3. „Semmi lény nem hozhat létre más egyebet, mint magához hasonlót és önmaga állományából, a mint azt a tapasztalás is tanúsítja.“ Ezen állítás csak a következő értelemben áll, tudniillik: a ható ok csak magához némikép hasonló okozatot és állományának ereje által hozhat létre. Hogy pedig a világ az Istennel teljesen egyenlő legyen és állományából ugyszólván folyjon, azt csak a pantheisták követelik, de a józan ész ellen; mert ez esetben vagy két végtelen és legtökélyesb állomány léteznék, a mi ellenkezik, vagy a világ az Isten állományával ugyanaz volna, minek következtében a végtelen állomány véges lényekből állana, a mi képtelen. Mi a tapasztalást illeti, ez a lényeknek első eredetéről mitsem tudósít. Ha pedig az észhez folyamodunk, el kell ismernünk, hogy más a lényeknek eredete véges okból, más végtelenből; s hogy ha a véges ok valaminek létrehozására segéd okra szorul, a végtelen erőű ok minden külső segedelem nélkül valóban teremthet. Miben legyen a világ az Istenhez hasonló, alább látandjuk. (A pantheismusról bővebben a rendszereknél)

144. A TEREMTÉSNEK FŐCÉLJA.

A világ eredetére nézve az Istentől függ. Már a véges lényben a lehetőség külön valami annak lététől, mert néha lehetséges a lény a nélkül, hogy léteznék. A véges lény tehát mind lehetőségére, mind létére nézve az Istentől függ. Lehetőségére nézve a mindentudó észről függ, mely a világ eszméjét öröktől fogva bírja; létére nézve a mindenható akarattól, mely hatalommal bír mind azt létesíteni, mit bölcs esze szerint elhatározott. Ebből érthetni, mi legyen a világ Istenre nézve. Az eszes lény eszméi szerint működik szándékosan: az Isten tehát a világ teremtésében öneszméit létesítette. Ezen eszmék isteni tökélyeket tárgyaznak: következésképen a teremtmények isteni tökélyeket nyilvánítanak. A világ tehát az isteni tökélynek képe. A világi lények közt némellyek az isteni tökélyeket merően ábrázolják; mások, minők az eszes lények, azokat nem csak nyilvánítják, de megismerik is.

Mind ezekből kitetszik, hogy a teremtésnek főcélja az isteni tökélynek kijelentése: a világ tehát az isteni életnek és dicsőségnek nyilvánítására és elismerésére rendeltetett. Minthogy pedig csak az eszes lény ismerheti meg a főlényt, ennél fogva a teremtésnek fő tárgyát képezi. Az ember mint eszes és szabad akaratú lény a földi lények sorában főhelyet foglalván, az Istennek legjelesb képe avvagy képmása e földön, ki arra van hivatva, hogy alkotóját megismerje és tökélyeit szándékos cselekvésével nyilvánítsa. E fönséges hivatásának az ember csak úgy felelhet meg, ha szellemi életét összhangzólag kiműveli, mi által az Istenhez közelít. E cél a teremtésnek főcéljával nem csak nem ellenkezik, sőt annak ugyyszólván eszközül szolgál. Az

embernek rendeltetése tehát Istenre nézve az Istennek dicsőítése, önmagára nézve szellemi természetének összhangzó kiképzése.

Ha a világ az isteni tökélynek képe: úgy az észnek eszméi, ugymint az önállóság, okság, czélszerűség, mindannyi isteni tulajdonságokat ábrázolnak. Sőt a tér és idő eszméi is az Istennek mérhetetlenségén és öröklétén alapszanak. (Ubaghs Gerardi ontologia pag. 82 et 84.)

Némelyek a teremtmények boldogságát, Kant és hivei az erkölcsiséghez mért boldogságot a teremtés fő-céljának teszik. — Noha az Isten önmaga dicsőségére teremtette a világot, dicsvágygyal őt nem vádolhatni, mert e gyengeség csak olly emberre illik, ki vagy szerfölött keres külső tiszteletet, vagy olly eszközöket használ, melyek való dicsőségére nem vezetnek.

II. CZIKK.

ISTENI GONDVISELÉS.

145. FENTARTÁS.

Az isteni gondviselés a világ föntartását és kormányzását foglalja. A föntartás alatt azon viszonyt értjük, miszerint a világ létének folytatására nézve is az Istentől függ. Némelyek folytatott teremtésnek — *continuata creatio* — nevezik, de ezen kifejezésből könnyen azon fonák vélemény támadhat, hogy az Isten minden lényt minden perczen újra teremt.

Hogy az Isten a világ föntartója már abból érthetni, hogy ő a véges és föltétes létezőknek szünteleni létoka, minélfogva nincs időpont, miben a világ az Istentől nem függne. Ide járul, hogy az Isten végte-

len: ha már valami léteznék, mi tőle nem függne, úgy ez által korlátozhatnák s így nem volna teljesen végtelen. — A mint az Isten a lények létét, úgy azoknak erőit, törvényeit, állapotjait tartja fen, mert mind ezek a lénynek létezés módjai.

Helytelen azon ellenvetés: „hogy az embernek műve fönáll a nélkül, hogy a művésznak azt fön tartani kellene, annál kevésbé szorul tehát az Isten műve fön tartásra.“ Mert az emberi művész a kész anyagot csak alakítja, melly tovább is fönmarad; az Isten pedig a világot mind anyagra, mind alakra nézve alkotta.

146. KORMÁNYZÁS.

Az isteni kormányzás oly viszony, miszerint a világ minden állapotjaira és eseményeire nézve az Istentől függ. E viszonynak alapja az, hogy semmi sem létezhetik a világon, mi az Istentől független volna. De a kormányzás az isteni bölcseségből is foly. Minthogy az Isten teremtményeinek közös és különös célokat tűzött ki, bölcsesége megkívánja, hogy azokat céljaik elérésére vezesse. Hogy pedig valóban kormányozza a világot, a természet célszerűsége, rendé és törvényszerűsége nyilván hirdeti, melly a mindentudó és mindenható észnek szembetűnő munkája.

Ellenvetésül azt hozzák föl: hogy „a világon rendetlenség, hiány és fölösleg mutatkozik, melly a bölcs és mindenható igazgatással meg nem fér.“ E kétségnek oszlatására mindenek előtt figyelembe kell venni, hogy a véges lény hiány és tökéletlenség nélkül nem is létezhetik. Minden véges lény korlátolt, a korlát pedig fogyatkozás. Egyedül a végtelen lény valóban tökéletes, mivel független és korlátlan. Távábbá véges elménk nem képes a világnak egész szerkezetét fölfogni, minek követ-

keztében sok fölösnek és rendetlennek látszik, miről észszerűleg föl kell tennünk, hogy céljainak megfelel és illő helyén áll. (Az emberi bajokról a következő szám alatt) — Azon ellenvetés pedig, hogy „a világnak szünteleni igazgatása az Isten boldogságát háborgatná“ igen alaptalan. Ezek az Istent emberhez hasonlítják, ki mint véges erőű lény munkájába könnyen bele fárad.

147. **AZ EMBERI NEMNEK IGAZGATÁSA.**

Az ember úgy van alkotva, hogy az isteni tökélyeket nem csak nyilvánítja, hanem meg is ismeri. Ennélfogva arra van rendelve, hogy az isteni tökélyeket megismervén, az igazra, szépre és jóra törekedjék, minek következtében szellemi műveltségre és észuraságra jutván, az isteni tökélynek élő példája legyen. Az Isten tehát az embert legjelesb természettel e földön és legfonságosb czállal áldotta meg, miből érthetni, hogy különös gondját viseli. E különös igazgatás főleg erkölcsi életünkre vonatkozik. Példa erre az emberi nemnek története.

Kérdés támad: tesz-e az emberi nöm való előmenetelt a tökélyesülésben? Erre nézve három felekezetre szakadnak: némellyek szerint az emberiség napról napra mind inkább romlik; mások szerint egészben véve nem változik, hanem a műveltségben már emelkedik, már alább száll; legtöbben erősen hiszik, hogy a szellemi művelődésben való előmenetelt tesz. Az első nézet mellett a költészek nagyrészt állanak, kik midőn az emberi életet a boldogságnak legszebb képében szemléltetik, ezt pedig jelenben nem látják valósulva, hajdani aranykorról és teljes boldogságról álmadoznak, mit az emberi nemzet elvesztett, és azóta mind inkább hanyatlik. De ha az emberiség nem művelődik, hanem fokozottan romlik, nincs remény arra, hogy legfonságosb

ezélját t. i. a szellemi tökélyesülést csak valamikor is elérje. E nézet tehát minden erkölcsi törekvést elfojt. — A második véleményt némelly történetírók védik, kik látván, miként a népek már a vadság homályából a polgárosodás fényére emelkednek, már ismét dicső nevet vesztvén, mind inkább elhomályosodnak, azon gondolatra jőnek, hogy az emberiség művelődésre nézve mintegy körben forog. De ha nincs való szellemi haladás: mi végett van adva azon fölséges szellemi természet, melly az Istennek élő képe, s melly végtelenül tökélyesülhető. E vélemény a vallási meggyőződés-sel ellenkezik; mert ha hiszszük, hogy az Isten az emberi nemnek igazgatója, úgy el kell ismernünk, hogy nevelője és való atyja is, ki szeretett fiait természetökhez mért tökélyre emeli. Higyük tehát bizvást, hogy az emberiség rendeltetéséhez, noha lassu léptekkel, folyvást közelít. (Krug, Religionslehre, Königsberg 1819, §. 16)

148. AZ EMBERI NEMNEK TESTI BAJAI.

Sokan vannak, kik az isteni gondviseléssel meg nem egyeztethetik az emberi nemnek bajait. Kettő a panasz: egyik a testi bajokat, a másik a lelkieket illeti — *malum physicum et morale* —. Hogy a testi bajok, minő a fájdalom, munka, inség, betegség, az Istennek bölcs kormányával nem ellenkeznek, e következőkből érthetni. Tagadhatlan, hogy az ember önmaga magának sok testi bajt okoz. Ki nem tudja, hogy számos betegségnek, sőt néha a halálnak kutforrásai a bujaság, részegség, irigység, harag, s egyéb indulatai és szenvedélyei az embernek? Nemde sokakat inségre és koldusbotra a restség, fényűzés, tékozlás, játékkór juttat? Ki tagadhatja, hogy sok tartománynak

pusztulását és népek végromlását a boszu és nagyragyás szülte háború okozta? Bizony, bizony, ha az ember józan eszén után indulva erkölcsi és polgári kötelességeit hiven teljesítené, ment volna sok földi bajtól, és nem volna oka illy keserű panaszra, miszerint e föld a siralom völgye, sőt igen is földi lakásának örülne.

De azt mondják: „számos baj éri az embert önvétke nélkül.“ Igaz, hogy a fájdalom, éhség, nyomasztó munka minmagunk természetéből, a dögvész, árvíz, jégeső, földrengés, terméketlenség, a külvilág alkattjából ered; de minthogy e bajoknak az Isten bölcs czélt tűzött ki, kormányával nem ellenkeznek. A földi bajokat két szempontból, tudniillik testi és szellemi életünkre nézve ítélhetni meg. Testi életünk fontartására az érzetek szükségesek, mellyek természetünknel fogva már kedvesek, már kedvetlenek. Így testi erőink és műszereink romlását fájdalom, betegség, halál kíséri. Mind ezek intésül szolgálnak arra, hogy mind azt távoztassuk, mi életműségünkre vészt hoz, és betegségben jótékony orvosság után lássunk. — Szellemi életünket illetőleg bizonyos az, hogy a földi nyomorúság, éhség, nyomasztó munka, tűzvész, árvíz, hideg, meleg, betegség szellemi természetünk kiművelésére hatalmasan buzdít. Valóban az emberi nemzet azon műveltségi fokra, mellyen most áll, soha sem jutott volna, ha csak a földi nyomorúsággal nem kellett volna küzdenie. Ez hatalmas ellenség készíteti az embert testi és lelki erőit kifejteni, elméjét és tetteirejét szüntelen gyakorlani, társadalomba lépni, a műipart előmozdítani, a tudományokat művelni, a kereskedést üzni.

A testi baj különösen erkölcsi életünkre jótékony hatást gyakorol. Senki sem kételkedik, hogy való erényre küzdés nélkül nem juthatni. Az erénynek legszebb

példáit, az erkölcsi türelemet, állandóságot, lelki bátorságot nélkülözők, ha földi pályánk ment volna minden akadálytól és ellenséges erőkkeli küzdéstől. E bajok embertársunk iránti részvétre, adakozásra, kiméltre szólítanak föl, és arra intenek, hogy kiirtván kedélyünk-
ből a szerföletti nagyravágyást, gógót és kajánságot, feleinkhez simuljunk, és egymást a szeretet és barátság karjaival öleljük. Végre e rögos pálya az érzeki és szellemi javak közti különbséget szembe tünteti, a mulékony javak utáni vágyat mérsékli, kedélyünket magasabb célokra s nemesebb érdekekre buzditja, és a mennyei boldogság reményével kecsegteti. Kitetszik mind ezekből, hogy a testi bajok az isteni igazgatással meg-
egyeznek.

149. AZ EMBERI NEMNEK LELKI BAJAI.

A második panasz a lelki bajokat, a tévedést és bűnt illeti, mellyek az isteni bölcseséggel és szentséggel összeütközni látszanak.

Nem csak az emberi nemnek története, de a köztapasztalás is élő tanuja az emberi oktalanság és gonoszságnak. Az előbbi számban már említettük, hogy az emberek önmagoknak számos testi bajt okoznak, mellyektől mentek volnának, ha az ész és erény ösvényein haladnának. De épen ez a bökkenő: miért nem alkotta az Isten az embert bölcsesébbé? miért adott neki olly szabad akaratot, mellyel önmaga kárára visszaélhet? Itt előlegesen arra kell figyelni, hogy az Isten véges lénynek csak korlátolt észt és szabad akaratot, tehát fogyatkozással és visszaéléssel járót adhatott. Minthogy nem csak szellemi, hanem egyszersmind érzeki lények vagyunk, gondoló tehetségünk működésében az érzéktől függ, melly korlátozás számos tévedés-

re nyújt alkalmat. Akaratunkat illetőleg érzékiségünknel fogva azt néha ellenkező vágyak ostromolják: illy esetben ha akaratunk gyáva, könnyen az érzéki vágyaknak hódol, minek következtében az érzékiségnek rabjává válik és vétkezik. De az akaratnak van hatalma, sőt kötelessége az érzéki vágyakat fékezni és azokon uralkodni. Az akaratnak e küzdése reá nézve üdvös, mert ez éleszti erőit és való erkölcsi szabadságra juttatja. Ne vádoljuk tehát az isteni gondviselést avval, mit üdvösségünkre rendelt.

Az Isten továbbá az embert mindennel ellátta, mi erkölcsiségére szolgál. Adott ész és szabad akaratot, mellyeknek kellő használásával az erkölcs jóban gyarapodhatik. Már ez életben az erénnyel lelki nyugalmat és többnyire földi jólétet kötött egybe; a bűnöket nyomasztó bánattal, betegséggel, gyalázzal sújtja. Ez élet után örök boldogságot reméltet. Mit vethetünk tehát az Istenre? talán hogy ész és szabad akaratot adott? E panaszt sokan, nevezetesen Cotta (Cicero de nat. Deor. III.) és Bayle (Diction.) említik, kik az Istent betegnek borivást engedő orvoshoz, vagy gyermekének kést nyújtó anyához hasonlítják. De a beteg ember borivás, a gyermek kés nélkül ellehet; az ész és szabad akarat a szellemi életre rendelt lénynek szükséges kellékei. Avagy esztelen barmok ohajtunk lenni, nehogy észszel és szabadsággal visszaélhessünk? Azt akarjuk talán, hogy az Isten a szabadság visszaélését erőszakkal akadályozza? Derék országló volna az, ki a polgárokat mind vasra veretné, hogy birodalmában semmi rendtelenség ne történjék! Az ember erkölcsiségre van hivatva; erkölcsi érdemnek nincs helye ott, hol nincs ész, nincs szabadság. Ha tehát az Isten akaratunk sza-

badságát akadályozná, saját rendelkezését forgatná föl. Mindent megtesz az Isten, hogy az ember rendeltetésére jusson.

Némellyek panaszt emelnek az ellen, hogy gyakran a jók nyomorognak és a gonoszok boldogulnak. Erre azt felelhetni: hogy itt még nincs ideje és helye a megjutalmazásnak. Ha itt egyedül a jók volnának boldogok, azt gondolnók, hogy az erényt pusztán a földi jólét végett kell követnünk. Szintugy ha e földön csak a gonoszokat érné baj, azon fonák gondolatra jöhetnénk, hogy az erkölcsi gonosztságot egyedül érzéki czélok tekintetéből tartozunk kerülni.

150. ERKÖLCSI TÖRVÉNYHOZÓ ÉS BIRÓ.

Minthogy szellemi természetünk, jelesen az ész az Istenek adománya: ennél fogva a mit az ész természeténél fogva javal és szab, azt isteni törvénynek kell tartani. A józan észnek szava tehát az Isten akaratja: miért is az Istent erkölcsi törvényhozónknak kell elismernünk. — De az Isten nem csak törvényhozónk, hanem biránk is, ki az erkölcsi törvényt végrehajtja és a szerint az embert jutalmazza. A törvény végrehajtás nélkül tekintélyét, sőt célját veszti. Az erkölcsi törvényt pedig csak a mindentudó és mindenható Isten hajthatja illően végre, ki egyedül ismeri az embernek legtitkosb gondolatjait és legrejtettebb szándékait, s így egyedül képes erkölcsi érdemét valóban megítélni, és mindenhatóságánál fogva kellően megjutalmazni. Az erkölcsös ember tehát méltán bizik az Istenben, és erősen ragaszkodik azon hithez, hogy az Isten országában a jó nem marad jutalom, a gonosz büntetés nélkül. De minthogy e földi pályán néha a jámbor nyomorog, a gonosz boldogul, tántorithatlanul hiszi, hogy az erkölcsi megjutalmazás e földi létnek szűk határai közé

nem szorítkozik, hanem a siron-tuli életben illő mértékét megütendi. E jámbor reményen a halhatatlanság hité alapszik.

151. AZ EMBERI LÉLEK HALHATATLANSÁGA.

Az emberi lélek halhatatlansága az Istennek bölcs és igazságos kormányával szoros összeköttetésben áll. Szellemi életünk szintugy, mint a világi czélszerűség, azon elismerést szüli, hogy a világon mindentudó és mindenható ész uralkodik. Az emberi ész arra van hivatva, hogy részint az isteni uradalmat megismerje, részint meghódítván érzékiségét, a szellemi uralkodásban némi részt vegyen. Így az emberi lélek nem csak az Istennek élő képe, hanem a szellemi országnak, kinek feje az Isten, való tagja. Már e fönséges természeténél fogva okszerűen hiszi az ember és reméli, hogy személyesége, minek lényeges tulajdona az ész és öntudat, a siron-tul is fenmarad, és végnélküli élettel birand.

E reményt az Istennek tulajdonságai bölcsesége és igazsága biztosítják. Hogy e rövid életre szorította személyiségünket a bölcs teremtető, abban az emberiség soha még nem tudott nyugodni. Az ember e földi létnél, e mulandónál többet vár az isteni bölcseségtől. Ugyanis az emberi lélek végnélküli tökélyesedésnek magvait hordozza méhében. Szellemi céljait e földi pályán el nem éri: itt nincs tökéletes igazság, erkölcsiség és boldogság. Ha már e szűk életre volna rendelve; méltán kétkednék, valljon a szellemi tökélyesülés, sőt az isteni tökély is nem merő áltatás-e és valótlán agyrém? — Továbbá az isteni igazsággal egyenesen ellenkezik, hogy a jókra nézve jutalom és a gonoszokra büntetés ne legyen. De ha ezen élet végével mindennek vége: ugy a nyomorúsággal küzdő jámbor minden vigasztalás nélkül

maradna; a földi javakban dőzsölő gonosztevő büntetlenül elillanna. Ennélfogva a siron túl kell lenni életnek, miben az ember illő jutalmát nyerje.

Ellenvetésül azt hozzák föl: 1) hogy a véges lény-nyel a végnélküli élet meg nem fér, 2) hogy az emberi személyiséghez nem csak a lélek, hanem az életerő is tartozik, minek romlása a lélekre is vészt hoz, 3) hogy az oktalan állatok lelke halandó. Válaszunk az első pontra ez: az emberi léleknek, minek való eredete van, s minek élete szünteleni fejlődésben és tökélyesedésben áll, a halhatatlanság által csak olly tartósságot és létet tulajdonítunk, melly a végesség és változás határai közt, tehát vég nélkül véges marad. — A másodikra: abból, hogy a test széteszik, nem következik, hogy az életerő egészen elvész és ez által a szellem elenyészik, mert a föntartás törvénye szerint a töserők el nem vesznek. Tegyük, hogy személyünk fönttartására az életerő a szellem mellé kivántatik; azon esetben is bizton bizzunk a mindentudó és mindenható Istenben, ki a halhatatlanság e föltétének is képes eleget tenni. — A harmadikra: noha nem tudjuk, mit teend az Isten az oktalan állatok lelkével, azokat halhatatlanoknak nem tarthatjuk azon egyszerű okból, mivel ész és szabad akarat nélkül nincs erkölcsi érdem, nincs való jutalmazás.

Mindhogy a halhatatlanság erkölcsi életünkön és az isteni gondviselésen alapszik, ennélfogva erkölcsi és vallási hitet képez.

152. AZ EMBERI NEMNEK EGYETEMES HITE.

A lélek halhatatlanságára vonatkozó hit az emberi nemmel kezdődött, némi belső szózat éleszti azon reményt, hogy lelkünk halhatatlan. Ez a józan ész szava, melly az embert jeles természetével és az Istennek böles

és hatalmas kormányával megismerteti. A történet csalahatatlanul értesít arról, hogy e hit az emberi nemnek állandó birtoka. Minden nemzetnél, mely a vadság állapotjából kilépett, e hitnek nyomait lelhetni; minden vallási felekezet e sarkigazságon alapul. Még a pogányok is, noha több istennek hódoltak, e boldog reményben haltak, hogy siron túl az erénynek illő jutalma leend.

A mi a bölcsészeket illeti: ezek nem csak e hit mellett állottak, hanem azt védőkkel támogatták is. Platon a lélek halhatatlanságára több bizonyító okot hozott föl. Így az eredet azon törvényéből, miszerint az állapot ellenkezőjéből származik, azt következtette, hogy a mint az életből halál, úgy ebből élet fog támadni. Ehhez járul, hogy a lélek az életnek kutforrása: már a halál ellenkezője az életnek, ennél fogva a halál a lelket nem illeti. Hasonlóan a lélek öncselekvő lény, mely cselekvésének okát önmagában foglalja. Már pedig olly lény, mely önmaga működéseinek kutforrása, nem szünhetik működni. Végre a lélek az Istennek képmása, láthatlan, egyszerű, a test fölött uralkodó lény; az tehát az enyészetnek alá vetve nincsen.

Az újabb bölcselkedők a lélek halhatatlanságát terjedetlen és részetlen állományából következtették. Descartes így okoskodott: a lélek először részetlen lény, s így részekre oszlatás által el nem veszhet; másodszor tiszta gondolkodó erő, minek következtében gondolkodni meg nem szünhetik. — Hasonló bizonyítással élt Wolf és Mendelsohn. Ez utóbbi azt állítja, hogy a lélek mint részetlen lény részenként meg nem fogyhat, de egyszerre sem enyészhetik el, mert a folytonosság törvénye szerint két ellenkező állapot között közállapotnak kell állani, de élet és halál, lét és nemlét közt nincs semmi középső.

Kant a léleknek részetlen állományából vett bizonyítást helytelennek állította mind azért, mivel az állománynak résztelenségét be nem bizonyíthatni, mind pedig azon okból, mivel a halhatatlanságra öntudat kívántatik, már pedig az öntudatnak fönmaradását e résztelenségből nem következtethetni. Elmellőzvéen tehát az elméleti bizonyításokat, a halhatatlanságróli hitet erkölcsi életünk-re alapította. Tanitmánya e következő. A gyakorlati ész akaratumnak a legfőbb jónak valósisát szabja köteles-ségül: ennek a jónak főkélléke az akaratumnak az erkölcsi törvéennyeli teljes megegyezése, szóval a tökéletes erkölcsiség, a szentség. Már a szentség olly tökély, minek birtokába az akaratum e földi pályán soha sem juthat, mivel az érzékiséggel szüntelen kell küzdenie. De mint-hogy az ész mindazáltal gyakorlatilag szükségesnek követeli: ennélfogva a legfőbb jó emberre nézve a való szentséghez végnélküli közelítésben áll. E végnélküli haladásra végnélküli pálya és élet kell; az ész tehát személyünk halhatatlanságát erkölcsileg szükségesnek követeli. Így a lélek halhatatlansága erkölcsi életünkkel el-válhatlan összefüggésben áll.

Kant utmutatása szerint Jacob koszoruzott értekezésében így okoskodott. Minthogy az erkölcsi törvény szelleml javakért életünk fölálkozását követeli, ennélfogva életünk e földi létre nem szoritkozhatik; mert ez esetben testi életünk föntartása főczélunkat képezné. Az ember élete tehát e földi pályának szűk határai közé nincs szoritva, hanem a siron tul is terjed.

Hegel nézete szerint nem a véges, egyéni szellem mint ollyan, hanem csak alapja, tudnüllik a végtelen, egyetemes szellem halhatatlan. Állítása az, hogy az egyéni emberszellem ugy ismeri magát igazán, ha az általános szellemet mint igazát — Wahrheit — ismeri.

A való igaz az egytemesben áll; a véges nem bír igaz-
zal és eltűnik. Ha már a szellem igazát és végtelenségét
ismeri, azt is tudja, hogy örök életű. (Ezt tisztába ho-
zandja a bölcsezet története.)

B E F E J E Z É S.

AZ ISMERETTAN RÖVID TÖRTÉNETE.

153.

A régi görögöknek szoros értelmű ismerettan-
juk nem volt. Az akkori philosophia közönségesen három rész-
re osztott, ugymint logica, physica és ethica. Lo-
gicában az igaznak ismertető jeleit — criteria — vizs-
gálták, s leginkább a következtetés nemeit fejtegették.
Physicában a világ eredetéről, a testek elmeiről vitat-
koztak.

Aristoteles számos munkáiban nem csak a testek-
ről, hanem a létezőkről általában és különösen a válto-
zatlan állományról, a változóknak ősokeiről értekezett,
és ezen értekezését előbölcsészetnek — prima philoso-
phia — nevezte, mitől a természettani vizsgálatokat mint
utóbölcsészetet megkülönböztette. Az előbölcsészetnek
hírszerint Andronicus Rhodius Sulla idejében e címet
adta „ta meta ta physica“, miből későbbben a metaphy-
sicának nevezete képeztetett.

154.

Az ő kornak megszűntével a természettan sok más
jeles tudomány-nyal ideigleni sírba szállott. Az ugyneve-
zett scholasticus philosophusoknál a természettan helyét
a metaphysica foglalta el: azonban e tudomány csekély
előmenetelt tett, mivel akkori művelői többnyire Aristo-

telestől, nem az észről kértek fölvilágítást, és annak lényeti vizsgálatait vezérfonalul használták.

155.

Fölébredvén a természet nyomozása, a metaphysica is tapasztalati adatokat gyűjtött. Erre utmutatást a verulami Bacon adott, ki az üres elmefuttatás helyett a természet vizsgálatát ajánlotta. E korban a lényeti eszmék fölül heves vita támadt: némelyek Descartes hatalmas szavára az öröklött eszméket — *ideae innatae* — védtek; mások Locke vezérlete alatt a velünk született eszméket tagadták és ismereteinket mind az érzéki észrevevésre és eszmélésre — *reflexio* — vezették vissza. Illy vita közt Hume az ismerettan alapjait támadta meg. E kételkedő angol az okság eszméjét nyomozván, azon eredményre jött, hogy kutforrása az eszmetársasítás vagyis azon szokás, minélfogva olly tárgyak közt, melyek létre nézve egymást követik, oksági viszonyt képzelünk.

Hume ellen kikelt Kant, és bírálat alá vevén az ész — *Kritik der reinen Vernunft* —, azt hozta ki, hogy az okság szintugy, mint a többi lényeti eszmék, nem a tapasztalásból, hanem az ismerő észnek törvényeiből foly. Állítása szerint az ismeret részint a való tárgyból, részint az elméből veszi eredetét. A létező tárgyak elméneknek anyagot nyújtanak, mit emez gondolkodás alakjai azaz törvényei szerint alakít és meghatároz. Minden való ismeret tehát két elemből áll: érzéki észrevevésből és előleges fogalomból, mi által elménk az észrevett tárgyakat meghatározza. Ebből azt következtette, hogy a való ismeret egyedül tapasztalati tárgyakra szorítkozik, sőt ezeket sem ismerjük meg ugy, a mint elménken kívül léteznek — *noumena*, *Ding an*

sich —, hanem mikép ismerő tehetségünk előtt jelen-
keznek — phoenomena —: Az érzékfölötti tárgyakra
vonatkozólag Kant erkölcsi hitet állított, miszerint az Is-
ten léte és lelkünk halhatatlansága egyedül erkölcsi éle-
tünkön alapszik.

Kant követői criticusoknak neveztettek, kik mind-
azáltal alapítójoktól sokban eltértek, és némelyek közö-
lök új rendszert alkottak. Nevezetesbek: Fichte, Schel-
ling, Fries, Krug, Hegel, Herbart.

Az ismerettant mint külön tudományt művelték:

Fries, System der Metaphysik, Heid. 1807.

Krug, Erkenntnisslehre, Königsb. 1808.

Gerlach, Grundriss der Metaphysik, Halle 1817.

Reinhold Ernest, Theorie des menschlichen Erkennt-
nissvermögens, Gotha und Erfurt 1835.

Ubaghs Gerardi Casimiri Ontologiae elementa, Lovanii
1839 — Theodiceae, seu Theologiae nat. ele-
menta, Lov. 1841.

FÜGGELÉK.

BÖLCSESZETI RENDSZEREK ÉS MÓD- SZEREK.

156. RENDSZEREK.

A bölcsészeti rendszerek azon különféle elvekből
származnak, mikből a bölcsészek e tudomány alapításá-
ban kiindulnak. Ezen elvek részint ismereteink száрма-
zását és igazságát, részint a létezőknek állományát és
végokát határozzák meg. Mindegyik rendszernek jó és
bal oldala van: egyedül bal oldalukra nézve ellenkeznek
egymással.

157. EMPIRISMUS.

A tapasztalásvéd azon elvből indul ki, hogy „az érzéki észrevezés vagyis a tapasztalás adatai igazak és közvetlenül bizonyosak.“ Ez állításban a tapasztalásvédet helyeseljük (Ismerettan, 11-dik szám). — De a tapasztalásvédnek tulságos állítása az, miszerint „minden ismeret egyedül tapasztalásból származik, minek következtében csak az igaz és bizonyos, a mi tapasztalható.“ E rendszer szerint minden ismeretet az érzéki észrevezésre vezethetni vissza: az észrevett tárgyakból értelmünk fogalmakat képez, de ezek csak azon föltétel alatt érvényesek, ha nekik érzéki tárgy felel meg. A mennyiségtani fogalmak és tanitmányoknak csak azért tulajdonít érvényességet, mivel egyedül a térbeli viszonyokat terjesztik elő és valóban tapasztalható tárgyakra vonatkoznak. Ezeken kívül a tapasztalásvéd jelleme az, miszerint az öröklött eszméket tagadja. Bizonyító okai e következők: 1) képzeinknek első származását az érzéki észrevezés eszközli, mi nélkül nincs ismeret a létezőkről, 2) a legmagasb eszmék alkatrészeit a tapasztalásból tehát idegen kézből kapják, 3) a velünk született eszméknek előbb kellene fejlődniök, mintsem az érzéki képzeteknek, holott ellenkezőjét tapasztaljuk.

Hogy nincsenek velünk született eszmék, azt az ismerő tehetségnek bírálatában állítottuk. Erre nézve a tapasztalásvéddel kezdet fogunk. De noha nincsenek öröklött eszmék, vannak mindazáltal eszünkkel született erők, törvények, czélok; miért is az emberi ismeret egyedül a tapasztalásra nem szorítkozik. A tapasztalásvéd tulságában egyoldalú rendszer, mivel nem az egész ismerő tehetséget, hanem az egy érzéket veszi ismereteink kut-fejéül. Érzékkel csak egyes adatokat és a létezőnek kül-

sejét, az anyagit, változót veszszük észre; az általánost és szükségest, mely a létezőknek alapja, a lényeknek belsejét, az érzékfölöttit, a szellemit egyedül az ész, de a tapasztalás segédelmével fogja föl. A tapasztalati adatok önmagokat nem értelmezik, erre gondolkodás kell, mely saját működések és törvényekkel bír. A tiszta észnek eszméit illetőleg, ezek olly érvényesek, mint az érzéki képzetek, mivel azoknak kutforrása ugy mint az érzéké ismerő tehetségünk.

158. RATIONALISMUS.

A tapasztalásvéddel szemközt áll az észvéd, mely az észbeli ismeretek igazsága mellett ví. Elve az: „hogy a tapasztalástól független tiszta észbeli ismereteknek birtokában vagyunk.” E szempontból véve az észvéd méltánylást érdemel. Van azonban e rendszernek is tulsága és árnyoldala, miszerint az igaznak ismeretét egyedül az észből származtatja. Elvét e tétel fejezi ki: „vannak eszünkkel öröklött eszmék, melyek minden igaznak alapjai és biztosítékai.” Elvének igazolására azt hozza föl, hogy az eszmék általánosak és szükségesek, minél fogva a tapasztalásból nem származhatnak. Ugyanis a tapasztalás csak arról tudósít, hogy valami jelenleg létezik és történik, arról pedig, hogy ugy kell léteznie és történnie, mitsem értesít. Ha tehát általános és szükséges ismeretekkel birunk, azok az érzéki észrevevésből nem származhatnak. Továbbá olly lényekről van ismeretünk, melyek tapasztalás alá semmiképen nem eshetnek, minő az Isten, lélek.

Az észvéd helyessége abban áll, hogy ismeretünknek való kutfejéül az ésszt teszi és igaz észismereteket véd. E nemű ismeretek a létezőknek belsejét, az általánost és szükségest terjesztik elő; de ezen ismereteket nem

nevezhetni öröklött eszméknek. A legmagasb eszméket is, minő Isten, halhatatlanság, csak idővel szerezzük. E rendszert is egyoldalúság és tulság bélyegzi, melly abban áll, miszerint öröklött eszméken támaszkodik, csak azt tartja igaznak, mit észből azaz eszmékből szoros következtetés útján hozhat ki, az észnek minden érvényeséget tulajdonít, ellenben az érzéket álnoknak itéli, és a köztapasztalás adatait pusztá látszatnak vagy áltatásnak tartja.

159. REALISMUS.

Az előadott rendszerekkel rokonok a lét és eszmévéd — realismus et idealismus —. A tapasztalásvéd az érzéket, az észvéd az észet veszi való ismeretkutfőnek. A létvéd képzeiteinket a létező tárgyakból, ezeknek elménkrei hatásából, az eszmévéd eszméinket elménkből származtatja: amaz a küllétet, ez az elmét való ismeretforrásnak tartja.

A létvédnek helyes elve az: „hogy a kultárgyak elménken kívül is birnak valósággal, sőt eszméink a küllétnek elménkrei hatásából származnak.“ Állítását ezen okokkal támogatja: 1) lét nélkül való tárgyakról képzetünk sem volna, 2) az érzéki érzetek a küllétnek valóságára mutatnak, 3) ugyanazt bizonyítja a képzeteknek szükségessége és változatlansága, minélfogva azon egy tárgyból egyenlő körülményekben ugyanazon képzet keletkezik. — E rendszernek fénypontja az, hogy a küllétnek valóságát védi és ismereteinknek tárgyilagosságot tulajdonít. Azonban e rendszert is némi tulság és félszezség homályosítja. Állítása szerint a küllét egyedüli kutsfeje a képzeteknek: a lét az eredeti, általános, szóval minden; lelkünk merő fogékonyság, melly a külvilág hatását befogadja és ekkép eszméit alakítja. Az

eszmék üres képei és másolatjai a létező tárgyaknak, mikből származnak. — Hogy lelkünk nem pusztán szenvedő, hanem valóban önelhatározólag cselekvő erő, a lélektanból és ismerő tehetségünk bírálataból érthetni.

160. IDEALISMUS.

Az eszmevéd a túlzó létvédnek ellenében azon elvből indul ki, hogy „elménk nem pusztán fogékony-ság, hanem való önállólag cselekvő erő.“ Ezt gondoló tehetségünknek egyetemes és szükséges törvényei elegendé tanusítják. Ez állításban az eszmevédücckel egyetértünk.

De helytelen e rendszernek azon véleménye, hogy „öntudatunknak és eszméinknek egyedüli kútfeje az elme.“ Ennek következtében azon tulságos nézetre jó, miszerint „az eszme az eredeti, általános, szóval minden; a külvilág csak látszat.“ Bizonyításul azt hozza föl: 1) hogy a kultárgyak nem jöhetnek elménkbe, azoknak képzelei tehát elménkből fejlődnek ki, 2) az alvó ember álmokképei, az őrült agyrémeit való kultárgyaknak tartja, mi kétség kívül csalatkozás. — E tulságot ismerő tehetségünk bírálata ellenállhatlanul czáfolja. Szellemi életünk az érzékivel szoros összefüggésben áll; érzékiségünk pedig nem egyedül ható, de szenvedő is. A külvilág képzele tehát annak érzékünkrei hatásából ered, melly külhatás nélkül a kultárgyakról nem volna képzetünk.

161. DOGMATISMUS.

Ismereteinknek igazságára vonatkozólag két rendszer áll szemközt: az elvéd és kétségvéd, más szóval kétkedőség — dogmatismus et scepticismus —. Az elvéd határozottan állítja, hogy „az emberi elme a létezőt úgy ismeri, a mint van, s ennél fogva tárgyilagossággal bír.“ Állítása szerint a gondolkodás törvényein

vagyis a szabályozó elveken kívül alapító elvekkel bírnak, melyek a valót és létezőt megismertetik. Ezen elvek egyetemileg érvényesek, elismert igazságok, állapított elvek, melyek alapításra és bebizonyításra nem szorulnak.

Az elvvédüek észszerűen sarkigazságok mellett vannak. De e rendszernek árnypontja az, hogy nem vizsgálván eleve ismerő tehetségünket, elfogulttan kedvencz elvekből indul ki, és azokat hitágazatok gyanánt használja tanítmányainak alapítására. Ismertető jele tehát az önhittség és önkény az állításban. Hogy illy rendszer ingó lábon áll, könnyen láthatni. A bölcsészet története számos példát ad illy önkényileg alapított bölcseslethez — philosophema —.

162. SCEPTICISMUS.

A kétkedőség ismereteinknek tárgyilagosságot tagadja. Helyben hagyja öntudatunk adatait és gondolkodásunk törvényeit, de ellenmond mind azon következményeknek, miket az elvvédüek az adott tényekből hoznak ki, és erősen állítja, hogy gondolatinkon kívül a létezőknek való mibenlétéről mitsem tudunk bizonyosan. Okul azt idézi, hogy elménkből ki nem léphetünk, következésképp nem tudjuk, megegyeznek-e gondolatink a kültárgyakkal. Azonban e megegyezésnek lehetőségét nem tagadja, sőt azt vallja, hogy semmit sem tudunk, még azt sem, hogy semmit sem tudunk.

E kétkedésnek egyedüli jó oldala az, hogy a tulzó elvvédüek önhittségét fékezi. De bal oldala a bizalmatlanság és tulságos tagadás. A tárgyilagosságot illetőleg, arra nem szükséges, de lehetetlen is, hogy gondolatink tárgyaikkal teljesen megegyezzenek, mert ismereteink minősége részint a tárgyak minőségétől, ré-

szint ismerő tehetségünk alkatjától függ (Ismerettan 11-dik szám). Elég az, hogy ismereteinknek való kültárgy felel meg: e felől pedig egyik érzék a másíkról, érzékünkrol az ész és viszont ad biztosítékot.

163. CRITICISMUS.

Az észbírálat — criticismus — közép utat foglal az önkényü elvüd és tulságos kétkedöség között. Nem állít önkényileg elveket, de le sem mond az igazról, hanem azon reményt táplálván, hogy az igaz megismerhető; ismerő tehetségünket elfogulatlan bírálat alá veti.

Az észbírálat helyes rendszere és egyszersmind módszere a bölcsészetnek, ismerő tehetségünket észszerüleg használván. — Ezen észbírálatnak eredménye az eszmelétvüd — idealrealismus —, melly az egyoldalu és ellenkező rendszerek között, ugymint a tapasztalás és észvüd, a lét és eszmevüd közt némi középső utat tart, azokat tehát közvetíti. A tapasztalásvüddel egyezőleg azt állítja, hogy nincsenek öröklött eszmék; az észvüddel együtt azt védi, hogy a tapasztalati ismereteken kívül még tiszta észbeli ismeretekkel bírnk. A létvüdet abban helyesli, hogy való küllét mellett vi; de az eszmevüddel is kezét fog azon állításában, hogy lelkünk nem pusztá fogékonyság, hanem önállólag cselekvő erő. E rendszernek helyessége már abból bizonyul, hogy ismereteink származását nem egyoldalu nézetből, hanem minden szempontból határozza meg. (Kant észbírálatáról és Krug synthetismusáról a bölcsészet történetében)

164. MATERIALISMUS.

A létezők állományáról az anyag és szellemvüd — materialismus et spiritualismus — vitatkoznak. Az anyagvüd az érzékileg jelenkező anyagnak vagyis a térben ki-

terjedt állománynak valóságát állítja, mely állítást mi is helyben hagyunk. (Ismeretlan 78. és 79-dik szám).

— De az anyagvéd azon tulságra vetemedik, miszerint egyedül az anyagot tartja létezőnek és a lényeknek közállományának. Nézete szerint az élet és szellemi működés az anyagi erőnek születtje, melyeknek hatása a testképzés által annyira növekszik, hogy növényekben az önképzésnek és tenyészésnek, állatokban az érzésnek és önkényű mozgásnak, emberben a gondolkodásnak és akarat elhatározásnak szülő oka.

E félszeg rendszer a létezőt egyoldalulag, tudniillik egyedül az érzéknek szempontjából tekinti, és elfogulva csak azt tartja létezőnek, mit külszéssel szemlélhet. Azonban főelve hiányos lélektani adatokon nyugszik. Az ész szintugy való és igaz tehetsége elméneknek, mint az érzék: már pedig a szellemi, érzékfölötti, mit az eszmék terjesztenek elő, a tiszta észnek tárgya. (Ismeretlan 7-dik szám). Továbbá a léleknek működései az anyagéitól különböznek. Az anyag minden szándék nélkül és kellekkel ellátva szükségkép működik; a szellemi erő pedig szándékosan, kitűzött célok szerint és önmagát elhatározólag cselekszik. Végre a szellemnek az anyag fölötti hatalmát a természetben mutatkozó célszerűség, lelkünknek végnélküli tökélyesülése, a művészetek és tudományok haladása ellenállhatlanul bizonyítja.

165. SPIRITUALISMUS.

A szellemvéd a szellemi erőnek való létét hiszi. E hite helyes és czáfolhatatlan. — Azonban e rendszer szinte tulságra vetemedik, mely abban áll, hogy a szellemnek egyedüliségét állítja. Nézete szerint szellem minden: ez a létezőknek közállománya; a mit anyagnak nevezünk, nem egyéb, mint a szellemi erőnek nyilat-

kozása és korlátozott működése. A lényeknek különféleségét a szellemnek fokozata és hatásmódja képezi.

E rendszerrel rokon az erővéd — dynamismus —, miszerint egyedül az erő teszi a testek állományát.

Hogy a szellemvéd egyoldalú, már abból is kiviláglik, miszerint elvének a köztapasztalás tanuságát áldozza föl, és hogy a szellemnek létét védhesse, a testi világ valóságát tagadja. A józan ész előtt egyedül azon rendszer nyer igazolást, mely mind az anyagnak, mind a szellemnek létét támogatja, szóval az anyagszellemvéd — dualismus psychologicus —, mely mind a tapasztalásnak azaz külső észrevevésnek, mind az észnek és belső észrevevésnek eleget tesz. Eszünk ugyan egységre törekszik; de meg kell különböztetni az egységet az egyféleségtől és azonságtól. Ezen azonosság pusztán gondolati, szabályozó fogalom, mely értelmünk ismereteit egységre hozni törekszik. — Az előadott dualismus a lélektani, mitől a világtani abban különbözik, hogy ez utóbbi mind az anyagnak, mind a szellemnek örökletet tulajdonít. Így némely régiiek azt állították, hogy öröktől fogva az Istenen kívül anyag létezett. (Erről a bölcsészeti történetében.)

166. NATURALISMUS.

A végső létokra nézve ellenkező álláspontot foglal a természetvéd és mindenistenség, miket az istenhit közvetít — naturalismus, pantheismus, theismus —.

A természetvéd a véges és föltételes létezőknek összeségét szóval a világot valónak tartja. Ez állításban igaza van. De fonákul állítja azt, hogy egyedül a világ létezik; hogy nincs valóban végtelen állomány, és az Isten nem egyéb, mint a természet vagyis a mindent mozgató, képző és éltető erő — hylozoismus —.

E félszeg állítás maga magát czáfolja meg. Mert ha a világon kívül más egyéb nem létezik, úgy a világ semmi által sincs korlátozva, tehát nem véges, hanem valóban végtelen.

167. PANTHEISMUS.

A tulzó természetvéd az önálló Istent, a végtelent, a mindenistenség pedig a való világot azaz Istentől különltü véges lényeknek valóságát tagadja. E rendszer elve: Isten minden; csak a végtelen bir valósággal; a véges létező pusztá látszat, tünemény, a végtelennek jelenésmódja.

E rendszernek egyedüli böcse abban áll, hogy az Istennek való létét védi; de nézete félszeg, mivel egyedül az észnek főszmjét t. i. a végtelent tartja szemé előtt, és hogy ezt biztosítsa, a véges lényeket tagadja. De vizsgáljuk mélyebben e mai napon igen divatozó rendszert.

A mindenistenség ezen elvből indul ki: egy és ugyanaz minden, a mi létezik. E tételnek alapítására: 1) a bölcsészetnek tárgyára és irányára, 2) a létnek, 3) az állománynak, 4) a végtelennek eszméjére hivatkozik.

1. A mi a bölcsészetet illeti, erre nézve így okoskodnak a mindenistenségűek. „Bölcsészeti tárgy és föladat az: ugyanaz-e minden? A bölcsészet tárgya pedig a tudat, minek jelleme a bizonyosság és szembetűnés. Csak azon ismeret valóban szembetűnő, mellyben a gondolt tárgy azon egy a gondoló alany nyal. Az alany és tárgy, a gondolat és lét tehát egy és ugyanaz.“ De ez okoskodás nem egyéb a hatalomszónál és ráfogásnál. Igaz, hogy a bölcsészet való tudatra és bizonyos ismeretre törekszik, de hogy minden ismerete szembetűnő

legyen, azt csak a mindenistenségük követelik. A szembetűnésnek saját helye a gondolkodás és mennyiségtan, mikben a gondolat a gondolt tárgy egyszersmind; az ismerettanban pedig a tárgy külön valami a gondolatától. Továbbá az is való, hogy a bölcsészet egységre törekszik, de nem tárgyi, hanem elvi vagyis alaki egységre. A mindenistenségük az egységet az azonossággal cserélik föl.

2. A lét eszméjéből így okoskodnak. „Lét minden, mivel alatta mindent értünk, mi való és létezhető. A lét tehát mindennek közállománya és erre nézve minden egy és ugyanaz.“ De ezen okoskodás a gondolatit a valóval fölcseréli. Gondolatban vagyis elvontan a lét köztulajdonsága a létezőknek szintugy, mint kiterjedés a testeknek, ész az embernek tulajdona. De ebből nem következik, hogy egyik lénynak léte a másikéval számra nézve egy és ugyanaz, hogy például a végtelen lénynak léte azonegy a véges lényével, a növényé az állatével. Valóságban minden létező a köztulajdonságokon kívül némi sajátossággal bír, mi által a többi létezőktől különbözik.

3. Állományra nézve ekkép vitatkoznak. „Csak egy állomány lehetséges. Mert ha több léteznék, azok vagy egyenlő, vagy különböző tulajdonságokkal bírnának: ha egyenlőkkel bírnak, csak egy lényt és állományt képeznek; ha különbözőkkel, akkor semmi köztulajdonuk nincs, és ennél fogva az állomány sem közös velök.“ E vitatkozók a köztulajdont számra nézve egynek, sőt egyedülinek tartják. Minden egyed, melly valamelly nemhez tartozik, a sajátokon kívül egyenlő azaz köztulajdonsággal bír; de egyiknek tulajdonsága számra nézve a másiktól különbözik: például Péter, Pál észszel bír, de Péternek esze, ha olyan is, mint Pálé, számra nézve különböző.

4. A végtelent illetőleg így okoskodnak. „Ha a végtelenen kívül más való lény léteznék, ez amaszt korlátozná, s így nem volna igazán végtelen. Továbbá a végtelen kiterjedésre és tartalomra nézve olyan. Mint-hogy kiterjedésre nézve végtelen, minden lényt körében foglal, következőleg azon kívül semmi sem létezik, minden létező egyed tehát csak létezőmódja. Tartalomra vagyis tulajdonságokra nézve is végtelen, következésképen legtökélyesb lény, és nincs tulajdonság, mit nélkülözhetne. Mind véges létező tehát csak azon egy végtelennek alkatrésze.“ De ezen okoskodás is csak áltatás. A végtelen lény csak akkor korlátoztatik, ha van rajta kívül lény, melly tőle sem létre, sem tulajdonságra nézve nem függ. Mi a végtelennek kiterjedését illeti, ez nem egyéb, mint mérhetetlensége és mindenüttléte (Ismeretlan 131. et 132-dik szám). A végtelen lényt mi is tartalomra nézve legtökélyesebbnek állítjuk és pedig oly értelemben, hogy nincs tökély a létezőkben, mit vagy alakilag, vagy jelesebb módon nem foglalna. A végtelen lény tehát a végeseknek minden való tökélyeivel bir; de ezek nem lehetnek ugyanazok a végtelen lényéivel, hanem csak hasonlók, különben a végtelen lény véges és végtelen volna egyszersmind, a mi képtelen.

168. THEISMUS.

Az előadott két rendszert utba igazítja az istenhit vagyis istenvéd, melly mind a világnak, mind az Istennek való létét ismeri el. Hogy e rendszer helyes, az ismeretlanból tudhatni.

169. MÓDSZER.

Módszernek nevezzük a bölcselésnek azon útját, mellyen némi elvből rendszert alapítunk, röviden a rendszernek alapításmódját. Módszerben elvet, miből kiin-

dulunk, és szerkesztésmódot különböztettünk. A rendszernek elveit már fejtegettük: hátra van, hogy a szerkesztésmódot értelmezzük.

A módszerek, miket a bölcsészek rendszerök alapításában használnak, igen számosak. Nevezetesebbek: a föltevési, gondolkodástani, lélektani — *hypothetica, dialectica et psychologica* —.

170. FÖLTEVÉSI MÓDSZER.

A föltevési módszer önkényileg fölvelt elvekből azaz föltevésekből indul ki: azokból ismereteinket és a létezőt értelmezi, minek következtében igazaknak állítja azon elveket, mikből illy helyes és összhangzó értelmezés folyt. E módszert Schelling, Hegel s mások követték, rendszeröknek alaptételül a gondolatnak és létnek azonságát vevén. Milly helytelen legyen e módszer, e következőkből érthetni. Abból, hogy a létezőt gondolatilag érvényes tétel szerint értelmezhetni, nem következik, hogy valóban olyan, hanem hogy olyannak gondolhatni. Tárnyilagos igazra nem elég a gondolatnak helyessége, hanem egyéb elv is kell, melly ismereteink valóságát biztosítsa. A régiek azt gondolták, hogy földünk a világnak központja, és ezen vélemény szerint az égi testek mozgását értelmezték; mindazáltal az értelmezés pusztá föltevésen alapult.

171. GONDOLKODÁSTANI MÓDSZER.

A gondolkodástani módszer föltevés helyett némmelly fogalmak határozásából indul ki, és azokra építi tanítmányait. — De e módszernek tiszte nem más, mint ismereteink fejtegetése s rendezése, szóval a tudomány szerkesztése. A létezőnek megismerése a fogalmak helyességén kívül tárgyilagos elveket és biztosítékot követel, minő az érzéki és szellemi észrevezés. A történet

olly bölcseleteket jegyzett föl, mikre a gondolkodástani módszer pontosan használtatott, mégis tárgyilagos igazságban szükölködnek. Példa Spinoza bölcselete, mit a bölcsészet történetében fogunk közleni.

172. LÉLEKTANI MÓDSZER.

A lélektani módszer öntudatunk és tapasztalásunk adataiból indul ki, miknek értelmezésére a tiszta észnek fogalmaihoz és elveihez folyamodik. E módszer az emberi ismeretnek minden forrásait és biztosítékait józanon használja. Kant adott arra utmutatást, de Fries és Reinhold Ernest szigorubban használták. Hogy egyedül e módszer képes a tárgyilagos igazságot napfényre hozni, ismerő tehetségünk birálatából önkint foly. (A bölcsészeti rendszerek és módszerekről jelesen értekezett Szontagh Gusztáv e című munkájában: „Propylaeumok a magyar philosophiához, Budán 1839.“

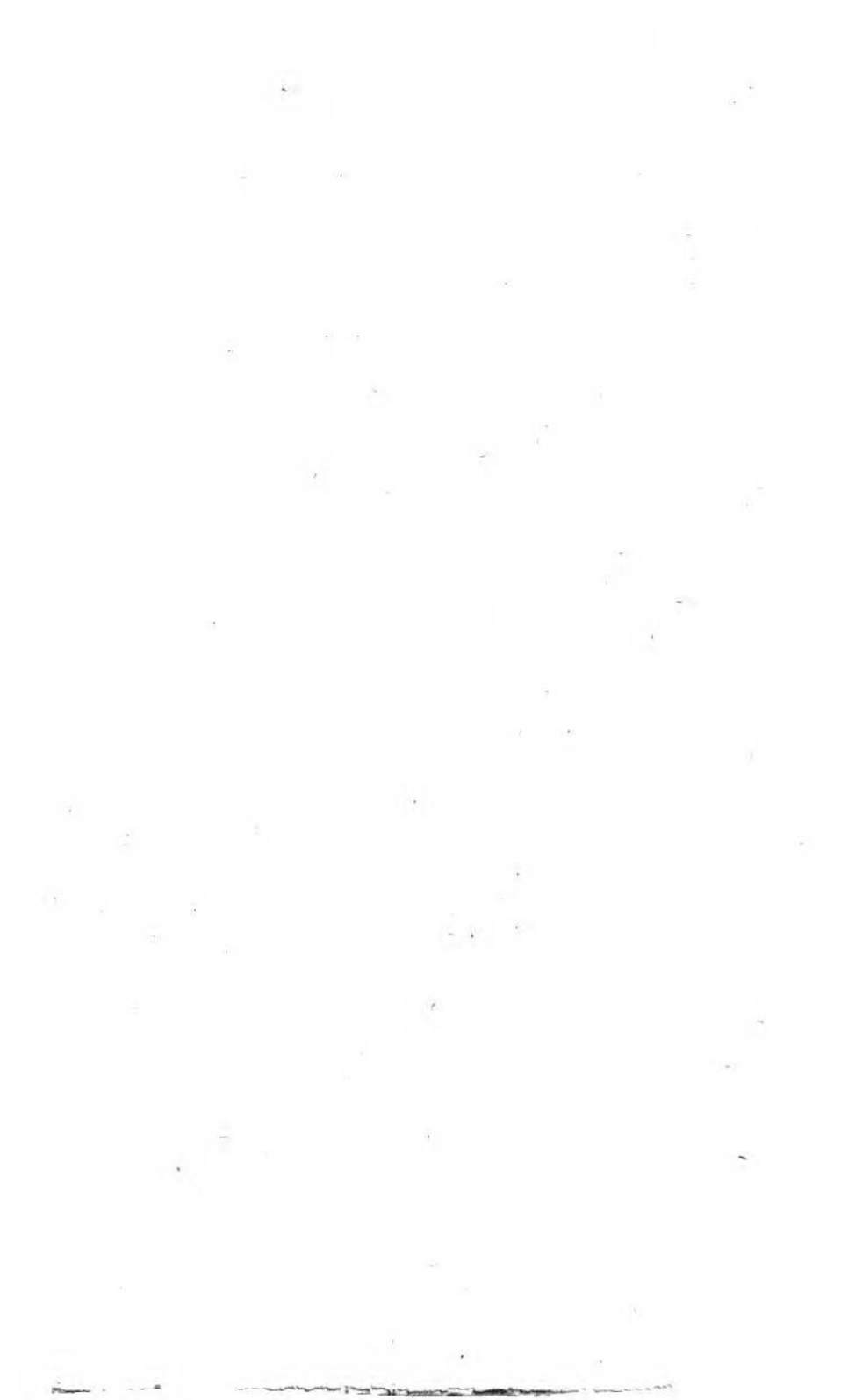
E KÖNYVNEK TARTALMA.

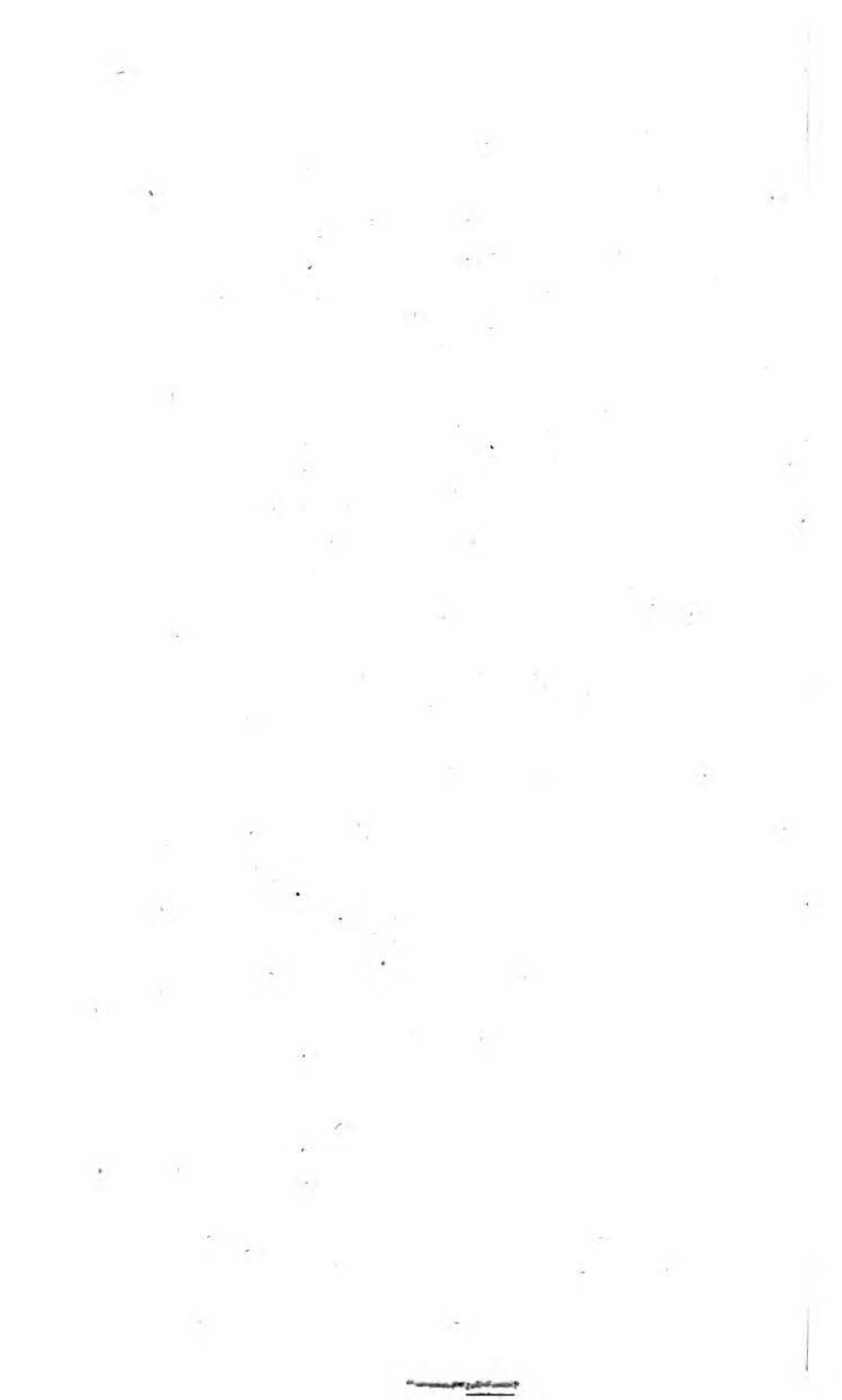
Bevezetés	1 <i>Lap.</i>
Első rész. Ismerő tehetségünk bírálata	3 —
I. Czikk. Ismereteink származása.	3 —
II. Czikk. Az ismeretnek igazsága.	7 —
III. Czikk. Ismereteink bizonyossága.	12 —
IV. Czikk. Az igaznak ismervei mások szerint.	21 —
Második rész. Lénytan.	27 —
I. Szakasz. Általános lénytan.	27 —
I. Fejezet. Módosulás.	29 —
I. Czikk. Lehetőség.	29 —
II. Czikk. Lét.	31 —
III. Czikk. Szükségesség.	34 —
II. Fejezet. Mennyiség.	37 —
III. Fejezet. Minőség.	43 —
IV. Fejezet. Viszony.	48 —
I. Czikk. Önállóság.	48 —
II. Czikk. Okság.	50 —
III. Czikk. Közösülés.	60 —
IV. Czikk. Tér és idő.	63 —
II. Szakasz. Világtan.	68 —
I. Czikk. Okság és célszerűség.	68 —
II. Czikk. Természet.	71 —
III. Czikk. Életműség.	77 —
III. Szakasz. Istentan.	81 —

I. Fejezet. Az Isten léte.	32 Lap.
II. Fejezet. Az Isten tökélyei.	92 —
I. Czikk. Az Isten tökélyei létére nézve.	93 —
II. Czikk. Az Istennek életére vonatkozó tökélyei.	98 —
III. Fejezet. A világnak Istentől függése.	106 —
I. Czikk. Teremtés.	106 —
II. Czikk. Isteni gondviselés.	110 —
Befejezés. Az ismeretlen rövid története.	122 —
Függelék. Bölcsészeti rendszerek és módszerek.	124 —

Tetemesb nyomda hibák.

<i>lap</i>	<i>sor</i>	<i>hibás kitétel</i>	<i>kijavítva</i>
62	14	czéljával	czéljávali
68	16	részes	része
84	24	Isten	Isten
85	15	lététéből	létéből
87	28	bizonyításba	bizonyításban
101	8	föltétekbe	föltétek be
116	13	erkölcs	erkölcsi
117	15	Istenek	Istennek
125	3	észrevezés	észrehevés

NEGYEDIK KÖNYV.

ERKÖLCSTAN.

B E V E Z E T É S.

1.

A gyakorlati bölcsészet az elméletitől abban különbözik, hogy szabad akaratunk elhatározását és tetterünk munkásságát intézi. Gyakorlatinak egyedül tárgyról nevezzük, mert mint tudomány szinte elmélet, vagyis az elméletnek eredménye. Némelyek életbölcsészetnek nevezik — *philosophia vitae* —, de így része a szépműtan is.

E tannak hasznos volta, sőt szüksége személyiségünkön alapszik. Az ember eszes és szabad akaratú lény, ő maga szabad elhatározással intézi cselekedeteit: ismervén tehát szabadsága körét, ennek céljait, jogait, kötelességeit, minden cselekvéséről könnyen számot adhat magának. Ehhez járul a történet, minek tanúsága szerint a tudósok minden időben nem csak az emberi ismeretről, hanem szabad tetteinkről is bölcsésztek.

A gyakorlati bölcsészet részei: a természetjog és erkölcsstan. Ugyanis az észtörvényhozás kétféle: a jogi és szoros erkölcsi, más névvel erényi — *legislatio juridica et ethica* —. E két törvényhozás megegyez egymással abban, hogy mind a kettő törvényeit az észből vagy inkább az észnek segédelmével természetünkől meríti.

De különböznek egymás közt. Először a jogi törvényhozás főleg a külső tetteket szabályozza és a cselekvésnek törvényességét — legalitas — azaz a törvénynyeli meg egyezését tekinti. Az erkölcsi törvényhozás mind a külső, mind a belső tettekre terjed és főképen az akaratnak jó szándékát, az erkölcsiséget ítéli meg. Másodszor a jogi törvényhozás az embereknek a társadalomban együttlétezhetését veszi czélul, azért is az embernek külső szabadságát korlátozza, mert korlátlan szabadság mellett a társadalom meg nem állhat. Az erkölcsi törvényhozás az embernek fő rendeltetését tekinti és arra int, hogy az ember a jogtörvény által biztosított szabadságával rendeltetésére önmaga törekedjék.

Az erkölcsiséghez a vallásosság tartozik, melly amaszt támogatja ugyszólván kiegészíti. E három eszme: jogosság, erkölcsiség és vallásosság, úgy van egymás alá rendelve, hogy a vallásosság az erkölcsiséget, ez pedig a jogosságot magában foglalja. Ennélfogva a vallásos ember erkölcsös is, és a jó erkölcsű ember a jogossághoz is szabja magát.

2.

Az erkölcsstan tárgya erkölcsi életünk, szóval erkölcsiségünk, minek alapját, tulajdonságait és viszonyait terjeszti elő. Ennélfogva azon tan, melly erkölcsi törvényeinket és kötelességeinket adja elő. Némellyek kötelességtannak nevezik; azonban a természetjog is szab kötelességeket, mellyek tudniillik az ember természeti jogain alapszanak, minthogy majd minden jognak más részről némi kötelesség felel meg. Például a hitelezőnek joga van pénzt követelni, az adósnak kötelessége azt megadni.

A bölcsészeti erkölcsstan, mit természeti, vagy észbelinek neveznek, különbözik az ugynevezett keresz-

tény erkölctantól — *ethica christiana* —. A keresztény erkölctannak saját forrása az isteni kijelentés; a bölcsezszt erkölcsi törvényeit közvetlenül az emberi ésből meríti. Vannak ugyan a keresztény erkölctanban természetli köteleességek is, millyeneket a tíz isteni parancsolat nagyobbbrészt foglal, de illy törvényeket csak nagyobb tekintély végett közöl a szent tudomány, hogy tudniillik annál nagyobb legyen az erkölcsi törvény iránti tisztelet.

Mintlogy az erkölcsiségrei törekvésnek erény a neve, könnyen érthetni, miért nevezik az erkölctant erénytannak is.

3.

Az erkölctan böcsét tárgya nyilvánítja. Először is e tan erkölcsi törvényeket és köteleességeket tárgyz: már pedig minél világosb és alaposabb azoknak előadása, annál nyomosabban hatnak az emberi akaratra és életre. Másodszor a természeti törvények minden szerzett azaz tényleges törvényeknek alapjai, minők a polgári és egyházak: amazoknak alapítása és fejtegetése tehát ezeket is támogatja és fölvilágítja. Miből következik, hogy e tudomány nélkülözhetlen a törvényhozóknak, ügyvédeknek, bíráknak s mind azoknak, kik vagy másokat igazgatnak, vagy legalább a törvénykezésre némikép befolynak. Harmadszor az erkölctan alapeszínéje az erkölcsiség és ez utáni törekvés vagyis erény, mellynek böcse megelőzi a földi javakat, minő a gazdagság, tisztelet, elannyira, hogy e mulandó javak csak úgy bírnak némi értékkel, ha az erkölcsiséggel megegyeznek és azokat a jó akarat jóra használja. Végre az erkölcsiség a földi és örök boldogságnak eszközlője.

4.

Az erkölcsstan két főrésze szakad: általánosra és különösre. Az általános erkölcsstan az erkölcsiség alapjait és tulajdonságait fejtegeti; a különös erkölcsi életünk viszonyait és ezekből folyó kötelességeinket részletesen adja elő. — Némelyek tiszta és alkalmazott részre osztják: a tiszta nem egyéb az általánosnál, az alkalmazott a különös erkölcsstan. E második részt erkölcsi kötelességtannak nevezhetni, mivel kötelességeinknek mintegy tára vagyis foglalatja.

ELSŐ RÉSZ.

Az erkölcsiség alapjai és tulajdonságai.

I CZIKK.

SZELLEMI TERMÉSZETÜNK TETTEL.

5.

Az erkölcsiség szellemi természetünkön vagyis személyiségünkön alapszik. Vizsgáljuk mindennek előtt szellemi természetünket.

Az ember a földi lények sorában fő helyet foglalván; az egyedi életnek mind a három nemével, ugyanint tenyésző, érzéki és szellemi étettel bir. A szellemi élet személyiségünk alapja. Ugyanis az ember nem pusztán érző, hanem gondolkodó, igazra, szépre és jóra törekvő s önmagát szándékosan elhatározó egyén, azaz személy.

Az ember szellemi tehetségeit az elme, kedély és akarat tárgyzazzák. E szellemi tehetségek közt olly vi-

szony áll, hogy az akaratnak a kedély, mind a kettőnek az elme alapja és föltéte, minélfogva az akarat elhatározás az érzelemtől és gondolattól, az érzélem pedig az eszmétől függ, és ezt magában szükségkép foglalja. Szellemi életünk alsó fokát tehát az elme képezi.

6. ELME.

Az emberi elme azon tehetség, minélfogva az érzéknek segedelmével a létezőt tisztán azaz öntudattal fogjuk föl. Működésében az érzéknek közremunkálásától függ és az ítéléshez vagy fogalmakhoz van szabva, mi által az észrevett tárgyakat megkülönbözteti és meghatározza. — Az ítélésnek három köre van: az igaznak, szépnak és jónak köre. Mind ezekről a lélektan értekezik.

7. KEDÉLY.

Az emberi kedély nem pusztán érzéki, hanem szellemi, nemesebb érzelmekre és vágyakra is fakad, melyek a létezőnek megítéléséből származnak. A kedély tehát az elmétől függ. — Az értelmi ítélésnek három köre van: mind a háromnemű ítélet minket érdekel és megindít, miből különféle érzelmek és vágyak gerjednek. Az érzelmek és vágyak tehát érdekünket alapítják.

8. AKARAT.

Az érzelmek és vágyak indító okul szolgálnak akaratunk elhatározására. Akaratunk sajátága az önhatalom és szabadság, mely belső és külső. A belső szabadság az elhatározás szabadsága, a külső a végrehajtásé.

Az előadottakból ezen eredmények folynak. Először akaratunk szándékos elhatározására mindenkor némi érdek kívántatik, mely indító okul szolgál és czélt képez. E czél nélkül nincs szándékos elhatározás, hanem merő állati önkény — arbitrium brutum —. Másodszor

szabadságunk használásával ki nem lépünk a természet rendéből és az események oksági összeköttetéséből, mert indító okra van szükségünk, mit természetünk és a külvilág szolgált.

9. AZ AKARATI TETTNEK KELLÉKEI.

Szorosan véve emberi tett az, melly az ember akaratjától függ, és azért akaratnak neveztetik, millyen a járás, írás, szólás, sőt nézés és hallgatás is. Az akarat cselekedettel szemközt áll az akaratlan tett, mire nincs befolyása a szabad akaratnak, minő az emésztés, lélekzés, alvás egyáltalán véve, különben ezekre is hat néha az akarat.

Az akarat cselekedet kétféle: belső, melly egyedül a léleknek műve és abban rejlik, minő az elmélkedés, szándékos elhatározás, és külső, melly az akaratnak parancsára testünk erőitől végrehajtatik és külsőleg mutatkozik, minő a járás, írás. Továbbá az emberi cselekedet már tevő, már mulasztó, a mint tudniillik vagy tevése, vagy a tettek abbanhagyására határoztuk el magunkat. Ezt a törvényről értekezés világítja föl.

Az akarat cselekedetnek kellékei e következők. **1.** A cselekedetnek ismerete, mert a mit nem ismerünk, arra vágyunk és akaratunk nem terjed — ignoti nulla cupido —. **2.** A tettei vágy, mert mi után nem vágyunk, azt akaratunknak semmikép sem tulajdonithatni. **3.** A tette önelhatározás vagyis szabad választás, miszerint hatalmunkban állott a cselekedetet vagy végbe vinni, vagy abbanhagyni: e választás nélkül a tett önkényű ugyan, de nem szabad akarat, nem önkintes cselekedet. Így az oktan állatok tettei önkényűek, de nem akaratiak, mivel azok ösztöneiket minden eszmélet nélkül vakon követik.

Az emberi cselekedet már közvetlenül, már közvetve akarati. Közvetlenül akarati azon tett, melyet szándékosan viszünk végbe; közvetve pedig, vagyis okára nézve akarati a tett, ha valamely szándékos cselekedetnek olly eredménye, mit lehetett és kellett előrelátni. Például a ki magát megrészegíti, vagy a ki lesből gyilkol, szándékos cselekedetet követ el; ki pedig magát megrészegítvén, ez állapotban gyilkol, okára nézve akaratilag cselekszik. Itt helye van azon oksági elvnek: a ki az oknak oka, az okozatnak is oka.

10. AKADÁLYAI.

Akarati cselekedeteinknek akadályai belsők és külsők. Belsők a tudatlanság és tévedés; külsők a kényszerítés vagyis erőszak és fenyegetés avvagy félelem. A tudatlanság és tévedés a cselekedetnek ismeretével, a kényszerítés és fenyegetés a szabad elhatározással áll szemközt.

A tudatlanság az ismeretnek hiánya: a tévedés pedig helytelen ítélet. Mind a kettő már meggyőzhetetlen, már meggyőzhető: az esztelen ember tévedése, a cöcsemő gyermeknek tudatlansága abban az állapotban meggyőzhetetlen; a gyógyszer helyett mérget rendelő orvosnak tévedése meggyőzhető. A tudatlanság és tévedés továbbá már a törvényt, már a törvény alá tartozó cselekedetet illeti. Az erkölcsi törvényre nézve nincs helye a teljes tudatlanságnak, mivel az észszel élő ember, ha természetére figyel, azt könnyen megismerheti; de a törvénynek egyes esetei alkalmazásában sokszor téved az ember: így például a scythák a jövőnyeket megölték, jóllehet tudták, hogy az ártatlanokat nem szabad megölni. — Minthogy akarati cselekvésre ismeret kívántatik, könnyen érthetni, hogy a meggyőz-

hetetlen tudatlanságból és tévedésből folyó cselekedet akaratlan; de ha a tévedés meggyőzhető, a tett közvetve azaz okára nézve beszámítható az akaratnak.

A kényszerítés vágyaink elleni tette indit. Illy erőszak is már meggyőzhetetlen, már meggyőzhető. A meggyőzhetetlen erőszakból következő cselekedet akaratlan, mivel akaratunk megegyezése hiányzott. A meggyőzhető erőszak a szabad elhatározást nem akadályozza egészen, de mégis korlátozza. A kényszerítésnek azonban csak a külső tett van alávetve.

A fenyegetés a cselekedetnek szabad végrehajtását gátolja. Ha a félelem olly nagy, hogy az eszmélést háborgatja, az abból származó tett valóban akaratlan. Ez eseten kívül a fenyegetés a cselekvésnek szabadságát korlátozza ugyan, de azt le nem rontja, mert az akaratnak hatalma marad a fenyegetésnek ellenszegülni, a mint azt a gonosztevők példája eléggé tanúsítja. Miért is nem szabad félelemből azt elkövetni, mi rossz és tiltalmas.

II. CZIKK.

SZELLEMI TERMÉSZETÜNK CÉLJAI.

11.

Az ember mint eszes lény szándékosan azaz némi szándék vagyis cél szerint cselekszik: így például az ember szánt és vet, hogy arathasson. Mivel a cél indítja az embert működésre, ennél fogva indító okul szolgál. Ha például azért élek mértéketlenül, hogy egészséget fentartsam, ez indító okom.

A cél mindenkor érdeket tárgyz, mit magunk elé tűzünk, s mit elérni törekszünk. Érdeknek azaz jónak nevezzük azt, mit böcsősnek ítélünk; a jónak és érdek-

nek képzeze tehát a dolgok böcsüléséből származik. — Az érdek sokféle, a mint a dolognak böcse is különne-mű. Az érdek érzéki, ha érzéki életünk szükségéit elé-gíti ki, például az evés, ivás, egészség. Szellemi az érdek, ha szellemi természetünk követeléseinek tesz ele-get, millyen az igaznak ismerete, a tudomány, művé-szet, polgárosulás, erkölcsi és polgári szabadság. Az érdek avvagy jó továbbá vagy egyéni, vagy általános. Egyéni a jó, ha személyünkre szorítkozik, millyen az egészség, önhaszon; általános a jó, ha azt az ész ma-gában minden személyre és időre nézve böcsösnek itéli, millyen az emberi nemnek tökélyesülése, a köz jólét, az igazság kiszolgáltatása, a jó intézetek létesülése. A szellemi és általános érdek erkölcsi jónak neveztetik, mi-vel létesülése az erkölcsiséget alapítja. (Erről alább 18-dik szám alatt)

A hányféle az érdek, annyiféle az ember célja is. Van tehát szellemi és érzéki, általános és egyéni cél. Végczélnak nevezzük azt, mi alá minden egyéb cél-t rendezünk.

12. VÉGCZÉLJA.

Mi képezze az embernek legfőbb azaz végcélját, természetéből tudhatni meg, miből kiviláglik, mire tö-rekszik vagy kell törekednie az embernek.

Természetünk legfőbb célja nem lehet valami ér-zéki cél. Vannak, kik az érzéki érzetet, a kéjnek él-vezetét fő célul tűzik ki, de valóban tévednek. Igaz, hogy az ember természeténél fogva kéjt ohajt; de az érzéki gyönyör nem alapíthatja fő rendeltetését. Először is szellemi természetünk sokkal nemesebb az érzékinél, mert emez által az oktalan állatok osztályához tartozunk, szellemi életünkkel pedig az állatok sorából kilépünk any-

nyira, hogy azoktól nemben különbözünk. Észszel az ember vég nélküli tökéletesülésre törekszik és az isteni tökélethez közelít; észszel az ember a társadalmat alapítja és törvényeket szab. Az érzéki célok tehát csak anyyiban méltók figyelemre, a mennyiben szellemi életünknek szükséges eszközül szolgálnak. Az érzéki élvezetet szellemi céljaink alá illik rendezni. Másodszor érzéki természetünk egyedül az idegeknek ingereltetését vagyis az érzéki benyomásokat veszi tekintetbe: a mi kedves hatást tesz reánk, azt jónak tartja és kívánja, ellenben a kedvetlen érzetektől irtózik. A dolgoknak való böcsét csak az ész ítélheti meg: ennélfogva néha azt, mit érzékünk kedvel, az ész rosznak leli, ellenben az érzékileg kedvetlent jónak tartja. Így az ember az édes mérget is távoztatja, és a keserü gyógyszert elfogadja, mivel átlátja, hogy amaz rontja, ez helyreállítja egészségét.

Némellyek az érzéki gyönyör helyébe a tiszta szellemi élvezetet teszik fő célul, de helytelenül, mert ezen élvezet egyedül a kedélynek fő célja, ez pedig csak egy ága szellemi természetünknek. Ennek igazolására tekintsük ujra szellemi életünket.

13. AZ ELMÉNEK FŐ CZÉLJA AZ IGAZ.

Az emberi elme a végett van adva, hogy a valót és létezót ismerje meg. A valónak megismerése az igaz, az elme tehát az igazra törekszik, és ezen ismereti igazság fő célja. Az igaznak ismeretéből szellemi érzelmek és vágyak támadnak, mellyek indító okul szolgálnak akaratunk elhatározására, és külső tetteknek létrehozására. Az igaznak ismerete tehát eszközül szolgál magasabb célokra, s ennélfogva szellemi életünk legfőbb célját nem képezheti.

14. A KEDÉLYNEK FŐ CZÉLJA A BOLDOGSÁG.

A kedély életszükségeinknek és állapotinknak megítéléséből érzelmeket és vágyakat fakaszt, melyek érdekünket alapítják. A mi kedélyünket kielégíti, az gyönyörű, kedves: az illy állapot boldoglétünket képezi. A kedélynek fő célja tehát a boldogság. De az érzelmekek és vágyak indító okai akarattunk elhatározására és tetterőnk működésére, következésképen eszközül szolgálnak magasb célokra, s így a boldogság nem egyedüli célja az embernek.

15. AZ AKARATNAK FŐ CZÉLJA A BELSŐ ÉS KÜLSŐ SZABADSÁG.

Az akaratnak tulajdona a szabadság, minélfogva érzelmeinket és vágyainkat igazgatjuk, s külső cselekvésünket szándékunk szerint intézzük. E szabadság belső és külső: amaz az önelhatározásnak, ez a végrehajtásnak tehetsége. Mind a két tehetségnek józan használása az ész vezérletétől függ. Az akaratnak célja tehát az észszerű szabadság, miszerint akarattunk az észszel kellően megegyez. Ezen észszerű szabadságot erkölcsinek nevezzük, mivel szükséges föltétele erkölcsi életünknek. (Erről alább 16. és 18. sz.)

16. AZ EMBERNEK LEGFŐBB CZÉLJA SZELLEMI ÉLETÉNEK ÖSZHANGZÓ KIMŰVELÉSE.

Ha szellemi természetünket nem egyoldalulag, hanem öszhangzólag tekintjük, el kell ismernünk, hogy az embernek legfőbb célját sem az ismereti igazság, sem a boldogság és szabadság egyenkint véve nem képezi, hanem hogy rendeltetésünk céljaink öszhangzásában, tehát szellemi természetünk és életünk öszhang-

zó kiművelésében áll. E szellemi tökélyesülés az emberi méltóságot alapítja, mi által az isteni tökélyhez közelítünk. E rendeltetésnek valósulása az erkölcsiség, vagyis az erkölcsi élet, minek okvetlen kelleke az észszerű cselekvőség.

Erkölcsi életünknek helyes értésére először az erkölcsi törvényhozásról, másodszor az erkölcsi ítélésről, harmadszor az embernek erkölcsi jelleméről értekezendünk.

I. SZAKASZ.

Erkölcsi törvényhozás.

I. CZIKK.

AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNYNEK VALÓSÁGA.

17. AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNYNEK ALAPJA ÉS VALÓSÁGA.

Az erkölcsi törvénynek valósága érdekeink és céljaink közti különbségén alapszik. Mihelyt az ember szellemi életre ébred, és észszel élni kezd, érdekei és céljai közt nagy különbséget vesz észre. Némelly célok személyiségünknek azaz szellemi életünknek sajátosságát és méltóságát alapítják: illy célok az ismereti igazság, erkölcsi szabadság, tökélyesülés. Vannak érdekek, mik által az ember az oktalan állatok osztályához tartozik, millyen az evés, ivás, érzéki gyönyör. Tagadhatlan az, hogy némi dolgokat az ész általánosan jóknak és böcsösöknek ítél, minő az igazság kiszolgáltatása, a közjó, és a szellemi művelődés. — Mind ezen ítéletekhez köteles az ember cselekvését szabni, ha csak személyiségének méltóságát akarja megőrizni.

tóságát becsteleníteni nem akarja. Ezen ítéletek az erkölcsi törvényt képezik, melly személyiségünkön alapszik.

Minthogy az ész ítéli meg, mi legyen általánosan jó és böcsös: az erkölcsi törvényt ész törvénynek, s mivel természetünkben gyökerezik, természeti törvénynek nevezik. Illyen törvények ezek: fékezd indulatidat, böcsüld embertársodat, légy háladatos, türelmes, igazmondó, jótevő, stb. Ezen ítéletek helyességét a megérőztött gonosztevők is érzik.

Fonák állítás az: hogy az érdekek és célok közötti különbség, s ennek következtében az erkölcsi törvény a neveléstől veszi eredetét. Hát a nevelés honnan veszi származását? nemde szellemi természetünkből, mit az észnek segedelmével ismerünk meg? — Az erkölcsi törvénynek erejét nem gyöngíti az, hogy némelly népeknél a jó és rosztól ellenkező fogalmak uralkodtak. Például a spártai ifjak lopását, a soknejűséget, a rabszolgakereskedést, az indiai özvegyek halott férjökkel megégetését hozzák föl. Mind ezek tudták, mi általában jó, de alkalmazásában tévedtek. A jó és rosznak fogalmai nem öröklött eszmék, hanem azokat az ész segedelmével természetünkből származtatni és tisztába hozni kell; illy munkásságra pedig kifejlett ész kívántatik, mi nélkül az értelem könnyen tévedésbe jó.

18. AZ ERKÖLCSISÉG ESZMÉJE.

Érdekeink és czeljaink közti különbségből azoknak észszerű rende foly, tudnunk: a szellemi és általános célok személyiségünk sajátosságához és méltóságához tartoznak, s ennél fogva lényegesek, föltétlenül szükségesek és fölsőbb rendűek; az érzéki és egyéni érdekek pedig mellékesek, csak viszonylagosan szükségesek és alsóbb rendűek. Ebből keletkezik azon észszerű rend, hogy az alsóbb érdekeket a fölsőbb célok alá rendezzük.

Céljainknak ezen alárendezését az ész törvényül adja az akaratnak, mi által a szabadságnak józan használását intézi és vezérli. Akaratunk tehát jó és erkölcsi, ha elhatározásában és külső cselekvésében magát a céloknak észszerű rendéhez vagyis az ész törvényéhez szabja. Így az erkölcsiség az észnek és akaratnak megegyezésében, összhangzó szellemi művelődésben, észurásban áll. (Ezt az erényrőlí cikk hozandja tisztába)

19. AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNYHOZÁS SAJÁTSÁGA.

Az erkölcsiség eszméjéből az erkölcsi törvényhozásnak lényeges tulajdonai folynak. Először az erkölcsi törvény közvetlenül nem a létrehozandó tettek tartalmától, hanem a célnak és cselekvésnek minőségétől, röviden a szándéktól függ. Az erkölcsiség az akaratnak jóságát vagyis a jó szándékot szükségkép teszi föl. Másodszor az erkölcsi törvényhozás magában véve általános törvényeket szab, miket azután egyes esetekre kell alkalmazni, hogy azoknak erkölcsi értékét megítélhesük. Harmadszor az erkölcsi törvények, minthogy természetünkben gyökereznek, egymás közt valóban nem ellenkeezhetnek, hanem csak oly esetek kerülhetnek elő, mikben különféle viszonyainknál fogva nem vagyunk képesek két törvénynek egyszerre eleget tenni, hanem a törvények és kötelességek teljesítésében némi rendet kell tartanunk. (34-dik sz.) Negyedszer minthogy az erkölcsi törvény szellemi természetünkön alapszik, ennek alkotója pedig az Isten: ennél fogva az erkölcsi törvény valóban Isten törvénye azaz Istennek akaratját adja elő. Ész törvénynek nevezük, nem azon értelemben, mint-ha az ész önkénye szerint és egyedül magától hozná e törvényt, hanem azon okból, mivel az ész vizsgálván természetünket s ennek céljait és érdekeit, e törvényt

megismeri, kifejti és tiszta öntudatunkra hozza. Ötödször az észtörvényt meg kell különböztetni az ugynevezett eszély, vagy okosság szabálytól — regula prudentiae —, melly egyéni czélt tárgyaz, s mellyet az ember magának józan tapasztalása szerint szab, például: ne igyál fölhevülésben; öltözeted az évszakhoz legyen alkalmazva. Illy törvényt egyéni szabálynak neveznek — Maxime —.

II. CZIKK.

A FŐ ERKÖLCSTÖRVÉNY.

20.

Elv általában véve az, miből valamit következtünk és értünk. A fő erkölcs törvény is némi elvet képez, mivel abból sok egyéb törvény ugyszólván foly. Ennek helyes értésére mindenek előtt az erkölcsiségnek alapját és megismertető tehetségét fogjuk fejtegetni.

21.

Az erkölcsiség alapja az, miből tudjuk, miért létezik az erkölcsiség — fundamentum moralitatis, principium existendi —. Ezen alapot szellemi természetünk képezi; mert az erkölcsiség azért áll, mivel szellemi természet létezik, miből az erkölcsiség származik. Mint-hogy pedig szellemi természetünk alkotója az Isten: ennélfogva az erkölcsiségnek végalapja az Isten akaratja, mitől természetünk eredetét veszi. Mind ezekből kiviláglik, hogy az erkölcsiség közvetlen alapja az emberi természet, közvetett pedig az Isten akaratja. Ezen elvek tehát: „kövesd az emberi természetet,“ „kövesd az Isten akaratját,“ egyedül az erkölcsiség alapját fejezik ki.

22.

Az ember szellemi tökéletesülésre van hivatva, mi által az isteni tökélyhez közelítsen. Erre nézve oly tehetséggel van ellátva, minek segedelmével szellemi természetét és ebből erkölcsi törvényeit kiismerheti s életére alkalmazhatja. E tehetség nem egyéb, mint az emberi ész, melly által megismerjük, mi általánosan jó és erkölcsi. — Azon törvények, mellyek nem az észből, hanem más kútból, például valamely törvényhozónak önkényü akaratjából származnak, nem természeti, észleges, hanem szerzett, tényleges törvények, minők a polgári és egyháziak. Ezen elv: „kövesd az ést, vagyis cselekedjél észszerűleg,” az erkölcsiségnek megismertető tehetségére azaz kutforrására mutat.

23.

Az erkölcsiségnek fő elve — *supremum moralitatis principium* — oly általános erkölcsi törvény, miből a többi törvények ugyszólván folynak. Ezen elv az erkölcsiségnek ismertető jele azaz ismerve — *criterium* —, miszerint meghatározzuk, e vagy ama cselekedet erkölcsi-e, vagy erkölcstelen. Illy elvnek kellékei e következők. A fő elvnek először általánosnak vagyis föltétlennek kell lenni, különben nem volna fő elv; másodszor kívántatik, hogy szükséges, vagyis szükségkép való legyen, minek ellenkezője lehetetlen; harmadszor egyetemesség, melly minden emberre és minden akarati cselekedetre terjed; negyedszer világos és cselekvésre könnyen alkalmazható; ötödször tiszta észbeli, nem tapasztalati, mert a bölcsészet észleges tudomány, és oly törvény, melly pusztán tapasztalati, nem észtörvény, hanem szerzett és tényleges. Noha a fő törvénynek észbelinek kell lenni, mégis ennek fölállításában az ész a

tapasztalást egészen el nem mellőzi, főleg az erkölcsi törvényhozásban, melynek alapja természetünk és szellemi életünk.

24.

Akaratunk elhatározására mindenkor indító ok kívántatik, mely némi czélt, érdeket tárgyaz. Ennélfogva minden törvénynek valamelly czélon kell alapulnia, különben nem képes az akaratra hatni és azt megindítani. Ha a cél pusztán érzéki és egyéni, a törvény merő tapasztalati azaz eszélyi szabály; ha pedig a cél szellemi és általános, a törvény szorosan véve erkölcsi, ész-törvény. A fő erkölcsi törvénynek természetünk legfőbb célján kell alapulnia. Fő célunk vagyis rendeltetésünk szellemi életünk öszhangzó kiművelése: ennek valósulása az erkölcsiséget, a szellemi uralkodást, az emberi méltóságot alapítja.

A fő erkölcsi törvényt így fejezhetni ki: „ugy cselekedjél, hogy rendeltetésednek, tudniillik szellemi életed öszhangzó kiművelésének megfelelhess.“ Mint ismerető jelét az erkölcsiségnek így adhatni elő: „mind azon cselekedet erkölcsi, mely a szellemi életre rendelt embernek méltóságával megegyez.“ E törvény valóban fő elv; ugyanis: először általános, mert közvetlenül fő rendeltetésünkön alapszik; másodszor szükségkép való, mint-hogy jó és erkölcsi nem lehet, a mi rendeltetésünkkel, szellemi életünkkel ellenkezik; harmadszor egyetemes, mivel a szellemi természet minden emberrel közös, s mivel rendeltetésünk alá minden szándékos cselekvés tartozik; negyedszer világos és könnyen alkalmazható, mivel minden észszel élő ember könnyen megismerheti, mi egyez meg emberi méltóságunkkal, s átláthatja, hogy az érzéki és egyéni czélokat a szellemi és általános cél

alá kell rendezni; ötödször nem pusztán tapasztalati, hanem való észtörvény, mivel az erkölcsiség eszméjéből keletkezik.

III. CZIKK.

AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNYNEK NEMEL.

25.

Az erkölcsi törvény természeti törvénynek — *lex naturalis* — neveztetik; azonban a kénytelen természetnek törvényeitől különbözik. A szoros értelmű természet-törvény olly működésmód, mit a kénytelen erő szükségkép minden szándék és elhatározás nélkül követ: ilyen törvényeket a természettan közöl. Az erkölcsi törvény az akaratnak elhatározásmódja, mihez az ember magát szándékosan szabja. Ezt szabadság-törvénynek nevezzük, és e szóval „kötelesség“ szenteljük; a természet-törvény pedig a kénytelenség szabása, mit e szó „kell“ bélyegez. Például: a víznek nagy hidegben meg kell fagynia; az ember köteles igazat mondani, feleit szeretni, mást meg nem sérteni. A természeti kénytelenséggel a természeti lehetőség, az erkölcsi kötelességgel a szabadság áll viszonyban. Így például nyáron lehet jégeső; az embernek szabad birtokot szerezni. Az erkölcsileg szabad cselekedet az észjogot alapítja, miről a természetjog értekezik.

Az erkölcsi törvény az akarat törvénye, melly akaratunknak józan elhatározására, állati önkényünk megtörésére van szabva, miből hihetőleg e név „törvény“ eredt. Az erkölcsi törvénytől, mit észtörvénynek vagy szorosabban eredeti törvénynek neveznek, meg kell különböztetni a szerzett vagyis tényleges törvényt. Ugyan- is az erkölcsi törvény közvetlenül szellemi természetünk-

ben gyökerezik és fő rendeltetésünkre czéloz; a tényleges pedig valamely külső törvényhozónak akaratjából foly, jöllehet közvetve szellemi természetünkre és viszonyainkra vonatkozik: az eredeti törvény egyetemes, szükséges, változatlan, a szerzett némi nemzetre, vagy társulatra vonatkozó, esetékes és változó.

Az erkölcsi törvénynél nincs helye az eltörlés vagyis megszüntetésnek, de a fölmentésnek sem — *dispensatio* —; mert természetünk alkatja és törvényei nem függenek az emberi önkénytől. — A régieknek azon kérdésére: megszüntetheti-e az Isten az erkölcsi törvényt és fölmenthet-e valakit annak megtartása alól? nemmel felelünk, mivel az erkölcsi törvény az Istennek bölcs akaratja és örök határozata, már pedig az isteni akarat változatlan.

26.

Az erkölcsi törvény kétféle: parancsoló és tiltó. Ugyanis a fő erkölcs-törvény az embernek köteleességül szabja, hogy személyiségének méltóságát mind magában, mind másokban elismerje és cselekvését ahhoz szabja. Az észtörvény tehát mind azon szándékot és külső cselekedetet tiltja, melly rendeltetésünkkel, szellemi művelődésünkkel, emberi méltóságunkkal ellenkezik; ellenben arra köteleztet és azt parancsolja, hogy szellemi céljainkat minden kitelhető módon elérni törekedjünk s fő rendeltetésünket előmozdítsuk. Tiltó törvény ez: ne ölj, ne csalj, ne hazudj. Parancsoló: légy mértékletes, őszinte, adakozó.

Némellyek tökélyes, szoros, és nemtökélyes, nem-szoros törvényt különböztetnek — *lex perfecta et imperfecta* —. Nézetök szerint tökélyes törvény az, melly mindenkit és mindenkor, nemszoros pedig, melly csak

némi körülményekben köteleztet. Például e törvény: ne lopj, szoros; e pedig: légy adakozó, nemszoros. E különböztetés szerint minden tiltó törvény szoros, mivel a cselekedetnek elmulasztása mindenkor hatalmunkban áll; továbbá az olly parancsoló törvény is szoros, melly egyedül belső cselekedetre vonatkozik, mivel ezt tenni mindenkor képes az ember, például: szeresd felebarátodat. Nemszoros törvény tehát csak azon parancsoló törvény, melly külső cselekedetet határoz meg, mivel ennek végrehajtása kedvező körülményektől függ, például légy adakozó.

Vannak, kik a szoros törvényt jogtörvénynek, a nemszorost erkölcs törvénynek mondják — *lex juridica et ethica* —, de helytelenül. Való jogtörvény az, melly az embereknek polgári társadalombani együttlétezhetőségét alapítja, s minek teljesítésére az embert kényszeríthetni. Illy törvény egyedül feleinkre mint polgártársainkra vonatkozik, például: ne ölj, fizesd meg adóságodat. E példákból láthatni, hogy ugyanazon törvény erkölcsi és jogtörvény lehet egyszersmind, azon egyszerű okból, mivel a polgári társadalomnak hivatása erkölcsiségünk biztosítása. Erről a természetjog értekezik. (Csacs-kó Imre, Bevezetés a természeti jogba)

IV. CZIKK.

AZ ERKÖLCSI KÖTELESSÉG.

27.

Az erkölcsi kötelesség akaratunknak elhatározását észszerűleg szabja. E kötelességnek alapja az észtörvény, melly akaratunk elhatározását intézi és igazgatja. Miből érthetni, hogy a törvény és kötelesség közt olly szoros

összefüggés létezik, minél fogva ha a törvény áll, a kötelesség elmellőzhetlen; és ha a törvény megszűnik, a kötelesség ereje is elenyészik. A kötelesség tehát a törvénynek szükséges eredménye, és nem egyéb, mint a cselekvésnek törvény általi meghatározása.

28.

A kötelességet két szempontból tekinthetni: mint ható és szenvedő kötelességet. A ható kötelesség — obligatio activa — annak részéről áll, ki kötelez, ennél fogva a kötelezés; a szenvedő azé, ki köteleztetik, tehát a köteleztetés. Az ész kötelez, az akarat köteleztetik. Ugyanis minden kötelesség a törvénynek eredménye; a törvényt pedig tulajdonkép az ész hozza. Az ész tehát kötelez. De a törvény az akaratnak elhatározását szabja; az akarat tehát köteleztetik.

Mind a ható, mind a szenvedő kötelességnek alanya az ember. Ugyanis mint érző és gondolkodó lény tehetséggel bír magát vagy az ész szavára elhatározni, vagy érzéki vágyai után indulni. De szellemi természeténél fogva elismeri, mikint köteles akaratjának elhatározásában a céloknak észszerű rendét szóval az ész-törvényt követni. Ebből érthetni, hogy tiszta eszes lény, minő az Isten, kit érzékiség meg nem határoz, nincsen a kötelesség és törvény alá vetve, mert természeténél fogva azt, mit esze javul, önkint követi. De az ember is csak úgy köteleztetik, ha az észnek birtokában van; miért is az esztelenek, csöcsemők, alvók ez állapotban nem köteleztetnek. Hogy az oktan állatoknak nincs erkölcsi kötelességek, világos.

29.

Az erkölcsi kötelességnek tárgya az embernek akarat cselekvése; mert a mi akaratunktól nem függ, azt

tőlünk nem követelhetni. Nincs kötelesség arra, a mi lehetetlen akár természetileg, akár erkölcsileg, mind belsőképen, mind külsőképen véve — *ad impossibilia non datur obligatio* —. Így belsőkép és egyszersmind természetileg, tehát mindenkép lehetetlen, hogy valaki egy időben több helyen védje hazáját. A súlyosan fekvő beteg természetileg hivatásának eleget nem tehet. Hazudásra, hazaárulásra semmi eskü nem kötelez, mert erkölcstelen. Adakozásra az ember föltétesen köteleztetik, ha tudniillik vagyonnal bír.

30.

A kötelességnek szinte mint a törvénynek több a neme. De mindenek előtt az eredeti, észkötelességet a szerzett, ténylegestől kell különböztetni. Az eredeti a szoros értelmű erkölcskötelesség, mit az erkölcsi észtörvény szab; a szerzett kötelesség a tényleges törvénynek eredménye.

Az erkölcsi kötelesség nemei e következők. 1. Törvényre nézve a kötelesség kétféle: az igazság és jószágosság kötelessége — *officia justitiae et benevolentiae* —. Az igazság kötelessége mind azt tiltja, mi rendeltetésünkkel ellenkezik és személyiségünk méltóságát sérti; a jószágosság pedig azt parancsolja és követeli, hogy szellemi céljainkat elérni s emberi méltóságunkat előmozdítani ügyekezzünk. Ebből érthetni, hogy az igazság kötelessége általán véve nemleges, a jószágosságé igenleges kifejezésű, jöllehet egyes esetekrei alkalmazásban e kifejezésű minőséget változtathatják. Így például igazság kötelessége adott szavunkat hiven megtartani; jószágossága szegény adósunkat nem sürgetni fizetésre. — Az erkölcsi igazságot nem kell fölcserélni a jogival. A szoros jogi kötelességek egyedül embertársunkra vonat-

koznak és a társadalmi együttlétezésre czélóznak, miért is a jogi igazság kötelessége a kényszerítésnek van alá vetve. Az erkölcsi törvényhozás pedig magában véve senkit sem kényszeríthet. Így például a mértéktelen evés, ivás az erkölcsi igazsággal igen is, de nem a jogival ellenkezik. Hogy pedig embertársunkat javaiban meg ne sértsük, hogy a tett kárt megtérítsük, mind erkölcsi, mind jogi igazság kötelessége. Ebből kiviláglik, hogy az erkölcsi igazság nagyobb körű a joginál. **2.** A személyeket illetőleg a kötelesség minmagunkra, embertársunkra és Istenre vonatkozik. Igaz, hogy az erkölcsi kötelesség szorosán véve rendeltetésünkre czéló, és erre nézve egyedül minmagunkra és embertársunkra vonatkozik; azonban minthogy rendeltetésünk elérésére a vallás okvetlenül szükséges, ennél fogva az erkölcsiség a vallási vagyis Isten iránti kötelességeket észszerűleg követeli.

31. A KÖTELESSÉGEKNEK HELYES RENDE.

Az erkölcsi törvények és kötelességek tulajdonkép össze nem ütközhetnek, mivel természetünk és eszünk, melly azoknak megismertető tehetsége, önmagával nem ellenkeezhetik. Azonban néha oly körülmények fordulnak elő, mikben több kötelességnek egy időben eleget nem tehetünk; illy esetben mondjuk, hogy a kötelességek összeütköznek. Ennekokáért a kötelességek helyes rendét kell kijelölnünk, melly rendet e következő szabályok határoznak meg. **1.** Az eredeti, észkötelesség megelőzi a ténylegest: így a súlyosan fekvő betegnek felsőbb kötelessége élete fentartása, mintsem polgári hivatala. **2.** Az igazság kötelessége elsőséget bír a jóságosságé fölött. A hitelezőt előbb kell kielégíteni, mint jótékonyan adakozni, vagy díszesen öltözködni. Nem szabad lopni azon szándékból, hogy mással jót tehezzünk. Hazud-

sággal vagy magunkat, vagy embertársunkat szorultságból kihuzni tilalmas. **3.** Az egészre vonatkozó; nagyobb jóra czélzó kötelességet elejébe kell tenni annak, mely csak némi részt, vagy kisebb jót és czélt tárgyaz. Így például veszélyben a hazát előbb, mintsem családunkat, az életet inkább mint a vagyont kell védeni. **4.** Egyenlő kötelességben kiki elsőséggel bir, mert mindenkit önmaga személye legközelebb érdekel. A kereskedő önmaga hasznát inkább mint társáét tarthatja szemül.

II. SZAKASZ

Erkölcsi ítélés.

1. CZIKK.

ERKÖLCSI ÉRDEMÜNK MEGHATÁROZÁSA.

32. CSELEKEDETEINK ERKÖLCSISÉGE.

Erkölcsi ítéléssel a törvényt cselekvésünkre alkalmazzuk és erkölcsi érdemét meghatározzuk. — Ha cselekvésünket az erkölcsi törvénnyel egybevetjük, azt vesszük észre, hogy azok már megegyeznek, már ellenkeznek. Ha cselekedeteink a törvénnyel megegyeznek, általán véve jóknak, ha nem egyeznek, rosszaknak mondjuk. Részletesen: ha cselekvésünk a törvénnyel külsőképz azaz tárgyra nézve egyez meg, törvényesnek — legalis —, ha pedig külsőleg és belsőleg azaz tárgyra és szándékra nézve egyez meg, erkölcsinek neveztetik. A törvényesség tehát külső cselekvésünknek a törvénynyeli megegyezése; az erkölcsiség pedig mind külső, mind belső cselekvésünk megegyezése a törvénnyel. — Főnebb említettük, hogy az erkölcsi törvényhozás mind

a külső, mind a belső cselekedetre terjed és főképen az akaratnak szándékát, az indító okot, a célnak minőségét veszi tekintetbe. Jó pedig az akarat és szándék, ha céljaink és érdekeink észszerű rendét követjük, nevezetesen: ha az érzéki és egyéni célokat a szellemiek és általánosak alá rendezzük, mert csak így felelünk meg rendeltetésünknek és emberi méltóságunknak. Következésképp erkölcsi a cselekvés, ha a szellemi életre rendelt embernek méltóságával, a céloknak észszerű rendével megegyez. E méltóságnak és észszerű rendnek elismerése, vagy más szavakkal az észnek és törvénynek tisztelete a jó akaratot és erkölcsi szándékot képezi.

Noha az észnek és törvénynek tisztelete a fő erkölcsi szándék és indító ok — *motivum morale* —; mindazáltal más egyéb indító okot is használhatni, csak hogy a fő indító okkal ne ellenkezzék. Így például a mértékletesség nem csak azért jó, mivel szellemi természetünk méltóságával megegyez, hanem egészségünk fenntartására nézve is böcsös. De egyedül érzéki és egyéni célokat követni tilalmas, mivel így a jót valóban nem böcsülnék, sőt a céloknak észszerű rendét fölforgatnók.

33.

Erkölcsi tetteink megítélésében azoknak tárgyára és szándékára kell figyelmezn. És pedig először a tárgyat vagyis a külső tettet és körülményeit kell tekintetbe venni. Ugyanis a tárgynak különbsége szerint a cselekedet már jó, már rossz: így például az ártatlannak megöletése rossz, a zsiványnek meggyilkoltatása jó. Az atyagyilkosság gonoszabb más emberölésnél. De a cselekedetnek jósága a körülményektől is függ: így a szegénynek adakozása egyértékű tárgyban jobb a gazdagé-

nál. Másodszor a szándékot kell figyelembe venni. Mert a jó szándék a jó cselekedetnek érdemét nagyítja: példa erre az, ki azért tesz jót a szegénynyel, mivel benne az emberiséget tiszteli. De ha tárgyra nézve rossz a tett, a jó szándék azon nem segít; így nem szabad lopni, hogy a szegénynek adakozhassunk. Ellenben a rossz szándék nem csak a rossz tettet gonoszabbá teszi, hanem a tárgyra nézve jó cselekedetet is érdemétől megfosztja. A csalást célzó hazudság gonoszabb a tréfafilentésnél. Ki egyedül dicsvágyból adakozik, erkölcsi érdemre szert nem tesz. Ebből értelmezhetni a régieknek ama mondását: a jót a teljes épség, a rosszat akármelly hiány teszi — *bonum ex integra causa, malum ex quolibet defectu* —.

Minthogy a jó szándék szükséges kelléke erkölcsi cselekvésünknek: ennél fogva minden cselekedet vagy erkölcsi, vagy erkölcstelen, a közép esetnek nincs helye. Nincs tehát közönyös cselekedet, melly tudniillik szándékra nézve sem jó, sem rossz nem volna.

34. A CSELEKEDETEK ERKÖLCSI ÉRDEME.

A ember mint eszes lény saját böccsel és méltósággal bir. E természeti böccset erkölcsi élete emeli; gonoszsága lerontja. Ily módon szerzett böcs az erkölcsi érdemet képezi. — Ezen erkölcsi érdemtől, mit belső érdemnek neveznek, meg kell különböztetni a külső érdemet, mit a hazának, fejedelemnek, vagy másnak tett szolgálat s egyéb foglalatosság arat. Így a ki hazájáért harczra kel, külső vagyis polgári érdemmel bir, noha azt merő dicsvágyból teszi s így az erkölcsi érdemet nélkülözi.

Az erkölcsi érdemmel a vétkeesség, vétek áll szemközt, melly az erkölcstelen cselekedetnek eredménye.

35.

Az erkölcsi érdem jutalmát, a vétek büntetését von maga után. Az erkölcsi jutalom nem egyéb, mint erkölcsiségünkhöz szabott boldogulás; a büntetés pedig e boldogságtóli megfosztás. Ezen erkölcsi jutalmazás az emberitől különbözik. Az emberek vagy hasznos szolgálatért jutalmaznak, vagy a végett tűznek ki jutalmakat; hogy jótékony munkára, közhasznú tettekre serkentsenek: így jutalmaznak a fejedelmek érdemrenddel, adomány-nyal, szabadékkal — privilegium —.

Nem kell az erkölcsi viszonzással a jó és bal sorsot és a tetteknek természeti következéseit összezavarni. A bal sors néha a jámborokat is sújtja; ellenben a gonoszok gyakran egész életökön át földi javakban dől-
zsölnek. — De a cselekedeteknek természeti követke-
zései sincsenek mindenkor az erkölcsiséghez mérve: így például a gonoszságában megrögzött ember lelkismerete furdalását nem érzi. Ennekokáért Istenben bizunk, hogy jövő életben erkölcsiségünkhöz mért jutalmat adand.

II. CZIKK.

ERKÖLCSI BESZÁMITÁS.

36.

Erkölcsi ítélés által az erkölcsiséget azaz cselekedeteinknek jó és rossz voltát határozzuk meg. Az erkölcsi beszámítás olly ítélet, mellyel valamelly cselekedetnek szerzőjét és ennek érdemét jelöljük ki. Beszámításban tehát kettőt határozzunk meg: először az akaratitettnek szerzőjét, másodszer erkölcsi érdemét vesszük gondolóra, amaz a cselekvésnek, ez az érdemnek meg-

ítélése — *imputatio facti et juris* —. E beszámítást következtetés alakjában adhatni elő. Például: a rabló büntetést érdemel; de Péter rabló, tehát büntetést érdemel.

37.

Az erkölcsi beszámításnak alapja az akarat szabadsága, mert a mi akarat ellen történt, az akaratnak nem tulajdonítható. Ebből érthetni: hogy az erkölcsi beszámításnak alanya észszel és szabad akarattal élő ember; tárgya az akarati cselekvés, mértéke az akaratnak nagysága.

1. Minthogy az erkölcsi beszámításnak alanya észszel és szabad akarattal élő ember: ennél fogva a gyermekeknek, eszteleneknek, alvóknak és lázas betegeknek cselekvéseket be nem számíthatni sem érdemül, sem vétkül.

2. Mivel tárgya az akarati vagyis szándékos cselekvés, ennek következtében beszámítás alá nem tartozik: először az idegen tett, mire akaratunknak nem volt befolyása, például a szülők vétkei miatt észszerűleg nem sujthatni az ártatlan magzatokat és rokonokat: másodszor a véletlen esemény, minek helye van, ha például valaki a házfödélről földre zuhan és az ott álló embert agyon nyomja; harmadszor a meggyőzhetlen tudatlanságból és tévedésből származó tett, például szolgál az, ki idegen nép közé jó s ennek nyelvét nem értvén tényleges törvénye ellen vét; de a meggyőzhető tudatlanság és tévedés méltán beszámíttatik, példa erre az orvos, ki tévedésből gyógyszer helyet mérget rendel; negyedszer a kényszerített cselekvés, ilyen azon katonáé, kit fegyveres csapat őrhelyéről elűz; ötödször a lehetetlen tett, így a nagyon beteg ember nem teheti szolgálatát; hatodszor a cselekvésnek véletlen eredményei,

például valaki szánakozásból a koldust pénzzel segíti és ez avval visszaél. De ha lehetett és kellett az illy következéseket előrelátni, észszerűleg beszámíttatnak: illy eset az, midőn valaki magát leiszsza és ez állapotban káromkodik, gyilkol.

3. A beszámítás az akaratnak nagyságához van mérve: ennekokáért először a szándékos cselekedetnek nagyobb az érdeme és vétké, mint a könnyelműségből, gyarlóságból és tévedésből ejtett. Így például a lesből végbevitt gyilkolás vétkesebb a haragban történt emberölésnél. Másodszor annál nagyobb az erkölcsi érdem, minél nagyobb elszánás kellett cselekvésre, minél tisztább volt a szándék és nagyobb akadályllyal a küzdés. Ellenben a vétek annál súlyosabb, minél több indító ok és kevesebb akadály volt a törvénynek megtartására, Így például ellenségével tenni jót nagy erkölcsi érdem. A gazdag embernek mértékletes élete dicsőbb a szegénynél. A ki maga iránt igazságtalan, s önmaga üdvösségével és böcsületével nem gondol, erkölcstelenebb annál, ki mások iránti kötelességeit elmulasztja. Vétkesebb a gazdag, ha lop, csal, mintsem a szegény.

38.

A beszámítás törvényszéke kétféle: isteni és emberi; ez utóbbi ismét vagy belső, vagy külső. Az isteni törvényszék a mindentudó és igazságos bírónak, t. i. az Istennek ítéléte, ki egyedül képes az embernek való érdemét meghatározni és őt illően megjutalmazni. — Az embernek belső bírója a lelkismeret, melly cselekedeteinket az ész törvényével egybeveti, minek következtében azokat vagy helyesli, vagy roszalja. — A külső törvényszéket a polgári és egyházi ítélőszékek képezik, mellyek egyedül a tettek törvényességét és külső érde-

mét határozzák meg. E törvényszékeknek jogi beszámítása különbözik az erkölcsi beszámítástól, mit Isten és az embernek lelkismerete visz végbe. Az erkölcsi beszámítás az embernek külső és belső cselekvését veszi tekintetbe, a jogi pedig csak a külsőt, a régiek azon mondanása szerint: bíró a belsőkről nem ítél — de *internis non judicat praetor* —. Így a jótékonyság, szánakozás, őszinteség, egészségünk fentartása az erkölcsi törvényszék, az adónak fizetése, a kár megtérítése a külső törvényszék alá tartozik. A külső törvényszék a cselekedetnek törvényessége, a belső és isteni az erkölcsiség fölött ítél. A világi bíró az ígéretnek hiv teljesítését tekinti; Isten és lelkismeretünk pedig a fölött is ítél, valljon az ígérő szívesen s jó akarattal vitte-e végbe kötelességét.

III. CZIKK.

LELKISMERET.

39.

A lelkismeret egy ága az erkölcsi beszámításnak, minél fogva egyedül minmagunk tettei fölött ítélünk. Lelkismeretünket az erkölcsi ítélés és érzelem képezik. Az erkölcsi ítélés elménknek tiszte, mely cselekedeteinket az észtörvénnyel egybeveti és azoknak erkölcsi jóságát megítéli. Illy ítélésből erkölcsi érzelem fakad, melynek kutfeje a kedély.

Némellyek a lelkismeretet egyedül az erkölcsi érzelemben, mások pusztán az ítélésben helyezik, de ez kelleltinél szűkebb meghatározása a lelkismeretnek. Az erkölcsi érzelem ítélésre szükségkép vonatkozik; illy ítélésből mindenkor érzelem származik. — Vannak, kik a lelkismeretet kelleltinél tágasabb értelemben veszik, és

alatta az egész erkölcsi törvényhozást értik. Ennek következtében a lelkismeretet az erkölcsiségnek kútfejéül, s ítéletét fő elvéül veszik. Hogy az erkölcsi törvényhozás és beszámítás egyedül a lelkismeretre nem szorítkozhatik, már abból is érthetni, miszerint lelkismere-tünkben néha tévedünk is.

40.

Lelkismeretünk erkölcsi ítélest, tehát törvényszéket képez. E belső bíránk ugyanazon észtörvény szerint ítél, melly az isteni törvényszéknek mérlegét kezeli. Azonban az isteni ítélet mindenkor igaz és csalhatatlan; az emberi ítézés pedig néha téved. Tagadhatlan ugyan, hogy észével élő ember képes az észtörvénynek való ismeretére jutni. Való az is, hogy az ember, ha eszméletesen cselekszik, tettét és szándékát tudja. Minmagunk megítélése tehát, ha azt külső befolyás meg nem vesztegeti, általán véve helyes és igaz. — De vannak körülmények és esetek, mik helytelen ítéletre vezetik az embert, s magárolí erkölcsi ítélésében tévedésbe ejtik. Illy körülményeket a fonák nevelés, a nép szokása, a szenvedélyek s balvélemények szülnek. Ezen előadott okok képesek az ember elméjét annyira megvesztegetni, hogy fő érdekének tartsa azt, mi nem az: például szolgál a spártai polgár, kinek fő dicsősége volt a hadi vitézség. De azon okok azt is eszközlik, hogy az ember igazságtalan tettét a jó szándéknak ürügye alatt igazolja: mire példát adtak a spanyolok Amerika őslakóinak kiirtásában. Világos tehát, hogy lelkismeretünk néha téved is.

Lelkismeretünk a cselekvés elhatározása és végrehajtása előtt a törvényhozónak szerepét viseli, és szava majd parancsoló, majd tiltó. A parancsoló lelkismeret

azt adja elő, mit az észtörvény szerint tenni köteleztünk; a tiltó azt foglalja, mit abbanhagyni tartozunk. Cselekvésünk után mint bíró lép föl, s ítélete már igazoló, már kárhoztató, a mint tudniillik vagy a törvényt megtartottuk, vagy azt megszegtuk. Mind a két esetben ítélete már helyes és igaz, már helytelen azaz tévedő. Említenünk kell a kétes lelkismeretet is, minek helye van, midőn a törvényt ugyan ismerjük, de nem tudjuk bizonyosan, tartozik-e ez, vagy amaz eset a törvény alá, vagy nem.

41.

Az erkölcsi ítélésből erkölcsi érzelem keletkezik. Erre nézve lelkismeretünk a cselekvés előtt már gondoskodó, már gondatlan, könnyelmű, a mint vagy a törvényre szigorúan figyel, vagy avval nem gondol. A cselekvés után majd nyugalmas és vidám, majd furdaló, mardosó, a mint tetteinket vagy igazoljuk, vagy kárhoztatjuk. A lelki nyugalom kimondhatlan örömet gerjeszt, mely az erkölcsös embernek legédesebb jutalma e földön; ellenben a lélek furdalása a bünösnek pokoli kinja és olly epesztő bánatot éleszt, hogy elcsüggedésre hozza.

42.

A lelkismeret használásáról ezen szabályok állanak.

1. „Lelkismereted ellen soha se cselekedjél.“ A ki lelkismerete ellen akar cselekedni, azt akarja végbevinni, mit tilalmasnak itél, és azt elmulasztani, miről meg van győződve, hogy azt tenni köteles. De a ki olly akarrattal van a törvény iránt, vétkezni akar, mi nem szabad; a lelkismeret ellen cselekedni tehát nem szabad. — De mitevő legyen az ember, ha lelkismeretében téved? Illy esetre némellyek e szabályt állítják föl: „ha a tévedés meggyőzhetlen, akkor szabad, ha pedig meggyőz-

helő, nem szabad a lelkismeret szerint cselekedni.“ Azonban e szabály nem a lelkismereté, hanem az egyetemes beszámítása. Mert midőn valaki lelkismeretében téved, ezt nem tudja, különben nem tévedne: ha pedig tévedését nem ismeri, azon szabálynak hasznát nem veheti. E szabály tehát csak azoknak szolgál vezérelvül, kik mások tettei fölött ítélnék. Helyesebb ezen szabály: „törekedjél igaz és helyes lelkismeretet szerezni.“ Nehogy meggyőzhető tévedésből vétkezzék az ember, azon legyen, hogy helyes lelkismerettel birjon, azaz hogy mind a törvényt jól ismerje, mind azt cselekvésére kellően alkalmazza. 2. „Kétes lelkismeretben a biztosabb félt válaszszaad.“ Biztosabb fél az, mellyben a törvényt meg nem sértjük. Ennélfogva vétkeznék az, ki azon kételkedvén, szabad-e vagyona megtámadóját megölni, vagy csak megsérteni, azt életétől megfosztaná, holott sérelemmel elűzhette volna.

Mínthogy a biztosabb félt kell választani: ennélfogva először nem szabad követni oly véleményyt, melly a szabadságnak kedvez, és azt elmellőzni, melly a törvény mellett áll, mivel ez utóbbi biztosabb; másodszor annál kevésbé szabad a valószínűbb s a törvény mellett álló véleményyt megvetni, és inkább a szabadságnak kedvező hihetlenebb véleményyt követni, mert amaz biztosabb. Helytelen tehát a hihetőségvédűek — probabilistae — ama állítása: hogy akármelly hihető véleményyt szabad követni.

Aggodó lelkismeretűek — scrupulosa conscientia — azok, kik vétkeknél tartják, mi nem az, és illy képzelte vétkekkel magokat gyötrik.

III. SZAKASZ.

Erkölcsei jellem.

I. CZIKK.

ERÉNY.

43. JÓ ÉS ROSZ JELLEM.

Akaratunk elhatározása és végrehajtása az embernek lelkületét, erkölcsi jellemét alapítja. A szabad akarat már erős, már gyenge: e szerint az erkölcsi jellem is már jó, már rossz. Erős az akarat, ha az ember számba nem vevén az akadályokat s meggyőzővén utjába álló vágyakat, kitűzött céljait törekszik elérni. Ellenben gyenge az akarat, ha elszánásban az érzeteket és vágyakat vakon követi; mert a mint ezek szüntelen hullámszerűen, úgy az akarat is ingatag és szüntelen változó. — Ha az erős akarat mindenkor az emberiség fő célját, az ész főtörvényét veszi tekintetbe és arra szüntelen törekszik, akkor valóban erkölcsi, és ezen erkölcsi akarat az embernek jó lelkületét, jó jellemét képezi. Evvel szemközt áll a rossz jellem, miszerint az ember nem az észnek, hanem az érzékiségnek hódol.

44. ERÉNY.

Az erény erős akaraton nyugszik. A magyar „erény“ szó erőből származik, hasonlólag a latin „virtus“ nevezetéhez, melly férfiut jellemez. Akaratunk azon ereje és hatalma, minél fogva az eszméken, érzelmeken és vágyakon uralkodik, s elhatározásában mindenkor törek-

szik magát az erkölcsi törvényhez, a czéloknak észszerű rendéhez szabni, a szoros értelmű erény. Ezen erény a szellemi uralkodást, az emberi méltóságot, szellemi életünk összhangzását, a lélek épségét alapítja: miből érthetni, miért nevezte Platon az erényt lelki egészségnek.

Minthogy az ember érzékiséggel bír, és érzéki érdekeket, kéjt, hasznot keres, melly az akaratot roszt csábítja és az észtörvény ellen indítja: ennél fogva az erény szünteleni küzdésben áll. Ennek következtében az erény e földön mindenkor tökéletlen, és a tökélyes erkölcsiség azaz szentség emberre nézve eszmény, melly egyedül az Istennek való tulajdona.

Az érzékiség akaratunkat szüntelen csábítja ugyan és erkölcsiségünket tökélyétől fosztja; azonban épen ez érzékiséggeli küzdés fejleszti az akarat erejét és neveli az emberi erényt.

45.

Az emberi erény csak korlátozott, törekvésünk az erkölcsi jóra, a törvénynek tisztelete tökélyének fő pontját e földön soha sem éri el. Erényünknek tehát fokozata van: egyáltalán az emberi erény annál fönségesb, minél nagyobb akaratunknak erkölcsiségrei törekvése. Részletesen: 1) annál tökélyesb az erény, minél tisztább a szándék, nagyobb a jónak tisztelete. Az észnek és törvénynek tisztelete az erkölcsiséget alapítja. Ki az emberiség tiszteletéből jót tesz a szegénynyel, ki emberi méltóságát bocsulván mértéktelenül él, nagyobb erényű annál, kit egyedül dicsvágy, önhaszon indít cselekvésre. 2) Minél nagyobb az elszánás és akadályokkal küzdés, annál magasztosb az erény. Az erénynek belső akadályait érzéki vágyaink képezik. Ki ellenségével is jót tesz, kit semmi remény, vagy félelem nem tántoríthat az igaz-

ság kiszolgáltatásában, ki végső inségben sem csügged el, valóban nagy erényü. 3) Az erény annál tökélyesb, minél állandóbb az akarat törekvése. Ezen állandóságot az érzékiségnek folyvásti meghódítása, az észnek megállapított uralkodása nyilatkoztatja. Az állhatatlan és változó akarat igaz erénynyel nem bír, s jó tettei a kedvező körülményeknek, vérmórséknak, nevelésnek eredményei inkább, mintsem az erkölcsi szándéknak. 4) Minél több cselekedetre terjed az akarat ereje, annál nagyobb az erény. A jó akaratnak e hatáskörét az erkölcsi tetteknek száma teszi. Néhány jó cselekedet nem biztos jele az erénynek. Kinek akaratja a jó iránt valóban buzog, azt minden alkalommal tettelegesen bebizonyítja.

46.

Az erény akaratunkra nézve szintugy egyetlen, mint az erkölcsi törvény. De a tettekre nézve, miket jó akaratunk szül, annyi az erény, a hány az erkölcsi cselekedet.

Az erénynek főnemeit sarkerényeknek nevezik. A régiek, nevezetesen Platon, négy sarkerényt különböztettek, mellyek: a bölcsesség, igazság, mértékletesség és lelki bátorság. A bölcsesség a jónak ismeretét, a tudatlanság és tévedés elhárítását, az igazság a jognak és kötelességnek tiszteletét, a mértékletesség az érzelmek és vágyak fékezését, különösen az élvezésvágynak korlátozását, a lelki bátorság az erkölcsiség akadályainak legyőzését, a bajoknak vitéz eltűrését czélozza.

Némelly újabbak Kant nyomát követvén két sarkerényt állítanak föl, tudniillik erkölcsi igazságot és jószágosságot — Gerechtigkeít und Gütigkeít —. Minthogy a fő erkölcstörvény szerint az ember köteles szellemi természetét, emberi méltóságát tisztelni, és az észnek

czéljait előmozdítani : ennél fogva tartozik egyfelől mind azt távoztatni, mi emberi méltóságával ellenkezik, szellemi czéljait akadályozza, másfelől mind azt végbe is vinni, mi szellemi természetének rendeltetésével megegyez. A fő erkölcstörvényből tehát két nemű erény keletkezik : egy nemleges, mellyet erkölcsi igazságnak, és egy igenleges, mit jóságosságnak neveznek. — Vannak, kik vallási erényeket emelnek ki, minő a hit, remény, szeretet : ezek mindannyi vallási kötelességek.

Az erkölcsi erénytől az ugynevezett vérmérséknek, nevelésnek, nemzetiségnek erényei különböznek, millyenek : a vérmesnek őszintesége, a hidegvérűnek türelme, a városiak illedelme, a magyarnak vendégszeretete. Az illy erények csak úgy bírnak erkölcsi érdemmel, ha azokat az emberiség tisztelete hevíti, és a józan ész vezérli.

II. CZIKK.

B Ű N.

47.

Az erénynyel a bűn vagyis erkölcsi gonoszság áll szemközt. Az ember mint érző lény érzéki érdekeket és vágyakat szükségkép táplál kebelében. Ha az érzéki vágyak uralkodókká válnak, az akaratot rabigába hajtják, minek következtében a czéloknek észszerű rendét fölforgatják, és az akaratot a törvénynek megszegésére indítják. Az akaratnak azon gyávasága, miszerint az érzéki vágyaknak hódol, és ez által az erkölcsi törvényt megszegi, a bűn vagyis erkölcsi gonoszság. Mert az akaratnak van hatalma, sőt kötelessége az érzékiség fölött uralkodni. Ha tehát magán erőt nem vesz, hatal-

mával és szabadságával visszaél, mely rossz jelleme méltán erkölcsi gonoszságnak bélyegeztetik.

Az erkölcsi gonoszság tehát úgy mint az erény az akarattól függ. S valamint az erénynek s erkölcsiségnek lényeges tulajdonsága az ész törvénye iránti tisztelet, úgy e tiszteletnek hiánya az erkölcstelenséget jellemzi. Erkölcsi gonoszságra nem kívántatik, hogy az ember a gonoszt azért kövesse el, mivel gonosz, és a törvényt azon okból szegje meg, mivel törvény: illy örökösi gonoszság az emberi természettel ellenkezik. Az ember gonoszsága abban áll, hogy az érzéki érdekeket és célokat többre böcsüli a szellemieknél, miért is a céloknak észszerű rendét fölforgatja, s ennek következtében nem az észnek, hanem az érzékiségnek hódol.

Akaratra nézve az erkölcsi gonoszság egyes egy, de cselekedetekre nézve számos a bűn.

48.

A bűn közértelműleg a törvénynek akarati és rossz szándékholi megszegése. Bűnre kettő kívántatik: először hogy a cselekedet szabad akaratu legyen; ennél fogva a gyermekeknek, eszteleneknek, alvóknak, lázas betegeknek rossz tetteit bűnöknek nem mondhatni; másodszor hogy a törvény megszegése rossz szándékból, tudniillik annak tiszteletlenségéből történjék, mert e tiszteletlenség nélkül a tett törvénytelen ugyan, de nem erkölcstelen, tehát nem való büntét. Így például ha valaki másnak jószágát rontja el, jó hitében sajátjának tartván, törvénytelenül ugyan, de nem erkölcstelenül cselekszik.

Annyi a bűn, a hány a megsértett törvény, vagyis az elkövetett rossz cselekedet. Mind ezeket elősorolni fölösleges.

A bűnöknek két főnemét különböztetjük : az úgynevezett gonoszság és vétkes hanyagság bűnét. A gonoszság bűne közvetlenül rossz szándékból ered : minek helye van , midőn az ember cselekvésekor jól tudja , hogy a törvénnyel ellenkezik , mindazáltal rossz vágyainak engedvén mintegy készakarva viszi végbe. Így a ki lesből öl , gonoszsági bünt követ el. A vétkes hanyagság csak közvetve rossz akarathból ered , midőn t. i. az ember cselekvése perczében a törvényre és cselekvésére nem figyel , de e hanyagságnak oka vétkes tudatlanság , vigyázatlanság , hirtelenkedés. Példa erre a kontár orvos , ki gyógyszer helyett mérget rendel ; a vigyázatlan vadász , ki vad helyett embert lő meg ; a haragos , ki dűhében káromkodik.

A régiek hét főbűnt jegyezték föl , mellyek : a kevélység , fősvénység , bujaság , torkosság , harag , irigység és jórai röstség. Hogy ezeken kívül egyéb főszenvédelők is uralkodnak , a lélektanból tudhatni.

Vannak , kik a bűnököt két nemre osztják : az elkövetés és elmulasztás bűnére. Ezen osztás a törvények minőségén alapszik.

A gonoszság bűnét halálos bűnnek , a vétkes hanyagságét bocsánandó bűnnek tekinthetni. — A gyarlóság bűne külön nemet nem képez , mert emberileg minden bűn gyarlóságból keletkezik.

49. IDEGEN BŰNÖK.

Vannak erkölcstelen cselekedetek , miket mások ugyan visznek végbe , de azokhoz mi is közvetve járunk , azaz olyanok , mellyek közvetve akaratunktól is függnek : ezeket idegen bűnöknek nevezik. Ily bűnöknek okai e következő kilencz cselekvés , ugymint : parancs , tanács , megegyezés , buzdítás , oltalmazás , részvétel , elhallgatás , nemellenzés , eltitkolás.

A rossz cselekedetnek parancsolója általán véte-
vélkeesebb a végrehajtónál; de ha a parancsoló téve-
désben, heves indulatban volt, a bűn a végrehajtót
jobban terheli. Példa erre a szolga, ki boszus urának
parancsára gyilkol. — A tanácsoló csak akkor vétke-
s, ha rossz szándékból indult ki. Például szolgál az ügyvéd,
ki jogtalan pört tanácsol némi bér fejében. Ha a tanács
a cselekvésnek tárgyát illeti, ez esetben a tanácsadó a
főbűnös; ha pedig a tanács a cselekedetnek kivitelét és
módját foglalja, akkor a végrehajtó bűnösebb. Ki a tol-
vajnak rejtett kincset fődöz föl, vétkeesebb annál, ki
csak biztosabb utját mutatja. — Általában csak a nyílt
megegyezés vétke: s ha a nélkül a rossz cselekedet
nem jött volna létre, a megegyező nagyobb bűnt kö-
vet el. Így vétkesek az ország nagyai, ha megegyezé-
sök következtében a fejedelem jogtalan háborura kel. —
A rosszrai buzdítás a cselekvés előtt vétkeesebb, mintsem
annak végbevitelét után. Gonoszak azok, kik az ifjakat
pajkosságra, vakmerőségre, verekedésre, engedetlen-
ségre unszolják. — Az oltalmazó vagyis orgazda a go-
nosztevőnek menedéket nyújt, minekokaért szabálysze-
rűleg a véteknek nagyobb súlyát érzi. Közmondás: ha
orgazda nem volna, tolvaj sem lenne. — A részvevő a
bűn szerzőjével egyenlően vétkezik. Ki a tolvajnak segéd-
kezet nyújt, részt vesz a lopásban és vele egyenlően bűn-
hődik. — Az elhallgató csak akkor vétke-
s, ha kötelességében állott a rossz tettet tiltani és szavával akadá-
lyozni. Így vétkesek a szülők, kik gyermekeik erkölcs-
telensége elől behunják szemöket. — Nemellenző az, ki
midőn köteles a büntétet tettelegesen elhárítani, azt el-
mulasztja. Példa a kerti csósz vagy szőlő őr, ki a tol-
vajokat el nem űzi. Vétke-
s a városi hatóság, ha ke-
lében az orgazdát túri. — Az eltitkoló is csak ugy-vét-

kes, ha tartozik a gonosztevőt föladni. Például minden polgár köteles a hazaárulót vagy összeesküdteket az illető hatóságnak bevádolni.

III. CZIKK.

AZ ERKÖLCSISÉG AKADÁLYAI ÉS SEGÉD-SZEREL.

50. BELSŐ AKADÁLYOK.

Az ember mint véges lény korlátozott erővel bir, melyek csak fokonként fejlődnek és emelkednek. E fejlődést az akadályokkalt küzdés élesztli ugyan és neveli, de néha cselekvését gátolja, vagy fonákul irányozza. Ezen akadályok belsők és külsők. A belsők szellemi tehetségeinket közvetlenül illetik. Ide tartoznak: 1) az elmei műveltségnek hiánya, 2) a kedélyi érzelmeknek és vágyaknak hatalma, 3) az akaratnak gyávasága. A mi elménket illeti: számos erkölcstelen cselekedet részint az erkölcsi törvényeknek hiányos ismeretéből, részint cselekedeteinknek helytelen megítéléséből származik. Ki az embert merő érzéki lénynek tekinti és az észet az érzékiség szolgájának tartja, az nem képes a czéloknak észszerű rendét, az észtörvényt helyesen fölfogni, minél fogva nem az észnek, hanem az érzékiségnek hóduland, s mindenben egyedül önhasznát keresendi. Vannak, kik az észtörvényt jól ismerik, de azt cselekvésre balul alkalmazzák. (10. szám) — Főakadályt az érzékiség képez, minek érzetei és vágyai az embert rosszra indítják, főleg ha az ész nem őrködik és az akarat gyáván enged az érzékiség csábjainak. Noha az érzetek és vágyak magokban véve nem rosszak, mivel természetünkhöz tartoznak és jeles tettekre buzdítanak; mégis azokra szün-

telen kell vigyázni, nehogy szenvedélyekké fajuljanak és az akaratot rabigába hajtsák. Vágyaink a hullámokhoz hasonlítanak, melyek az oktalan és erőtlen hajóst elmerítik. Milly veszélyesek a féktelen vágyak, az emberi nemnek története és a mindennapi tapasztalás szomorú példákban láttatja. Kevélység indította Absolont, hogy atyja ellen fegyvert fogjon; Nagy Sándort a világ hódítóját részegség ölte meg; haszonlesés Ephialtest hazaárulóvá tette és Pharnacest annyira elvakította, hogy Mithridatest élete szerzőjét halálra üldözné.

51. KÜLSŐ AKADÁLYOK.

Erkölciségünknek külső akadályaihoz a testnek szellemi életünkrei kártékony hatását, a fonák nevelést, rossz példaadást és erkölcsrontó könyvek olvasását számítjuk. A vérmérséknek, kornak és nemnek gyengéi nem mely vétkekre hajlandóvá teszik az embert. Ki nem tudja, mikint a vérmes minduntalan változik, élvezetet keres, szószegésre, erkölcsi és vallási kétkedőségre hajlandó? Hogy a komor bizodalmatlan, daczos, a vett bántalomért engesztelhetlen; az epés igen indulatos, haragra, büszkeségre, nagyravágyásra hajlandó; a hidegvérű a jó és rossz iránt közönyös, a lélektanból érthetni. Minthogy ifjuban nagy az erőifejlődés, ennél fogva kedélyében hathatós érzelmek s vágyak hullámzanak, melyek a vigyázatlan akaratot roszra hevítik. Hogy az ifjak könnyelműek, engedetlenek, pajkosok, érzéki élvezetet hajhászók, köztudomásu. De az öreg is teste erőtlenségének és idegen segedelemtől függésének következtében némi vétkekre hajlandó. Hány az olly öreg, ki a fősvénység szenvedélyének nem hódol? A férfi és asszonyi nemnek hajlamait a lélektanból tudjuk. — Erkölcsi életünkre igen veszélyesen hatnak a fonák neve-

lés, rossz példák, erkölcstelen társak és könyvek. A nevelés a szellemi munkásságot irányozza. Ha a szülők halvéleményeket csöptögtetnek gyermekeik elméjébe, ha a gonoszságnak sarjait nem nyessélik, ha a pajkosság, dacz elől behunják szemöket, ha magzatiktól ugyyszólván függni látszanak: valóban mintegy szántsándékból azt eszközlik, hogy gyermekeik engedetlenekké, durvákká és önzökké, szóval erkölcsileg romlottakká váljanak. Ugyanazt a rossz példaadás, csábítás teszi, miről alább lesz szó. A csábítást főleg a rossz társaság eszközli, melly a tapasztalatlan ifjakat erkölcstelen gondolkodás és cselekvésmódhoz szoktatja. Kimondhatlan az erkölcsi kár, mit illy társalkodás képes okozni! A fajtalan beszédek, a gyalázatos tettek az elcsábított ifjuban nem csak az erény és vallás iránti tiszteletet, hanem a böcsületérzést is fojtják el és oda vezetik, hogy a büntétben dicsőséget helyezzen. Ide járul az erkölcslrontó könyvek olvasása, mellyek az oktan ifjak szívébe az istentelenség mérgét szívárogtatják a nélkül, hogy azt észrevennék.

52. SEGÉDSZEREK.

Az erkölcsiségnek segédszerei részint akadályait hárítják el, részint az embert az erény követésére buzdítják. Főhelyet az erkölcsi önismeret foglal el, minek kellékei az erkölcsi törvényeknek tiszta ismerete, továbbá erkölcsi állapotunknak, szándékainknak, gyengéinknek és hibáinknak részrehajlatlan megítélése. Valamint az önismeret általán véve a bölcsesség alapja, ugy különösen az erkölcsi önismeret az erénynek támasza. Miként népet nem képes bölcsen igazgatni az, ki annak hajlamait, uralkodó vágyait, szokásait nem ismeri: szintugy önmagát jól kell ismernie annak, ki magát erköl-

csileg kiképezni és jóra vezérteni szándékozik. Ezen erkölcsi ismeretnek szükségét e következőkből érthetni. Először az ember eszes és szabad akaratu lény, cselekvését önmaga intézi el; erkölcsi állapotjáról tehát számot adni köteles, mit csak úgy tehet helyesen, ha azon állapotot igazán ismeri. Másodszor érzékiségünk veszélyesen hat szellemi életünkre, minekokaért arra szüntelen vigyázni és megrohonásával küzdeni kell, mely küzdést önismeretünk sokban könnyít. Mind ezekből kiviláglik, milly üdvös gyakran vizsgálni erkölcsi állapotját, szóval lelkismeretét — *examen conscientiae* —, mit Pythagoras tanítványaitól olly szigoruan követelt, hogy arra mindennapi órát szabott és eredményeit naplóban följegyeztetni kívánta. — Az érzékiség fékezésére erős lelkiület azaz minmagunk meggyőzése kívántatik, a régieknek ama mondása szerint: *tenmagadon uralkodjál; mondj le, tőrj — tibi ipsi impera; abstine, sustine* —. E meggyőzés abban áll, hogy az érzéki ingereket és vágyakat mindenkor az észnek hatalma alá vetjük, és akaratunkat az ész törvényeihez szabjuk. Az önuralkodásra csak törekvés és küzdés által juthatni. Erre nézve hasznos néha lemondani ollyakról is, miket semmi törvény nem tilt, és tőrni azt, mire nem vagyunk kötelesek. Néha néha kényelmünket korlátozni, kedves multságunktól magunkat tartóztatni, némi bajokat önkényileg magunkra vállalni, mind ezek olly gyakorlatot képeznek, mi által kedélyünket szilárditjuk, akaratunknak erőt és hatalmat adunk érzékiségünk fölött, szóval önuralkodásra szert teszünk. De óvakodjunk attól, nehogy illy erkölcsi fenytékben magát az erényt és erkölcsi érdemet helyezzük és így az erényt segéd eszközével fölcseréljük. — Az erkölcsiségnek leghatalmasb kalauza és nemtője a vallás, melly arra oktat: először,

hogy az erkölcsi törvény az Istennek szent akarata, mit akármely ürügy alatt megszegni tilalmas; másodszor, hogy az Isten mindentudó és mindenüttlétű, ki a legelrejtettebb gondolatokat és szándékokat ismeri; harmadszor, hogy ő az embernek igaz bírója, ki jövő életben a jót illően megjutalmazandja és a gonoszt megbünteten-di. Kinek lelkét e vallás igazán áthatja, azt nem csak a bűntől tartóztatja, hanem az erkölcsi jóra is hatalmasan indítja.

MÁSODIK RÉSZ. KÖTELESSÉGTAN.

53. SZELLEMI ÉLETÜNK ÖSZHANGZÓ KIKÉPZÉSE.

Minden erkölcsi kötelesség szellemi életünkön avagy személyiségünkön alapszik. Szellemi élete által az ember a földi lények sorában főhelyet foglal és az Istenhez közelít. E szellemi életnek öszhangzó kiművelése az embernek rendeltetése és fő erkölcsi kötelessége, melyből a többi kötelesség önként foly.

54. A TÁRSADALMI ÉLETNEK SZÜKSÉGE.

Az ember szellemi életénél fogva társadalmi életre rendeltetett: ugyanis legfőbb célját, tudniillik szellemi életének kiképzését csak emberekkel közlekedésben éri el. Az ember úgy van alkotva, hogy egyfelől másoknak lelki állapotjait öntudatában mintegy tükörben láthatja és abból ismerheti meg; másfelől öntudata csak az által fejlődik, hogy a szellemi működéseket másokban veszi észre, mi által öntudatára és önismeretére jut. Jelesen mondja Fichte: az ember csak emberek közt lesz emberré. És Schelling: az egyéni akarat csak az egyetemes akarat elől hajól.

A társadalmi életnek különféle viszonyaiból az embernek különös kötelességei folynak, miknek fejtegetése e tannak föladata. A kötelességtan tehát az embert nem ridegen és elkülönözve, hanem mint a társadalomnak való tagját veszi tekintetbe.

A társadalmi élet testi elpuhulást, ragályokat, némelly vétkeket csak esetékkéig okoz. Neki köszönheti a tudományok és művészetek virágzását, a nyelvnek kiművelését, továbbá sok erénynek keletkezését.

55. ERKÖLCSI KÖTELESSÉGEINK FŐNEMEI.

Erkölcsei kötelességeinknek két iránya van, miből főnemei keletkeznek, tudniillik magunk és embertársunk iránt. Ez elosztás azon igazságon és elismerésen alapszik, hogy az ember rendeltetését csak emberi társadalomban éri el, hogy kiki külső szabadságát csak úgy védheti és használhatja czélszerűleg, ha feleinek szabadságkörét meg nem támadja, sőt jótévéleg segédkezet nyújt; és viszont hogy embertársával csak úgy tehet jót, ha önmagát kiműveli és tökélyesíti. — Az erkölcsi kötelességeket a vallási kötelességek egészítik, mivel a vallásosság az erkölcsiség támasza.

I. SZAKASZ.

Magunk iránti kötelességek.

I. FEJEZET.

T E S T Ű N K.

56. ÉLETÜNK FÖNTARTÁSA.

A test szellemi életünknek műszere; ennél fogva személyiségünk föntartása követeli, hogy mindenek előtt testünkről, a mennyiben erőinktől kitelik, gondoskodjunk észszerűleg. E gondoskodás életünk, egészségünk, testi épségünk föntartását célozza.

Minthogy a testi élet szükséges kelléke szellemi életünknek, és a nélkül rendeltetésünket e földön el nem érhetjük: mindenkinek kötelessége testi életét föntartani és védeni. — E kötelességgel az öngyilkolás ellenkezik — autochiria —, mire sem a földi nyomorúság, sem a jövő életnek boldogsága nem hatalmaz föl. S valóban, ha az embernek szabad volna inségben, súlyos betegségben, rabságban és egyéb bajban magát életétől megfosztani, az emberi nöm soha arra, mire képes, erkölcsi tökélyre nem jutna. A legmagasztosb erények, az állandóság, türelem, lelki bátorság, bizodalom értékeket vesztenék, ha nyomorúságban szabad volna e földi pályáról önkint lelépni. A mi az örök boldogságot illeti, arra nem érdemes az, ki hivatásának e földön eleget tenni unatkozik. Mind ezekből kiviláglik, hogy az öngyilkolás személyiségünk méltóságával ellenkezik és ennél fogva erkölestelen.

Nem tanácsos életünk föntartására erőltetni okokat fölhozni, például: hogy az élethez természeti ösztön köt; hogy nem vagyunk életünk szerzői és urai; hogy a társadalmat hasznos tagjától fosztjuk meg; hogy legfőbb javunkat pazaroljuk, stb. Ha ezen okok eldönthetlenné volnának, életünket semmi célból sem volna szabad föláldozni. Továbbá az illy okokkal az életunt ember mind inkább visszaél és szándékának igazolására fordítja, így okoskodván: az élet ösztöne nem munkál többé bennem, a társadalomnak csak terhére vagyok, tehát szabad életemről lemondani.

El nem hallgathatjuk azon balvéleményeket, mik néha öngyilkolásra nyujtnak alkalmat. Ime e következők: a test a lélek tömlőce, miből megszökhetni; hasonló házhoz, öltözethez, és való talajdonunk, miről szabadon rendelkezhetünk; az élet merő ajándék, mi ha terhünkre esik, azt visszaadhatni; az öngyilkolás nagy lelki erőt nyilvánítt, melly utóbbi tévedésben a stoicusok voltak, kik lelki bátorságnak tartották az állati életösztönt legyőzni. Azonban az öngyilkos Cato nagyobb hős leendett, ha elég lélekkel bírt volna a sorsnak változásait türelemmel viselni.

Élete ellen nem csak az vétkezik, ki szándékosan használ öldöklő eszközöket, ugymint mérget, fegyvert, hanem az is, ki életét vétkes cselekvés által megrövidíti, például részegség, veszedelembe rohanás által. A ki magát önkeze által, de örültségben végezi ki, az öngyilkolás bűnétől ment. Az örültséghez a vigyázatlanságot számíthatni, noha e vigyázatlanság magában véve vétkes.

57. ÉLETÜNK FÖLÁLDOZÁSA.

Minthogy az élet csak eszköze szellemi életünknek: ennél fogva ha szellemi céljaink annak föláldozását kö-

vetelik, arra köteleztetünk. Illy czélok: az igazság, erény, vallás. Miért is az életet föl kell áldozni, ha azt csak gonoszság által, például istentagadás, hazudság, vagy némelly ártatlannak megölése által menthetjük meg. Ha a haza veszedelemben forog, minden polgár köteles azt élete kockáztatásával védeni. A gyógyászok és lelkészek hivatásuknál fogva tartoznak dögvész idején életöket veszélybe ejteni. De midőn arra tisztünk nincsen, életünket veszélyeztetni nem szabad.

58. PÁRVIADAL.

Életünk föntartásával nyíltan ellenkezik a párviadal, bajvivás — duellum —. E helytelen a lovagkorból reánk szállott szokás annyira elhatalmasodott, hogy gyaláztosnak tartják azt, ki megsértett böcsülete miatt fegyverre nem kel. De elmellőzvé azt, hogy ez igen oktalan mód böcsületünket védeni: a párviadalt a józan észszel meg nem férhetőnek ítéljük, mivel általa fölsőbb javunkat t. i. életünket, sőt lelki üdvösségünket alsóbb érdekeknek, nevezetesen a jó hirnek áldozzuk fel, a mi esztelen. — Hiában hivatkoznak a szokásra, mert a józan észszel ellenkező szokást nem kell s nem szabad követni. — Igaz, hogy a sértett böcsületért szabad elégtételt venni, de ezt meghatározni a fölhatalmazott birónak tiszte; senki jogos birája önmaga ügyében. — Végre a katonának böcsületérzete és vitézsége a bajvivás engedelme nélkül is megáll.

59. EGÉSZSÉGÜNK.

Az életnek föntartásából önkint foly a testi egészség és épség kötelessége, mert ennek veszélyeztetése az életet is veszélybe ejti. Vannak olly kötelességeink, melynek testi épség nélkül eleget nem tehetünk. A ki tehát

önvétke által magának betegséget okoz, testét csonkítja, bénítja és gyöngíti, önmaga iránt igazságtalan.

Ha egészségünk megromlott, annak helyreállítására alkalmas gyógyszert kell használnunk. E kötelesség ellen vétenek, kik midőn ügyes gyógyászhoz folyamodhatnak, azt akár fősvénységből, akár a gyógyszerelői undorból elmellőzik, és életüket vagy a sorsra, vagy tudatlan kontárra, kuruzslóra bizzák. Ezt főleg a köznépnél tapasztalhatni.

Minthogy az egyes tagok az egész test végett adtak: ennél fogva ha életünk föntartása némelly tagoknak elvágatását követeli, az illy sebészi műtételhez folyamodni nem csak szabad, de kötelesség is. Azonban figyelni kell arra, valljon illy műtétel nem veszélyesebb-e a betegségnél: azért is tanácsos az arrai elszánást a betegnek lelkismeretére bízni.

60. ÉLETREND.

Életünk és egészségünk föntartására e következő eszközök szolgálnak, ugymint: az élelem, öltözet, lak, testi mozgás, nyugalom, alvás és tisztaság. Mind ezeket az életrendtan — diaetetica — fejtegeti. Lássuk röviden.

1. Élelemre mindennap van szükségünk. Az ember erői szünteleni működés által fogynak, sok testi rész a kipárolás és kiürülés által vesz el, mit étel és ital által kell pótolni. E végre a természet hathatós étel és itálvágyat adott s ennek kielégítéséhez gyönyört kötött: e kéjt tehát élvezni, sőt azt élesztetni szabad. Azonban az eledelt nem egyedül a kéj végett, hanem főleg egészségünk tekintetéből kell használnunk, nehogy csak ingereinket követvén, az oktan állatokhoz közelítsünk. Ennekokáért szükséges, hogy az eledel válasz-

tásában és használásában mind egészségünk föntartását, mind emberi méltóságunkat vagyuk számba. Az étvágyat tehát úgy kell fékeznünk, hogy a józan mérték fölötte soha se együnk, se igyunk. E józan mértékletességgel a torkosság ellenkezik, miről a lélektanban volt szó. A falánkság és részegség az elmét tompítja, minden nemesb érzelmet és törekvést elfojt, betegséget szül és az embert hivatalára alkalmatlanná teszi. E kórság annál súlyosabb, minél nagyobb a tiszt és hivatal, mi-ben járunk. A részegség még azon okból is kártékony, mivel jobbulásra reményt nem nyújt.

2. Egészségünk föntartására öltözet és lak szükséges; mert testünk nem szilárdul meg annyira, hogy a levegőnek viszontagságait egészségünk veszélye nélkül eltűrhetnők. De valamint ez ügybeni gondatlanság árt, úgy a szerfölötti gondoskodás és kényelem testünket elpuhítja. Öltözetre nézve e szabály áll: az öltözet testünk alkatjához, az égal és évszakhoz, nemünk és tisztünkhez, végre vagyonunkhoz legyen szabva. Szerény férfiakhoz nem illik a divat iránt azon hiu gondoskodás, melly főleg a kaczer hölgyeknek tulajdona, és többnyire a szellemi jelességek hiányára mutat. Továbbá óvakodjunk, nehogy minmagunk emeljük és terjeszszük a napjainkban úgy is már fölötte tulságos fényüzést — luxus — vendéglésben, ruházás és butorozásban, melly sokakat koldus botra juttatott. Nem tagadhatjuk, hogy a fényezés a műipart és kereskedést előmozdítja, s így általán véve a nemzetnek javára van; de a józan számolás és mértéktartás ez ügyben is szükséges.

3. A mozgás a természetet éleszti, és a munkás-ság az erőket neveli. Való az is, hogy a henyelés és röstség sok testi és lelki bajnak szülője. De a mértéktelen munka is képes az erőket fogyasztani és kimerí-

teni. Miért is a mozgást és munkásságot nyugvással kell fölváltani. — A nyugalomnak egy neme az alvás, melly az erőfogyott testet helyrehozza, és új életre serkenti. Legcsendesebb az álom foglalatossága és munka után, főképen ha gyomrunk nem terhelt, kedélyünk nyugodt; a levegő ép, az ágy tiszta, a párnák keményebbek inkább, mint puhák.

4. Az élelem és öltözetben, lakban tisztaságra kell ügyelni, melly sok betegséget hárít el. Tagadhatlan, hogy a tisztátalanság sok testi bajt szül. Azonfölül a tisztaság az élvezetet nagyítja és az életet kedvesebbé teszi. E nemű gond tehát nem csak a vagyonosokat, hanem a szegényebbeket is illeti. (Az életrendtant orvosi tekintetből Schedel Ferencz fejtegeti.)

61. TESTÜNK KIMŰVELÉSE.

A test eszköze a léleknek : minél jobban műveljük ki azt, annál később szolgálatot tesz szellemi erőinknek, tudniillik akaratunknak és tetterőnknek céljaik elérésében. Testünk kiképzése tehát szellemi művelődésünket mozditja elő.

E kiműveléshez mindenek előtt érzékeink kiképzése tartozik, miről a lélektan nyújt szabályokat. Érző műszereink tökélyesülése által mind inkább világosb és helyesebb szemléleteket nyerünk a külvilágról. De nem csak az érzéknek, hanem az önkényű mozgásnak műszereit is, ugymint az izmokat kell gyakorolni, mert ez által szellemünknek annál nagyobb hatalmat adunk a test fölött. Ide számítjuk a testi ügyességet és hajlékonyságot, mik által sok esetben képes az ember életét a tátongó vészről megmenteni. Az ügyes testű ember sokkal hamarább végzi foglalatosságait, mint az ügyetlen.

A testi műveltséget az ugynevezett gymnasticai gyakorlatok eszközlik, tudniillik: a futás, ugrás, táncz, lovaglás, vivás, uszás, korcsolyázás, labdázás.

Említést érdemel a külső illedelem, tudniillik a kellemes testtartás járásban, állásban és minden nemű külső helyzetben. Ez nem csak ajánló levél szives elfogadtatásra, hanem a jól rendezett és magán uralkodó kedélynek jele. Az illy ember mind önmaga, mind mások iránt tiszteletet nyilvánít.

II. FEJEZET.

L E L K Ű N K.

62. SZELLEMI TEHETSÉGEINK MEGISMERÉSE.

Személyünk méltósága szellemi természetünkön alapszik: ennél fogva mindennek fölött szükséges, hogy a szellemi tehetségeket, a mennyiben lehetséges, megismerjük. Ezen ismeret minmagunk józan megböcsülését, szeretetét és kiművelését szüli. Ha az emberi természetet minden jelességeivel véve tekintjük: valóban el kell ismernünk, hogy az ember nem pusztán állati, hanem fönségesb életre rendeltetett, melly elismeréshez tüstént járul minmagunk iránti tisztelet és józan szeretet. Mind ezeket az ész javálja, sőt parancsolja, mert indító okul szolgálnak szellemi művelődésre és erkölcsi uralkodásra.

63. KIMŰVELÉSE.

A természet ura csak hajlamokat azaz fejletlen tehetséget oltott lelkünkbe; azokat tehát fejleszteni és kiművelni kell, hogy az ember azon tökélyre, mire képes, juthasson.

Szellemi tehetségeink az elme, kedély és akarat: mind ezeket összhangzólag kell tökélyesíteni. Vannak, kik

egy tehetséget gyakorolnak kizárólag, például némely-
lyek egyedül az emlékező tehetséget művelik, minek
eredménye az, hogy az illy túlfeszített tehetség a töb-
bieket elnyomja és zavart okoz. Láthatni olly ifjakat és
leányokat, kik egyedüli regények olvasása által annyira
hevítik képzelőmőket, hogy a költői világot a valóval
fölcserelik, és ábrándba esnek, mert a kicsapongó kép-
zelem esztelen vágyakat és tetteket szül.

Részletesen: az elmét illetőleg azt helyes ismeret-
tekkel tartozunk meggazdagítani, mivel ismereteink szerint
cselekvésünket és életünket intézzük. Minthogy az ismer-
etek köre olly nagy, hogy egyes ember nem képes
azokat magáévá tenni: erre nézve mindennek előtt azon
ismeretekre kell szert tennünk, mellyek részint végren-
deltetésünket illetik, minők az erkölcsi és vallási köteles-
ségek, részint mindenkinek hivatalához és polgári állá-
sához tartoznak. Így a parasztnak, művésznak, keres-
kedőnek foglalatosságához mért ismeretekre van szüksége.

De nem csak elménkről, hanem kedélyünkről és
akaratusunkról is illik gondoskodnunk. Vannak, kik csak
elméjüket művelik: ezek minden bő ismeretök mellett
érzelmetlenek és erkölcsstelenek szoktak lenni. Igaz, hogy
a tudományosság különféle utakra vezet, mikén kényel-
meinket és jólétünket előmozdithatjuk; de az is való,
hogy a bő ismeretű ember könnyen visszaélhet vele má-
soknak megcsalására és elnyomására, mi meg is törté-
nik, ha a kiművelt értelem gonosz akarattal szövetke-
zett. A tudomány gonosz emberben ollyan mint a tör-
a zsivány kezében, mellyel embertársát megsebesíti és
meggyilkolja. Valamint tehát elménket, úgy kedélyünket
és akaratusunkat is kell kiművelnünk. A kedélynek nagy
hatása van elménkre és akaratusunkra. A féktelen érzel-
mek és vágyak értelmünket zavarják és elhatárolásun-

kat roszra irányozzák. Erre nézve folyvásti órködés és minmagunk meggyőzése szükséges. (50. és 52-dik szám) Akaratunk csak küzdés és többszöri győzelem által erős-bül és szilárdul. E küzdésre szellemi természetünknek tisztelése és az isteni gondviselésbeni hit hatalmasan buzdít.

64. ÉLETNEM.

Cselekvőségünknek czélszerű gyakorlására és ki-művelésére határozott életnem kívántatik, mit hivatás-nak vagy hivatalnak — Beruf, Stand — neveznek. Mind-egyik köteles bizonyos életnemet választani, vagy némi hivatalra szánni életét, és abban hiven eljárni, mivel attól a közjó függ. Az életnemek különfélék: főnemeik e következők. Az első osztály az iparüzők köre, kik ré-szint a természet ajándékait szaporitják és nemesítik, ré-szint kényelmünkre szükséges műveket és eszközöket, ugymint öltözetet, lakot, házi butort s egyéb szerszá-mokat készítenek, részint a terményeket és iparműveket szállítják és eladják. Ez osztályhoz a földmivelők, kéz-művesek azaz mesteremberek, kereskedők tartoznak. A második osztályt a művészek rende képezi, kik nem any-nyira az anyagi hasznot, mint inkább a szellemi élvezet-et tudniillik a szépművekbeni gyönyört czélozzák. Ide számítják a festészt, szobrászt, zenészt, színészt, stb. A harmadik osztály a tudósok kara, kiknek főczélja az ismeretek fölvirágoztatása és terjesztése. Illyenek: az erő-művészek, mérnökök, ügyvédek, gyógyászok, tanítók, felkésztek és gazdatisztek. A negyedik osztály a városok és ország ügyeit kezeli, mihez a fő hatóságok, az egy-házi és polgári főtisztviselők meg katona tiszték tartoznak.

III. FEJEZET. Külső javak.

I. CZIKK. V A G Y O N.

65.

A társadalmi élettel szorosan össze van kötve a tulajdonnak vagyis birtoknak szüksége. A tulajdon oly dolog, mellyel a személy tetszése szerint mások kizárásával él és rendelkezik. A tulajdon belső és külső. A belső tulajdont a személynek testi és lelki tehetségei, mellyek mint hajlamok a természettől adattak, de mint kiművelt jelességek szerzetek, tehát való tulajdonát képezik. E tulajdon személyiségünkől elválhatlan, mivel szellemi életünk öszhangzó kiművelésének föltétlen kelléke.

A belső tulajdonhoz a külső járul, melly a külső javak szerzésében és használásában áll. E tulajdon az előbbinek kellő segéd társa, mert testi és lelki erőink kiművelésére külső javakra van szükségünk. Továbbá az ember mint a polgári társadalomnak tagja külső szabadságát külső tulajdon nélkül nem nyilváníthatja, ennél fogva a külső birtok is személyiségünk kelléke. (Erről bővebben a természetjog értekezik)

66.

A külső birtokot vagyonnak nevezzük, noha szorosan véve vagyonos az, ki e külső tulajdonnal elegendően el van látva. Ki többet bír, mint a mire szüksége

van, gazdag nevét viseli. — A vagyonnak böcse csak föltétes, mivel eszközül szolgál céljaink elérésére. He-lyes tehát a stoicusok azon állítása, mikint a vagyon csak közönyös dolog, minek böcsét czélszerű használá-sa határozza meg. — Nem tagdhatni, hogy azon mód, miszerint szerezzük és kezeljük a birtokot, szellemi te-hetségeinknek jelesen külső szabadságunknak használá-sát módosítja és irányozza: ebből erények úgy mint vét-kek sarjadoznak. Erre nézve az erkölcsstan kötelessége-ket szab, mellyek a vagyonnak józan használását in-tézik el.

67.

A vagyonnak szerzésmódja olyan legyen, melly se személyiségünk méltóságával, se mások jogaival ne ellenkezzék. Illy helyes mód a földmivelés, műipar, ke-reskedés, a művészetek, tudományok, az ország és vá-ros tisztségei. Az egyedül nyereségre czélzó kártyajáték, uzsora, csalás, lopás, bölcstelen és igazságtalan pénz-kereset.

Egyáltalában: a vagyont ipar és munka által kell szerezni, a szerzettet pedig takarékos gazdálkodás által föntartani. Az ipar és munka leghelyesb út gazdagság-jutásra; azonfölül a szorgalom jövő sorsunkat biztosít-ja. Mert bármennyit is birjunk, minthogy a földi javak mulandók, a sors csapásaiból beállható inség ellen csak úgy leszünk biztosítva, ha korán szokunk élelmünket testi és lelki munka által szerezni. A munkának haszna továbbá az, hogy az embert sok bűnre szolgáló alka-lomtól óvja, mert a henyélés számos büntétnek szülő-je. Ennekokáért az ingyenélő és kolduló emberek sere-ge veszélybe hozza mind az erkölcsiséget, mind a pol-géri rendet. A nyilvános koldulást minden jól rende-

zett város méltán tiltja, mert a böcsületérzelmet elnyomja, és a való szegényeket, minthogy néha a helyelőkkel fölcseréltetnek, a legszükségeseb segedelemtől fosztja meg.

Minthogy Darius kincsét is fogyaszthatni: vagyunk föntartására szükséges a gazdálkodás és takarékoság. Ehhez tartozik: az életszükségek és kényelmek megszorítása vagyis a kevésseli megelégedés, továbbá a gazdaságai fölügyelés, végre a költségeknek a bevételhez szabása.

A helyes takarékoság ellen két vétek áll: a pazarlás és fösvénység, amaz hiánya, ez tulsága. A pazarló, tékozló, pénzt ugyszólván kiveti: többnyire valamelly szenvedélynek hódol, például a dicsvágnak, bujaságnak, játékkórnak. A meddig a szenvedély uralkodik és a vagyon tart, addig a jobbulásra nincs remény. — Jóllehet a költséget határozott mérték alá nem vethetni, mivel a kinek nagy a jövedelme, sokat is költhet: mégis egyáltalában állíthatni, hogy a ki mindig többet ad ki, mintsem bevesz, az valóban tékozló. A pazarlással karöltve jár a fényüzés, melly a fösvénységnek némi határt szab. A fösvény céljának tekintvén a vagyont, ezt szerzi és gyűjti, nem hogy vele éljen, hanem birjon. Kincseit halmozza a nélkül, hogy vagy magával, vagy másokkal jót tenne életében. E szenvedély az embert irgalmatlanná, sőt többnyire mások iránt igazságtalanná teszi.

II. CZIKK.

B Ö C S Ű L E T .

68.

A böcsület, tisztelet belső és külső. Belső a böcsület, ha mimagunk ismerjük el személyünk méltóságát és azt cselekedetekkel azaz erkölcsi étellel nyilvánítjuk. Külső a tisztelet, ha mások ismerik el érdemünket és ezt tetteik által bizonyítják. A belső tisztelet tehát mitőlünk függ, és attól minket senki meg nem foszthat. A külső tisztelet embertársunktól függ, ki böcsünket elismeri. És ezen tisztelet vagy személyiségünk méltóságát, vagy szerzett érdemünket illeti. A szerzett érdemre vonatkozó külső tisztelet jó névnek, jó hirnek neveztetik.

69.

Személyiségünk elismerését a társadalmi életben jogosan követelhetjük azaz kívánhatjuk, hogy kiki minket észszel és szabadsággal bíró lénynek tiszteljen. E tisztelethez jár azon észszerű igény, miszerint mindaddig jóknak és erkölcsösöknek akarunk tartatni, míg ellenkezőt nem nyilvánítunk. — Minthogy a jó hir által hitek és bizodalmat szerezhethünk, mitől cselekvésünk sikere nagyrészt függ: ennélfogva személyiségünk méltóságához illő, hogy jó nevünkön nem csak semmi csorbát ne ejtsünk, sőt azt mind inkább terjeszszük. E kötelességet mind személyiségünk, mind polgári állásunk követeli. Minél magasabb polczon állunk a társadalomban, annál jobban van jó hirre szükségünk. Ide járul, hogy gyalázatunk tisztársainkra is kártékony homályt vet. Miért kötelesek vagyunk a külső böcsületről gondoskodni és jó nevünket minden sérelem és rágalom ellen védeni. —

De figyelembe kell venni, hogy a jó hirt egyedül jeles tulajdonok és nemes tettek által szerezhetni meg.

A mint az ész a józan böcsvágyat javálja, úgy ennek tulságát, t. i. a kevélységet, nagyravágyást és hiúságot méltán rója.

III. CZIKK.

V I G A L O M.

70.

Külső javainkhoz a divatozó kényelmek, mulatságok, vigalmak tartoznak, miknek erkölcsi helyességét az erkölcsstan ítéli meg. Nem tagadhatni, hogy a munkát nyugalommal, a komolyságot vidámsággal kell néha fölváltani, s hogy testi és lelki erőink élénkítésére a kényelmek és vigalmak szolgálnak, főképen ha észszerűleg intézzük el, és azokban rendet s módot tartunk. A vigalmak elménket folderítik, a tetterőt élesztik; feleink iránt hajlandóságot, részvétet, jótékonyságot s egyéb társadalmi erényeket gerjesztenek; Isten iránt pedig háladatra buzdítanak. Miért is a mulatságokat egyáltalában véve a józan ész helyesli, sőt egészségünk tekintetéből néha parancsolja. Igaz, hogy a folyvásti mulatság testi és lelki elpuhulást okoz, a szellemi érdekek iránti buzgalmat altatja, az embert komoly munkára alkalmatlanná teszi; de abból csak az következik, hogy e vágy is, ha nem fékezzük azt, szenvedélylyé fajul, ennek-okaért a vigalmakat észszerűen kell élvezni.

71.

A vigalmak igen számosak: itt egyedül a divatózókat hozzuk szönyegre. A tánczvigalom a külön rendű honfiakat egymáshoz édesgeti, a társalgási illedelmet és diszt nagyobb polczra emeli, a kedélyeket igen gyö-

nyörködteti: ennekokaért ha a szerénység korlátai közt marad és illendően intéztetik el, méltánylást érdemel. Vannak, kik e nemű mulatságot a gyöngö korra és gyarló nemre nézve csaléteknek és mótelynek állítják. E vigalom többnyire éjféli után szünik meg, a fölizgatott érzékiség és nőmvegyület korán éleszt oly vágyakat, mik az ifjuság erkölceit veszélyeztetik. — A színházról hajdan igen sokat vitatkoztak, némellyek ellene, mások mellette emelvén szót. Napjainkban a köz szokás döntötte el az ügyet és azon elismerést terjesztette, hogy ha illő gondot viselnek mind a színműre, mind előadására, az illy játék nemes kedvtöltést nyújt, a jó izlést és illedelmet a köznép közt is terjeszti, a hazai nyelvet csinosítja, s általában az emberek és polgári helyzetek ismeretét közli. De ha színpadon nem egyéb mint gonosz tettek, hölgyrablás, párviadal, öngyilkolás, bosszuállás, zendülés, ármányok szemléltetnek, és oly színen adatnak elő, hogy kedvelni inkább, mintsem utálni kell, akkor a színház nem erény, hanem bűnhelylyé válik. — A kártya és koczkajáték, ha célja enyhülés, földerülés, nem pedig pénzkereset, valóban ártatlan mulatság, sőt társalgásban néha a haszontalan hirkikürtölést, keserves panaszkodást, sértő rágalmazást távoztatja. Azonban az illy nemű játékkal is visszaélhetni. Vannak, kik vagyontukat pazarolják; mások hivatalukat elmulasztják; némellyek csálnak, czivakodnak, vagy éjjelezés által egészségöket rontják. — Ártatlan kedvtöltés a billiárdozás, tekezés, korcsolyázás, labdázás, madarászat, halászat, utazás s főleg a sétálás. — Ide tartozik a vendéglés is, ha, mint Fejér György jelesen mondja, jó barátinkkal eledelünket megosztjuk minden pazarlás nélkül. Említést érdemel a képcsarnokok, műteremek meglátogatása, végre a lóversény.

II. SZAKASZ.

FELEINK IRÁNTI KÖTELESSÉGEK.

72. FELEINK IRÁNTI SZERETET.

Embertársunk iránti kötelességek személyiségünk elismerésén alapszanak. Ezen elismerés követeli, hogy feleinkben az emberi méltóságot nem pusztán tiszteljük, sőt irántok jótevő akarattal és részvéttel viseltessünk, miszerint azoknak rendeltetésök elérésében segéd kezét nyújtunk. E tiszteletet és részvétet felebaráti szeretetnek nevezzük, mire köteleztetünk. Ugyanis mindnyájan rokon természettel birunk, azonegy célra t. i. szellemi művelődésre vagyunk rendelve, egy nagy családot képezünk, minek feje az Isten: méltó tehát és észszerű, hogy céljaink elérésében egymást nem csak ne gátoljuk, sőt inkább segítsük.

A feleink iránti szeretettel az embergyűlölet áll szemközt, minek forrása a fonák és tulságos önszeretet. Az önző érzéki érdekét és önhasznát mindenben bajhászván, a szellemi javakat csak annyiban böcsüli, a menyiben érzéki céljainak eszközül szolgálnak. Az ily ember másokat nem mint személyeket, hanem mint eszközöket használ céljainak előmozdítására; miért is lehetetlen, hogy feleiben az emberi méltóságot valóban tisztelje és azokat kellően szeresse.

73. IGAZSÁG ÉS JÓSÁGOSSÁG.

Feleink iránti kötelességek két neműek: az igazság és jóságosság kötelességei. A tisztelet és szeretet, melylyel feleink iránt tartozunk, arra köteleztet, hogy azokat céljaik elérésében, javaik és jogaik használásában

ne akadályozzuk, ne sértsük. E kötelesség embertársunk iránti igazság, mely a természetjogon alapszik, s mi nélkül az emberek közti társaság meg nem állhat. Ebből érthetni, miért nevezik az igazságot az országok a'apjának.

A jóságosság azon jó akaratban áll, miszerint feleinknek javait és céljait előmozdítani törekszünk. Ezen erény az önzést fékezi. Ha egymást céljaink közelítésében nem segítők, soha magasb szellemi műveltségre nem jutnánk.

Ezen egyetemes kötelességeken kívül, mellyekkel tudniillik minden ember iránt tartozunk, vannak részletes kötelességek, mellyek különös viszonyokból és társulatokból származnak, millyenek a házastársak kötelességei.

I. FEJEZET.

AZ IGAZSÁG KÖTELESSÉGEI.

74. EMBERTÁRSUNK ÉLETE.

Magunk iránti kötelességeink mértékül szolgálnak feleink iránti kötelességeinknek. A mint jogunk van másoktól követelni, nehogy valaki minket javaink törvényes használásában gátoljon; ugy viszont mások iránt olly tisztelettel kell viseltetnünk, miszerint jogaikat és javukat sértetlenül hagyjuk. Már pedig a jogok és javak a testre, lélekre és külső állapotunkra vonatkoznak: ebből ama kötelességek rende foly, miket az igazság embertársunk iránt követel.

Hogy tehát abból induljunk ki, mi az embernek testre nézve legböcsösebb: senkinek sem szabad önkénye szerint embertársát életétől megfosztani. Ugyanis az élet szellemi művelődésünknek szükséges föltéte és kel-

léke e földön : ennél fogva ki jogtalanul embert öl, ezt javaiban igen súlyosan sérti.

Van azonban eset, miben életünket másképp nem védhetjük mint megölve azt, ki minket jogtalanul megtámadott. Mert életünket védeni kötelességünk : ha tehát ezen jogos önvédelemben a megtámadó fél elesik, halálának ő maga oka. E jogos önvédelemre kívántatik, hogy a veszély bizonyos legyen, továbbá hogy ha lehet előbb a gyengébb eszközöket, a megsebesítést, elűzést használjuk, és csak akkor nyuljunk öldöklő eszközhez, midőn nincs egyéb út szabadulásunkra. Az előadott módban a büntelen önvédelem mérséklése áll — moderamen inculpatæ tutelæ —.

A büntelen önvédelmet nem csak életünk, hanem testi épségünk, személyi szabadságunk, sőt vagyonunk föntartására is használhatjuk. (Csacskó Imre, Bevezetés a természeti jogba, 48. §.) Mi pedig jó nevünket illeti, annak védelmére a fegyver czélszerűtlen eszköz. — Állításunkat nem czáfolják ezen ellenvetések : 1) hogy egyedül az Isten az életnek és halálnak ura, 2) hogy az emberölés a felebaráti szeretettel ellenkezik. Az elsőre válaszunk az : hogy minden ember életének használója és őre, miért is azt védeni és fegyver ellen fegyvert használni nem csak jogunk, sőt kötelességünk. A másodikra : embertásunkat nem tartozunk jobban szeretni, mintsem minmagunkat, főleg olly esetben, midőn életünket ejti veszélybe. Az emberiség java követeli, hogy a zsivány inkább mint az ártatlan veszszen el. Milly kétséges volna a jámborok helyzete, ha nem volna szabad életünk megtámadóit megölni ! Méltán kellene attól tartanunk, nehogy a gonosztevők az emberi társadalmat dúlják föl.

75. EGÉSZSÉGE.

Nem csak feleinknek életét, hanem testi épségét sem szabad sérteni. E kötelesség ellen vétkeznek: kik mást megsebesítenek, bénítanak: másnak egészségét boszantás, éheztetés, sanyargattatás által rontják; mást részegsége, fajtalan életre unszolnak; ragályos betegséget terjesztenek; ételt, italt meghamisítanak. Ezekhez a verekedést számítjuk, melly a pórnépnél igen divatos, s mire a részegség, büszkeség, harag ad alkalmat.

76. LELKE.

Feleink iránti igazság arra köteleztet, hogy se testi, se szellemi erőinek használásában ne akadályozzuk. Az ember szellemi életre rendeltetett: ebben tehát mást sérteni legnagyobb jogtalanság. E nemű sérelemhez főleg a hazudság és csábítás tartozik: amaz elmei, ez akarat sérelem.

A hazudság meggyőződésünk elleni beszéd. Illy beszéd vagy állító, midőn tudva és akarva igaztalan ismeretet közölünk; vagy ígérő, midőn szavunkat adjuk, noha nincs szándékunk azt megtartani. A hazudság továbbá már tréfafillentés, már kénytelen vagy inkább szorultsági hazudság — Nothlüge —. Hogy a hazudság mindenkor erkölcstelen, jóllehet hasznos és kénytelen, már abból tudhatni, miszerint lelkismeretünkkel ellenkezik. De azt az erkölcsiség főelvéből is érthetni. Valóban a hazudság a szellemi életre rendelt embernek méltóságával ellenkezik, mivel hitelünket és bizodalmunkat csökkenti. De nem csak minmagunkat bécstelenítjük meg, hanem másokat is, kiket tévedésbe hozunk és szellemi műveltségben akadályozunk.

A kénytelen hazudságot illetőleg, ezt nem igazolja az általa reánk háromlandó haszon, vagy némi bajnak elhárítása; mert az erkölcsiséget nem a cselekedetnek jó következése, hanem rendeltetésünkkel megegyezése határozza meg. Nem szabad tehát hazudni, noha ez által fenyegető bajtól megmenekedhetnénk. Ha szorultságban szabad volna hazudni, ily esetben hamis szerződést is köthetnénk, de ez által minden hitel elveszne. Ha továbbá nekem szabad hazudni, úgy mások is kedvemért hazudhatnak, minek következtében hamis tanúságot adhatnak; hogy pedig ily hamisság a törvényszék méltóságával ellenkezik, világos. Végre szabad-e a hazudságot esküvel palástolni? Bizony a hamis esküt a hitvallás szigorúan tiltja. Ha már szorultságban szabad hazudni, de nem esküdni, úgy az, kinek szemébe hazudni fogsz, tüstént esküt sürgetend, mit megtagadván hazudságotat elárulandod, s így hasznát nem veended. Röviden: tegyük a kénytelen hazudságot szabadnak, úgy szavainknak hitele nem leend, s így a hazudság célt tévesztend. — E hazudság védelmére némelyek így okoskodnak: életünk megtámadóját szabad megölni, annál inkább szabad tehát őt hazudsággal elüzni. Ezt tagadjuk azon okból, mivel a hazudság közvetlenül az emberi méltóságot, a szellemi életet sérti. De az ellenfél azt hozza föl: hogy az emberölés nagyobb baj a hazudságnál. Válaszunk: igaz, hogy a megtámadóra nézve megöletése nagyobb baj, mint hazudsággal elüzése, de nem az emberiségre nézve, mivel a hazudság által a közhitel csökken.

A hazudságtól a hibás nyilatkozat vagyis tévbeszéd — falsiloquium — különbözik. Valóban hazugnak nem mondhatni azt, ki meggyőződése szerint beszél, de tévedésből hamisat mond, nem tudván, hogy a tárgyról

hibás fogalma van. De vannak némi viszonyok, mely-lyekre nézve a tévbeszéd is vétkes. Illy viszony azok közt áll, kiknek egyike köteles a másikat szellemileg ki-művelni és igaz ismereteket közleni. E kötelesség a szülőket és tanítókat illeti. Ha tehát a szülő vagy oktató nincs ma-gával tisztában az igaznak ismerete felől, vallja meg in-kább tudatlanságát, mintsem tévedőleg nyilatkozzék.

77.

A hazudság neveit a kétértelműség, színlés és hi-zelkedés képezi. A kétértelműség vétkes, ha a kérdező-nek joga van az igazat megtudni és annak ismeretére beszédünkben semmikép nem juthat. Ha a vándorló a biztos út felől kérdez, és azt felelem, hogy legbiztosb az egyenes út, illy kétes beszéddel tévedésbe hozhatom. Azonban kétértelműségnek s így hazudságnak nem ve-hetni a képes beszédet — metaphora, allegoria —, a meséket, regéket, miket a költők és szónokok használ-nak, továbbá a színjátékot, az üdvözlési szép szava-kat, mert az értelmes ember tudja, mint kell érteni azo-kat. Vannak esetek a közéletben, mikben a kétértelmű-séget a józan ész tanácsolja: ilyenek midőn a kérdező nem képes fölfogni az igazat, vagy azzal visszaélne. Így nem tanácsos a betegnek életveszélyét nyíltan megmon-dani, mit józan észszel ő maga sem kívánna. Ha a zsi-ványt kétes beszéddel elűzhetjük, jogaiban nem sértjük, sőt ezt mint gyengébb fegyvert használjuk életünk vé-delmére.

A színlés kétség kívül vétkes, ha az által másnak jogait sértjük és rossz célra törekszünk. Bőcsstelen az, ki a hitelező előtt gazdagnak adja ki magát, hogy annál több pénzt kölcsönözhesse, mit visszaadni nem szán-dékozik. Ebhez a képmutató járul, ki az erény álarcza

alatt gonosz terveket sütt keblében. De nem rosزالhatni, ha a hadvezér ütközeti veszélyben bátorságot szinel katonai előtt, nehogy csüggedjenek; vagy ha az ellenséget tervekkel áltatja. Az utazó kincset hordozván jó szándékból szegénynek mutatja magát. Az atya fiai iránti szeretetét józanon titkolja.

A hizelkedő, midőn hazudság és szinlés által kedvezést keres, mind személyét böcsteleníti, magát aljason lealázván, mind kegyurát sérti, azt gyalázatosan rászédvén és alattomban kigúnyolván. De az erkölcsiségnek is kártékony. A történet számos példát mutat arra, mikint a hizelkedők néha a legjelesb férfiakat rontották el.

78.

A csábitók alatt mind azokat értjük, kik mások akaratját szóval vagy tettel roszra indítják. Részletesen: ki szóval ront el mást erkölcsileg, az tulajdonkép csábitó; ki tettel, az botráncokztató.

Minthogy az erkölcsiség a szellemi életre rendelt embernek fő java: valóban nagy gonoszságot követ el, ki mást roszra vezet. E bűn annál nagyobb, minél szorosb viszony létezik a csábitó és csábitott között. Illy viszonyban a szülők és magzatok, az oktatók és tanítványok állanak. Ha tehát mindegyiknek szent kötelessége mást a szellemi művelődésben s így a jórai törekvésben nem akadályozni: minél jobban köteleztetnek arra a szülők és oktatók, kiknek szoros tiszte a gyenge koruakat jóra vezérteni. A csábitás és botrány annál vétkeesebb, minél fejletlenebb a csábitottnak elméje.

79. KÜLSŐ JAVAI.

A jogkötelesség szorosan köti reánk, hogy embertársunkat külső javaiban ne sértsük. Vagyonban sérthetni lopás, csalás és szószegés által.

Tolvaj az, ki titkon foszt meg valakit jószágától; a ki az embert szeme láttára erővel fosztja meg, az rabló, zsiány, haramia. A rabló tehát erőszakot tesz más személyen. A lopásnak minősített nemei: a községi pénztárfosztás, mit számvevője követ el — peculatus —; egyházzrahlás; birtokbéli elűzés — invasio —. Különös figyelmet a házi tolvaj érdemel, midőn a magzatok szülőiket, a cselédek gazdájakat meglopják. Milly sulyos hatása a gyermek erkölcsi életére, ha már atyja házában tolvajjá válik, kiki láthatja; ennekokaért a magzatokat a legcsekélyebb lopás miatt szigoruan kell megbüntetni. A cselédet illetőleg: minthogy arra sok holmit kell bízni, hivatalsége annál veszélyesh; minél bajosabb a házi bátorságot ellene biztosítani.

A lopáshoz a csalást számítjuk, melynek neme majd számtalan. Ez árujának hiányait titkolja; amaz hamisan mér. Vannak, kik okleveleket és végrendeleteket koholnak; mások ravasz szándékból szerződést kötnek, pénzt kölcsönöznek, folyamodást nyújtanak, stb. Az emberi elme a ravasz tervek koholásában kifogyhatatlan!

A csaláshoz a szószegés tartozik, miszerint valaki adott szavát, ígéretét meg nem tartja. A ki valamely érvényes ígéretet, szerződést, frigyet a másik félnek akaratja ellen megszeg, nem csak magát hőcstelelteti és károsítja hitelét vesztvén, de szerződő társát is sérti jogában, s mind azon hasznától fosztja, mely reá a szerződésből háromlott volna. A szószegés tehát minden nemzetnél méltán gyalázatos bűnnek tartatott, azon közmondás szerint: a hőcsületes ember meg nem szegi szavát.

80. BÖCSÜLETE.

Minthogy jó név által képes az ember mások bizodalját megnyerni: ennél fogva jogkötelességünk, hogy embertársunk böcsületében ne gázoljunk. Böcsületsértő az, ki minden alapos ok nélkül másokra gyanakodik; mert mindegyiknek joga van követelni, hogy mindaddig böcsületesnek tartassék, míg gonoszsága be nem bizonyult — unusquisque tamdiu habeatur bonus, donec probetur malus —. Gyalázó az, ki másnak testi s lelki gyengéit elhíreszteli, hibáit, vétkeit nagyítja, erényét, való érdemét el nem ismeri. Rágalmazó az, ki másról hamis vétkeket költ: illy ember nem csak böcsületsértő, hanem hazug is. Végre gúnyoló az, ki más nevetségessé tesz, csuf nevekkal illet, gyalázó irattal megszégyeníti és böcsüteleníti.

81. KÁRMEGTÉRÍTÉS.

A ki más testi s lelki javaiban megsértett, a kárt megtéríteni köteles. A kármegtérítésnek jogosságát és különféle módjait a jogtudomány fejtegeti. Itt elég némely eseteket fölhozni. **1.** Ki embert megölt, azt nem képes kármentesíteni, de a megkárosult rokonokat kielégítheti, erre tehát köteles. **2.** Ki ember társát egészségében, testi épségében sértette meg, mind azon költségeit tartozik megtéríteni, miket e sérelem által okozott. **3.** A hazug, csábító, botránkoztató, rágalmazó köteles vétkeit megvallani és a mennyire képes a jót helyreállítani. **4.** A tolvajnak kötelessége a jószágot törvényes urának visszaadni, és ha az elveszett vagy megromlott, elégtételt adni. A csalásban, szőszegésben a kárt egyenlő értékkel kell megtéríteni.

II. FEJEZET.

A JÓSÁGOSSÁG KÖTELESSÉGEI.

82. TÁRSALGÁSI ERÉNYEK.

A felebaráti jóságosság által köteleztünk feleinket javaikban, céljaik elérésében gyámolítani. Ebből a szeretetnek erényei keletkeznek, mellyek igen sokneműek. Ide tartoznak a társalgási erények, mellyek főképen a polgárosult nemzeteknél tűnnek ki, ugymint a nyájasság, szelidség, békesség, türelem, engesztelődés, bizodalom.

Nyájas az, ki mindenkit tisztel és ezt illedelmes szó és viselet által tanusítja; ki a kérdezőt szíves feleletre méltatja; ki az alábbvalókhoz leereszkedik. Ellenében a durva és goromba ember áll.

A szelid ember haragját fékezi, bántalomra tüstént föl nem lobban, az ártalmas szándékot is ártatlannak értelmezi. A szelidségnek ellentéte a boszankodás és berzenkedés.

A békeszerető óvakodik mást megbántani, kerüli a haszontalan ellenmondást, czivakodást, feleselést, pörlekedést. Evvel szemközt áll a veszekedő, nyugtalan ember.

Türelmes az, ki másnak testi s lelki gyengéit, véleményeit, szokásait kiméli. E türelem nélkül a társulat béke meg nem állhat. A türelmetlenek sok bajt okoztak a polgári társadalomnak. Kútfeje a kevélység és nagyraavágás, szóval az önzés.

Az engesztelődő könnyen megbocsát az ellene vétetteknek. Minthogy mindnyájan sokat vetünk: a szeretet kölcsönös engesztelődésre int. Az emberiség azt is

igényli, hogy a bántalmat emberi tévedésnek inkább, mintsem gonoszságnak tulajdonítsuk.

A bizodalmas jó vélekedéssel van embertársa iránt, benne hűségletet és jó szándékot tesz föl. Csak bizodalom által nyerhetni bizodalmat. A gyanuskodó embert kiki kerüli. Ide tartozik az őszinteség is, miszerint úgy nyilatkozunk szóval, tettel, a mint érezünk. Evvel nem ellenkezik a eszélyes óvakodás, melly senki jogát meg nem sérti.

83. JÓTÉKONYSÁG.

A jótékonyság legszebb nyilatkozása feleink iránti szeretetünknek. Valóban a ki embertársával jót tesz minden önhaszon és dicsvágy nélkül, az emberiséget tiszteli és szereti. E jótékonyság nemei többfélék: közönségesen lelki és testi jótételeket különböztetnek.

A lelki jótételeket illetőleg: a szeretet megkívánja, hogy jó tanácsosal, oktatással segítsünk azokon, kik a szükséges és hasznos ismeretekben szűkölködnek. Kiknek hivatása az oktatás, e tisztre szorosan az igazság tekintetéből köteleztetnek. Önkint érthetni, hogy csak olly ember adhat tanácsot és oktatást, ki arra kellő ismerettel bir. A tudatlan mást tanítván tévedésbe hozza. Nem csak az elmét kell az igaznak ismeretével fölvilágítani, hanem a kedélyt és akaratot is mindennemű jóra buzdítani. Ezt leginkább a jó példaadás eszközli, mire főleg azok köteleztetnek, kik nagy tekintélylyel birnak és fényes tisztségben állanak. Az ember ugyszólván kénytelen az erény ösvényét követni, midőn azon olly sok jeles férfiut jární lát; ellenben meg kell romlania annak, ki nem egyebet mint szemtelenséget, gazságot és büntetést szemlél. Mindenek fölött a gyöngé kort nem annyira a törvények, mintsem a jó erkölcsök és példák vezetik.

De az érettebbeknél is a jó példaadás azon hasznát hajtja, hogy minden mentetetést, mellyel a gyáva ember magát igazolni törekszik, jelesen czáfol meg, és a gonoszok botrányait megerőtleníti. Azonban a jó példaadástól távol legyen a hiuság, kérkedés és színlés: ez utóbbi többet árt, mintsem használ. A lelki jótéteményekhez a búsongók vigasztaltatása tartozik.

A testi jótételeket gyakoroljuk, ha feleinket eledellel, öltözetrel és egyéb módon segítjük. A szeretetnek e nemét könyörületességnek, irgalmasságnak nevezik. Az ide tartozó részletes erények: a szivesség vagyis szolgálatkészség, midőn valakit testi erőinkkel s munkánkkal segítünk; a méltányosság — Billigkei —, midőn másnak javára jogainkat korlátozzuk, például szegény adósunkat nem sürgetjük fizetésre; az adakozás, midőn az inségre jutottakat vagyonunkkal például pénzünkkel gyámolítjuk. Hogy az adakozás czélszerű legyen, mind a szegénynek körülményeire, mind vagyonunk állapotjára kell figyelni. Ki fölöslegesszel bir, mind a nagy inségben sinlőket, mind a szűken élőköt tartozik ápolni. Minél több a szegény, annál szorosb kötelessége a gazdagoknak a szükségtelen fényüzést korlátozni. Nem lehet nem kárhóztatni azokat, kik a vész napjain vagy a közinség idején dőzsölnek és vendéglésők, játékok és vigalmaik által botrányoztatják a sanyargó népet. Mennyit kelljen foláldozni vagyonunkból a szegények számára, szoros mérték szerint meg nem határozható. E dologban egyedül a felebaráti szeretet és lelkismeret ad helyes utmutatást. Az adakozó tartózkodjék minden dicsvágytól és kérkedéstől, szinte minden morgás és dorgálástól, mi által az elkeseredett koldust még jobban csüggeszti. Nem csak felebaráti szeretetet, hanem nagylelkű hazafiságot is nyilatkoztat az, ki a baba közhasznulim-

tézeteit, a kisdedek, özvegyek, árvák, betegek, öregek s egyéb ügyefogyottak házait jótékony segédelmével alapítja és emeli.

84. HÁLADAT.

A jótételek háladatara köteleznek. A vett jótéteményt tehát böcsülni, örök emlékezetben tartani, és adott alkalommal a jótévőnek azt megszolgálni szent kötelességünk. A hálátlanság kuforrása vagy a könnyelműség, vagy a büszkeség: és a közvélemény szerint csalatlan jele a fonák gondolkozásnak és gonosz akaratnak. Még az okatlan állatok is háladosak jótévőjük iránt.

85. ELLENÜNKELI BÁNÁS.

A felebaráti szeretet egyáltalában engesztelődésre szólít föl: e jótétre az is méltó, ki személyünk iránt ellenséges indulattal viseltetik. Ha ellenségünk megátalkodott, mind azon jogos eszközökhöz nyulhatunk, mik által magunkat új bánatalom ellen óvhatjuk. Azonban e helyzetben is őt mint embert kell tisztelnünk és az emberiség közszeretetében részesíteni. Önkint érthetni, hogy az ellenfélt úgy mint kedves emberünket nem szerethetjük.

86. BARÁTSÁGI SZERETET.

A barátság a kölcsönös szeretetnek és bizodalomnak legnagyobb fokán alapszik. Ha némi emberek közt a kölcsönös hajlandóság és jótékonyosság olly fokra emelkedik, hogy azokat ugyyszólván egy lélek látszik áthatni: barátsági szeretetben élnek. Az illy szövetségnek legszebb példáját a boldog házaspár láttatja.

Való és állandó barátságra őszinte egyetértés, egyenlő bizodalom és egymás iránti jó akarat kívántatik. Ezen egyetértés csak kevés, többnyire kétfő közt állhat fen, és azoknak böcsületeseknek kell lenniök, mert

gonoszok közt nincs való bizodalom. A jótékonyáságnak nem kell egyenlőnek lennie, de nem is lehetséges az mindenre nézve, mert a tehetség az emberek közt igen különbözőleg osztatott el, és több körülménytől, úgy mint a kortól; nőtől, véralkattól függ. Ennélfogva barátságban a földi javak használása nem lehet teljesen egyenlő.

III. FEJEZET.

Különös társadalmi viszonyok.

I. CÍKK.

POLGÁRI TÁRSADALOM.

87.

Mindegyiknek szent kötelessége külső szabadságát úgy korlátozni, hogy az emberek együtt társadalomban élhessenek és rendeltetésükre törekedhessenek. Illő ugyan, hogy az emberek önkintesen feleljenek meg e kötelességöknek; azonban az érzéki érdekek, különösen az önhaszon, elcsábítanak és korlátlan szabadságra azaz szabadosságra — licéntia — unszolnak. Ennekokáért külső kényszerítő hatalom kell, melly szabadságunk használatát szabja, azt mások önkénye ellen biztosítsa és célszerű kényszerítés útján védje.

E külső hatalmat nem másképp mint egyesület által alapíthatni, melly egyesület a polgári társadalmat, az álladalmat — Staat — képezi. Azon különféle viszonyok, mellyek mind a polgárok közt egyenkint, mind ezek és a főhatalom között állanak, különféle jogokat és kötelességeket szülnek.

A polgári társadalomnak célja külső szabadságunknak, testi és lelki javainknak biztosítása, hogy rendeltetésünkre tudniillik szellemi művelődésre törekedhessünk.

88.

Minthogy a polgári társadalom jogainkat és javainkat biztosítja: ennél fogva hazai szeretetre, polgári rendre, törvények iránti tiszteletre, szolgálatra és áldozatokra köteleztetünk.

A haza anyaként ápolgatja polgárait, ezekkel üdvét és dicsőségét osztja meg; azt tehát forrón szeretni, annak nem csak szóval, hanem tettekkel hálálni a polgárnak szent kötelessége. E szeretetből távol legyen más nemzetek és országok gyűlölése, mit ugyis a józan ész egyáltalán roszal.

A közjót a polgári rend biztosítja, ezt pedig a törvények alapítják és szentesítik. Ennekokáért mindegyik köteles a közrendet fentartani és az ország törvényeinek engedelmeskedni, és pedig nem szolgál félelemből, hanem azok iránti tiszteletből. E kötelességgel homlokegyenest ellenkezik minden zendülés, lázítás, fölségsértés, hazaárulás.

A hazának java a polgároktól némi szolgálatokat és áldozatokat követel, miket hiven teljesíteni tartoznak. A jó hazafi a reá vetett adót pontosan megadja, hivatalában lelkismeretesen eljár, az ország védelmére segéd kezét nyújt, sőt ha a haza veszélyben forog, nem csak vagyonát, de életét is áldozza föl.

II. CZIKK. CSALÁDI VISZONYOK.

89. A CSALÁDI ÉLET.

A családok a polgári társadalomnak elemei, mely-
tyekből keletkezik. E szempontból véve a családi élet a
polgári társadalomnak alapja. De a családi életnek vi-
szonyait csak az ország (feltéve hogy jól van rendezve)
képes észszerűleg kifejteti és állandóan biztosítani. En-
nélfogva a polgári és családi élet egymást kölcsönösen
gyámolítják.

E családi élet viszonyait a házastársak, szülők és
magzatok, házigazdák és cselédek képezik. Mindenik e
viszonyok közül erkölcsi kötelességeket alapít.

90. HÁZASSÁG.

A házasság helyessége mind jogi, mind erkölcsi
kellékeken nyugszik. A jogi kellékeket az érvényes szer-
ződés foglalja magában. A házassági kötés pedig csak
ugy áll jogosan, ha a személyek szabad akarattal egye-
sülnek. Ezt mind a személyiség, mind a polgári szabad-
ság eszméje követeli: ennélfogva olly házassági szerző-
dés, melly lényeges tudniillik a házastárs személyében
történt tévedésen és kényszerítésen alapszik, jogtalan és
érvénytelen. (Erről bővebben a természetjog értekezik)

Az erkölcsi kellékek e következők. Először az em-
ber szellemi életre lévén rendelve nőszingerét észszerű-
leg csak az emberiség javára használhatja. A józan ész
a két nöm közti egyesülést csak azon czélból javalhatja,
miszerint gyermekeket akarnak nemzeni és azokat az
emberi méltósághoz képest nevelni. E czéllal a buja élet
nyíltan ellenkezik. Másodszor minthogy a személynek mélt-

tósága minden emberben egyenlő, ennél fogva egyedül az egyhitvesség — monogamia — azaz egy férj és egy nő közti házasság észszerű. Hogy a sok férjűség — polyandria — nem csak ész, hanem természetellenes is, tagadhatlan, mivel kártékony hatást okoz mind a nemzésre, mind a nevelésre. A személyi egyenlőséggel a soknejűség — polygynia — is ellenzök, mivel csak egyetlen egy nő képezhet férjével egyenlő házastársat, és egyedül ez viheti méltósággal házi hivatalát. Ide járul, hogy a sok hölgy a családi békét földulja, és az illő nevelést akadályozza. Harmadszor a személyiségnek és házasságnak méltósága ennek holtiglani kötését követeli. Ugyan is a czélszerű házassághoz illő, hogy a hitveseknek viszonyos szereteten alapuljon és a hiv barátságának élő példája legyen. Az illy szeretet és barátság pedig nem csak nem gyengül idővel, sőt naponkint erősül és holtiglan marad.

91. A HÁZASOK KÖTELESSÉGEI.

Minthogy a házasság viszonyos szereteten alapszik, ennél fogva a házások kötelességei való szeretet-kötelességek. Ezeket közösökre és sajátosokra osztják. A közös kötelességek őszinte egyetértésben, bizodalomban, hivségben és jótékonytságban állanak. Mind ezeket azon szoros frigy és barátság, melly köztök létezik, kívánja. Nevezetesen a házassági hivségnek olly szentnek kell lenni, hogy legcsekélyebb ok se legyen gyanura és féltékenységre. A házasságtörés még a házastárs megegyezésével is mindenkor erkölcstelen.

Különös kötelessége a férjnek: először a házi kormányt okosan kezelni, hogy se igen szigorú, se nagyon engedékeny ne legyen, mert első esetben mind hitvesét, mind házi népét elidegeníti magától, a másikban méltóságát elveszti és papucs-kormány alá jut. Másod-

szor a gazdaságot úgy tartozik elintézni, hogy a háznépnek kellő élelemmel lássa el. — A nőnek saját kötelessége: a gondolatokba merült férjet nyájassággal földelíteni, továbbá a cselédekre, házi rendre, tisztaságra s főleg a konyhára ügyelni.

92. A SZÜLŐK ÉS MAGZATOK KÖZTI VISZONY.

A házasságból a szülők és magzatok közti viszony származik. A szülők gyermekeiknek természeti ápolói és nevelői: e hivatásuknál fogva tartoznak azokat az emberi méltósághoz képest nevelni.

A nevelés két ágra szakad: testi és szellemire. Mind a kettőt az ész és erkölcsiség törvényei szerint kell elintézni. E tárgyban az erkölcostant a neveléstan — paedagogia — támogatja és üdvös szabályokkal látja el. Mi e helyen csak némi főpontokra figyelmeztetjük a szülőket. **1.** A nevelés tulajdonkép a gyermekeknek születésekor kezdődik; azonban a szülők már eleve köteleztetnek mértékletes élet által testi és lelki erőiket épen tartani, hogy így ép magzatokat nemzhessenek. **2.** A testi nevelés tekintetéből kötelesek a szülők gyermekeiknek testi épségére figyelni és azokat minden bajtól óvni, mértékletesen táplálni és se ne éheztetni, se eledellel tömni, a szeszes italokat teljesen elmellőzni, czélszerűen ruházni, a testet a levegőnek viszontagságaihoz szoktatni, nehogy elpuhuljon, sőt inkább szilárduljon; egyáltalában pedig testök tisztaságára ügyelni. **3.** A szülők főgondja a szellemi művelésre különösen az erkölcsire legyen fordítva, mert a lelki üdvösség minden földi javak fölött áll. Miért is ha a szülők magok nem képesek gyermekeiket szellemileg kiművelni, azt jártas nevelőkre kell bízniok. Az elmei művelődés az érzékek fejlődésével kezdődik, miknek műszereit épen kell tartani és cél-

szerűen gyakorolni. A látást a tárgyak lerajzolása, a hallást a zene és ének elesíti, a beszédműszert a szavalás tökélyesíti. Az elmei tehetségek kiművelését a lélektan szerint kell elintézni. Óvakodjanak a szülők, nehogy a tudásvágyat elfojtsák, sőt föl kell élesztetni és tudakozódás által táplálni. Az erkölcsi nevelést illetőleg a csirázó gonosztságot, gyermeki daczot, pajkosságot, engedetlenséget tüstént el kell nyomni, a gyermekeket már korán foglalatossághoz, rendhez, külső illedelemhez szoktatni, azokat böcsületérzésre, az emberiség és Isten iránti tiszteletre buzdítani. Tévednek azok, kik a szülői hivatásnak eleget tenni vélnek, ha gazdag örökösöket hagynak magok után. 4. A nevelés se fölötte szigoru, se engedékeny ne legyen: a szigoru fenyték szolgálai lelkületet, az engedékenységgé pajzánságot és engedetlenséget szül.

Mig a szülöttek hivatalba nem lépnek, addig szülőtől függnek és nekik engedelmeskedni tartoznak: azonban mivel az életnem jövődj sorsukat határozza meg, a gyermekek szabadságában áll azt kedvök szerint választani, noha illő, hogy ez ügyben is szülők tanácsára hallgassanak. — A magzatoknak holtiglani kötelessége szülők iránt háladatossággal viseltetni. E kötelesség ellen vétkeznek, kik szülőiket öregségökben nem gyámolítják, azokat boszantják, végakarajtjokat nem teljesítik. Az illy gazfiakat a balsors vaskeze méltán sujtja.

93. A HÁZI GAZDA ÉS CSELED KÖZTI VISZONY.

A házások bokros foglalatosságaikban néha más emberek segédmunkájára szorulnak, kiket bér fejében fogadnak föl és mintegy háznépesitnek. Ebből a házi gazda és cseléd közti viszony származik, melyet tulajdonkép a jogtan állapít meg, mindazáltal azt az erkölcsstan is szabályozza.

A házi gazda erkölcsileg köteles nem csak az illő bért hiven megadni, hanem cselédének egészségére is ügyelni, betegségben őt ápolgatni, munkáját lehetőleg megkönnyíteni, hív szolgálatát bőkezűleg jutalmazni.

A cseléd viszont köteles a bérlett munkán fölül is szolgálni és pedig nem mogorva, hanem szívesen; a családnak mind vagyonára, mind jó hírére vigyázni, s titkait hiven őrizni. Minthogy a háznép közé szegődött, a házi szokásokat megtartani köteles.

III. SZAKASZ.

ISTEN IRÁNTI KÖTELESSÉGEK.

94. VALLÁS.

A vallásnak sarkigazsága az Isten léte, minek elismerésére jótékony hatást gyakorol szellemi életünknek minden irányaira. Kinek lelkét ezen igazság áthatja: annak elméjét a világi eseményeknek bölcs megítélésére vezeti, kedélyét minden nemesre és jóra buzdítja, s akaratját erkölcsi lemondásra, lelki bátorságra, mértékletességre, türelemre és Istenbeni bizodalomra kellő erővel gyámolítja. Az Isten léte felőli meggyőződés és ennek egész életünkrei hatása a vallás, vagy inkább hitvallás — religio —. A vallást közönségesen így határozzák meg: hogy az Isten megismerésének és tisztelésének módja — religio est modus cognoscendi, colendique Deum —. E határozás helyes, ha a tisztelet alatt nem egyedül az ájtatos szertartásokat, hanem a vallási meggyőződésnek erkölcsi életünkrei hatását, a belső és külső isteni tiszteletet értik. — Kant szerint a vallás azon elismerés, hogy erkölcsi törvényeink isteni parancsok. E szempontból véve a hitvallás egyedül az

erkölcsiségen alapszik. Ezen állítás ama félszeg nézetből foly, miszerint Kant az elméleti észről minden érzékfölötti ismeretet megtagad. — Kant ellenében Jacobi azt védi: hogy az Isten elismerése szintugy mint egyéb érzékfölötti igazság a tiszta észből közvetlenül foly. — Hegel szerint a vallás nem az embernek, hanem az isteni szellemnek ügye. Nézete szerint az Isten az emberi szellemnek egyetemes alapja: az isteni szellem az emberben és emberi szellem által jó öntudatára. A vallás az általános szellemnek öntudata: e szellem az emberekben végeessé teszi magát, hogy ez által öntudatára jőjön. Így tehát a vallás az isteni szellemnek önmismerte, mit a véges szellem eszközöl. — Illy fonákságot csak a pantheisták állithatnak.

A keresztény hitvallás által világosan tűnt ki azon különbség, mely az észvallás és kijelentett hit között áll. — Az észvallás tanitmányait egyedül az emberi észből meríti. A kijelentett hitnek kutforrása az isteni kijelentés. E két vallás egymással nem ellenkezik, sőt egymást kiegészítik. A vallási eszmék, miket a tiszta ész közöl, azon pontot képezik, melyből a kijelentett hitvallás kiindul s mikre hitágazatait építi. De ezen hitágazatok viszont az észvallást támogatják, és az Isten s ember közti viszonyról tökéletesb ismerettel gazdagítják.

A vallástan föladata vallási meggyőződéseinket és ezekből folyó kötelességeinket fejtegetni. E tannak böcsét a vallásnak gyakorlati érdeke, mely az elméletit magában foglalja, tünteti ki. Ha a vallási meggyőződés jótékony hatást gyakorol szellemi életünkre, és az elmének fölvilágítását, a kedélynek fölbuzdítását, az akaratnak nemesítését eszközli: ugy a vallásosság szellemi művelődésünket, rendeltetésünk elérését, szóval erkölcsiségünket hatalmasan támogatja. De minthogy a vallásnak

e gyakorlati hatása a vallási meggyőződésen azaz hiten alapul; ezen meggyőződést pedig a vallási eszmék fejtegetése szóval a vallástan támogatja: könnyen érthetni, milly böcsös a vallástan. — Az elméleti észvallást az ismeretten fejtegette.

95. VALLÁSI KÖTELESSÉGEK.

A vallási meggyőződésnek át kell hatnia szellemi életünket: e hatás a gyakorlati vallást alapítja, mely az elméletivel olly szoros kapcsolatban áll, hogy a hit vallásos élet nélkül holt és üres. Szellemi életünkre nézve a gyakorlati istentelenség — atheismus practicus — szinte rossz és kárhozatos, mint az elméleti istentagadás. Az elméleti és gyakorlati vallás közti összeköttetés azon észszerű elismerést szüli, hogy vallási kötelességeink vannak.

96. ISTENBENI HIT.

Az Isten iránti kötelességek alapja az Istenbeni hit és e főlénynek helyes ismerete. Vallásos élet Istenbeni hit nélkül merő képtelenség; fonák ismerete pedig csak áltiszteletre, babonára, vakbuzgalomra és képtelen szertartásra vezet. Mindenkinek szent kötelessége vallási hitét nem csak nem gyöngíteni, sőt minden kitelhető módon megerősíteni és vallási ismeretben mind inkább haladni. Ezen ismeretnek tisztába hozatalát a metaphysica eszközli.

97. ISTENI TISZTELET.

A vallási ismeret és hitből az isteni tisztelet foly, melyben a vallási kötelességek öszpontosulnak. Az Istennek tisztelettel tartozunk, mivel teremtőnk, kormányzónk, erkölcsi törvényhozónk és bíránk, szóval legfőbb urunk. Ki a törvényt tiszteli, a törvényhozót és bírót

is köteles tisztelni. Mind ezt Istenre annál inkább alkalmazhatni, mivel bölcs és szent törvényhozó s valóban igaz bíró. E tisztelet kötelessége milly erősen gyökerezik szellemi természetünkben, közelismerése tanúsítja, minélfogva még a pogány népek is, mellyek a napot, holdat, tüzet istenségre emelték, mind azoknak tiszteletet adtak.

Az isteni tisztelet tettekre nézve, mik által nyilvánítjuk, kétféle: belső és külső. Először a belsőről, aztán a külsőről szolandunk.

I. FEJEZET.

BELSŐ ISTENI TISZTELET.

98. ISTEN IRÁNTI SZERETET.

Ki valóban meggyőződött arról, hogy az Isten mindentudó, mindenható, szent és igaz ura: az Isten iránt buzgó érzelmekre fakad, mellyek mindannyi nyilatkozásai a belső tiszteletnek. Első helyet az Isten iránti szeretet foglal el. Ha a magzatok szeretettel viseltetnek szülőik iránt; ha böcsös minden józan ember előtt az, mit tökéletesnek, jónak és fönségesnek ítél: bizony a lehető legnagyobb szeretetre kell hevülnie annak kedélye, ki az Istennek legnagyobb fölségét és tökélyét elméje elé állítja, ki őt bölcs és jó atyjának elismeri. E szeretetből foly: először elménknek szünteleni emelése Istenhez, kit mind inkább megismerni törekszünk; másodszor kedélyünknek gyönyörködtetése fölséges létében: e gyönyör való mennyei boldogság, mit a vallásos ember már e földön élvez; harmadszor akarátunknak törekvése fölséges tökélyéhez közelíteni s így örök üdvösségünket alapítani.

E törekvéshez járul szent akaratjának való megismerése és hív teljesítése, szóval Isten iránti engedelmesség. A vallásos ember az isteni törvényeket kész akarattal minden vonakodás és idegenkedés nélkül teljesíti, s inkább földi jólétét, sőt életét áldozza föl, mintsem azoknak megszegésére vetemedik. A jámbor továbbá nem egyedül a jutalom reményéből, sem szolgailag a büntetéstől félelemből, hanem igaz fiui szeretetből engedelmeskedik. Tudjuk, hogy a szeretet a félelmet kizárja, s hogy a jó fiu egyedül attól tart, nehogy atyjának kegyét elveszítse: a vallásos ember szintolly fiui félelemből óvakodik, és azon törekszik, hogy az Isten kegyelmében állandóan megmaradjon. Ki az Istentől szolgailag fél: az vagy helytelenül ítél felőle, őt szigorú kényurnak tartván, vagy gonoszságában annyira megátalkodott, hogy az Istenhez megtérni végképen nem akar.

99. BIZODALOM.

Az Istenbeni bizodalom azon meggyőződésben áll, mikint a bölcs, hatalmas és jó Isten a világ eseményeit és életünk viszontagságait olly akarattal intézi, miszerint az ember rendeltetését elérhesse. A vallásos ember tehát jó és bal sorsát az isteni akaratból származtatja és magát azon reménynyel kecsegteti, hogy az isteni gondviselés a roszból is jót hozand ki. — E bizodalomnak kísérő társai: először a sorsunkkali meglegedés; másodszor a bajunkbani türelem, minélfogva azokat vagy érdemlett büntetésül, vagy próbatétül fogadjuk; harmadszor rendeltetésünkrei csüggedetlen törekvés azon meggyőződés által buzdítva, hogy az Isten legfőbb célunk elérésére kellő segédszereket meg nem tagadja tőlünk; negyedszer Istenben helyezett remény, ki mindegyiknek jövő életben erkölcsiségéhez mért boldogságát osztand-

ja. — A vallási bizodalomtól tehát távol van a gondatlanság és munkátlanság, melly azoknak tulajdona, kik keresztbe vetve karjaikat és henyélve a földi javak megszerzését és a bajok elhárítását egyedül a jó Istenre bizzák.

100. HÁLADAT.

Az isteni jótetemények elismeréséből a háladat kötelessége foly. A jámbor minden javát, mivel bir, isteni adománynak tekinti: ennél fogva testi és lelki erőt hivatására fordítja, a föld termékeit czélszerűleg használja, e világi javakat mértékletesen élvezi. — A vallási háladattal szépen megfér a kényelemdús élet, a vigalmak használása, sőt ezek Isten iránti háladra indítanak.

101. IMÁDÁS.

Ki az isteni fölséget elismeri és végtelen hatalmának hódol, az Istent imádja. Az imádás elménknek fölemelése Istenhez mint legfőbb urunkhoz; melly emelést kedélyünk és akaratunk megindulása és alázatos hódolásunk kísér. Ha ezen vallási elmélkedés és hódolás oly élénk, hogy Istenhez beszéddé alakul, imádságnak, imának neveztetik. Az imádságnak kötelessége az előadottakon alapszik. Ha az Istent elismerni tartozunk; ha fölséges tökélyének elismeréséből a szeretet, bizodalom és háladat érzetei önkint fakadnak: tagadhatlan, hogy az imádság, melly mind ezen szent buzgóságot foglalja, vallási kötelességünk. Igaz, hogy az Isten hódolásunkra nem szorul; de ez imát nem az Istennek, hanem az embernek java követeli, és pedig azon jónak tekintetéből, miszerint az embert Istenre emlékezteti és erkölcsi életre buzdítja.

Az imádság némei e következők. Az első a dicsőítő ima, miszerint az Istennek fölséges tökélyét elismer-

jük és hirdetjük; a második az esedező vagyis kérő, mi által testi és lelki javakért Istenhez folyamodunk; a harmadik a hálátadó, mellyel az Istennek adományait emlékezetünkben tartjuk és nagyra böcsüljük. Mind e három neme az imának fölötté hasznos erkölcsiségünkre nézve. Ugyanis az Istent dicsőítvén, fölséges tulajdonait, bölcsességét, szentségét, igazságát elménk elé állítjuk: minek következtében arra törekszünk, hogy szellemi tökélyesülés által ő hozzá közelítsünk. Midőn az Istenhez kérelemmel fordulunk: ez által mind uraságát elismerjük, mind ő benne helyezett bizodalmunkat kijelentjük. Midőn a vett jótételekért hálát adunk: elménk az isteni gondviselés hitében megerősül, kedélyünk mások iránti szeretetre és szánakozásra, akaratunk jótékonyásra indittatik.

Némelyek a kérő imának szükséges voltát tagadják. Miért esedezünk, mondják, ha az Isten tudja szükségünket és segíteni akar? Igaz, hogy ő mindentudó és jóakaró: de való az is, hogy az ember köteles Istentől függését elismerni és bizodalmát kinyilatkoztatni, ezt pedig a kérő imádság eszközli. — De kérdik tovább: nemde az Isten a világ rendét öröktől fogva állapította meg? nemde határozatai változatlanok? Miért kívánjuk tehát, hogy örök határozatait az ember kedvéért változtassa? Itt emlékezetbe kell hoznunk azt, mit az ismerettanban állítottunk, hogy az Istennek némely határozatai föltétesek, millyenek azok, mellyek a szabad akaratú lényeknek sorsát intézik el, mert ezen sors erkölcsi érdemektől függ. Már pedig az illy érdemhez a vallásosság is tartozik, melly az erkölcsiséggel szorosán függ össze. Meghallgatván tehát az Isten kérelmünket, határozatát meg nem változtatja, sőt azt viszi végbe, mit tenni öröktől fogva elhatározott.

Az imának kedélyből kell fakadnia, különben erkölcsi hatását eltéveszti. Legbuzgóbb az imádság, midőn azt kedvező alkalom éleszti: például veszedelemben és bajban, mellynek elhárítására Istenhez folyamodunk; nagyszerű foglalatosságban és vállalatkor, minek szerencsés kiviteleért őt segítségül híjuk; vett isteni jótéteménykor, miért neki hálálkozunk; végre midőn bűnt követünk el és e miatt az Isten kegyelmeért esedezünk. — Azt kérdik e helyen: kell e általán isteni segedelemért esedezni, vagy különösen is szabad némi javakat kérni? Ha általán könyörögünk, biztosak lehetünk a felelő, hogy a Isten imánkat meghallgatandja; azonban nem rosزالhatni olly imát, miben az ember egyes javakat említ, hozzáadván azon föltételt, ha azon javak rendelkezésünkre szolgálandanak. — Sőt földi javakat is nevezhetni, mivel szellemi életünk segédszerei e földön. Az úr imádságában mindennapi kenyerünket említjük.

II. FEJEZET.

KÜLSŐ TISZTELET.

102.

A külső isteni tiszteletnek helyességét e következő adatok bizonyítják. Először minthogy az ember nem egyedül lelkére, hanem testére nézve is az Istentől függ: ennélfogva hódolatát külsőkép is tartozik megtenni. Továbbá a lélek és test között olly szoros közösülés áll, hogy ha az érzetek élénkek, ezek szükségkép kitörnek és nyilatkoznak. Ide járul azon gyarlóságunk, minnélfogva érzelmek lankadnak és csak hamar eltűnnek, ha külsőkép nem élesztjük. Végre mindnyájan tartozunk a valóságosság mint az erkölcsiség támaszát az emberek közt

terjeszteni : e célra pedig az isteni tiszteletnek nyilván tartása alkalmas eszközt nyújt.

Hogy a nyilvános isteni szolgálat jótékony hatással bír a vallásosságnak és ez által az erkölcsiségnek előmozdítására, minden nemzetnek közelismerése és szokása bizonyítja. Midőn az emberek, noha különböző polgári állásuak, egy helyen isteni tiszteletre egybegyűlnek, mindnyájan elismerik és vallják, mikint ők egy mennyei atyának fiai, kik egy közcsaládhoz tartoznak. Illy közgyülekezet nem csak buzgó imádságra, hanem emberi szeretetre, részvételre, türelemre, jótevőségre és sok más társadalmi erényre indit.

A vallásosság ellen vétnek, kik a nyilvános isteni tiszteletet elmulasztják. Minden felekezetben, s főleg azok között, kik hatalmasok és tudósok, vannak egyének, kik elhítetik magokkal, hogy a vallási szertartásokra nem szorulnak. E vétek annál súlyosabb, minél nagyobb tekintélyvel bírnak a köznép előtt. Ha valahol, bizonyára ez ügyben, jó példaadásra köteleztetnek. — Azonban a nyilvános ájtatosságtól távol legyen minden képmutatás. Ha a színlés egyáltalában gyalázatos, és aljas lelkiületre mutat; minél rosszabbnak kell lennie a vallás dolgában, minthogy avval, mi az ember előtt legszentebb, játékot űz. — De vannak olyanok is, kik a vallásosságot és erkölcsiséget egyedül a külső szertartásban helyezik. Ezen álhít a vallásosságnak félszeg nézetéből és a szertartásoknak szerfölötti böcsüléséből származik. — El nem hallgathatjuk végül azokat, kik az isteni tiszteletet szolgáló félelemből végeznek.

103. HITVALLOMÁS ÉS BUZGALOM.

A vallásos ember Isten iránti tiszteletét nem csak erkölcsi étellel, hanem hitének nyilvános vallomása által

is jelenti ki: e nyilvánítás a hitvallomás — professio fidei —. Hitvallomását a jámbor minden emberfélés nélkül azon buzgó elismerésből teszi, miszerint kötelességének tartja a vallásosságot az emberek közt terjesztetni: ennél fogva ünnepélyes hitvallomásra mindenkor kész, jöllehet az által földi javait, sőt életét veszélyeztetné. A vallásos ember nem keresi ugyan a vértanúságot — martyrium —, de azt élete kedvéért ki sem kerüli.

A vallási buzgalom — zelus religiosus — annak tulajdona, ki a vallási igazságokat és az Isten nevének dicsőítését az emberek közt mind inkább terjesztetni ügyekszik. E buzgalomnak észszerűnek kell lenni: távol legyen tehát minden türelmetlenség, más vallási felekezetnek üldözése; czélszerűbb és illőbb az ellenfélt kegyes tanítás és jámbor élet által az igaz vallásra téríteni. E kötelességnek legszebb példáját az első keresztyének adták.

104. VAKHIT ÉS VAKBUZGALOM.

Az igaz vallásossággal a vakhit és vakbuzgalom ellenkezik. A vakhit, másképp babona, esztelen hit, miszerint valaki a vallási szereket oly célra használja, mire nincsenek rendelve. Lássuk e hitnek fonák neveit! Amaz imádsággal és szentelt dolgokkal iparkodik rejtett kincseket fölfödözni; emez ugyanazon szerekekkel betegséget gyógyítani, vagy azoktól magát óvni (amulet), tüzvészt elnyomni, megtudni halála óráját. Vannak, kik egyedül böjttel, testi sanyargatással minden megtérés nélkül akarják az Istent megkérlelni. — A vakbuzgalom az Isten dicsőítésére vonatkozó esztelen törekvés. Illy ember csüdakat kohol, mik által a vallásosságot terjeszthesse: mintha bizony az Isten országát hazudsággal kellene kiszélesíteni! Vakbuzgalmu az is, ki tűz-

zel, vassal akarja a hitetleneket megtéríteni, holott egyedül a szent tanítás és példás élet képes az emberek elméjére sikeresen hatni és állandó meggyőződést eszközteni.

A vakhit és vakbuzgalom mind a vallást, mind az emberi észet aljasítja. Innét van, hogy a szentegyház ezen álhitet kárhoztatja és méltán; mert az igaz vallásosság ellenei illy visszaélések miatt magát a vallást gúnyolják.

103. ISTENTELENSÉG.

A vallásossággal homlok egyenest ellenkezik az istentelenség — Irreligiositát — vagyis az Isten iránti tiszteletlenség. E vallási gonoszsághoz a káromkodás, hamis eskü és szentségtörés tartozik.

Ki az Istennek nevét és dolgait sértő szavakkal szentségteleníti, az káromkodik. Hogy a káromkodásnak ama neme, melly egyenesen az Istenre vonatkozik, igen súlyos bűn, minden vallásos ember könnyen elismeri. De a káromkodásnak többi neveit is, mellyek t. i. a szentekre és egyházi dolgokra czéloznak, nagy vétkeknek tartjuk, mivel közvetve az Istenre háromlanak. — Minél durvább az ember kedélye, minél butább és ügyetlenebb valaki arra, hogy fölingerültségben például haragban jó tanácsot adjon magának, annál irtóztatóbban káromkodik; ellenben a bölcs és művelt ember illy esztelen szokástól igen óvakodik. Mind az egyház, mind az ország a káromkodókat méltán bünteti.

A hamis eskü azon vallási bűn, miszerint valaki az Istenre hivatkozik hamis állításának és ígéretének igazolására. E bűnnek súlyos voltát abból érthetni, mikint illy gonosz ember nem csak az Istent, kit gyalázatosan idéz, szenteleníti, hanem az országot is, minek

java a szerződési hitből emelkedik, nagyon károsítja és veszélyezteti. E nemű istentelenséget mind a nemzetek közitélete, mind a vallás méltán kárhoztatja.

A szentségtörés az isteni szolgálatra való helynek, személyeknek és szereknek megböcstelenítése.

106. AZ EGYHÁZNAK CZÉLJA.

Az egyházi társulatnak czélja a vallási igazságoknak terjesztése és az isteni tiszteletnek czélszerű elintézése. Minthogy a vallásosság az erkölcsiség támasza, ennél fogva az egyház az erkölcsi tökélyesülést jótékonyan segíti. Miből érthetni, hogy mindegyiknek kötelessége az egyházi társulatnak tagjává lenni és törvényeihez magát szabni.

Minden vallási felekezetben megállapított vallási igazságok azaz hitágazatok és határozott isteni szolgálat uralkodnak. Mind a hitágazatok tanítását, mind az isteni szolgálatot kiváló hivatal kezeli, mellynek tagjai egyházi igazgatóknak neveztetnek (hierarchia).

107. EGYHÁZI KÖTELESSÉGEK.

Tagadhatlan, hogy az egyház a vallásosság és erkölcsiség terjesztésére czéloz: erre nézve úgy mint a polgári társadalom czélszerű hatalommal bir. E hatalom tekintetéből a hivek ugyanazon engedelmességre köteleztetnek, mellyel a polgárok az ország hatóságai, a magzatok szülők iránt észszerűleg tartoznak. Ezen engedelmesség több más kötelességet alapít, mellyek nélkül az egyházban illő rend meg nem állhat.

B E F E J E Z É S.
AZ ERKÖLCSTAN RÖVID TÖRTÉNETE.

108. SOCRATES.

A régi bölcsészek többnyire csak erkölcsi mondatokat közltek. Az erkölcsstan alapítására Socrates mutatott utat, a bölcseséget önismeretben és erkölcsi életben helyezvén, az erkölcsi fogalmakat pedig behozás útján határozván meg. Noha fő elvet nem állított föl, mindazáltal az erkölcsi észtvörvényeket isteni parancsoknak tartotta, miért azoknak egyetemes érvényességet tulajdonított, ellentétben az álladalmi törvényekkel, melyek az emberek akaratjából folynak. Az embernek legfőbb javát a bölcsességben helyezte, melly minden jónak és szépnek, minden erényeknek egyesülése, s mi-ben a boldoglét mint az erénynek kísérő társa már foglaltatik. A főerények pedig: az Isten félelme, a mértékletesség, lelki bátorság és igazság. — Socrates helyesen az isteni akaratra hivatkozik; azonban az isteni akarat nem közvetlen, hanem közvetett kutforrása az észtvörvénynek.

109. ANTISTHENES ÉS ARISTIPPUS.

Az erkölcsiséget egyoldalú szempontból fogták föl Antisthenes és Aristippus, Socrates tanítványai. Antisthenes azt állította, hogy való boldogságra erény kell, melly az emberi törekvésnek legfőbb célja: egyedül az erény való jó és a bűn igazi baj, minden egyéb közönyös dolog. A bölcs kevéssel megelégszik, mire a természet ad utmutatást. — Aristippus az érzéki élvez-

zetet fő czéljának vette. Az érzéki kép nem képezheti az embernek rendeltetését, mivel szellemi természetünk nemesebb az érzékinél.

110. PLATON.

Az elméleti és gyakorlati bölcsészetet szép összhangzásba hozta Platon, ki az erkölcsiséget ekkép alapította. Az emberi ész arra van rendelve, hogy az isteni eszméket, melyek minden igaznak, szépségnek és jónak mintaképei, megismerje, és szabad akaratú cselekvéssel érzéki alakokba szemléltesse, valamint az Isten az anyagot eszméi szerint alakította. E cselekvés által az ember az isteni tökélyhez közelít. Illy hivatás a lelki tehetségeknek a fő észszeli összhangzását követeli, melly összhangzás az erényes élet, a lélek épsége, minnek eredménye a boldogság. — Platon tanítmányától állapított főelvünk (24-dik szám) tartalomra és lényegre nézve nem igen különbözik. Alaptalan azon ellenvetés: hogy a lelki tehetségek összhangzása csak eredménye az erkölcsi életnek. Az erkölcsiség szükséges feltétele az akaratnak és kedélynek az észszeli megegyezése.

111. ARISTOTELES.

Aristoteles szerint az ember rendeltetése az észszerű cselekvőség, mellyel való jólét azaz boldogság van összekötve. E cselekvőségei készség az erény, melly elméleti és gyakorlati: amaz a bölcsesség, ez a közép-szer tartása vagyis azon készség, minélfogva közép utat tartunk a kelletinél több és kevesebb közt. — Ezen elv pusztán a mértékletességre szorítkozik. Vannak erkölcsi cselekedetek, melyek semmi középszer nem tesznek, minő az ígéretnek hív teljesítése.

112. A STOICUSOK.

Stoa felekezetének alapítója Zenon rendületlen erényre oktató. Állítása szerint az érző lénynek főszöve nem kéjre, hanem létének föntartására czéloz. Az érzéki gyönyör csak eredménye az ösztön kielégítésének. Ebből azon egyetemes minden érző lényre terjedő törvény foly, tudniillik: minden élő lény úgy működék, hogy a többi lények sorában állásának megfelelően és mint tagja az egésznek avval kellő öszhangzásban éljen. E törvényt az ember nem egyedül ösztönnel, hanem észszel ismeri meg. Észszel az ember a természet rendét és törvényeit tisztán ismeri meg. De mint szabad akaratú lény tehetséggel bír magát vagy a természet rendéhez szabni, vagy annak ellenszegülni. Miért is az embernek e czél és törvény adatott, tudniillik: „hogy a természettel öszhangzásban éljen és mind azt kerülje, mit a föttörvényhozó ész, az isteni akarat tilt.” — A stoicusoknak azon elvével: hogy a természethez hiven kell élni, szorosán össze nem függ ama állítás, miszerint a bölcs a gyönyörüséget, a földi javakat, sőt az életet is megveti, és a legkinzóbb fájdalmak közt is boldog.

113. EPICURUS.

Aristippus élvezettanát némikép kijavította Epicurus, ki a való boldogságot nem az érzéki gyönyörben, hanem a lelki nyugalomban és fájdalomtöli mentségben helyezte. Az erény a boldogságrai észszerü törekvés: főerény az okosság vagyis eszély, mihez a mértékletesség, igazság és barátság járul. — E tan egyoldalú, mivel a boldogság egyedül kedélyünknek fő java, a kedély pedig csak egy ága szellemi természetünknek.

114. SEXTUS EMPIRICUS.

A görög bölcsezet hanyatlásával kétkedők támadtak, kik valamint a tárgyilagos igazat, úgy a jó és rossznak természetünkön alapuló különbségét is tagadták. E kétkedők közt legnagyobb hirre kapott Sextus Empiricus második századból (Kr. után), ki a kétkedőséget okokkal megerősíteni ügyekezett. — Az erkölctani elvkétnek alaptalanságát az erkölcsi észtörvénynek való létéből érthetni (17-dik szám).

115. A KERESZTÉNY ERKÖLCSTAN.

A keresztény erkölctan Isten és ember iránti szeretetet, szigorú mértékletességet, türedelmet, a földi javakról lemondást követelt. E tant isteni alapítója egyszerű alakban közölte és élő példájával szentesítette. Az erkölcsiségnek fő elvét tudományilag nem fejtegette, azonban az erkölcsiséget a vallásossággal szorosan egybekötötte és mind a kettőt az isteni akaratra alapította. — Hogy az isteni akarat az erkölcsi törvénynek végső alapja, az erkölcsi törvényhozás fejtegetéséből tudjuk (24-dik szám).

116. MONTAIGNE.

Tizenhatodik században Montaigne elmés francia mint kétkedő lépett föl, jöllehet Epicurus erkölctanához szíttott. A erkölcsiség kutfejeül a nevelést és polgári alkotmányt tette. — Minthogy a nevelés és polgári alkotmány külön nemzeteknél különböző, sőt ellenkező: ha azokon alapulna az erkölcsiség, elvei egyetemes érvényességgel és állandósággal nem bírnának.

117. ANGOL ERKÖLCSTANÁROK.

Az angolok közt Hobbes a legvastagabb érzésvédvel — sensualismus — együtt a legtulzóbb önzés-

tant terjesztette. Állítása szerint az erkölcsiség egyedül az önszereteten és önhaszonon alapul. — Hobbes ellen sok jeles férfiú lépett sikra. Cumberland Hobbes önzés-tanának megczáfolására a jóságosság érzelmét tette az erkölcsi kötelesség alapjául. Szerinte az ember fő kötelessége a közjót előmozdítani, miben az egyéni jó is foglaltatik. Ezen elv jó és helyeslést érdemel azon tekintetből is, mivel a tulságos önzést korlátozza; azonban csak alárendelt elv. A közjóból szorosan csak embertársunk iránti kötelességek folynak. — Shaftesbury a jót a széppel azonosítván, természetünkben gyökerező aesthetikai érzelmre, Hutcheson önzéstelen erkölcsi érzelmre, Smith Ádám rokonszenvre hivatkozott. Az aesthetikai érzelemből egyedül az illendőség, nem pedig a szoros erkölcsiség foly. Az erkölcsi érzelem vagy maga a lelkismeret, vagy ennek mintegy alkatrésze, tudniillik az erkölcsi ítélemből folyó érzelem: mind a két esetben az erkölcsi törvényt már föltétezi és attól függ, minélfogva az erkölcsiségnek ismerveül nem szolgálhat. Ide járul, hogy az erkölcsi érzelmet a nevelés és válás módosítja s néha tévedő, miért is biztos elvet nem nyújt. A rokonszenvnek ezen elve: „ugy élj, hogy cselekedeteidet mások helyeselhessék,” csak föltétes, mivel e helyeslés az erkölcsi ítélest, ez pedig az erkölcsi törvényt föltétezi. — Vollaston az igaznak elvét az erkölcsiség ismervének tartotta, tudniillik: „mind azon tett erkölcsi, melly valami igaz tételt fejez ki.” E bölcsész szerint az igaz az embernek fő java: az ember az által gondolkodó lény, mivel képes az igazat megismerni, és azért szabad s erkölcsi, mivel az igazat tettekkel valósíthatja. — Hogy az igaznak ismerete elmeneknek fő czélja, bizonyos; de az elme csak egy ága szellemi természetünknek.

118. LEIBNITZ ÉS WOLF.

Leibnitz és ennek nyomán Wolf a tökéletesülés elvét emelték ki, tudniillik: „ugy élj, hogy mind magadat és állapotjaidat, mind mások állapotjait tökéletesítsed.“ Hogy e tökéletesülés főleg szellemi életünket illeti, könnyen érthetni.

119. KANT.

Kant az észnek öntörvényhozását védvén, ennek általános parancsát — imperativus categoricus — fő elvül állította. Tanítmánya szerint az ész nem csak elméleti, hanem gyakorlati is, ő maga cselekvésének czélokat és szabályokat tűz ki. A gyakorlati szabály anyagi, ha merő tárgyat nyújt akaratumnak, mire czélközön: s minthogy az illy tárgyat tapasztalásból meríthetni, ennél fogva tapasztalati, s mivel közvetlenül egyéniségünkre szorítkozik, egyéni szabály — Maxime —. A gyakorlati elvnek nem anyagi, tapasztalati, egyéni szabálynak, hanem általános, tiszta észbeli elvnek kell lenni, melly egyedül cselekvésünk módját adja elő. Ezt így fejezhetni ki: „ugy cselekedjél, hogy akaratomnak egyéni szabálya mindenkor mintegy általános törvényhozásnak elvéül szolgáljon,“ azaz általános érvényességű legyen. — Ezen igen elvont és üres elvhez Kant e következőt mellékelte: „ugy élj, hogy az emberiséget mind magadban, mind másokban soha merő eszközül, hanem mindenkor czélul tekintsed és tartsad.“ — Kant előbbi elve csak azt állítja, hogy az erkölcsi törvénynek nem egyéninek, hanem általánosnak kell lenni. Az utóbbi pedig fölállított elvünktől eszmére nézve nem különbözik. Ez utóbbi elvet Krug is használja.

120. FICHTE.

Fichte a föltétlen szabadságot fő elvnek vette. Nézete szerint az „én“ természetének sajáttségéhez ké-

pest csak úgy cselekszik, ha cselekvését fogalmai alá teljesen rendezi és elhatározását minden külső indító októl menten tartja. Az erkölcsiség a független önelhatározásban áll. Fő elvét azon észszerű gondolkodás teszi: „hogymindenkor minden kivétel nélkül tartozik szabadságát (cselekvését) az önállóság eszméje szerint (önállólág) határozni“ — bestimmen —. — E tanítmány-nak egyoldalúságát már azon észrevétel mutatja, miszerint a szabadság az erkölcsiségnek föltétele, de nem egyedül lényege; továbbá az általános szabadság egyedül az Istennek tulajdona.

121. SCHELLING.

Schelling az emberben kétféle akaratot különböztet: egyéni, önzési és egyetemes akaratot. E két akarat az Istenben elválhatlan, az emberben elválható. Ezen elválhatóságon a jó és rosznak tehetsége, azaz emberi szabadság, és evvel együtt a rosznak lehetsége alapszik. A rosznak léte ama két akaratnak való elválása, tudniillik: a természet alapjából az önzés fejlődik, mely egyéni akarattá lesz, és az egyetemes akarattal, mely a természetben uralkodik, ellenkezésbe lép. A rosz az egyéni akaratnak emelése az egyetemes fölé, mely való fonákság; a jó pedig az önzési akaratnak alárendezése az egyetemes alá. Ezen alárendezés a szellem uraságát, az erkölcsiséget, az Isten dicsőségét hirdeti. — Igaz, hogy az emberben ellenkező indító okok, tudniillik érzéki és szellemi indok, nyilatkoznak, de az indító okok ellentéte nem ellentéte az akaratnak. Azonban tagadhatlan, hogy egyéni akaratunkat az emberiség közakaratja alá tartozunk rendezni.

122. HEGEL.

Schelling tanítmányától Hegelé nem igen különbözik. Hegel szerint az alanyi szellem az egyes embernek

eszes lelke; ellenben a tárgyilagosságot ama cselekvésünket szabályozó észszerű határozatok teszik, melyek a jog és erkölcsiség rendszabásaiban, a családnak és álladalomnak intézményeiben foglaltatnak. Az alanyi szellem a tárgyilagossággal egyesül: tudniillik eszes lelkünk a puszta önkénynek állapotján és a változó, egymásközt ellenkező vágyaktól függően fölé emelkedvén, való szabadság és önállóságra jut, és ezen szabadságát tettekkel valósítani és nyilvánítani akarja. Így valószínű a jónak eszméje, mely az erkölcsiség körében mint kötelesség mutatkozik; a szabadság pedig mint egyetemes észszerű akarat nyer érvényességet. — Hegel rendszerét és tanítványait a bölcsészet története bírálhatja.

A LEGÚJABB ERKÖLCSTANI MUNKÁK.

Kant, Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, Riga 1785. Kritik der praktischen Vernunft, Riga 1788. Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre, Königsb. 1797.

Fichte, System der Sittenlehre, Jena und Leipz. 1798.

Herbart, Allgemeine praktische Philosophie, Götting. 1808.

Schelling, Sammlung philos. Schriften, Landshut 1809.

Bouterwek, Allgemeine philos. Moral, Götting. 1813.

Krug, Tugendlehre, Königsb. 1818.

Fries, Ethik, Heidelb. 1818.

Hegel, Encyclopaedie der philos. Wissenschaften im Grundrisse, Berlin 1830.

Fejér György, Ember-nemesítés vagyis természeti erkölcsstudomány, Pesten 1842.

VALLÁSTANI MUNKÁK.

Kant, Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, Königsb. 1793.

- Schelling, Philosophie und Religion, Tübing. 1804.
 Jacobi, Von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung, Leipzig 1811.
 Eschenmayer, Religionsphilosophie, Tübing. 1818.
 Krug, Religionslehre, Königsb. 1819.
 Bouterwek, Religion der Vernunft, Götting. 1824.
 Fries, Handbuch der Religionsphilosophie, Heidelberg. 1832.
 Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Religion, herausg. von Marheineke, Berlin 1832.
 Reinhold Ernst, Die Wissenschaften der praktischen Philosophie, 2-te, und 3-te Abth. Sittenlehre, und Religionslehre, Jena 1837.
 Ubaghs Gerardi Casimiri Theodicea, seu Theologiae naturalis elementa, Lovanii 1841.

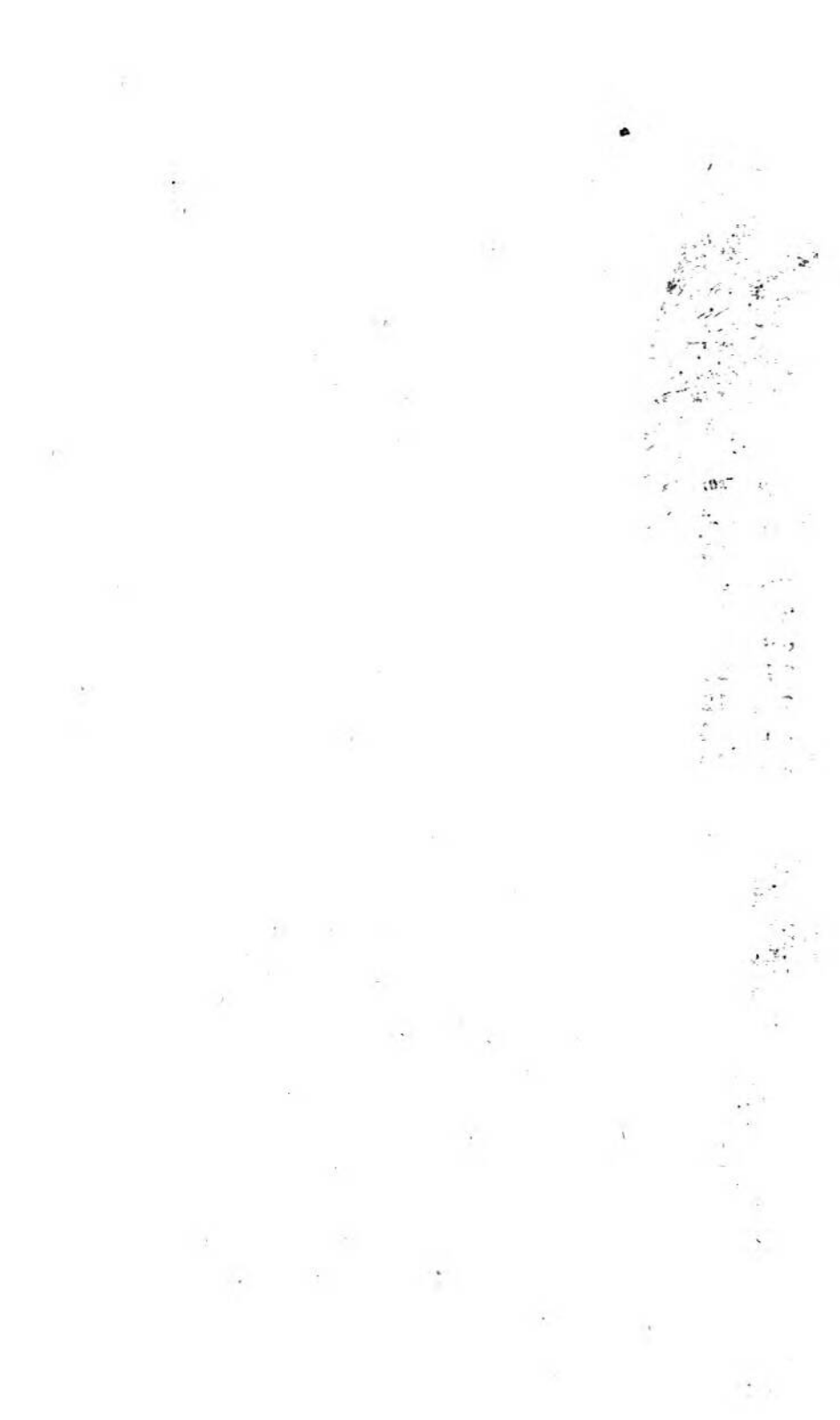
E KÖNYVNEK TARTALMA.

Bevezetés	1 Lap.
Első rész. Az erkölcsiség alapjai és tulajdonságai	4 —
I. Cikk. Szellemi természetünk tettei	4 —
II. Cikk. Szellemi természetünk céljai	8 —
I. Szakasz. Erkölcsi törvényhozás	12 —
I. Cikk. Az erkölcsi törvénynek valósága.	12 —
II. Cikk. A fő erkölcsitörvény.	15 —
III. Cikk. Az erkölcsi törvénynek nemei.	18 —
IV. Cikk. Az erkölcsi kötelesség.	20 —

II. Szakasz. Erkölcsi ítélés.	24 Lap.
I. Czikk. Erkölcsi érdemünk meghatározása.	24 —
II. Czikk. Erkölcsi beszámítás.	27 —
III. Czikk. Lelkismeret.	30 —
III. Szakasz. Erkölcsi jellem.	34 —
I. Czikk. Erény.	34 —
II. Czikk. Bűn.	37 —
III. Czikk. Az erkölcsiség akadályai és segéd- szerei.	41 —
Második rész. Kötelességtan.	45 —
I. Szakasz. Magunk iránti kötelességek.	47 —
I. Fejezet. Testünk.	47 —
II. Fejezet. Lelkünk.	53 —
III. Fejezet. Külső javak.	56 —
I. Czikk. Vagyon.	56 —
II. Czikk. Bűcsület.	59 —
III. Czikk. Vigalom.	60 —
II. Szakasz. Feleink iránti kötelességek.	62 —
I. Fejezet. Az igazság kötelességei.	63 —
II. Fejezet. A jóságosság kötelességei.	71 —
III. Fejezet. Különös társadalmi viszonyok.	75 —
I. Czikk. Polgári társadalom.	75 —
II. Czikk. Családi viszonyok.	77 —
III. Szakasz. Isten iránti kötelességek.	81 —
I. Fejezet. Belső isteni tisztelet.	84 —
II. Fejezet. Külső tisztelet.	88 —
Befejezés. Az erkölcsstan rövid története.	93 —

Tetemesb nyomda hibák.

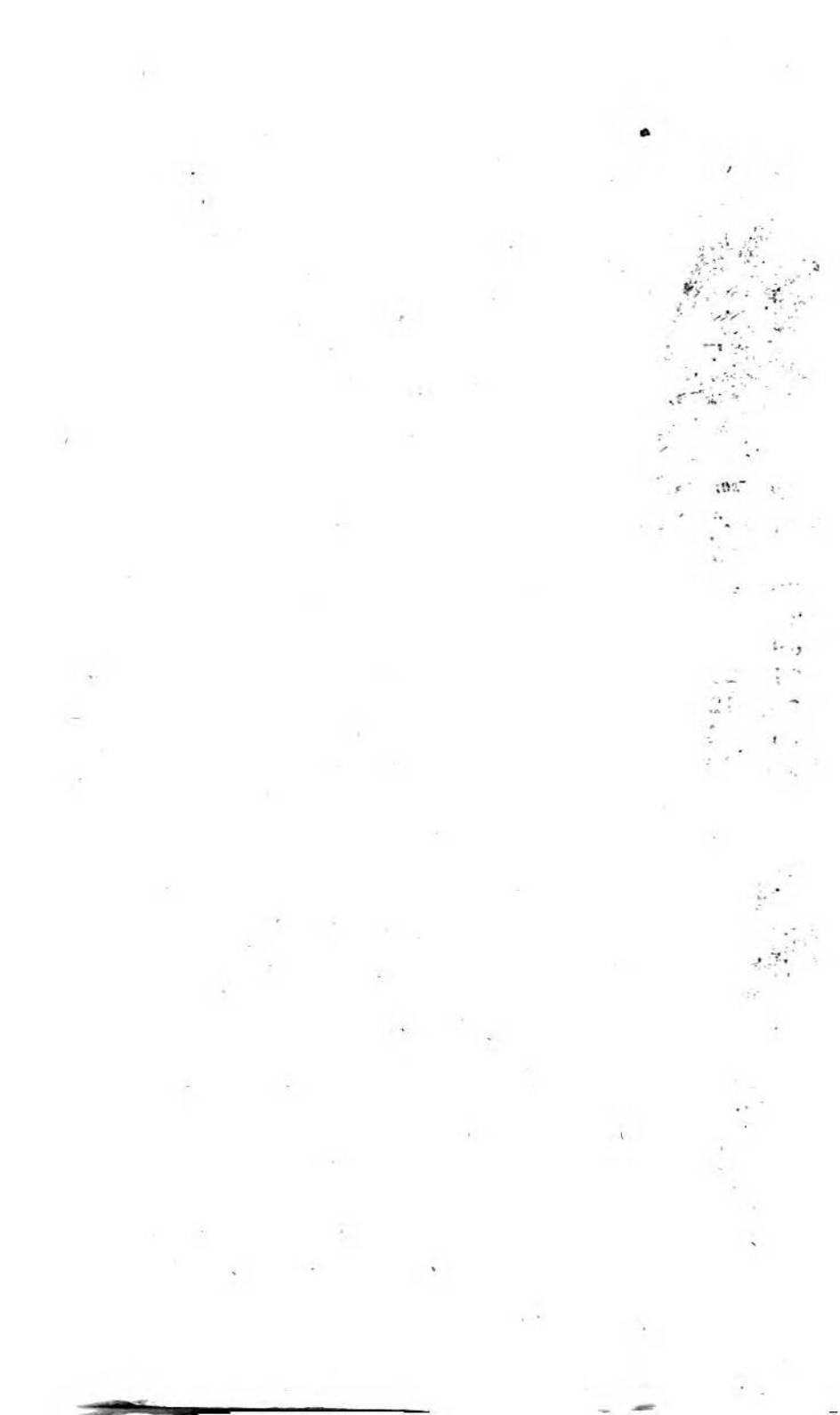
<i>lap</i>	<i>sor</i>	<i>hibás kitétel</i>	<i>kijavítva</i>
11	7	indító okai	indító okaink
12	15	különbségén	különbségen
24	18	cselekvéstünket	cselekvéseinket
29	9	ejtett	ejtettnek
69	4	személyen	személyén
71	29	vetünk	vétünk
76	12	szeretetből	szeretettől
81	14	elismerésére	elismerése
94	10	alakokba	alakokban

ÖTÖDIK KÖNYV.

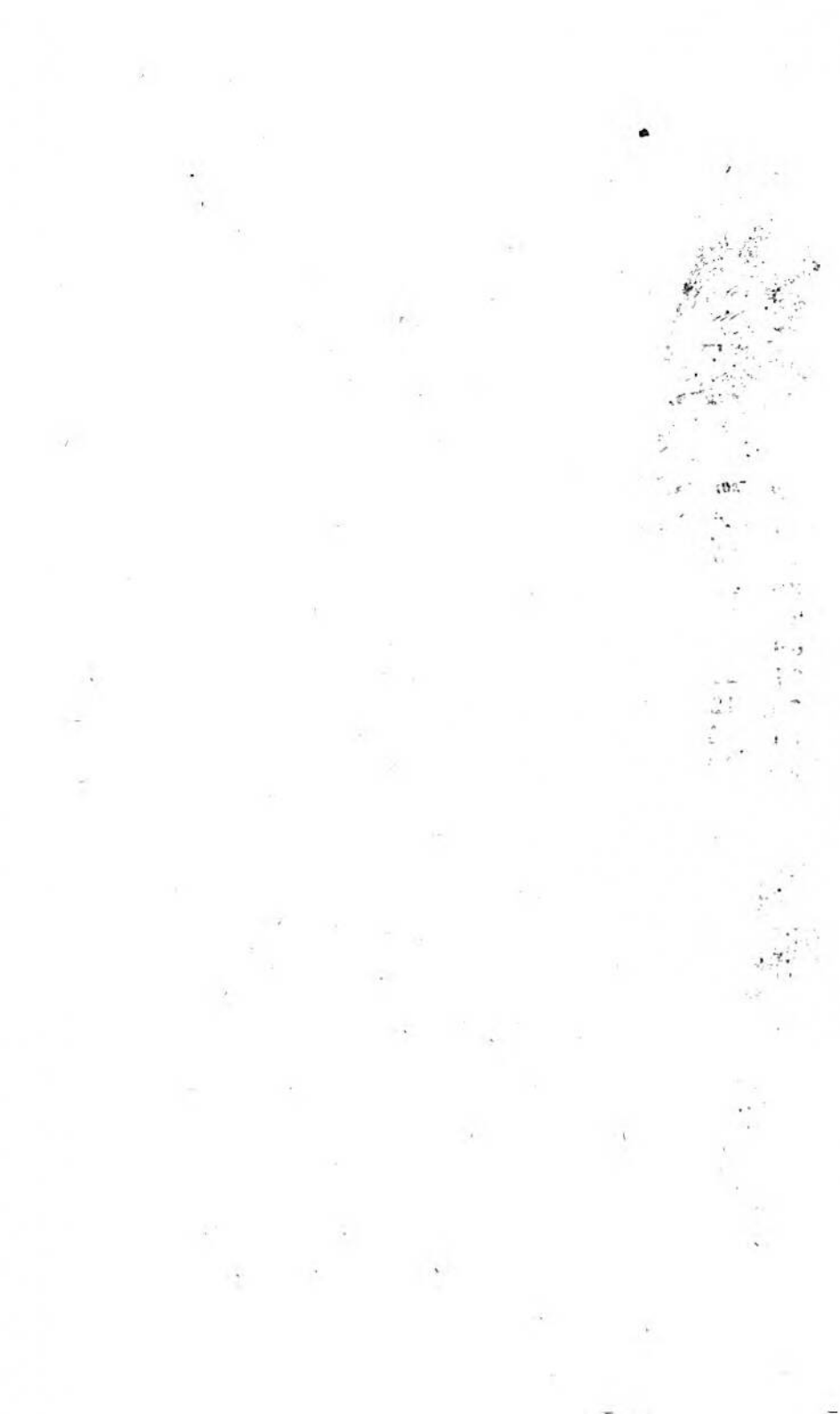
A

SZÉPMŰTAN VÁZLATA.

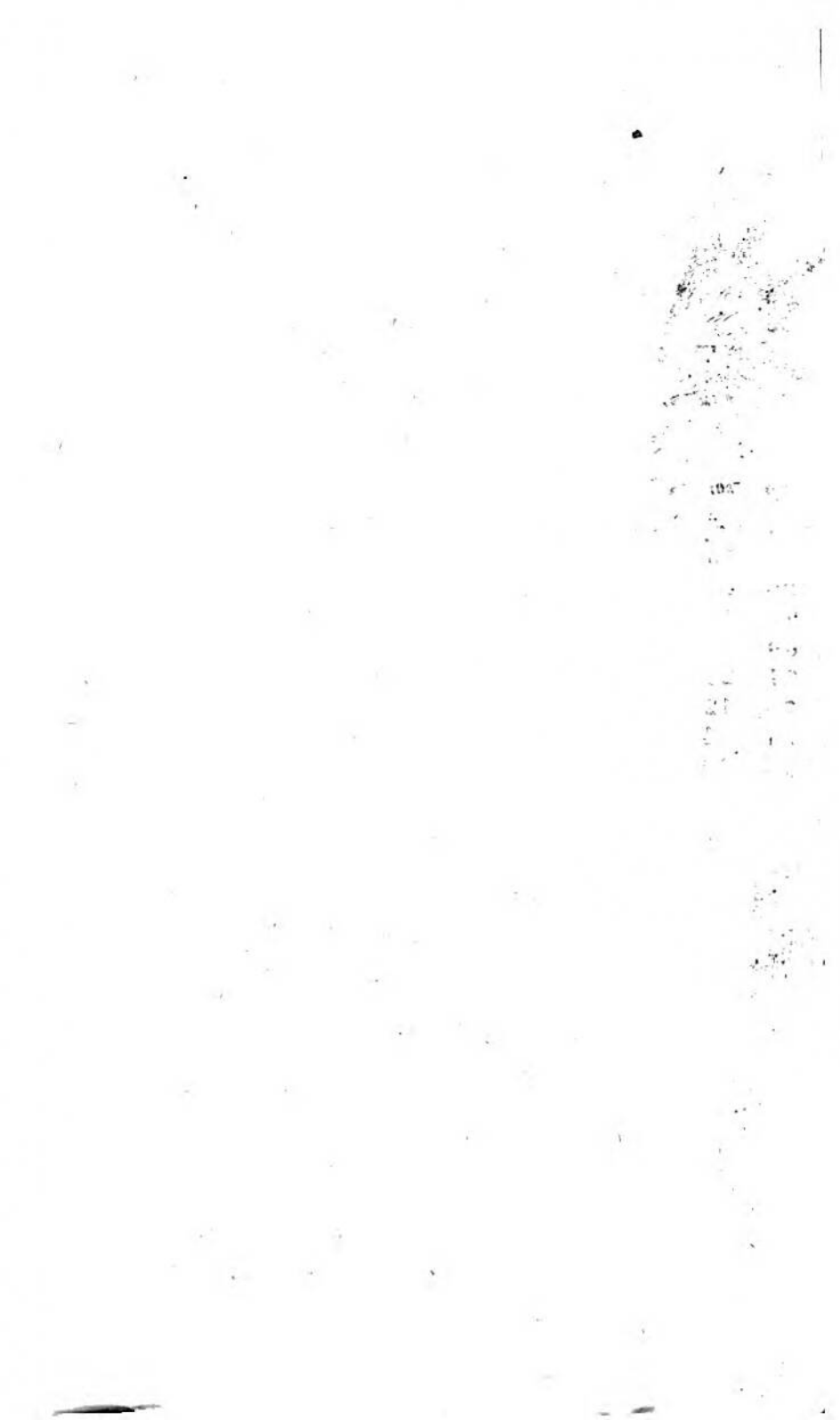
ÖTÖDIK KÖNYV.

**A
SZÉPMŰTAN VÁZLATA.**

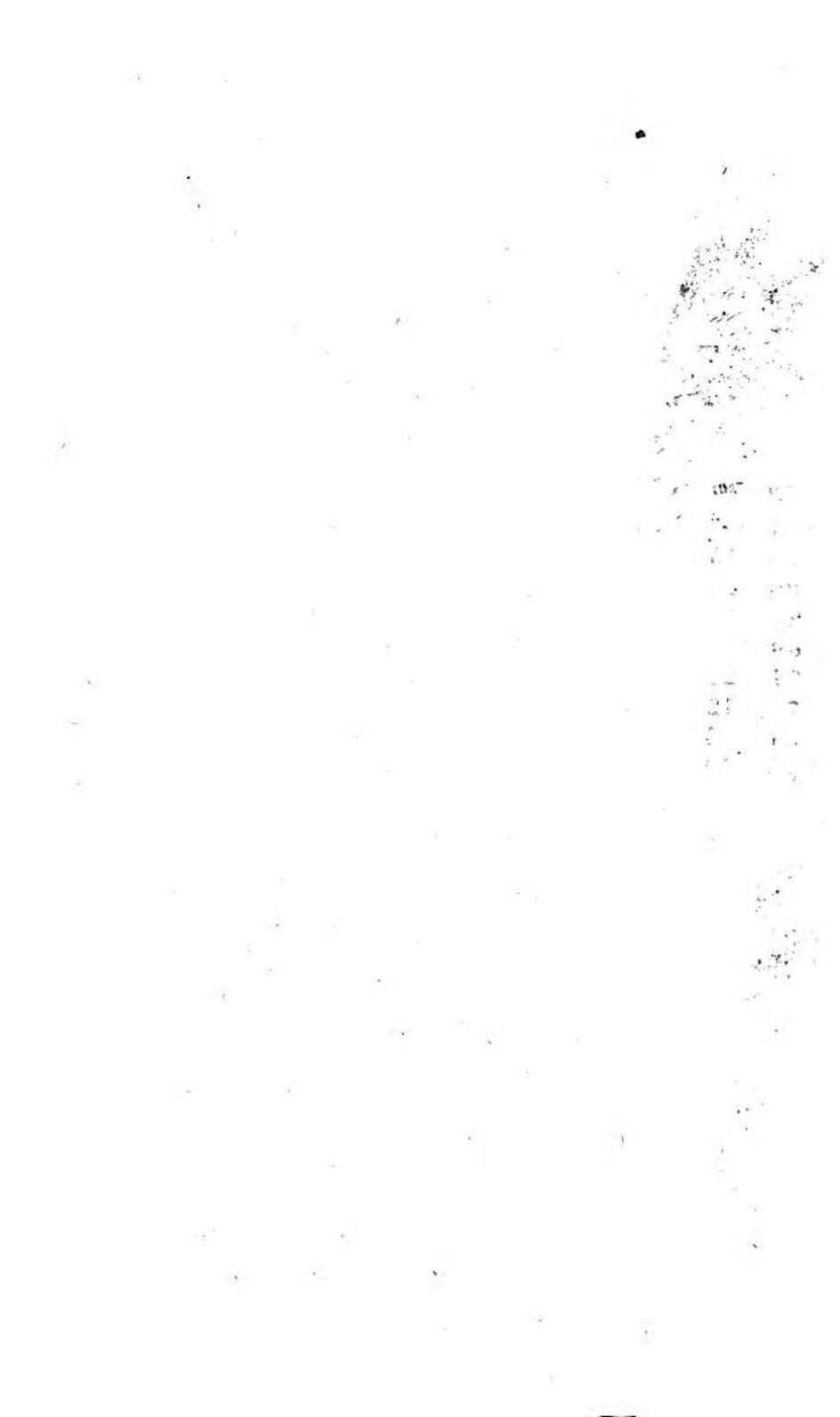
ÖTÖDIK KÖNYV.

**A
SZÉPMŰTAN VÁZLATA.**

ÖTÖDIK KÖNYV.

**A
SZÉPMŰTAN VÁZLATA.**

ÖTÖDIK KÖNYV.

**A
SZÉPMŰTAN VÁZLATA.**

ALL INFORMATION CONTAINED
HEREIN IS UNCLASSIFIED
DATE 11/17/2001 BY 60322 UCBAW

ELŐSZÓ.

Ha igaz, miről az erkölcsstan értesít, hogy a szellemi életnek öszhangzó kiművelése az embernek legfőbb célja; ha való, hogy a szép művészet valamint az észnek szüleménye, úgy a szellemi tökélyesülésnek hiteles tanuja: tagadhatlan, hogy a bölcsészet, minek saját tárgya az embernek szellemi élete, dicső hivatásának csak úgy felel meg teljesen, ha nem csak az igaznak és jónak, hanem a szépnek és művészetinek körét is kellően fölvilágítja és meghatározza. A bölcsészetnek e tisztét elismervén a tudományos szellemű németek, a szépműtant már mult században tudományos alakba öltöztették, azóta pedig fáradhatlanul igyekeztek azt nagy becsü eszmékkal és adatokkal gazdagítani. Jóllehet örömmel látjuk, mikint honunkban a szép művészet kertje, főleg a költészet ez utolsó évtizedben, sok kitűnő virágot hozott, de fájdalommal azt is tapasztal-

II.

taljuk, hogy a szépműtan mezeje nagyrészt parlagon hever. A rajzoló művészetek ügyében hathatósan föl-szólalt Henszlmann úr „Párhuzam“ czimű iratában, mi-ben a művészet föladatának tekinti a jellemesnek, ele-vennek és célirányosnak anyagához alkalmazott előa-dását. E szaktudósnak nézetei valóban újak, javaslata nemzeti szellemű, melly képes nem csak jobb irányt adni a művészetnek, hanem magyar művészetet is alapí-tani. A művészetinek ama tulajdonait, miket Henszlmann úr kijelölt, szerző némi módosítással a szépre alkal-mazta. Célja e munkának honi ifjúságunkat a szépmű-tani eszmékkal megismertetni és a szép művészet iránt lelkesíteni.

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF.

B E V E Z E T É S.

1.

A szépműtan azon föltételeket fejtegeti, melyektől a szép művekről ítélet függ. Minthogy ezen ítéletnek tehetsége a művészi ízlés, ennekokaért a szépműtant ízléstannak is nevezik.

Aesthetica szónyomozólag érzéstan; de az érzetek különfélék, vannak t. i. érzéki és szellemi érzetek. A szellemi érzetek közül a szépnek érzete aesthetikai érzelemnek neveztetik legszorosb értelemben. Az aesthetica tehát a szépnek érzelmét tárgyazza. — Minthogy minden szellemi érzet ítélesen alapul (Lélektan 74. szám), ennélfogva az aesthetikai érzelem is a szép művekről ítéletből vagyis a szépnek eszméjéből foly. A szépnek eszméje pedig az észnek tulajdona, nem azon értelemben ugyan, mintha vele született volna, hanem mivel eszünk úgy van alkotva, hogy képes legyen megítélni, mi a szép akár a természet, akár a művészet körében.

A szépműtant a művészettantól az által különböztetjük, hogy a művészettan a művészeteknek eredetére, fokunkinti fejlődésére, szóval történetére és azon szabályokra szorítkozik, melyek a főnálló remek munkáknak összehasonlításából és bírálatából vonatnak ki, s

mellyek a művészt bánásmódjával megismertetik, meghatározván azon anyagot és eszközöket, mikhez művét kell alkalmaznia. A művészetnek főálló remekei a tökélynek azon pontját jelölik, melyre a művészet jelenleg jutott; a szépműtan pedig azt tüzi ki, mire a művészetnek törekednie kell, hogy dicső hivatásának megfeleljen.

2.

A szépműtannak tudományos értékét csak azok nem ismerik el, kik bal ítéletekkel elfogulvák. Némelyek közölök félszeg nézetből kiindulva a szépet egyedül érzelmre alapítják, és azon elvet állítják föl: hogy a szép nem az elmének, hanem a kedélynek tárgya, miért is a szépet egyedül érezhetni. De ezek nem figyelmeznak arra, mikint a szépnek érzelme tárgyilagos és alanyi föltétektől, vagyis a műnek fölfogásától függ, és az értelmiségnek cselekvőségét föltétezi. A szépnek érzelme mindenkor a szép művekről ítéletnek eredménye. Ezen ítélet néha nem eléggé határozott, minek következtében a szépet pusztán érezni látszunk. (Erről többet alább)

De azt mondják, művészeti ítéletre senkit sem oktathatni, az izlést legfőlebb a szép művek összehasonlítása által élesíthetni. Ha ez állana is, abból a szépműtan aaptalansága nem következne. Az erkölcsiséget sem közölhetni oktatással, mindazáltal az erkölcsstannak tudományos becse egyetemileg el van ismervé. Igaz, hogy a szabályok a szellemi tehetségnek hiányát ki nem pótolják, de mégis képesek a szépműtani ítéletet könnyűvé, helyessé és teljes fölfogásúvá tenni, s a tetszésnek föltéteit tisztába hozni.

Helytelen azon ellenvetés, hogy nincs a szép művekről egyetemileg érvényes ítélet. Nem tagadjuk, hogy

a divatizlés változó, minthogy azt nem közvetlenül szellemi cselekvőségünk, hanem külső esetékes körülmények határozzák meg, és arról áll azon latin mondat: *de gustibus non est disputandum*, az izlésről nem kell vitázni. Azonban ha igaz, mit alább igazolandunk, hogy a szépnek eszméje szellemi cselekvőségünkéből fejlődik, és kutfeje az ész, úgy el kell ismernünk, mikint a szépműtannak alapja egyetemes érvényességgel és bizonyossággal bír.

Vannak, kik a szépműtan alaptalanságát abból következtetik, miszerint a szépnek fogalma szorosan meg nem határozható. De ebben meg nem ütköznek azok, kik tudják, hogy a szép nem különben mint az igaz és erkölcsi jó legmagasb eszméinkhez tartozik, melyek szellemi életünknek olly fönséges csillagai, miszerint azoknak teljes fényéhez csak lassu léptekkel közelíthetünk. Gyávaság volna arról lemondani, minek teljes birtokába csak csüggedetlen fáradalommal juthatni. Bölcsészhez illik minden utat megkísérteni, melly a szépnek tisztába hozására vezet. — Henszlmann úr „Párhuzam az ó és uj kori művészeti nézetek és nevelések közt” czimű munkájában a szépnek fogalma helyébe a művészetiét ajánlja. Azonban a művészetinek értelmezése nem kevésbé nehéz mint a szépé; s maga a tudós szerző vallja, hogy a művészetihez tartozó eleven sincs mind eddig elméletileg meghatározva.

3.

A szépműtannak hasznos voltát már abból érthetni, miszerint a művészeti izlést éleszti és helyesen irányozza. Minthogy a széprőli értekezés azon föltételeket nyomozza, melyektől szép művekről itéletünk függ: a művészetnek és műbirónak olly ismereteket nyújt, melyek őt tisztében jótékonyan vezérlik, hogy cselekvésé-

ről könnyen számot adhat magának, mit nem képes tenni az, ki munkáját homályos fogalmak szerint intézi.

4.

A szépműtan két részből áll: az első a szépnek, a második a művészetnek elméletét adja elő.

ELSŐ RÉSZ.

A szépnek elmélete.

I. SZAKASZ.

A SZÉPNEK ESZMÉJE.

5.

Gondoló tehetségünk működése a megismerés, továbbá a kigondolás. Ismeréssel a létezőt ítéljük meg; kigondolással részint új képeket teremtünk, mellyek a művészetnek alapjai, részint törvényeket alkotunk, mik által a polgári társadalmat rendezzük.

A megismerésnek három köre van: az igaznak, szépnek és jónak köre. Először ismerő tehetségünknek törvényszerű használásával fölfogjuk a létezőt, és azt megkülönböztetjük s rendezzük. Ez az igaznak köre. Másodszor megítéljük a tárgyilagos czélszerűséget, legyen ez a czélszerűség akár a természetben, akár a művészet teremében. Ez a szépnek köre. Harmadszor tekintetbe vesszük testi és lelki életünk kellekeit, viszonyait, céljait, és meghatározzuk, megfelelnek-e azoknak mind a külvilág tárgyai, mind magunk állapotjai. Ez az alanyi jónak köre. Alanyi jónak nevezzük, hogy a tárgyilagos czélszerűségtől, mit szinte jónak mondanak, megkülönböztessük.

6.

A szépnek eszméje a tárgyilagossá czélszerűségen alapszik. A czélszerűség azon alkatja a tárgynak, miszerint valamely czélra elérésére alkalmas. A czélszerűség külső és belső: amaz külső, ez belső czélra vonatkozik. A növények és állatok az embernek eledelül, tehát külső czélra szolgálnak. A növénynek és állatnak azon alkatja, minélfogva képes egyediségét és nemét fenntartani, belső vagyis alaki czélszerűségét teszi. Ezen alaki czélszerűség az életműves lényekben szembetűnőleg mutatkozik, és ez egyik tulajdonsága a természeti szépnek.

7.

Az alaki czélszerűség olly sajátossága a szépnek, hogy ez által az igaztól és jótól lényegileg különbözik.

Minden, mit valónak és létezőnek megismerünk, igaz. Az ismereti igazság tehát minden létezőre kiterjed; de nem minden létező azonnal szép. Vannak rút tárgyak is, minő a ferde alaku pók, a varas béka. Az igaz mindenkor létezőre vonatkozik; a szépnek tárgya pusztán költemény is lehet. Ha Homerus Iliásáról van szó, nem szükség kérdezni, történt-e valóban Troja veszedelme, hanem azt kell vizsgálnunk, valljon megfelel-e a költemény a művészet kellékeinek. A hamis istenek létét el nem ismerjük, mégis az azokat tárgyazó főstmények, szobrokat, költeményeket a szép művek körébe helyezzük.

A jót az alanyi czélszerűség alapítja. Érzéki a jó, ha testi életünk szükségét elégíti ki; mi pedig szellemi életünk rendeltetésének felel meg, azt szellemi jónak nevezzük. Az érzéki jó minden érzéknek tárgya, és tulajdonképp az érzéki benyomásokat, az érzeteket jellem-

zi: így kedves a gyümölcs ize, a virágnak illatja, a sima márványnak tapintata. A szép a tárgyaknak alakjára, tehát a szemléletekre vonatkozik, miért is különösen a látásnak és hallásnak tárgyait foglalja körében. Így szép a bájoló arc, az öszhangzó zene. — A szellemi jót rendeltetésünk elérése által valósítjuk. A szellemi jót, például az erkölcsiséget, szereznünk kell akaratunk törekvése által; szép pedig a tárgy a nélkül, hogy birtokában volnánk. — E helyen még a hasznost kell emlitenünk, melyet némelyek a széppel fölcserélnek. Mind a kettő czélszerű, de a hasznos külső czéljáért, tehát közvetve becses; a szép ellenben közvetlenül minden külső cél nélkül tetszik. Így az óra időmérésre alkalmas. Ha szép műről ítélünk, nem vizsgáljuk, mire hasznos, hanem megfelel-e széprőli eszménknak.

8.

Tagadhatlan tény az, hogy az alaki czélszerűség, az egyediségnek ábrázolt jelleme és élete a szemlélőt gyönyörködteti és lelkesíti. Így a virágos mezőnek látása, a fülemüle bús panaszának hallása minden fogékony keblet megindít. Ez a szépnak érzelme, mely a szép tárgynak szemlélését és értelmes fölfogását föltétezi.

9.

Ujabb korban némelyek a szépet alanyi föltételek-ből vagyis azon hatásból, mit a szép tárgy a szemlélő alanyra gyakorol, akarták értelmezni. Igaz, hogy a szép tárgyról ítélet alanyi föltételektől függ: ily föltételek az érzéki szemlézés és értelmes fölfogás. A szépet szemlélni kell: a sötét éj fátyolt vet a természet kellemeire, mit a hajnal világa föllebbent. Értelmes fölfogás nélkül a alaki czélszerűségről, a jellemnek, az életnek kifejezéséről nem ítélhetni; már pedig ezen idézett tu-

lajdonok tárgyilagosságot a szépnek, mint azt alább igazolandjuk. — Azon hatást illetőleg, mit a szép tárgy a szemlélő alanyra gyakorol, azt közegyezéssel abban helyezik: miszerint a szép tárgy alakja által a lelki erőket szabad, de öszhangzó munkásságba hozza. Erre nézve némelyek egyedül a képzelemnek és értelemnek játékát, mások azonfölül a kedélynek lelkesedését és az észnek az érzékfölötti, a végtelenhez emelését követelték. Így keletkeztek e következő meghatározásai a szépnek. „Szép a tárgy, ha alakja a szemlélőnek képzelmet és értelmét szabad, de öszhangzó játékba hozza. Szép a mű alakja, ha szellemünket az érzékfölöttihez, a végtelenhez emeli.“ De világos, hogy illy fejtegetés egyedül azon lelki állapotunkról értesít, mit a szép tárgynak szemlélése és fölfogása okoz.

10.

Ha való, hogy a szépet szemlélnünk kell, s hogy alakjáért tetszik, úgy az alanyi föltételeken kívül tárgyilagosságot is kívánnak, mellyektől a széprőli ítélet függ. E föltételek az alak és tartalma.

Némelyek a szépet félszeg szempontból tekintik, és már alakjára, már tartalmára figyelnek egyedül. Vannak, kik egyedül a szép tárgynak külsejét, a puszta alakot veszik tekintetbe. De ki nem tudja, hogy az alak mindenkor tartalmától függ, és ahhoz van alkalmazva? A gyermek, a férfiú és az öreg képzésénél (hogy Henszmann úr szavaival éljek) még teste legcsekélyebb részecskéinek is meg kell felelni a gyermek, a férfiú és az ősz korának. A görögök isteneiket emberi alakban érzéketlenné, de úgy, hogy mindegyikben saját jelleme és élete ki volt fejezve, mindegyikben az emberiből az isteni fénylett ki. A belvederi Apollóban nem egyedül a

márványvázolat az, mi a műismerőnek tetszik, hanem az értelmes szemlélőt leginkább a fönségesnek eszméje, az isteninek kifejezése lelkesíti. Ha Raphael sixtina madonnájára pillantunk, áhitatra buzdító szűz, égi lény ötlík szemünkbe. A mű csak úgy lelkesíti az embert mint eszes lényt, ha jelentékeny tárgyat, ha kitűnő jellemet, vagy életet czélszerű alakban ábrázol, mi által a szemlélőnek képzelmet éleszti és öszhangzó munkásságba hozza. Illy jelentékeny tárgyat szóval eszmét minden becses költemény fejez ki; de nem csak a költészetben, hanem a művészetnek többi nemeiben is a külső alakon kívül némi eszme, jellem, élet teszi a szép műnek lényegét. Kik a puszta alakot védik, állításukat a költészetben semmikép sem igazolandják; már pedig a melly nézet a művészetnek csak egy ágával is ellenkezik, egyetemes érvényességgel nem dicsekedhetik. Ide járul azon megjegyzés, hogy ha a szépnek eszméje a puszta alakban állana, úgy a szépség meddően mértani volna; de elvitázhatlan igazság az, hogy mértani eljárás útján semmi szép zeneművet, remek szobrot, művészeti becsü épületet nem szerkezhetni.

Mások ellenkező szélsőségre tértek, és a szépnek minden érdemét a tiszta eszméből értelmezték. Erre mutatnak a következő határozások. „A szép az eszmének szemléltetése. A szép az isteninek a meghatározottbani megjelenése.“ Mind a két határozás kelletnél tágabb körű. Ha helybenhagyjuk is, hogy a szépnek némi eszmét kell kifejeznie, melly az alaknak jelentékenységet ad, és a szemlélőnek képzelmet éleszti; de nem mindegyik ábrázolt eszmére tüzhetjük a szépség koszoruját. Az eszme csak úgy léphet a szépség körébe, ha czélszerű alakban jelenik meg. Ezen kívül az eszmének jellemzetesnek vagyis szigorom meghatározott vonásokkal jelölt-

nek kell lennie, különben mint homályos és határozatlan tünemény a nézőnek szemei előtt csak hamar el fog enyészni. Mi az istennek megjelenését illeti: minthogy az igaz és jó szinte istenit jelentenek, az idézett határozás szerint minden igaz és jó szép is volna, mi zavart szülne eszméink között.

11.

Ha a szépnek alanyi és tárgyilagos föltételeit tekintjük, és mind alakját, mind tartalmát számba vesszük, e következő határozására jutunk. „Szép a tárgy alakja, ha czélszerűséget, jellemet, életet fejez ki, mi által a szemlélőnek képzelmet öszhangzó játékba hozza.“ E szerint az alaki czélszerűség, a jellemzet és élettjeljes kifejezés az, mi az értelmes szemlélőnek tetszik akár a művészetben, akár a természet országában. Hátra van, hogy a szép tárgyaknak említett tulajdonait fejtegetssük és igazoljuk. De előre meg kell jegyeznünk, hogy ama tulajdonok nem elválhatlan alkatrészei a szépnek, sőt némelly szép tárgyban a való élet hiányzik. Így a szépnek valamint a jónak fokozata van. A legsalsóbb fokon azon tárgyak állanak, mellyek majd egyedül alaki czélszerűséget szemléltetnek, minők többnyire az élettelen termékek. Magasabb álláson azok léteznek, mellyek az egyediségnek kitűnő jellemét emelik ki. A legfölsőbb polczon az élettjeljes kifejezés áll. Erre nézve a művészetek is némi rangsorban állanak. A költészet mindenk föltt képes az életet és erkölcsi jellemeket vázolni; a főtészet és szobrászat a jellemet valóban ugyan, de az életet csak színre, csak látszólag rajzolja; az építészet az alaki czélszerűségre és jellemzetre szorítkozik.

12.

A czélszerű alak elmellőzhetlen kelléke a szépnek, mert a minek alkatja czélszerűtlen, a mi idomtalan,

minő a nyomorék csodaszülött, a szépség díjára nem számolhat. A alaki czélszerűség általában az alaknak eszméjéhez avvagy tartalmáhozi szabása. Ez alak a tartalom közti öszhangzás lényeges tulajdonsága mind a természeti, mind a művészeti szépnek. E czélszerűség a képző erőnek az anyag fölötti hatalmát tünteti, mi a szemlélő eszes lénynek kedves látmányt nyújt. Például szolgálnak a szép idomu virágok, mellyeknek alkatja olly művészi, hogy a teremő észnek műveként jelenkeznek. De a művészet készitménye is csak ugy bir értékkel, ha tartalmának megfelelő alakban mutatkozik. Főnebb említettük, hogy a görögök isteneiket emberi alakban érzékitették, de ugy, hogy az emberiből az isteni fénylett ki. Az isteni főnséghez nagyszerű alak illik: ez okból a régiek isteneiket óriási nagyságban vázolták. Apollo Amornak természetben jelleméhez szabott hatását elvesztené. — A czélszerűség a művészetben azt követeli, hogy az alak nem csak tartalmához legyen szabva, hanem anyagához és eszközeihez is alkalmazva. Így a szobrász szilárd anyagra ugymint kőre és vésűre szoritkozik: nem képes tehát alakjának olly állást adni, melly a kőnek szilárd-ságával ellenkezik; nem képes a szemnek fényét és ele-venségét, a bőrszint, az árnyéklatot kifejezni, szóval nem képes vésűvel festeni.

13.

A jellemzet — Characteristik — az egyediségnek sajátságát határozott vonásokkal jelöli ki. Az egyediség belyegét az istenek is viselik, kik közül mindegyik a hitregében sajátságos jellemmel és étellel lép föl. Ujabb korban Shakespeare nagy hirt szerzett az által, hogy színműi személyeit kitünő és élethű jellemmel ruházta föl. A jellemrajz Jósika Miklósnak országSZerte híres regényeiben olly

annyira sükerült, hogy e tekintetben a legnagyobb költészekkel mérközhetik. — A jellemzettől az alaki czélszerűség abban különbözik, hogy ez utóbbi az egésznek eszméjét, amaz a részleteknek vázlatát tünteti ki. Minél kitünőbb a jellemzet, annál határozottabb az egyediség sajátsága és élénkebb annak képe, minek következtében a szemlélőnek képzelmet élénk munkásságba hozza. E jellemzetet félreismerik azok, kik a szépséget a tiszta eszmében helyezik, és az eszményeket — *idea* — kedvelik egyedül. Vannak művészek, kik nem gondolván a személyek jellemeivel, előadásukban a tiszta emberire figyelnek, de illy általánosítással határozatlan és életnélküli vázolatot adnak.

Az előadott tárgyilagos jellemzeten kívül a művészetnek dicsó emlékei még azon tulajdonsággal bírnak, miszerint azokban szerzőiknek sajátságára vagyis saját bánásmódjára ráismerünk. Ez az alanyi jellemzet, mit a műre nézve eredetiségnek nevezünk. Nem csak a remek költők és szónokok, hanem a főtészek, szobrászok, zenészek és egyebek is sajátságos előadásmóddal bírnak és azzal műveiket bélyegzik olly annyira, hogy ha a művészek régi tárgyakat adtak elő, azokra is saját jellemzőket bélyegül nyomták. Így a farnesi falképek szintugy Raphael kezét ismertetik meg, mint a vaticanumiak.

Az alanyi jellemzethez az egyéniségen kívül a nemzetiség is tartozik, melly az el nem fajult honfiaknak életmódjára nagy befolyást úz, és művészeti előadásukat módosítja. E módosítást az éghajlat, nyelv, polgári alkotmány, életmód, szokások eszközlik. A nemzetiséghez a művészeknek legjelesbjei annyira ragaszkodtak, hogy akkor is, midőn külföldi tárgyakat és régi történeteket vázoltak, azokban a nemzeti jellemet kitüntették. Raphael Olympust és Galatheát, Dürer Albrecht Páris

ítéletét adta elő: mind a mellett amaz képeiben olaszokat, ez németeket ábrázolt. Tagadhatlan, hogy a nemzeti jellemzetben előadott munkák nem csak legérthetőbbek a honfiak előtt, hanem leginkább képesek is a fogékony keblet lelkesíteni, és az ivadéknak hív emlékezetében dicsően megmaradni. — El nem hallgathatjuk e helyen, hogy a nemzetiséget a vallás is módosítja, sőt a régieknél a vallásnak és nemzetiségnek eszméje majd egészen összeolvadt, mikint azt az indusok, persák, zsidók, görögök, rómaiak története tanúsítja. (E jellemzetről jelesen értekezett Henszlmann úr „Párhuzam“ című munkájában)

14.

Az élő lény egyediségét belső önmunkássággal fejleszti, alakítja és fentartja. Alkatja olly művészileg szerkezett egész, hogy mindegyik része ok és okozat, czél és eszköz egyszersmind. Élettelenben az anyagi vegyület, élőben az alak főszerepet játszik. Nem áll pusztán mértani idomokból, hanem a mennyiségtani idomokat és erőműves mozgalmakat némi fölsőbb tényező módosítja és vezérli. Szóval alakja olly művészeti, mintha a szabadon teremtő képzelem alkotta volna. Ezen önfejlődése és önalakulása a természetnek képzelmünket éleszti és kedélyünket lelkesíti. Az életet a szép mű, föstmény, szobor, ha nem valóban, de látszólag képes ábrázolni. Erre nézve kíváncsiak, hogy a művész a természetet, az életteltjes kifejezést a létező tárgyakban elevenen fogja föl, és mint Henszlmann úr javasolja, a természetet tettén lepjé meg. Az eleven előadás főleg azon művészeteknek hatalmában áll, mellyek az idő viszonyain, a haladó mozgáson alapulnak, minők a költészet, szónoklat, zenészet: ezek a műnek szülemlését, a való mozgalmat adhatják elő. Azonban a képző

művészetek is, melyek a tér viszonyaira szorítkoznak, az életnek kifejezését, a mozgalmat legalább színre szemléltethetik. Erre helyes példákat idéz a főnebb említett szerző. A tapasztalás tanítja, hogy a feszített izom az állat testében mozgalmat okoz; így tehát főstményben, szoborban a mozgalmat feszített izom által kell ábrázolni. A lehajlott fák, a víznek habjai és hullámai a szélvészt láttatják.

II. SZAKASZ.

A SZÉPNEK ROKON ESZMÉL

15. KELLEMES.

A természetnek és művészetnek különféle tárgyai a szépet módosítva fejezik ki, miből a szépnek rokon eszméi keletkeznek. Némellyek közölök kiváltkép az alaki czélszerűséget tüntetik ki, millyenek: a kellem, kecs, dísz.

Kellemes a tárgy — anmuthig —, ha gyengéd és szelid alkatja képzelmünket könnyű munkásságba hozza, és kedélyünket csendesesen földeríti. Kellemesben a szép az érzéki kéjjel társasul. Illy kellemes a csendes tavaszi est, a távoli vagy halk zene, a szelíden csörgedező patak. A kellem tulajdonkép az alakra vonatkozik. E szépség nemét a művészet is képes tárgyzni: a zenészet a szelid hangok, a főstészet az eleven, de kedves színezet által, amint azt Correggio képein láthatni. Berzsenyi: A tavasz.

16. KECSÉS, KEGYES, BÁJOS.

A kecsés — reitzend — a kellemestől abban különbözik, hogy a kellem az élettelenekre és oktan állatokra is illik, a kecs egyedül az embernek tulajdona,

hogy amaz kiváltkép az életerőre, ez a kedélyro hat. Kecnek — Reitz — nevezzük az embernek, jelesen a nőnek gyengéd és kerekded arczvonásait s tagjait, és ama kellemes mozdulatát, állását, pillanatát, hangját, melly a nézőt ha nem szeretetre, evvel rokon vonzalomra gyulasztja azon személy iránt. Nem mind kecses, a mi szép. A szépség az erős, izmos és nyers idomokkal is megfér, de a kecs azon emberi alakot illeti, melyet gyengédség és ártatlanság bélyegez, és nem egyedül az érzéket ingerli, mi a kéjesnek tulajdona, hanem szellemi éledeletet nyújt.

Ha a kecshez nyájasság és szelidség járul, mi által tiszta szeretetre gerjeszt, kegynek — Grazie, Charis — neveztetik: ezt a régiek a kegyistennőkben személyesítették. A keresztények az érzéki kegyhez az erkölcsi tisztaságot és lelki nemességet társasították, mikint az Raphaelnek a szent szüzet jellemző madonnájából fénylik ki. — A kegyesnek legfölsőbb foka a bájos — zauberisch —, melly oly erővel hat kedélyünkre, hogy nézésében mintegy elmerülve az alakba átolvadunk és elragadtatunk. Ama báj, melly a medicei Venus körül leng, nem pusztán a kerekded idomzatában és tökélyes természetében; de főleg ama szűz szeméremben áll, minek érzetében a tenger habjaiból emelkedő istennő meztelenségét kezeivel födözni ügyekszik. — A kecsesnek és bájnak előadásában óvakodjék a művész a tulzástól, mi megtörténik, ha azt minden részletben törekszik kiemelni, mert illy előadás a művet elpuhulttá és mesterkéltté teszi. Ezen eszméknek kedvelői voltak: Petrarca, Tasso, Göthe költészek; Apelles, Raphael, Correggio főtészek; Praxiteles szobrász; Mozart zenész a „gratioso“ czimű zenenemben. Bájoló képeket rajzolt Jósika Miklós regényeiben: különösen kitüntette Coelestát utolsó Bátoriban és Violetát Zrinyi a költőben.

17. KISDEDKÉPÜ.

Kisdedképü a tárgy — niedlich —, ha kicsiny és még is szép alakban jelenkezik: ilyen a kolibri, kisdedrajz — miniatur —, van kisdedképü dal, rege, virág, gyermek, kéz, láb. E nemü alakot hasonnemü de nagyobb tárgygyal összehasonlítjuk, és örülünk, hogy kicsinysége mellett az egész czélszerű alkatu. A kisdedképü tárgynak bensőképen szépnnek kell lenni, mert ha a szépséget nélkülözi, nem tetszik, noha a nagyot kicsinyben adja elő. A nagyszerü és fönséges kisebbitése által becsétől vesz.

A kisdedképünek elfajulása a gyermekes, aprólékos. E hibába könnyen esik a művész, ha készítményeiben a szépséget szüntelen csak kicsinyben tünteti elő, és nem ügyel szorgosan az alaki czélszerűsége és arányra. Illy foglalatosság következtében képzelmenek szárnyát szegi, minélfogva alig képes a nagyszerü szépséghez emelkedni. — Anacreonnak kisdedképü ama dala, miben szeretőjének tükre lenni ohajt, hogy így szüntelen szeme előtt állhasson. Mozart kisdedképü énekeket közölt.

18. DISZES.

Ha a szépség a tárgynak mellékes tulajdonaira vonatkozik, dísznek — Zierde — neveztetik. Így díszesíti az érdemjel a dicsó honfit, a képes szavak a szónoki beszédet, a velin papir, a selyem boríték a könyvet. Ebből érthetni, hogy a szépnnek lényege nem áll a díszben, melly csak mellékes dolog, és el is maradhat a nélkül, hogy az alaki czélszerűség, lényeges szépség szenvedne. Továbbá ha a tárgynak lényege már kitünő szépséget fejez ki, díszre nem szorul. A füstészek és szobrászok a szép emberi testet meztelenségében tüntetik ki.

A helytelen és szerfölötti dísz nem tetszik. Czikornyássá aljasul a mű, ha készítője a jelentéktelen vonásokat gondteljes munkával kiemeli, és az értéktelen részekre ékességet pazarol, mely szíépítési törekvés szorgalomra és ügyességre inkább mintsem teremő szellemre mutat. E czikornyát szobrászatban és színészetben az erőtetett testállás és mozgás, főtészetben a színezetnek túlzó eszközökkel előállított hatása, zenészetben a mesterkélt hanglejtés adja tudtunkra. Az ékesítésben továbbá arra kell ügyelni, hogy a mellékes dísz a mű lényegének és természetének megfeleljen. Ugyanis nem minden dísz alkalmazható minden tárgyra: más díszítmenyeket követel a színház, másokat ismét a szentegyház. — A mesterkélttség és czikornya főleg akkor kap lábra, midőn a művészet dicső polczáról alászállani kezd. Ez elfajulásnak tanúi az iszonyu parókák, abroncs-szoknyák és egyéb divatczikkek a francziáknak.

A díszől némelyek az ékességet csinosságot — elegancia —, mit csinnak is neveznek, különböztetik, miszerint a művész azon részeket is különös szorgalommal dolgozza ki, melyek szükségesek ugyan, de nem olly jelentékenyek, mint más lényeges részek, minők emberben a kéz, láb, haj, köröm, ruházat, fáknban a levelek, lombok. A deliség az embernek méltóságos termete, állása, szokiejtése.

19. NAGYSZERÜ.

A nagyszerűben, fonségesben és csodálatosban kitünő a jellemzet. Nagyszerű a tárgy, ha a közonséges mértéket jóval fölulmulja. A nagyszerű mindenkor viszonylagos fogalmu és határozott mértékü. Tátra hegye a homokbuczkákhoz képest nagyszerű, a föld nagyságához mérve minden nagyszerűségét elveszti. Illy tárgyak szemlélésekor képzelünk élénk munkásságba jó, és azt majd

vázolja, majd más látott dolgokhoz méri, minék következtében gyönyörködteik. A fogékony kedély önkénytelenül emelkedik, midőn roppant-nagyságu havas, vagy terjedelmes tenger áll az embernek szemei előtt.

A nagyszerű kétféle: terjedékeny és erőnyi. A terjedékeny nagyszerű szerfölötti területe és részeinek száma által tűnik ki más tárgyak fölött. A tenger, földünk, a nap távolsága jeles példányai a terjedékeny nagyszerűnek. — Az erőnyi nagyszerűt rendkívüli ereje és hatása jellemzi. Minthogy az erő kétféle, anyagi és szellemi: az erőnyi nagyszerű is két ágra szakad. Az anyagiag erőnyit a tengeri szélvész, a tűzhányó hegy, a földrengés érezteti. Szellemi nagyságot a rendkívüli elmetehetségek, roppant észszülemények, világhódító tervek, kitűnő lelki bátorság, szilárd akarat nyilatkoztatnak. Nagyszerű lelket tanusított Attilius Regulus mind a tanácshoz tartott beszédében, mit Horatius odáiban jelesen fest (Oda III. 5.), mind ama viseletében, miszerint nejétől és barátitól nyugodt kedélylyel bucsut vevén, adott szavához hív, öldöklő ellenségeihez rendíthetlen lélekkel visszatért.

Az idézett eszmének különös neme az óriási, roppant, tömérdek, mit a latinok „colossale“ neveznek. Ennek helye van, ha a tárgy nagysága által hasonlómű dolgokról fogalmunkat tetemesen fölülmulja. Illy óriási építmények az aegyptomi gúlák, és ama kolosz, melylyet Chares Lyndius a hires Lysippusnak tanítványa a rhodusi kikötőhelyen hetven rónyi magasságra épített.

A nagyszerűnek eszméjét félreismerik azon művészek, kik e nemű műveket apróbb díszítményekkel fölöslegesen cifrázzák, mi által az egésznek hatása gyengül. Állításunkat az említett gúlák igazolják, miken a számos hieroglyphi alakok kedvetlenül hatnak, és a lép-

esők sorai a közel állónak figyelmét az egésztől elvonják. Szent Péter temploma Rómában, ama épület, mely-lyel sem az ó, sem az új kornak templomai nagyságára nézve nem mérkőzhetnek, diszitményei miatt nem tesz roppantságának megfelelő benyomást a közel álló nézőre.

A szellemi nagyszerűt nem erkölcsi értéke, hanem tulajdonkép ama rendkívüli ereje, mit nyilatkoztat, alapítja. A gyermek-gyilkoló Medea asszonyi szörny volt, de meg nem tagadhatni tőle a szellemi nagyságot és lelki bátorságot, mit kifejtett, midőn hívének e szavai-ra: „Önt gyűlöli honja, férjének nincs önhez bizodal-ma. Illy vészben mi marad meg önnek?“ válaszolt: „Ön-magam“ (Corneille Medea). Mohammed azon kérdésre: „Minő joggal ámitja el a népeket?“ felelt: „Azon jog-gal, mit a terveiben nagy és szilárd szellem közembe-reknek műveletlen lelkei fölött gyakorol“ (Voltaire).

20. FÖNSÉGES.

Fönséges a tárgy — erhaben —, ha olly nagy-szerű, hogy a mérhetetlent, a végtelent idézi lelkünk elé. Mások szerint fönséges az, mi határtalan nagysá-gával végesben a végtelent szemlélteti velünk. Lelkүн-ke-t a fönséges tárgynak szemlélése rendkívül megindit-ja, és vegyes érzelmet t. i. részint kedvetlent, részint kedvest ébreszt. Minthogy illy tárgy minden mértékrőli fogalmainkat fölülmulja, ez erőtlenségünket érezteti és véges természetünkre emlékeztet, miből a kedvetlen ér-zelem támad; de mivel épen e tárgy a végtelent jut-tatja eszünkbe, ez által szellemi természetünknek föl-sőbbiségét vesszük észre, mi nemes örömet és szelle-münk iránti mély tiszteletet gerjeszt kedélyünkben.

A fönséges úgy mint a nagyszerű terjedékeny és erőny. A terjedékeny fönség azon nagyság és kiterje-

dés, mit egészben nem szemlélhetni és semmi mértékkel meg nem határozhatni: ilyen a mérhetetlen ég, a végtelen öröklét. Az erőnyi fönség hatásával minden egyéb erőt fölülmul: ilyen a szent írásban az Isten szava, mely mennyet és földet teremt. Így állították elő a régiek Jupitert, ki egy szempillantással mindent megrendített. — A szellemi fönség mint értelmi és erkölcsi nyilatkozik. Értelmi fönségre a világ alkatja, a természet rende mutat, mely az emberi elmét Istenhez mint bölcs alkotóhoz emeli. Ugyanazt nyilvánítja az emberi nemnek története, mely az isteni bölcseségnek titkos terveit leleplezi. — Erkölcsi fönséget annak tulajdonítunk, ki az emberi erényt a lehető legnagyobb polczra emeli, és ez által rendeltetésünk elérhetéséről értesít. Illy erőnek nyilvánítására küzdés kell Senecának ama mondása szerint: „Nincs látmány, mire az istenek nagyobb kedvveléssel pillantanának, mint a nagy férfit, ki a vészszel küzd.“ E küzdés már belső, mit az ember önmagával tudniillik érzéki vágyaival tesz, már külső t. i. a végzéssel, a földi bajokkal vivás. Tisztelettel hódolunk ama hősnek, kinek szellemi ereje érzékiséggel vivásban tulnyomólag tűnik föl. Szinte nagy lelki erőt fejt ki a küzdő a véstetjes sors ellenében. Illy mutaványt adott üdvözítőnk az olajfák hegyén és a keresztfán.

Minél fönségesb a tárgy, annál kevésbé szorul szépítésre, sőt az egyszerű kifejezés hatását emeli. Így Klopstock Messiásról: „Meghajtá fejét és meghala.“ A fönségesnek szintugy mint a nagyszerűnek előadásában a művészek két ellenkező tulságba szoktak esni: az egyik az álnagyszerű és álfönséges, a másik az aljas és pórias. Az álnagyság csak látszik nagynek, de nem olyan valóban. A törpe az óriásnak köpenyegében is törpe marad. Illy nagyításnak kedvelői a kelet népei: így Mo-

hammed azt beszéli, hogy égi utazásában a hold szarvát öltönye ujjaiába dugta. — Aljas az előadás, ha a nagyszerű és fonséges tárgyat pórias ruhába öltöztetjük. Illy hibát követett el Brockes hamburgi költő, ki nagyszerű munkájában (*Irdisches Vergnügen in Gott*) a planetákat borsókhöz hasonlította.

A fonségest helyesen kezelheti a költész, szónok. Ezen eszmének ábrázolása nagyobb munkába kerül a fonsésznek és szobrásznak. Az építész a nagyszerűt inkább mint a fonségest fejezi ki.

21. ÜNNEPÉLYES.

A nagyszerűvel és fonséggel rokonok: az ünnepélyes, fénytéljes, folséges, nemes.

Az ünnepélyes — *feierlich* — komoly elmélkedésre és csendes érzelmekre indít, jelleme tehát a csend és nyugalom, mikint az ünnepeket szoktuk ülni. Illy komoly eszméket és érzelmeket gerjesztenek: a nyilvános isteni tisztelet, az eredménydus események emlékezete, a nagyjelentőségű várakozások. Képzeljünk nagyszámu gyülekezetet, melly szent helyen buzgó ájtatosságba van merülve: milly ünnepélyes látmányt nyujt! Komoly eszméket ébreszt az éjféli óraütés, a lélekharang kongása. Ollykor az ünnepélyes csendet nagyszerű érzéki benyomás eszközli, főleg midőn az elméket fontos dolgok várakozására figyelmezteti: így néha trombita és dobszó, ágyudörgés előzi meg a nagyszerű kihirdetéseket.

A szép művészetek közöl a zenészet igen alkalmas az ünnepélyesnek kifejezésére, miért is nyilvános isteni szolgálatnál czélszerűen használtatik a vallási érzelmeknek élesztésére.

22. FÉNYTELJES.

Az ünnepélyeshez a fénytéljes vagyis pompás — *prächt*ig — járul, melly a hatalmat és dicsőséget lát-

talja, és a tárgynak jelentőségét emeli. A mérhetetlen égnek boltozata ezer meg ezer ragyogó csillagjaival a legfényesb és legünnepélyesb mutatóvány, mit a természet nyújt. — A fényt a művészet is használhatja, és általa nagy hatást eszközölhet. A régiek tudósítása szerint nagy fényt és ékességet mutatott Mausolus királynak sírboltja. A fényt helyesen alkalmazhatni fejedelmi lakra, diadal-ivekre. De a művésznek arra kell ügyelnie, nehogy a helytelen fény által a nagyszerűre és fönségesre homályt vessen. Az olympusi Zeus, Phidias műve rendkívüli fényt terjesztett maga körül, de már a finom izlésű görögöknek a dolog merénynak látszott.

23. FÖLSÉGES.

Az ünnepélyesnek és fényteltjesnek egyesüléséből a fölséges — majestätisch — keletkezik, melly tiszteletet és olykor imádást követel. Illy fölséges volt a régiek-nél a diadalmenet, melly a győző hadvezérnek dicsőítésére rendeztetett. Imádásra buzdító Jehovának megjelenése Klopstocknál (Messiás).

24. NEMES.

A szellemi nagyszerűnek és fönségesnek ága a nemes — edel —, melly azon embernek tulajdona, ki erkölcsi uralkodást és az emberi méltóságot kitüntető önmeggyőzést nyilvánít, mi által valódi tiszteletet gerjeszt maga iránt. A nemes tehát kártékony indulatit és szenvedélyeit mindenkor az észnek hatalma alatt tartja, mindent távoztat, mi az erkölcsi illedelemmel, az emberi méltósággal megütközik. Illy erkölcsi nemességet az nyilatkoztat, ki a bántalmat nagylelkűleg megbocsátja, ki önhasznát az emberiség java alá rendeli. Nemes volt Aristides viselete számtüzésekor, a halálra ítélt Phocionnak azon tette, miszerint fiának erősen köti szívére, hogy

halálát soha se bosszulja meg. E jellemet dicsően vázolja Jósika Miklós Zrinyi a költőben, kinek bánása Mirza Kánnal méltóságos és nemes.

A nemesnek ellenkezője az aljas, miben alig akadunk az ész nyomára és egyedül az érzékiség uralkodik. Aljas a boszu, mit a hatalmas ember a tehetetlen vesz. — A nemeshez az illedelmes — anständig — közelit, mely magát a méltóságos állásban, járásban és szólásban fejezi ki. De ennek használatában óvakodni kell a mesterkélttől, mely Frankhonban kapott lábra, és magát erőtetett feszesség által megismerteti.

23. CSODÁLATOS.

Minden új és rendkívüli dolog váratlan megjelenése által meglepi a szemlélőt. Ha illy tárgy a természetfölöttinek színét viseli, csodálatosnak neveztetik. Szép-műtani tekintetből nem kívántatik, hogy a rendkívüli dolog való csoda legyen: elég, ha váratlan, és a természet rendétől eltérni látszik vagyis a csodának színét adja. Ebből érthetni, hogy a csodálatos az embereknek belátásától és ismereteitől függ: van tehát a csodálatosnak fokozata, mikint az embernek tapasztalása kisebb vagy nagyobb körü. Erre nézve a csodálatos részint rendkívülisége miatt tetszik, miszerint tapasztalásunk körét tágitja, részint látszó természetfölöttsége miatt, minélfogva szellemünket az érzéki világ fölé emeli, és valamelly természetfölötti lénynek hatalmát sejdítetteti. Ide tartozik minden emberfölötti lényeknek, tündéreknek, nemtőknek megjelenése.

A csodálatos a fönséggel annyiban rokon, a mennyiben természetfölötti hatalomra emlékeztet; de attól újsága által különbözik. E szerint a fönséges és nagy-szerű szinte csodálatos és álmélkodásra gerjeszt, de csak első megjelenésekor.

A szép művészetek a csodálatosnak eszméjét jó sikerrel használhatják, de előadásában arra ügyeljen a művész, nehogy a képzelem műve a valóságtól szerföltött eltérjen, sőt inkább az eszményi és való világ között félreismerhetlen rokonságot és közösülést szemléltessen, mi megtörténik, ha a rendkívüli dolog a természetnek ismert törvényeivel meg nem ütközik. A görög és római hitregének istenei emberi módon gondolkodtak és cselekedtek. Olympus és a fejedelmi lak között beszökő a rokonság.

A költészetben a csodálatos nagy szerepet játszik, főleg a hőskölteményben és regényben. Például szolgálnak: Virgilius Aeneise, Ossian énekei, Wieland, Göthe, Schiller költeményei, Jósika Miklósnak „Bájvirág“ című regéje. — A képző művészetek kevésbé alkalmasok a csodálatosnak ábrázolására, noha a főtészet e nemben is jeles példányokat nyújt. Említést érdemel Raphaelnek Constantinus ütközetét vázoló képe. — Az ó és új kornak művészete a csodálatost különböző alakban adta elő, mikint a népek regéi, mellyeken a csodálatos alapszik, különbözők. A görögök hitregéi — mythi — mint a földi élethez szító vig képzelemjáték jelenkeznek; az újabb kornak regényei — roman — ellenben komoly színt öltenek, és valamelly alvilági hatalmat tüntetnek ki. A regényes — romanticum — a csodálatostól abban különbözik, hogy több eszméknek egyesüléséből ered, magában foglalván a kellemest, bájost, nagyszerűt, újat és nemest. Ha a csodálatos képtelenséget foglal magában, agyármnek neveztetik, minő Mohammednek égi utazása.

26. FÉLELMES.

A csodálatoshoz a félelmes járul. Minthogy a rendkívülit nem ismerjük, majd mindenkor félelmet gerjeszt,

és pedig annál nagyobb, minél nagyobb erővel és hatalommal jelenkezik, mert illy esetben a képzelem mindenütt veszélyeket sejdített, mellyekkel az ismeretlen tünemény fenyegetőzni látszik. Magában a félelmes nem tetszhetik, de ha csodálatossal vagy fönségessel társul, szépműtani hatást eszközölhet, mert szellemi erőnknek érzetét költi föl, minek tudatában szellemünket az anyagi világ hatalma fölé emeljük. Illy esetre példát közöl a romboló árviz, pusztító dőghalál, rettenetes földrengés.

27. BORZALMAS.

A félelmesnek neve a borzalmas — schauerlich —, miszerint a szokatlan dolog ollynemű hatást tesz a szemlélőre, mintha gyenge hideglelés törne ki rajta. Igy borzalmas éjjel temető mellett, vagy erdőben, pusztában, sötét és csendes utzában magánosan bolyongni. — A borzalmastól a borzasztó — schauderhaft — az által különbözik, hogy az előbbiben a félelem egyedül a képzelésben áll, az utóbbiban pedig a dolog ismeretén alapszik. A borzasztó ama részvét által, mellyel mások baja iránt viseltetünk, okoz félelmet. Illy borzasztó Shakespeare-nek ama színműi jelenete, midőn Lear király égi háboruban éjjel sötét erdőben tévelyeg, s végre megtévelyodik. Ollyan Jósika „A csehek Magyarországon” című regényében az oroszlány-jelenet.

28. SZÖRNYŰ.

A csodálatosnak és borzasztónak legnagyobb foka a szörnyű — ungeheuer —, másképp iszonyu — entsetzlich —, melly álméletot gerjeszt, és majd nem eszméletünktől megfoszt. Illy szörny a gyermek-gyilkoló Medea Ovidnál, Macbeth asszony, a boszorkány-jelenet Shakespeare-nél, Milton sátánja, Michel Angeló az utolsó ítéletet tárgyazó főstményében a pokolbeli Minos.

29. MEGILLETŐ.

A következő eszmékben az élettéljes kifejezés uralkodik. Megillető — rührend — az, mi emberi részvétet vagyis rokonszenvet gerjeszt. A megilletődést meg kell különböztetni ama hatástól, mit minden szép tárgynak szemlélése okoz. Midőn megilletődünk, kedélyünk nincs nyugalomban, hanem mozgásban, és ezen mozgalom az idegen örömnök és bűnnek szemléléséből támad. A puszta szenvedés a szemlélőnek kedvetlen, és szépműtani hatással nem bír; de ha látja, hogy a szenvedő ember baját férfiasan türi, sőt avval küzd, s hogy részvéte a szenvedőnek fájdalmát enyhíti, akkor magasztos öröme fakad a nézőnek kedélye, és képzelmében nemesebb eszme ébred. Illy megilletődéssel olvasuk Joob életét.

Nem csak a szenvedés, hanem az öröm is a szemlélőben megilletődést gerjeszthet, minek helye van, midőn látjuk, hogy valaki a félelem és remény közti habozás után végre a várva várt czélt eléri, vagy őt váratlan szerencse lepi meg. A könyök, mellyek illy esetben szemeinkből gördülnek, tanui a mások kedves helyzetéből származó megindulásunknak. Kisfaludy Sándor Himfy szerelmei példát adnak arra, mikint nem csak a kesergő, de a boldog szerelem is megillető.

A megilletődést a művész csak úgy viheti ki, ha ama érzelem, melly rokonszenvre indit, kedélyében valóban létezik, és műveiben élénken ki van fejezve. De arra ügyeljen a művész, hogy az érzelem állapotjában szabad eszmélését el ne veszítse; se ne vázolja a megillető tárgyat kelletinél bővebben, mert az érzelem természetünknel fogva rövid időig szokott tartani, és ha erőtetve huzódik, unalmat szül. Az erre nem figyelme-

ző művészek, midőn mesterkedéssel törekşenek megilletődést eszközölni, czélt vesztenek. Finom tapintattal birt ez ügyben Sophocles és Shakespeare. Ez utóbbi „Macbeth“ színművében Macduff arról értesülván, mikint neje és gyermekei a zsarnok által meggyilkoltattak, fódött arczzal sokáig hallgat, végre így kiált föl: „Nincs annak gyermeke.“

30. ÉRZÉKENY.

A gyengéd és heves érzelmek szerint a szépműtanárok a megilletőnek két nemét különböztetik meg, tudniillik az érzékenyt és indulatost. Az érzékeny vagyis érzelmes — sentimentale, empfindsam, sanftmüthend — gyengéd érzelmeknek kifejezésében áll: illy szelid érzetek a megelégedés, remény, tiszta szeretet, hála, barátság, könyörület, mellyek aligha valaha indulatokká válnak, az örömnök és búnak alsóbb fokai. Érzékeny példa gyermekének halálát gyászoló atyának képe.

A helytelen, erőtetett, vagy tulságos érzékenységet érzelgésnek — Empfindlei — nevezzük, mire a nőnem fölötté hajlandó, kibén többnyire ama lelki erő hiányzik, melly az érzelmeket féken tartja. Ezen elfajulás az új kornak, az ugynevezett regényes világnak sarmadáka, melly a lovagi századokban leginkább a szerelem érzelmét festette. Az ó világ műveiben az érzelgésnek nyomára aligha akadunk, jóllehet azokban az érzelmesség nem hiányzik, mire jeles példát szolgáltat Homerus és Virgilius. Valóban érzékenyen festi Homerus Hectornak bucsuvételét Andromachétól. Virgiliusnál az Aeneas és Dido közötti szerelem-jelenet az érzékenységnök bélyegét szembeszökőleg viseli. De nem tagadhatni, hogy az újabb koruk is helyesen kezelik az érzelmességet. Remeklő e nemben szent Péter bánata Klopstock-

nál. Nem csak a költészet, hanem a művészetnek egyéb nemei is képesek az érzelmet műveikben kifejezni, főleg a hangászat és színészet. Ez ügyben a főstészet megelőzi a szobrászatot.

31. INDULATOS.

Az indulatos más névvel heves — *patheticum*, *heftiggrührend* — élénk érzelmeket azaz valódi indulatokat fejez ki, millyenek: a harag, rémülés, magas fokú öröm, fájdalom, ábrándos szerelem, féltékenység. Ide tartoznak azon lelki állapotok, mellyek nagy szellemi erőt nyilvánítanak, minő az önbizodalom, nemes elszántság, dicső fölálkozás, rendithetlen hit. Mind ezen indulatok a fölhevült képzelemnek szüleményei. Ebből érthetni, hogy ezen eszme a szellemi fönséggel rokon. Ugyanis nem a szenvedés, hanem az abban nyilatkozó szellemi erő érdekes: illy jelenet a szemlélőt lelkesíti és elméjében magasztos eszmét ébreszt. A szenvedést okozó tárgy ellen testi erő szolgál védelmül; de magának a szenvedésnek mint lelki állapotnak védszere egyedül a lelki erő, mit eszmék élesztenek. Ezeket kell a művésznak az előadásban érzékítenie, ha heves megilletődést akar a nézőben gerjeszteni. Indulatosak Didonak szavai, mikkel a hivtelen Aeneas szídjá (Virg. Aen. IV. 362. stb). Heves továbbá Hamletnek megindulása atyjának meggyilkoltatásán és anyjának vérbűnén, szinte Lear királynak haragja háladatlan és embertelen leányai ellen Shakespeare-nél. Illynemű vak Béla nejének Ilonának beszéde az aradi gyűlésen Czuczornál.

A szónoklaton és költészetén kívül leginkább a színészet képes az indulatosnak kifejezésére. A zenészet is, továbbá a főstészet és szobrászat e nemből jeles példányokat közölt. Az építészet ez eszmét teljesen nélkülözi.

A mesterkelt és tulságos hevülés dagálynak — Schwulst, Bombast — neveztetik, és a szemlélőben gúnymosolyt gerjeszt. Példák erre a kontár hangászok és költők, kikben a való lelkesedés hiányzik. — Az érzelmeknek és hévnek teljes hiányát aesthetikai fagynak — Frost — mondják.

32. SZOMORU.

A megilletővel rokon a szomoru — tragicum —, miben az embernek bal sorsa és küzdése nem csak félelmet és könnyörületet gerjeszt a szenvedő iránt, hanem az általa nyilvánított szellemi erőnek nagyságát is csodálatolja. Kiki tudja, hogy embertársunk szenvedése, ha megérdemlette is, részvétre indit minket, mert ez által saját gyarlóságunkra emlékeztetünk. Nagyobb a rokonbú, ha a szenvedő ártatlan, mert illy esetben a szemlélő hasonlóan a bal sors méltatlan csapásaitól félhet. Hát ha látjuk, hogy az erényes embert is a földi bajoknak súlya nyomja? nemde ilyenkor világosan tűnik ki az erény és sors közti aránytalanság? És ha a küzdő az erény utjától el nem tér: ki az, kinek eszébe nem jőne ama fonséges eszme, miszerint az erényes ember csak olly földi jólétet ismer el, melly erkölcsi méltóságával megfér? Valóban illy hős iránt mindegyik, kiben az emberiség érzete végkép el nem fásult, tisztelettel viseltetik. — Kitetszik mindezekből, hogy a szomoru csak ugy érdekes, ha szellemi fonséget tüntet ki, s hogy valamint a fonséges a szemlélőben kedvetlen és kedves érzelmet gerjeszt. Bizony fájdalmas látni, mikint sujtja az ártatlan és jámbor életű embert a sorsnak vas keze; gyönyörű ellenben azon látvány, miszerint a szenvedő nagy lelki erővel küzd és emberi méltóságát fontartja. Példa erre Joob élete.

E szépműtani eszme nem csak a szomorujátékban, hanem a hőskölteményben, továbbá a főstészetben, szobrászatban, sőt zenészetben is előadatik. Szomoru Hectornak sorsa Homerusnál, Didoé Virgiliusnál, Mar-syasnak megnyuzatása Ovidiusnál. A főstészet a bethle-hemi gyermekölést, a szobrászat Laokoonnak és fiainak a kigyókkal küzdését vázolta. E nemben irt Mozart „Re-quiem“ czimű zeneművet. — Minthogy a szomoru már magában véve megillető, a művésznek nem kell azt szán-dékosan kiemelnie, sőt arra vigyáznia, nehogy az érzel-gés tulságába essék.

33. NEVETSÉGES.

A szomorunak ellenkezője a nevetséges és vig. Ne-vetségesnek nevezzük azt, mi fonáksága által váratlanul meglep és gyönyörködtet. A nevetségesnek jellemző tu-lajdonsága a fonákság, melly nem egyéb mint eltérés az egyetemes gondolkozás, cselekvés és beszédmódtól. Egye-dül az ember képes valóban nevetni, s egyedül őt ne-vethetni tulajdonképen; mikor valamelly állatban, vagy lelketlen lényben nevetségesre akadunk, csak azért tet-szik olyannak, mivel hasonló az emberi fonáksághoz, képzelünk tehát azon lényeket személyként tekinti. Így nevetséges azon jelenet, miszerint a majom urának ven-déghaját teszi fejére.

Hogy az emberi fonákság nevetséges legyen, arra kívántatik először, hogy kellemetlen érzetet ne ébresz-szen, sőt gyönyörködtessen. A komolyan lépdelő férfiu-nak elestén nevetünk, ha képes fölkelni; de ha látjuk, hogy ez által magát nagyon megsértette, vagy talán lá-bát törte, illy eset nem nevetésre, hanem szánakozásra indit. Másodszor megkívántatik, hogy a fonákság cse-kély dolgokban mutakozzék. Olly dolog, melly kártékony,

és nagy értelmi tévedésre, erkölcsi rosztá vonatkozik, vagy a közéletben veszélyes következményeket szül, a komoly ember előtt soha sem nevetséges. A természeti hibák és testi fogyatkozások sem lehetnek tárgyai a nevetségesnek, minő a pupos hát, gólyva, hebegő beszéd, mert be nem számíthatók az akaratnak. Ha pedig e hiányok olly körülményekben jelenkeznek, mellyek a szabad akarattól függnek, méltán nevetségesekké válnak: így például ha a selypes és hebegő ünnepélyes beszédet akar tartani. Harmadszor a fonákság csak ugy nevetséges valóban, ha a szemléltő váratlanul meglepi és azonnal minden hosszab gondolkozás nélkül szemébe ötlík. Ebből érthetni, miért némelly történetek, ha többször ismételtetnek, megszűnnek nevetségesekké lenni, továbbá miért az elmés ötlet, ha fölfogására mély gondolkozás kell, hatását elveszti.

A nevetségesnek fölfogására az előadott tárgyilagoss föltéteken kívül alanyi föltétek is kellenek, tudniillik testi és lelki fogékonyság vagyis kedélyi hangulat. A könnyű vérűek és ingerlékeny idegűek, minők az ifjak, leányok, testi fogékonyságuk következtében a fonákságnak színére is nevetnek, holott mások olly komoly természetűek, hogy majd soha sem nevetnek. Illyen volt hirszerint Anaxagoras, és az öregebb Plinius. De lelki hangulat is kívántatik: bizony a ki gondba vagy búba van merülve, semmin sem nevet. Az értelmi fölfogás azt eszközli, hogy ugyanazon tárgy egyiknek nevetséges, másnak nem, mert amaz átlátja a fonákságot, ez nem. — De mikép eszközli a fonákság észrevése ama gyönyörködtetést, melly nevetségre indit? Midőn valaki emberi fonákságot akár szóban, akár tettben lát, képzelme élénk játékba jó és kedélyében a fölsőbbség érzete támad, melly nem gőg vagy káröröm, hanem ama természetes lelki hangulat,

miszerint azon fonákságtól magát mentnek érezi. A képelemnek és kedélynek illy élénksége az életerőt hathatósan éleszti és kedves csiklandozásként hat az életműségre. A testnek e csiklandós megrázkodtatása az egészségre igen jótékony : példa Erasmus, kit betegségétől szabadított meg.

A fonákságnak nemei fölötté számosak, valamint a fonák eszmetársulat sokféle. Így nevetséges először az esemény és körülmények közti helytelenség, például ha a főstész a fiát áldozó Ábrahám kezébe puskát adna. Másodszor az össze nem illő gondolatok füzése, vagy azoknak alkalmatlan szavakkali kifejezése, mikint ama külföldön utazó francia lovának számára külön istállót parancsolt a vendégfogadóban, és azt extra-cabinet-nek nevezte. Harmadszor a dolgoknak képtelen szemlélése, például szolgál a kalandos Don Quixotte, ki utközben szélmalmakra akadván, ezeket óriásoknak nézte. Negyedszer az ok és okozatnak fonáksága, így Lafontaine barátjának ama kérdésére : miért huztad föl megfordítva harisnyádat ? felelt : mert a másik felén lyukas. Ötödször a czélnek és eszköznek helytelensége, így Butler „Hudibras“ hőse az algebra segedelmével tudta megmondani : hányat ütött az óra, és szoros következtetés útján bebizonyítani, hogy nem ló az ember. Hatodszor az egész és részek közti aránytalanság, így Don Quixotte apródja Sancho Panza elbeszéli, mikint a megbüvölt falovon olly magasra emelkedett, hogy a föld bors-szemnél nem nagyobb, és az emberek mogyorókként látszattak.

34. SZESZÉLYES.

Az említett alanyi föltéteken kívül a nevetségesnek föltalálása és előadása a szeszélyt, ez az elmésséget föltétezi. A szeszély — Laune, Humor — termé-

szeti hajlam oly lelki hangulatra, miben valaki a tárgyakat már jó, már bal oldalaikról tekinti. E szerint a szeszély már jó, már rossz: amabban a kedves, ebben a kedvetlen érzélem uralkodó. Itt a jó szeszélyről, mit jó kedvnek neveznek, szolandunk. A jó szeszélyű ember képes magát kénye szerint oly helyzetbe tenni, melyben a tárgyakat nevetségeseknek leli. Erre játszi elme és gondnélküli kedély kell. Minthogy különczkedésre hajlandó, többnyire mint ábrándos jelenkezik. — E kedélyi szeszélytől a lángeszű szeszély különbözik. Illy szeszélyű ember úgy mint a lángész fölsőbb szempontból nézi a világot és életet, minek következtében sokszor ott lel komolyságot, hol mások nevetségést látnak, és viszont. Előtte az emberi természet jó és rossz tulajdonságoknak vegyülete, de általában véve inkább a gyarlóságnak mintsem a gonoszságnak színét adja. Az erkölcsi fogyatkozásokat ő mindenkor tévedő ítéletből származtatja, és az emberi gyarlóság fölött elmejáték színében bírói tisztet gyakorol. De ama tisztében jószívűséget kell mutatnia, különben gyanut támasztana, hogy komorságot vagyis rossz szeszélyt rejt magában, minek ismerető jele a kimélet nélküli bántás.

Az angoloknak eredeti szeszélye ismeretes. Lángeszű szeszélyben jeleskednek: Jean Paul (Richter) és Saphir.

35. ELMÉS.

A szeszélynek elmellőzhetlen segéde az elmésség, mely általában vig gondolatjátékot jelent. (Lélektan 64. és 65. szám) Az elmésség a komoly tárgyakat is képes nevetségesekké alakítani, az összehasonlítás és megkülönböztetés útján a fonákság bélyegét sütven azokra. Erre gazdag és eleven képzelem, nyílt értelem és éles ítélő tehetség kíváztatik, melynek segedelmével az el-

rejtett hasonlatosságokat és különbségeket nyílsebességgel hozza napfényre, és így az embert váratlanul meglepi. Jeles az elmésség: ha könnyű, azaz minden erőtetés nélkül működik; ha eszmeteljes vagyis számos képzeteket ébreszt.

Az elmés gondolat már képtelen, már képes. A képtelen elmésséghez tartoznak: a szójátékok, talányok avvagy rejtett szavak és a spártai beszéd, minő ama spártai asszony mondása, midőn a táborba menő fiának a paizst átaladta: Vagy ezzel jó haza, vagy ezen. — A képes elmésségben a teremő képzelem jobban mutatkozik mint a képtelenben, melly inkább az eszmélő értelemnek szüleménye. A teremő képzelem az összehasonlítások, képes szavak és példabeszédek által az életelen természetet megszellemesíti, és a lelki dolgokat megtestesíti. Innét a szélvész dühöng, a virányok mosolyognak, a szerencse asszonya bekötött szemekkel kezen áll. — A francziák az elmés ötleteket igen kedvelik.

36. TRÉFÁS.

Az elmésségnek és jó szeszélynek nyájás gyermeke a tréfa — Scherz — melly a társalgásban elmederítést és multságot szerez bántalom nélkül. Eszközei ártatlan csalódások, jószívü enyelgések, meglepő és váratlan fordulatok mind szóban, mind tettben, mellyek a társaságot fölvidítják. Erre szükséges, hogy a tréfáló jószívűséggel viseltessék társai iránt, és soha az illedelemnek korlátain túl ne lépjen, mások hibáit sértő gúnynyal meg ne támadja, de fajtalanságra és aljasságra se vetemedjék. A dévaj néha a személyes megtámadásokat veszi czélul, és az illendőséget s jó izlést aljas kifejezésekkel sérti.

37. VIG.

A nevetségesnek elmésség által nemesített előadása a szépműtani vigat — comicum — alapítja, mely a vigjátéknak lényegét teszi. Illy művészeti előadásra nem csak élénk képzelem, hanem éles és mély elme is kívántatik, mely az emberi életnek legmélyebb rejtekeibe hatván, annak különféle fonáságait elmés előadás által nevetségesekké teszi, s így a nemesnek és erkölcsinek érzelmét ébreszti. A vigban tehát nem egyedül az észrevett fonáság, mikint a nevetségesben, hanem inkább az elmés és eleven előadás, és ama mélyebb jelentés, mely neki alapul szolgál, gyönyörködtet.

A vig már nemes, már pórias alakban jelenkezik. A nemes vig — hochkomisch — a finomabb társalgási izléshez, sőt az udvarias életnek kellékeihez van szabva, s így a magasabb műveltség képét adja. Ez osztályba tartoznak a nevetségesnek azon nemei, melyeknek fölfogására élesebb és gyakorlottabb elmésség kell, például oly hasonlítások, ellentétek, czélzások, fordulatok, melyek nem mindegyiknek ötlenek szemébe. Az előadás a műveltebb körnek gondolkozás és beszédmódját hiven megtartja. A vignak e körében mozognak: Horatius levelei és beszédei, Wieland Agathon és Muzarionja, Lafontaine elbeszélései. Ide számíthatók a nemesebb vigjátékok (mikről alább). — A zenészetben is helyesen áll a nemes vig, miben az olaszok jeleskednek. Azonban Mozart e pályán is szép koszorút nyert Leporello (Don Juan) és Figaro jellemzése által. A főtészeten az ó német iskola illynemű példányokat közölt: említésre méltó Holbein halottak táncza — Todtentanz —. A szobrászat e tárgyban igen korlátozott.

Ha a vig a finomabb izlést elmellőzvé; az emberiség nevetséges oldalait olly gondolkozásmódban és kifejezésekkel vázolja, mellyek a köznép életéből vannak véve, póriasnak, szóval bohózatnak neveztetik. (Burleske az olasz burlatól van véve, melly nem egyéb, mint Posse, Schwank) A vignak e neme a legkülönösebb dolgokat, a valóságot a képtelenséggel, a nemest a nemtelennel elegyíti össze, néha a csekélyt nagyszerű és ünnepléses alakba öltözteti, a nagyot és fönségest pedig alantabb körbe vonja szándékosan és azon czélból, hogy távol a sérelmektől fölvidtison. A bohózat leginkább akkor ér czélt, mikor komoly álarcz alatt üzi játékát. — A költészet e nemben jeles példányokat mutat. Kitünő vig írók: Cervantes spanyol, Gozzi olasz, Le Sage francia, Butler angol, Abraham a Sancta Clara, Wieland (Abderiten), Blumauer (travestírte Aeneis), Kotzebue, Langbein németek, Kovács Pál, Nagy Ignác, Frankenburg magyarok. A zenészetben Mozart „Zauberflöte“ dalművében. A főstészetben a hollandi oskola tett kísérleteket.

A bohózathoz a csodásképet és torzképet számítják. A csodáskép (Groteske az olasz „grotta“ szóból, Grotte, barlang) az össze nem férhető tárgyaknak agyrémes alakja, például az állatnak és növénynek olly összefonódása, miszerint egy összenőtt testet ábrázol. Illy agyrémes alakokkal a régiek barlangjaikat és épületeiket czifrázták föl, s így a képző művészetektől lassankint egyéb művészetekbe átvitetett. Maga Raphael is megkedvelte e nemű képeket. A színházakban az olasz „harlekin“ (Arlecchino) nagy szerepet játszott.

A torzkép — Caricatur, Zerrbild — a fonákságnak nagyítása vagyis a nagyított jellemzet, minő Don Quixotte a kalandos hős. Ide tartoznak Hogarth torzképei.

A bohó képekhez az úgynevezett arabeskék avvagy az araboknak valótlan alakokat ábrázoló főtmenyei tartoznak.

38. GÚNYOS.

A szépműtani gúnynak eszméje a görögöknek ama színészeti kar-dalaiból keletkezett, mikben Bachusnak hievei a satyrosok pajzán játékot üztek. Erre példát nyújt Euripides „Cyclops“ nevű szinműve. Aristophanes a gúnyost vigjátékaiba szötte be. Róma hanyatlásakor Persius és Juvenalis költészek a gúny ostorát a kor vétkei fölött nagyon csattogtatták. Ezen eszme tisztábbá fejlődött a francziáknál XIV. Lajos alatt, kik a nemzetnek különféle osztályait, főleg a szép nemet éles gúnynyal támadták meg. Ismereteseek Voltaire gúnytcljes iratai.

A gúny szépműtani értelemben az emberi gyarlóságnak elmés és csipős, de javításra czélzó előadása. Tárgya az értelmi tévedések, balítáletek, fonák szokások, erkölcsi fogyatkozások. Előadása már tréfás, már komoly: amaz eleven rajzokban és vidor elmésséggel rajzolja az értelmi tévedéseket, fonák szokásokat, erkölcsi gyöngéket, hogy nevetségessékké tegye azokat és az embereket illy balgaságoktól elijeszszc, elménczkedve tehát vidor alakban fösti az igazságot; ez komoly képpel feddi az emberi életnek erkölcostelen és gyalázatos oldalait, szembe állitván az erkölcsi tévedéseket a tiszta erény képével, úgy lép föl tehát, mint az erénynek és igazságnak védője, miért is beszéde méltóságos és hathatós, teljes magasztos eszmékkal és élethű képekkel. A tréfás gúny a kellemeshez, a komoly a fönségeshez közelit. — A gúnyos a vigtól az által különbözik, hogy abban a vidám kép csak álarcz, mi alatt az emberi tévedéseket feddi, és eszköz, mellyel az erkölcsi gonoszságot lépteti életbe. A szeszélyestől abban áll el, hogy

ez az egyetemes emberi gyarlóságot, a gúnyos az egyéneknek és egyes osztályoknak értelmi s akarati tévedéseket veszi tekintetbe. Művészeti gúnyra mély emberismeret, éles elme a tévedések észrevezésére, elmésség és nemes érzelem kívántatik. A gúnyról bővebben a költészetnél.

39. ŐSZINTE.

A nevetségeshez a gyermekileg őszinte — naiv — járul, mi alatt ama természetes avvagy mesterkétlen ártatlanságot értjük, melly nem tekintve a polgári műveltségnek erőtetett szokásait szóban és tettben meglepőleg nyilatkozik. Az ártatlan léleknek e nyíltszívűsége, melly leginkább a gyermekeknek tulajdona, ha korosabb embereknel nyilatkozik, valami nevetségest és egyszersmind megilletőt foglal magában. Minthogy illy őszinte szó és tett a finomabb társalgásnak bevett szokásaitól elüt, némi fonákság színét viseli, mi a mesterkelt műveltségű férfit mosolyra indítja, és pedig annál inkább, minél jobban tér el a társalkodás szokott hangjától s minél váratlanabb a nyilatkozás. De más részről e természeti egyszerűség megilletődést gerjeszt, mert illy ártatlanság az elveszett paradicsomra emlékeztet és világosan kitünteti ama ellentétet, melly a természetes és mesterkelt életmód között áll olly annyira, hogy méltán elkeseredünk, ha meggondoljuk, milly nagyon eltávozott az ember a társas élet és műveltség által a természeti egyszerűségtől!

Minthogy az őszinte a természet és mesterkelttség közötti ellentétet alapszik, ezen ellentét kifejezésére pedig a szavak legalkalmasb eszközök, ennél fogva ezen eszmét majd egyedül a költészet, szónoklat és színészet szemléltetheti. A főstészet csak annyiban képes azt ábrázolni, a mennyiben a természeti egyszerűség az em-

beri alakban, ennek vonásaiban és mozdulataiban tükrödzik. E nemben irtak Sophocles, Virgilius (eclogae), Lessing (Verner in Minna von Barnhelm), Gellert (Fieckchen) Czuczor a falusi kis leány Pesten, Szende beszéde, Vörösmarty délsziget. (Ezen eszmékről jelesen értekezett Briedl Fidél a Tudománytárban 1839.)

MÁSODIK RÉSZ.

A művészetinek elmélete.

I. SZAKASZ.

A MŰVÉSZETINEK ESZMÉJE.

40. A SZÉP MŰVÉSZET FOGALMA.

Az ember eszénél és szabad akaratjánál fogva képes nem csak a természetnek czélszerű képését figyelemmel kísérni, hanem öncselekvőleg is a természettől nyújtott anyagot átalakítani és új képeket teremteni, melly cselekvése által az anyagi világot céljaihoz alkalmazza.

A mű képzésének különböző célja a hasznos és szép művészet közti különbséget alapítja. A hasznos művészet szóval kézművesség külső célú veszi számba: feladata a természet adományait nemesíteni, életünk fontartására célzó eszközöket szaporítani, szóval az életnek kényelmeit előmozdítani. A szép művészet nincs közvetlenül külső célhoz kötve. Az ember alakít és szép műveket készít egyedül belső célból, ugymint mivel mintegy teremtvő erőt érez magában, mivel illy munkából nemesebb örömet merít, mivel szellemi művelődését emeli és az Istenhez közelíti. A kézművesség a szorgalomnak és ügyességnek dolga; a szép művészet a

lángésznek nyilatkozása és a teremő képzelemnek szabad játéka. Így a szép művészet a teremő képzelemnek szabad játéka, minél fogva új képeket teremtünk. (Itt egyedül a szép művészetről lesz szó)

41. TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET.

Szellemi cselekvőségünknek dicső teremtményei: a tudomány, művészet és erkölcsi élet. A tudomány a fölvilágosodott elmének, a művészet a lelkesült kedélynek, az erkölcsi élet az önmagán uralkodó akaratnak szüleménye. Mindegyiknek külön eszme van kitűzve. A tudomány az igaznak határtalan országába vezet; a művészet a szépnek tündérlakában nemes élvezetet nyújt; az erkölcsi élet a legfőbb jót meghonosítván, földünket édenre varázsolja át.

A művészet a tudománytól lényegileg különbözik. Főnebb említők, hogy a tudomány köre az igaznak országa: hivatása tehát a valót és létezőt megismerni. Az ismeret a már letezőre vonatkozik; ellenben a művészeti előadás új műveket szül, és a természetet találmányokkal gazdagítja. Tudományban az eszme a létezőnek képviselője; művészetben a műtermény ábrázolata az eszmének.

42. TERMÉSZET ÉS MŰVÉSZET.

A természet és művészet nem szemközt, hanem karöltve állanak. Mind a kettő létesít és szép műveket teremt. Helytelen azon vélemény, mikint a szép egyedül a művészet sajátsága. E vélemény pártolói a természetet gépileg szerkezett élettelen vázként tekintik, holt a világ minden elfogulatlan előtt nem mint pusztá erőmű, sőt önmagát szüntelen alakító életműves lény jelenkezik. A természet az élővé lett szépség: szülemé-

neyei nem csak czélszerűek, hanem valóban élők is, melyek a véghetetlen különféleségen és változatosságon kívül legszebb rendet és egységet nyilvánítanak. Ide járul, hogy nem a természet tanul a művésztől, hanem ez amattól. Az ember mint fia a természetnek művészeti foglalatosságában a természettől függ, melly őt cselekvésre éleszti, neki anyagot, sőt alakokat nyújt, miknek szorgalmas használása által magát a művészetben ki-műveli.

Az emberi és állati művek közt szembetűnő a különbség. Az oktan állatokban hiányozván az ész, a természet közvetlenül működik, miért is bár ügyességre mutatnak műveik, egyedül az ösztönszerű munkálkodásnak eredményei, minők a madarak fészkei, a méh sejtjei, a hód épülete. Az emberi művek ellenben mindenkor az észnek és öncselekvőségnek szüleményei, miket az ember szándékosan vagyis kitűzött eszméi szerint készít.

A mi a természetet illeti: minthogy termékein szembeszökőleg láthatni, hogy nem emberi kéznek művei, nem kételkedhetünk azon állításnak valóságáról, miszerint mindkettőnek alakításmódja különböző. Sokan a különbséget abban lelik, miszerint a természet czélszerű működésében kénytelen törvényeknek hódol, a művész pedig kitűzött céljai és önhozta szabályai szerint alakít. De mellőzve azt, hogy a természet életműségében a kénytelenség a szabadsággal találkozik, mikint azt a növényeknek művészeti alakjai tanúsítják: nem tagadhatni, hogy a művészeti szabályok is a természetnek örök törvényein alapulnak, csakhogy a művész azokat öntudattal és szabad akarattal kezeli. Így tudjuk, hogy mindegyik művésznak anyagához és eszközeihez kell magát alkalmaznia, a szobrásznak a kő tulajdonaihoz, a fésztésznek a színek természetéhez. — A művészeti előadás

sajátsága az, hogy kész anyaggal él, hogy tudniillik a természetnek tárgyait csak átalakítja, tehát művet készít, holott a természet való egyedeket és élő lényeket hoz létre. Továbbá a természet alakításában nem egyedül gyönyörködtetésre, de főleg haszonra céloz, és az egyedeknek úgy mint az egésznek föntartását veszi tekintetbe. Itt tehát a szépség csak mellékes tulajdonság, a művészetben főszerepet játszik. Végül azt említhetni, hogy a művészeti tárgyakon az eszme nem olly szembetűnő, mint a műveken. Jóllehet a csillagos égnek ragyogása, a holdtól világított vidék, a hasadó hajnal pirja, a csörgedező patak, a kies völgy, a rengeteg erdő a szemlélőnek képzelmet éleszt és kedves játékba hozza: mégis sokkal magasztosb eszméket ébresztenek a művészet remekei, például Phidias Zeusa, Raphael madonnája, Klopstock Mesiása.

43. A MŰVÉSZET FÖLADATA.

A művészet a teremtő képzelemnek szüleménye, melly tehát szellemünknek öncselekvőségét föltétezi. Lényegére és föladatára nézve két tulságos vélemény áll szemközt: egyik a természetnek pusztá utánzását, a másik tárgyainak nemesítését veszi főczélul. Vizsgáljuk meg ezeket egyenkint.

A szolgai utánzóknak méltán lobbanthatni szemökre, hogy a művészeti előadásnak sajátos anyagát és eszközeit balul ismerik. Ki nem tudja, hogy füstékekből vért és húst nem készíthetni, sem kőből csontokat nem faraghatni? De hogyan is utánozhatná a füstész és szobrászat a természetet, midőn nem képes műveibe való életet önteni? Bár ígéző alak a medicei Venus, mégsem bir ama utánozhatlan testszinnel, nem vesz lélekzetet, nem forr vér ereiben. S mit utánoz a zenész, a lantos

költő, midőn érzelmeit zeneműben és dalban adja elő? Hol léteznek a művészet remekeinek mintái a természetben? Hol foganzott az olympusi Zeus szobrának eredeti alakja egyébütt, mint Phidias elméjében? Végre hol vette az építészet a házakat, templomokat ábrázoló mintáit? Bizony mind ezen művek a szellemi cselekvőségnek teremtményei! — Mind ezekhez járul az, hogy a létezőknek másolatai kézgyakorlatra inkább, mintsem művészeti tehetségre mutatnak. Csak olly mű igényelhet művészeti értéket, melly a teremtő képzelemből, az öncselekvő szellemből született. Kétségtelen, hogy Raphaelnek a szent szűzet jellemző képei magasabb művészeti polczon állanak mint arczképei.

„A természetet nemesíteni, valamelly eszményi világot alkotni, szóval eszményesíteni kell“, hangosan követelik mások. De kérdjük, mikép eszközölhető az? A természetben, válaszolnak ők, a tökélyek a fogyatkozásokkal elegyesleg találkoznak: a művészetnek tiszte az egyes szépségeket összeszedni és a tökélynek mintaképet előállítani, minek eszmény a neve. — E bánásmód azon mondára emlékeztet, miszerint Zeuxis Venusát hét leány szépségeiből képezte. Ha a dolog nem pusztá mese, ugy a híres főtész ez által szorgalmas tanulmányát és a természetrei figyelmét tanusította. Akármint áll az idézett monda, elismert igazság az, hogy gépszerű összetétel által életműves egész, való mű nem jöhet létre. A szép eszméjének fejtegetéséből tudjuk, hogy a szép műnek kellékei az alaki czélszerűség, jellemzet és életteljes kifejezés, minélfogva életműves alakhoz hasonlít, melly sajátos vonásokkal jelölt egyediséget szemléltet. Már pedig a különböző egyedeknek részeiből összerakott kép nem egyéb jellemzet és életnélküli váznál, melly nem teremtő szellemre, hanem kézművesre mutat.

Mi az eszményesítést illeti : minthogy kétes értelme a művészetben zavart és tulzást okozott, szükség azt szorosán meghatározni. Olly kép, melly létező egyedet hiven ábrázol, másolatnak neveztetik, minő minden arczkép. Ha pedig olly eszméket érzékítünk, mellyek szellemi céljainkat tárgyazzák, eszményeket képezünk, ilyen a boldog embernek, a jól rendezett országnak képe. Az eszmények a tökélynek képei, de erkölcsi és polgári életünkben merítvük: illy képek által tehát életünket nemessítjük. A kültermészetet eszményesíteni hatalmunkban nem áll, minthogy azt hiven ábrázolni sem vagyunk képesek. De mit is szépítsen az ember a természetben? Mihez fogjon a föstész, hogy a természetnek jeleneit, például a hajnal arany sugarait, a déli napnak fényét szebb színekben, az élő lényeket elevenebben adja elő? E látmányokat és termékeket nem csak nem szépítheti a művész, de igenis meglegegedhetnek, ha képes volna hiven rajzolni azokat.

Mind ezekből világos, hogy a művészetnek sem a szolgálai utánzást, sem a szépítést nem tűzhetni ki főszabályul. A művészetnek újat szülnie és szép műveket teremtenie kell, ha dicső hivatásának akar megfelelni, ha az ember tökélyesülésének ama polczát kívánja elérni, mi által a teremtőhöz közelit. Midőn a művészetnek föladatát a szép műveknek teremtésében helyezzük, az által a művészeti előadásnak tárgyait meg nem határozzuk, gyakorlatát szük határok közé nem szorítjuk, a rútnek ábrázolását ki nem zárjuk, mert az előadás szép vagyis művészeti lehet, ámbár tárgya rút. Így helyesen észreveszi Henszlmann úr, hogy a régibb művészek nem kételkedtek a rútat is ábrázolni, s hogy Raphael kárpitjaiban ocsmány alakban képezte koldusait. A művészeti előadásnak tárgya minden, mit a művészt környe-

ző természet és élet nyújt, akár jó és fönséges, akár rossz és aljas. A teremtmő képzelem a művészeti előadás útján mennyet és poklot, angyalt és ördögöt, madonát és torzképet állít elő. E szabadsággal éltek a többek közt Shakespeare és Jósika : mind a kettő emberi szörnyeket föstött, amaz Lear színművében Regan és Goneril, ez Bátori regényében Dimon, Zrinyiben Malipieri képében.

Azon állításunkra, hogy a művészetnek újat szülnie vagyis teremtenie kell, azt hozhatná föl valaki ellenvetésül: hogy a legjelesb művészek is másoltak, mire például az arczképek szolgálnak, sőt némelyek a természeti tárgyakat csalódásig hiven ábrázolták. Így Myron a görög szobrász érczből tehenet készített oly élet-hűn, hogy az arra hajtó tehenész azt csordájához tartozónak vélte. Rembrandt szolgálot ábrázoló föstményével a szomszéd asszonyokat annyira elámitotta, hogy a képet megszólították. E másolatoknak művészeti érdeme abban áll, hogy a művész képes volt a tárgynak jellemét élesen fölfogni és meghatározott vonásokkal az eredetűt elérni.

44. MŰVÉSZI TEHETSÉG.

A művészetinek alanyi és tárgyilagos oldala van: amaz a művészi tehetség, ez maga a mű mint az előbbinek szüleménye.

Minthogy a művészetnek újat szülnie kell, ennek eszközlésére teremtmő képzelem kívántatik. E tehetségnek működését a lélektanban fejtegettük. A teremtmő képzelemnek cselekvősege az észnek és kedélynek közremunkálását elmellőzhetlenül követeli. Az ész az eszméknek tehetsége, minden tudománynak és művészetnek világító napja. De az eszméknek megtestesülése érzéki alakra

szorul, mibe a képzelem öltözteti azokat. Ugyanis a képzelem a léleknek mintegy rajzoló tehetsége: ennek segítségével az ember elméjében foganzott eszméit le-rajzolja és alakítja. De jöllehet a képzelem új képeket teremthet, mégsem képes új anyagot, való tartalmat létrehozni, hanem kénytelen azt az érzéktől és észről kölcsönözni. Az érzék a külsőt, testit; az ész pedig a belsőt, a szellemit veszi észre. A vakon született embernek képzelme semmi színes alakot, a született süketé semmi zeneművet nem nyujthat. Teremtsen bár a képzelem legregényesb tündérvilágot, abban az érzéki mindenkor hangokra, színekre, mozgásokra, a szellemi eszmékre, érzelmekre és vágyakra vonatkozandik. Miért is a képzelem a művésznek testi és lelki viszonyaitól, nevezetesen egyénisége és nemzetiségétől függ. (Erről 13. szám alatt)

A művészi képzelemnek második segéde a kedélynek lelkesedése, mi nélkül műve holt vázként fog jelenkezni. Valamint az érzéki behatásból az érzéki érzet, úgy az észrevett tárgyak megítéléséből és eszmékből a szellemi érzélem fakad. (Lélektan 74. szám) Az érzéki érzet szenvedő állapot; a szellemi érzet az öncselekvőségnek tudatát foglalja magában. Az érzélem az eszmébe és a műnek alakjába életet lehel be. A kedélyt csak lelkesült kedély indithatja magasztos érzelmekre. A lelkesedés a szellemi szülésnek állapotja, miben a lelki tehetségeknek cselekvősége legmagasb fokra emelkedik. Ez ihletésnek perczében a művész valóban eredeti és remek művet teremt.

45. MŰVÉSZI LÁNGÉSZ.

A művészi tehetségnek legmagasb foka a művészi lángész, mely a tudományos lángéستól különbözik. A lángész az emberben természetfölötti szellemként mu-

tatkozik: működésében rendkívüli erőt és irányt nyilatkoztat, minélfogva a művész eredeti és remek művet hoz létre. E tehetség az észszel született, mit sem oktatással, sem tanulmánynyal meg nem szerezhetni.

A művészi lángésznek tulajdonai: az eredetiség és remekség. A lángész annyiban eredeti, a mennyiben valami újnak, még nem létezőnek teremőjeként lép föl. Műve nem utánzás, hanem saját szüleménye. Remeksége — Musterhaftigkeit, Classicitát — abban áll, hogy műve olly tökélylyel bír, miszerint bár mintaképül szolgál, mindazáltal az utánzónak elérhetetlen.

Noha a lángész valamelly eredeti bírtok, mégis élesztésre szorul. E teremő erő a művésznak lelkében mind addig szunnyad, míg rokon erővel nem találkozik. Első fölébresztését a természet műveinek szemlélése eszközli, melly az alakításnak határtalan országát látatja. Főleg a tartománynak kellemes és változatos területe, a nemzetnek élettéljes foglalatossága, kiművelt izlése, dicső tettei és emlékei élesztőleg hatnak a lángészre. Ide járul a rokon eszü művészeknek hagyománya és művészeti kincse, melly az ifju művészt hasonló művek teremtésére lelkesíti. De óvakodni kell, nehogy illy remek munkáknak utánzása a lángésznek teremő erejét inkább elnyomja, mintsem élesztse, és a szolgálai utánzás élettelen modorra alacsonyuljon a művészetnek legnagyobb kárára.

46. MŰVÉSZI IZLÉS.

A művészi izlés nem valamelly érzéki, hanem szellemi tulajdon, és azon tehetsége az embernek, minélfogva képes a szép műveknek értékét fölfogni és méltánylani. E tehetséget bár oktatással nem közölhetni, mégis czélszerűen fejleszthetni és finomithatni. Kiképzé-

sére eszközül szolgál a természet és művészet jeles munkáinak figyelmes szemlélése. Az izlést a nevelés, vallási, nemzeti eszmék és szokások annyira módosítják, hogy e tekintetből józan és fonák, természetű és mesterkélt, finom és durva, egyoldalú és teljes fölfogású izlést különböztethetni.

47. A MŰNEK SARKTULAJDONAI.

A szépnek elméletéből kiviláglik, hogy az alaki czélszerűség, jellemzet és életteljes kifejezés ama tulajdonokat képezik, melyek szépműtani kedvtelést szereznek mind a természetben, mind a művészet csarnokában, minélfogva azok sarktulajdonai a szép műnek. (Ezekről **12. 13. 14.** szám) A sarktulajdonokból több alrendű tulajdonság foly.

48. A KÜLÖNFÉLESEGNEK EGYSÉGE.

Voltak, kik a szépnek lényegét a különféleségnek egységében helyezték. Igaz, hogy különféleség nélkül nincs a képzelemnek játéka, így az egyszerű vonalnak szemlélése nem igen foglalkodtatja a képzelmet. Való, hogy ha a különféleségben egység hiányzik, a képzelemnek játéka nem öszhangzó, tehát kedves sem, például szolgálnak a rendetlenül szétszort kövek. De ezen egysége a különféleségnek nem egyedüli eleme a szépnek, mert minden fogalom, szám, háromszög, gép különféleséget és egységet foglal magában a nélkül, hogy szépséget tüntetne ki. — Az egység a vezér-eszmére, az alapfogalomra vonatkozik, melyre a művész előadásában czélzott. Így például hőskölteményben minden esemény a hősen pontosul össze. Milly szükséges ezen egység, már abból érthetni, hogy kedvetlen hatást tesz a műértőre, ha látja, mikint csoportozatban — Gruppe —

nincs semmi összefüzése az alakoknak, zeneműben vagy dalban az alapérzelem hiányzik.

49. ÖSZHANGZÁS.

A műnek egysége az öszhangzást követeli, minél fogva a részek mind egymás közt, mind az egészszel szoros összeköttetésben állanak. Ez öszhangzatban Sophocles szomorujátékai mindenk fölött jeleskednek. Az öszhangzás által a mű egy szépen összefüggő egészet képez hasonlólag az életműves testhez, miben a legcsekélyebb részecske sem eredhet az egésznek alapos befolyása nélkül, és viszont minden rész egyszersmind az egészre befoly.

50. ARÁNY ÉS REND.

Az öszhangzáshoz az arány és rend járul, miszerint mindenik rész az egésznek megfelelő alkattal bír, és illő helyen áll. Bizony ha valamely épületnek, színműnek részei, az állati testnek tagjai illő arányt és rendet nem szemléltetnek, való kedvtelést nem nyújthatnak. A kellő arányra és rendre főleg a csoportozásban kell ügyelni. E nemben dicső példányok Raphael kárpitjai és Michel Angelo falképei Sixtus pápa kápolnájában.

51. TELJESSÉG ÉS SZABATOSSÁG.

A teljesség abban áll, hogy semmi sem hiányzik, mi az egészre szükséges; a szabatosság — Praecision — pedig minden fölöslegest kizár. E tulajdonságok az előbbiekből folynak. A mellkép teljes, noha az egész szoborra megkívántató részeket nélkülözi. A szobrokban és főstményekben az öltözet többnyire fölösleges, de Vesta szüzeinél elmellőzhetlen.

52. EGYSZERÜSÉG.

A szabatosságnak kísérő társa a szépműtani egyszerűség. Az egyszerű minden fölösleges dísz és ékes-

séget kizár, mi által könnyebben fölfoghatóvá válik. Ez egyszerűség a régiek műveit jellemzi, melyek mai nap is nagy becsben állanak. — Az előadott tulajdonságok leginkább az alaki czélszerűségekre vonatkoznak.

53. ÉLETHŰSÉG.

A következő tökélyek a szép műnek jellemzetét és életteljes kifejezését tüntetik ki.

Az élethűség vagyis művészeti igazság — Wahrheit — ama sajátságban áll, miszerint a mű a helynek, időnek, tárgynak és személynek körülményeihez van alkalmazva, és semmi belső ellenkezést, semmi képtelenséget nem foglal magában. Ezt az egyediségnek szigoron meghatározott jellemzete eszközli. Nem kell a művészeti igazságot az ismeretivel fölcserélni, mert a mű a művészet kellékeinek megfelelhet a nélkül, hogy valót és létezőt tárgyzna. (7-dik szám) A tündérregék is foglalnak magokban művészeti igazságot, mert jóllehet a képzelem ily műveket játszva teremt, mégsem vázol jelentékenység nélkül. Az élethűség ellen vét a mű, ha oly vonásokkal bír, melyek természetével és főjellemével semmiképen meg nem egyeznek, ha például a költő a gyermeknek oly tágas ismeretkört vagy erkölcsi lelkületet tulajdonitana, melly csak a koros férfit illeti. — Az élethűséget meg nem sérti a művész, ha terményében nem csak saját egyéniségét, hanem nemzetének jellemét is kifejezi. (13-dik szám)

54. TERMÉSZETESSÉG.

A természetes a mesterkéltnek ellentette, melly utóbbi kedvetlenül hat a szemlélőre, minthogy nem csak a teremtő képzelemnek hiányát láttatja, hanem a szemlélőnek szabad képzelemjátékát is gátolja, figyelmeztetvén értelmét ama szabályokra, melyek szerint a mű-

szerző dolgozott, sőt éreztetvén vele azon fáradságot és kint, mi alatt a mű elkészült. Noha tehát a művész a szabályokat teljesen el nem mellőzheti, mindazáltal azokat szabadon kell kezelnie, és úgy mint a természet életteliyén alakítania. Így készitménye a természet művének színét viselendi, melly sajátságot természetességnek nevezünk. E szép tulajdonság a görög művészeknek szüleményeit kitünőleg bélyegzi.

55. ÉRTHETŐSÉG.

A mű érthető és világos, ha a szemlélő az abban kifejezett jellemet és életet könnyen fölfoghatja, vagyis ha ugyszólván a mű önmagát magyarázza. Ezt a részeknek helyes elrendezése, az ügyes árnyékolás vagyis a fénynek és homálynak illő fölváltása eszközli, miszerint a lényeges részek világosabban, a mellékesek homályosabban adatnak elő. Sok fűg ez ügyben az eszközöktől, mellyekkel a művész előadásában él. E tekintetben a főtészet sokkal korlátoltabb a költészetnél.

56. A MŰNEK FÖLFOGÁSA ÉS KIVITELE.

A mű két uton jó létre, a fölfogás és kivitel után, mellyek közül az első a műnek tartalmára, a második alakjára vonatkozik.

A fölfogás avvagy tervezés az alapgondolatot, az egésznek eszméjét és a részleteknek életműi fejlődését állítja elő. Illy kigondolásra szellemi öncselekvőség kíváztatik, mire senkit sem taníthatni. Csak olly mű bir való értékkel, melly a szabadon teremő képzelemnek szüleménye; a gépszerű munkásság által létrehozott másolat puszta kézgyakorlatra vagy kézművességre mutat. — Szép műre nem kíváztatik, hogy az alapeszme teljesen eredeti legyen; elég, ha annak fejlődése vagyis a részletek-

nek elrendezése új. Tudjuk, hogy a legjelesb művészek is kölcsön vett tárgyat adtak elő, de úgy, hogy azt saját nézőmódjuk szerint képezték. (13-dik szám)

A kivitel vagyis a fölfogott eszmének érzékitése a művészeti anyagtól és eszközöktől függ, mellyek mindegyik művészetben különmeműek. Erre nézve mindennek előtt az anyagnak és eszközöknek tökéletes ismerete kívántatik, hogy így a művész előadandó tárgyát azokhoz alkalmazhassa. (12-dik szám) Ehhez járul a szabályosság — Correctheit —, melly az előadásjeleknek helyes kezelésében áll. E jelek különfélék, ugymint: szavak, zenehangok, rajzképek, tagjártatások. A költészet szabályosságát a gondolkodástan törvényei, a nyelvtan és szótagmérték szabályai alapítják. Jóllehet a szabályosság nem a teremő képzelemnek, hanem az ügyességnek és kézgyakorlatnak sajátsága, mindazáltal el nem mellőzhető a művészetben, mert ama szabályok ellen elkövetett hiba a műnek értékét csökkenti, és a finom izlésű kedélyre kedvetlenül hat. Valóban nevetséges önbittséget mutat az, ki az által igényli a lángésznek hírét, hogy minden technikai szabályosságon túl emelkedik. Azonban óvakodni kell, nehogy a szabályosság iskolai fesszé és mesterkéltséggé fajuljon, és a szép művet jeles tulajdonától, tudniillik a természetességtől foszsa meg.

57. ELŐADÁSMÓD ÉS MODOR.

A legjelesb művészek az előadásban némi saját-ságot fejeznek ki, melly saját-ságos előadásmódot művészeti stylnak neveznek. Mivelhogy a művészet több egyes nemre szakad, ennélfogva mindegyik neme külön előadásmóddal bir. Sőt azonagy művészetnek, például a költészetnek egyes ágai saját bánásmódot követelnek, mire nézve lantos, színészeti előadásmódot különböztet-

nek. Nem csak a külön koroknak, hanem a dicsőbb művészeknek emlékei is jellemző előadásmóddal vannak bélyegezve. Így a közép korban erkölcsi ártatlanság és vallási alázatosság uralkodott, mely a művészetnek minden nemeit áthatotta. Például szolgálnak Schöngauer Márton rézmetszetei és a híres „Niebelungen” dal.

A modor — Manier — a styltől abban különbözik, hogy a styl a szabad cselekvőségnek, az elfogulatlan gondolkozás és nézés módnak eredménye, a modor pedig szokás által korlátolt bánásmódot jelent. Illy modorba esik, ki a már létező műveket öneszmélés nélkül használja, és minták — Modell — után dolgozik. Minthogy tudniillik minden személynek saját nézés módja van, és egyik a másikat soha tökéletesen magáévá nem teheti: természetes, hogy a másolat az eredetinek csak fölszínét ölti magára a nélkül, hogy annak jellemét fölfogná. A dicső Rubens Veenius oskolájában modorozó volt, mit az angyali üdvözlő képében tárgyazó képe a császári belvederben tanusít, de utóbb saját stylt szerzett, és a nemzetiséget használta.

Ha az ó és új művészet közt párhuzamot vonni szándékozunk, mindennek előtt ama különbség ötlük szemünkbe, miszerint az ó művészet — antik — a természetnek, érzékinek, az új pedig a szellemnek, az érzékfölöttinek tulnyomólag hódol; amaz a tárgyilagos, ez az alanyi elemhez szít. Ez ellentét a pogány és keresztény vallás különbségén alapszik. A pogány vallás a természet erőit istenségekké emelte, homályban hagyván a véges és végtelen közti ellentétet. Így származtak a görögöknél Olympus lakói, az eget és földet mennyköveivel rázó Zeus, kinek fejéből a fölfegyverzett Minerva, a hatalmas bölcsesség jelképe, jött ki. A földre leszálló és emberekkel társalkodó istenek visszaléptek, mihelyt a

keresztény vallás világánál az egyes egy, láthatlan, végtelen Istennek, a menny és föld teremtetőjének eszméje jött tisztába, ki sokkal fönségesb, hogysen tárggyul szolgálhatna a művészetnek. A görög a földi életnek örült, és a művész az életvidámságot, a természetességet, a nemes egyszerűséget fejezte ki. A keresztény ember elméjét az érzékfölöttihez emeli, és műveiben erkölcsi fönséget tüntet ki.

II. SZAKASZ.

A MŰVÉSZET NEMEL.

58.

Minthogy a különféle művészetek külön érzéki jelekkel élnek az előadásban, ennél fogva a művészetek elosztását és elrendezését czélszerűen az előadási eszközök avvagy érzéktő jelek szerint intézhetni. E jelek a szavak, zenehangok, rajzképek, tagjáratások, mellyek közül az előbbiek hallható, az utóbbiak látható tárgyak. A szavak és zenehangok vagyis a tagolt és tagolatlan hangok tisztán az idő viszonyain alapszanak, a rajzképek egyedül térbeli kiterjedést ábrázolnak, a tagjáratások részint időre, részint térre vonatkoznak, az előbbieket tehát közvetítik. Így a művészetnek három főnemét különböztethetni. Az első nemet a hangzó művészetek — tönende, acusticae — teszik, minő a költészet, szónoklat, zenészet. A másodikhoz a képző művészetek — bildende, plasticae — tartoznak, mellyek a rajzművészet, főstészet, szobrászat s építészet. A harmadik nemet a tagjáratási művészet — mimische — képezi, melly a színészetben kitűnőleg jelenkezik. — Némelylek a kertészetet is a szép művészetek közé számítják, azonban a kertész nagyrészt csak rendező, ki művét a tájfőstészetre alapítja.

I. FEJEZET.
KÖLTÉSZET.

59.

A költészet és szónoklat szóló művészeteknek — redende — neveztetnek, mert mindkettőnek érzékítő jelei a szavak, mikkel a legmagasztosb eszméket és legmélyebb érzelmeket világosan és határozottan jelölhetni meg. A szavak mesterséges jelei a gondolatoknak és érzelmeknek, miket az emberi ész önkényileg választ érzékitésre. E két művészet tehát előadásban legnagyobb szabadsággal bír, és legközelebb áll a tudományokhoz, sőt ezekkel rokon. De mindkettőnek előadási köre is legnagyobb. Milly korlátoltak az építészet és szobrászat! Előadásuk majd egyedül az egyszerű alakokra szorítkozik. Az épület és szobor el nem titkolhatja ama erőszakot, mit a művész rajta tett. Sokkal tágasabb a főtészet és zenészetnek tere: a színek és hangok már mesterségesebb képzésre szolgálnak eszközül. Mindenek fölött a szóló művészetek állanak, miknek tárgya a egész emberi élet és világtörténet.

60.

A költői és szónoki beszéd közt lényeges a különbség. A költői beszéd kedélyből fakad, mit a teremtető képzelem lelkesít: közvetlen célja a képzelemnek és kedélynek élesztése, mit az eszméknek szabadabb fűzése és képdus öltöztetése által eszközöl. A szónoki beszédnek kutforrása az értelem és kedély egyszersmind: ez szinte lelkesedést ébreszt, mindazáltal csak eszköz, mi által az akaratot czélszerű cselekvésre törekszik indítani. A szónok az értelemhez és akarathoz szól, de

azt oly ékes beszéddel viszi végbe, mintha egyedül a kedvtelést venné czélul. Ellenben a költész mulattató képzelemjátékot nyújt, noha melleleg az értelmet is foglalatoskodtatja.

61.

A költészet szép művészetnek véve egyáltalában a teremtő képzelemnek és lelkesült kedélynek szabad játéka minden meghatározott külső cél nélkül. E tágas értelemben minden művészet valamely ága a költészetnek, mert minden szép mű a teremtő képzelemnek szüleménye. A költészet tehát a művészetek sorában méltán főhelyen áll. Szorosan a költészet mint szóló és a szónoklattól különböző művészet, a bel és külvilág tárgyait szép alakban képdus beszéd által közli, minélfogva a képzelmet és kedélyt éleszti. — A költészet tárgya minden, a mi képdus beszéd által érzékhethető, és mulattató képzelemjátékot ébreszt. De előadásra legméltóbb az ember, ennek polgári és erkölcsi élete, kit enyelegve nemesít és rendeltetéséhez közelebb vezet.

62.

Minden költeményben először tartalmát azaz belső szépségét, azután külső alakját vagyis az előadási beszédet kell tekintetbe venni. Tartalmára nézve mind azon tulajdonok kívántatnak, mellyek a szépnek lényegét alapítják. Ide tartoznak a szépnek sarktulajdonai, ugymint: az alaki czélszerűség, jellemzet és életteltjes kifejezés, mikhez az alrendű tökélyek járulnak. (67 — 76. szám) A külső szépséget a költészeti ékesség, hangkellem és szótagmérték eszközlik.

63.

A költészeti ékesség a beszédnek élénkséget és nyomatékot ad. Ugyanis az élénk képzelem és fölhevült

kedély, mely a költeményt szüli, az eszmék fűzésére és a kifejezésekre oly hatást tesz, hogy ez által a költői beszédet a közbeszéd fölé szembetűnőleg emeli. A közbeszéd — *Sprache der Prosa* — közvetlenül az értelemről foly, fogalmakat fejez ki, és az igazat meztelenül közli. A költő nem az értelemhez, hanem a kedélyhez szól, és nem annyira oktatni, mint inkább gyönyörködtetni szándékozik. E célra a kifejezésben képekkel és fordulatokkal él, mit a költészeti szócsere és szóhelyzet által visz végbe. A szócsere — *tropus* — oly sajátlan kifejezés, mely az eszmetársulat szerinti rokon képzeteket fölcseréli, vagyis a sajátos szó helyébe rokonképű szót tesz a végett, hogy az eszmetársulást éleszsze. Ezen eszmetársulat által a szócsere kedvtelést szerez. A szócsere némei az eszmetársulat szerint különfélék: a hasonlatosság törvénye a metaphorát és allegoriát, az együttlét, egymásután és okság törvénye a metonymiát, a kiegészítés a synochét, az ellentét az ironiát vagyis gúnybeszédet alapítja. Illy képes szavak ezek: a szél ordít (*metaphora*), az ártatlanság lilium, melyet minden vétek beszennyez, (*allegoria*), a szomszéd ég (*metonymia*) stb.

64.

A szóhelyzet avvagy költői képlet — *figura* — a szócserétől abban különbözik, hogy a szóhelyzetben az alapképzet változatlanul marad, a szócsereben pedig változik. Szóhelyzetben a szavaknak nagyjelentőségű fordulata és az eszméknek képes kifejezése által a közönséges szólásmódtól szándékosan térünk el. Ide tartoznak: az ismétlések — *fig. repetitionis* —, kérdések — *interrogationis* —, fölkiáltások, ellentételek, felszólítások — *apostrophe* —, összehasonlítások, példázatok, sze-

mélyesítések, így Virgilius a hirt, Milton elveszett paradicsomában a bűnt személyesíti.

65.

A hangkellem valamint a szónoklatnak úgy a kötetlen beszédű költészetnek nélkülözhetlen kelléke. Ezen hangkellemet — euphonia — a szavaknak gördülékeny folyása és szép összhangzása létesíti. E beszéd-ének a szótagmértéket — rhythmus, metrum — vagyis a kötött beszédet alapítja. A szótagmérték azt eszközli, hogy a beszéd meghatározott lépéssel lejt hasonlólag a tánczhoz. A kötetlen beszéd nincsen szótagmérték által meghatározva. Hogy szép költemény kötetlen beszédű is — Prosa — lehet, már abból kiviláglik, miszerint dicső költészek voltak és vannak, kiknek elmei szüleményei nincsenek a szótagmértékhez szabva: például szolgálhatnak Jean Paul, Bulwer, Jósika Miklós. (A kötött beszédéről a szótagmértéktan — ars metrica — értekezik)

66.

A költészet ama tekintetből, miszerint a bel és külvilág tárgyait vázolja, alanyi és tárgyilagoss költészetre ágazik el. Az alanyi két nemű: lantos és tanköltészet — lyrica et didactica —. A lantos költemények közvetlenül a lelkesült kedélynek érzelmeit fejezik ki; a tanköltemény — Lehrgedicht — nagyjelentőségű nézeteket és igazságokat közöl, melyek a költőt lelkesítik, és szép alakban jelenkeznek. — A tárgyilagoss költészet is kétféle: regélő és színészeti — epica et dramatica —. A regélő költészet a külvilágnak és emberi életnek eseményeit mint következéseit a külső helyzeteknek s körülményeknek a multnak képében rajzolja. A színművek emberi cselekvést szemléltetnek, melly szabad akaratból inkább mintsem a külvilág rendéből foly, és jelenben,

a szülemlés alakjában jó létre. Erre nézve a költészetnek négy nemét különböztethetni : a lantost, tanitmányost, regélőt és színészetit.

I. CZIKK.

LANTOS KÖLTÉSZET.

67.

A lantos költemény eredetileg éneklésre volt szánva, mi szokás szerint a lantos zenének kísérete mellett ment végbe. E nemű költészet a megindult kedélynek érzelmeit élénk beszédben némi szótagmérték szerint adja elő. Ámbár a lantos költemény közvetlenül szerzőjének saját lelkesedését tárja ki, s így az egyéniség bélyegét viseli, mindazáltal az abban kifejezett meggyőződés és érzelem mint tiszta emberi egyetemileg érvényes, úgy hogy minden rokon szellem azt sajátjának elismeri.

A kedélyi megindulás a lantos költeményben életteljes mozgalmat és föllengő beszédet követel, melyek közül az első tartalmát, a második külső alakját illeti. E költeményt általában a gondolatoknak élénk röpte és a képes beszédnek szabadabb használása jellemzi.

68.

A lantos költészetnek nemei : a dal, elegia, oda. A dal — Lied — szelid érzelmeket fejez ki, minő az öröm, vigasztalás, remény, háladat. E költeményt érthetőség és természetes egyszerűség bélyegzi. A dal már szent, már világi. A szent dal ama vallási érzelmeknek ömledézése, mit az isteni tökélynek élénk képzete és azon viszonynak meggondolása, melly az Isten és ember közt áll, kedélyünkéből fakaszt, s melly boldogító

megnyugtatót szerez. A világi dalnak tárgyai az élet örömei és viszontagságai, minő a szerelem dal, bordal, mennyegzői dal. Ha a világi dal részint tartalmának korszerűsége és egyetemes érdeke, részint előadásának legfőbb egyszerűsége által képes a népnek közbirtokává válni, népdalnak neveztetik, mely valamint a népnek legbensőbb életéből van merítve, úgy sajátságát kitűnő vonásokkal jellemzi s megismerteti. Illyen Vörösmartynak közhirű „Fóti dal”a.

69.

Az elegia nak jelleme örömből és búból elegyes érzelmenek nyilatkozása, mely illő korlátok közt marad. E költeményben vagy elmúlt boldogságot festünk, vagy jövődőt állítunk elménk elé. Tárgya különféle : szerelem, barátság, honi dicsőség. Mivel az elegiának szelid nemű elegyes érzellem szolgál alapul, előadására nézve terjedelmesebb lehet a dalnál, és körülményesen leírt képét adhatja tárgyának, sőt érzelmének tárgyáróli elmélkedést is szőhet be. — A mérsékelt érzellem és eszmélkedés, mely e nemű költeménynek alapja, a képzelemnek röptét fékezi, minek eredménye a csendes és szabályos gondolatfűzés, továbbá a mesterkétlen és természetű előadás, mely a beszédnek elmésséggel, képpekkel és ékességekkal terhelését gondosan elmellőzi. Minthogy e költemény tárgya már magában érzékeny, nem kell ezen érzelmességét mesterséges eszközökkel emelni, sőt óvakodni, nehogy érzelgéssé fajuljon el.

70.

Az oda főnséges költeményke, miben a legnagyobb élénkség és lelkesedés nyilatkozik. E lelkesedést az embernek legfőbb céljai, ugymint az igazság, erény, szabadság, boldogság ébresztik. Ez állapotban a kép-

zelem a szellemi világba, az eszmék országába emelkedik, és ezeknek dicső fényét láttatja. E költeménynek főkéllékei: tartalomra nézve az eszméknek fonsége, a gondolatoknak szabadabb röpte, az egésznek szoros egysége; beszédre nézve a rövid, de erőteljes és élénk kifejezés, melly minden képdus előadása mellett nemes egyszerűséget tüntet ki. Például szolgálnak Pindarus és Horatius odái. — Az odát többnyire hősi és tanitmányosra osztják, mikhez az ujabbkori érzelmes járul — heroica, didactica, sentimental —. A hősi oda a hazát, ennek önállóságát, a honfiaknak vitéz tetteit, a hazaszeretetet, a nemes föláladozást dicsőíti, minő Vörösmartynak remeklő „Szózat“a. A tanitmányos oda egyszerű, a kedélyt lelkesítő igazságokat s egyéb életkérdéseket tárgyz a nélkül, hogy az oktatás színét viselné. Irányára nézve kétféle: bölcselő, melly általános, minden korra illő igazságokat magasztal, és gúnyos, melly a jelen korhoz komoly beszédet intéz. Így rója Horatius elfajzott kortársait. Az érzelmes oda szerelmi viszonyokat vázol a nemes érzelem képében, millyeket Klopstock és Berzsenyi közlöttek.

71.

A lantos költészetnek előadott főnemein kívül némi módosított alaku költeménykéek jelenkeznek, ugymint: hymnus, cantate, heroide, rhapsodia.

A hymnus nevű költeménynek tárgya az isteni, mit oda alakjában dicsőit, ennélfogva előadása fonséges és lelkesítő. A vallási különbség a hymnus szellemére és alakjára szembeszökőleg hat. A régi görögöknek hymnusai az istenek tetteit, a hitregéket közlik; a zsidókéi Jehovának hatalmas kormányát magasztalják; a keresztényekéit ama szent lelkesedés hatja át, minélfogva az

ember a láthatlan fölényhez törekszik közelíteni, — A hymnushoz az úgynevezett dithyrambe tartozik, melly nem egyéb mint Bachust a boristent tárgyazó hymnus.

A cantate nagyszerű dal, melly a zenekar kísérete mellett éneklésre van alkalmazva, és szavalmányra, magándalra, kettős, hármás és kardalra oszlik — Recitativ, Aria, Duett, Tercett, Chor —.

Az elegiának különös neme a heroide azon különbséggel, miszerint a költő valamely elhunyt személynek érzelmeit levél alakjában közli. Közönségesen Ovidiust tartják e költemény szerzőjének, ki illy levelező személyeket a hőskorból léptetett föl, noha már ő előtte Propertius irt ez alakban. Ujabb korban is némelyek illynemű lantos levelekét irtak, például Pope angol e czim alatt „Heloisé Abaelardhoz.“

Az odához a rhapsodia közelit, miben a gondolatjáték a heves érzelem miatt bevégzetlenül áll. — Az olasz canzone nevű dal regényes szerelmet énekel érzelmesen, miért is az érzelmes odához társul. — A sonett, madrigal, rondeau, triolett külső szerkezetre vagyis alakra nézve különböznek.

Koszorus lantos költők: Homerus, Pindarus, Anacreon, Horatius, Ovidius, Petrarca, Hagedorn, Gleim, Klopstock, Schiller, Göthe, Byron. Jelesebb lantosaink: Faludi, Dayka, Ányos, Virág, Csokonai, Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey, mind a két Kisfaludy, Simay, Bajza, Vörösmarty, Czuczor, Császár Ferencz, Garay, Erdélyi, Szenvey, stb.

II. CZIKK.

TANKÖLTÉSZET.

72.

A tanköltész nem oktatni, hanem igazságokat szép öltözetben szándékozik kiemelni. Tárgyául csak oly eszméket választ, mellyek képesek szép alakban jelenkezni és lelkesedést szülni. Az észnek fonséges eszméi, minők a szabadság, erény, boldogság, halhatatlanság, isteni kormány jelentőségök által élesztőleg hatnak a kedélyre és teremő képzelemre. Illynemű költemény a bölcsészeti értekezéstől abban különbözik, hogy egyediből indul ki, mellyen át az általános igazságot láttatja, s hogy tárgyát ki nem meríti. Továbbá e költeményben a gondolat csak látszik uralkodni az érzelmen, de valóban nem uralkodik. Azonban e költeménynek előadása nem oly élénk, mint a lantos művé. Példák erre Virgilius, Racine, Schiller tankölteményei. — A tanköltemény unalmassá válik, ha szerfölött terjedelmes. Nem kell tehát egész bölcsészeti rendszert vázolni, mikint Lucretius az atomisticai rendszerrel bánt, hanem elég egyes tanitmányokat napfényre hozni, mint például Ovidius (ars amandi), Haller (Ursprung des Übels), Young (élet, halál, halhatatlanság) tettek.

73.

A tanköltemény osztályában helyet foglalnak : a költői levél, satyra, parodia, epigramma.

A költői levél egyes egy személyhez van intézve, de ennek közvetítésével az egész emberi nemzethez szól, kit a közlött igazságok érdekelnek. A levél alakja egyszerűséget és könnyű előadást követel. E nemben

remek példányokat közlöttek : Horatius, Racine, Pope, Nicolay, Kazinczy, Kis János, Döbrentei, Vitkovics.

A satyra vagyis gúnyköltemény szép alakban értelmi tévedéseket és erkölcsi fogatkozásokat rajzol. (58-dik szám) A költész valamely magasabb szempontból, a tiszta ész állásából az emberi romlottságot tekinti, és a fölötti neheztelését vagy éles tréfával, vagy komolysággal nyilatkoztatja. Illyenek: Juvenalis, Swift, Wieland (Abderiten), Rousseau, Jean Paul, Kazinczy (tövisek és virágok).

A parodia nem egyéb mint gúnyos átöltöztetése valamely komoly műnek, mely az olvasó közönség előtt jól ismeretes. Illy tréfát üző utánzásban néha a komoly tárgyat nevetségessel cseréli föl a költő, megtartván az eredeti munkának komoly előadását, mely esetben parodiának neveztetik szoros értelemben. De megtörténik, hogy a tárgynak eredeti komolysága megmarad, hanem csak tréfás alakot ölt magára, és akkor a külön nevű átöltöztetésnek — Travestirung — van helye. Illy költeménynyel Blumauer lépett föl, ki Virgilius Aeneisét átöltöztette.

Az epigramma eredetileg valamely emlékek éles elméü fölrata volt. E költeményke egyes tárgyról hozzáillő, rövid és elmés gondolatot fejez ki, minőket irtak: Martialis, Lessing, Schiller, Göthe, Vörösmarty és egyéb íróink az „Athenacum“ czimü folyóiratban.

III. CZIKK.

REGÉLŐ KÖLTÉSNET.

74.

A regélő költészetnek tárgya jelentőségű esemény, mit a multnak képében élénken és szemlélhetőleg rajzol. A regélő a történetirótól abban különbözik, hogy ez a történeteket hiven közli, a regélő pedig azokat eszméi szerint átváltoztatja, sőt eseményeket költ. — E költészet nemei: a hősköltemény, a költői elbeszélés, regény, beszély, ballada, legenda, idyllion, rege és mese.

75.

A hősköltemény tárgyát a hőskorból veszi, melyben a hősök viszontagságai nagyszerű eseményekkel voltak összekötve. Erre tehát mindenek előtt nagyszerű esemény kell: így Virgilius Aeneisében a római birodalomnak alapítása, Klopstock Mesiásában az emberi nemzetnek megváltása, Horváth Endre Árpádjában nemzünknek e honbani letelepedése tárgyalatik. A világhírű eseménybe továbbá erőteljes hős van szőve, ki azonban csak eszköze valamelly fölsőbb világkormányának, melynek hatalma alatt áll. — E költemény csak úgy felel meg a művészet követeléseinek, ha tartalma szoros egységet és összhangzást foglal magában, s ha az eseménynek fejlődése szünteleni, de nem minden nyakra főre hajtás nélkül. Az egészet egyes egy eszmének kell áthatnia, melly az okokat és eredményeket összefűző láncz-ként jelenkezik. Ezen egység követeli, hogy valamint a hősnek, úgy a többi föllépő személyeknek jelleme az egész műven át hiven legyen festve. A főtárgytól eltérő mellék részek — episodae — csak úgy állanak helye-

sen, ha a főeseménynek illően alá vannak rendezve és arra nyomatékosan hatnak. — A külső előadást illetőleg a tárgy nagyszerűsége nemes beszédet igényel, miből méltóság, de egyszersmind kedves egyszerűség fénylik.

A hősköltemény már komoly, már vig. Ezen kívül történetirati és regényes hőskölteményt említenek: az előbbi a csodálatost kizárja és élethű elbeszélést foglal magában, az utóbbi kalandos hőöket, bűvészeket, óriásokat, kísérteteket és egyéb rendkívüli jeleneteket hoz föl. Van hősköltemény, minek tartalma idyll-jellemű.

A költészet csarnoka számos nagybecsű hőskölteményeket tár föl, Homerus Iliása és Odysseája, Orpheus és Apollonius Rhodius Argonautái, Virgilius Aeneise, Lucanus Pharsaliája, Dante divina Comoediája, Tasso a megszabadított Jerusalemben, Ariosto Orlando furioso, Camoens Lusíade, Milton az elveszett paradicsom, Voltaire Henriade, Klopstock Mesiása, Wieland Cyrus, Oberon, stb, Zrínyi a költőnek Zrínyiásza, Horváth Endre Arpádja, Czuczor aradi gyűlése, Vörösmarty Zsolt futása. Idyllioni: Göthének Hermann és Dorotheája, Vig: Voltaire Pucelléje.

76.

A költői elbeszélés sajátja az eseménynek egyszerűsége, mely minden történeti adatot nélkülözhet. Tárgyát a hitregéből, a tündér országából, de a való életből is veheti. Ezen elbeszélés már vig, már komoly: főtulajdonsága a könnyű előadás. Illyenek: Ovidius metamorphosisa, Gvadányi peleskei notáriusa, Fazekas Lúdas Matyija, Fáy András Bétekyháza, Kovács Pál számos elbeszélései. — A költői elbeszéléssel rokon a költői leírás, mely a természet jeleneteit élénken rajzolja, millyen Vajda költeménye: A napszakaszai.

A regény nem egyes eseményt, hanem élettörténetet rajzol, mi által a költői elbeszéléstől különbözik. Tárnya valamelly egyénnek élete, kit többnyire szerelem lelkesít, annak érdekes viszontagságai, jó és bal sorsa. A regényhősnek jellemzete lényeges különbséget tesz a hősköltemény és regény között. Hőskölteményben a föllépő személynek jellemét a költő csak mellékesen jegyzi föl, regényben pedig az egyénnek belsejéből fejti ki és egész életébe szövi be. A regényhős lelkületét a költő testi és lelki hajlamaiból fejti ki, mire nézve lélektani elmélkedésbe ereszkedik és észrevételeket tesz, mellyek ama lelkületnek rejtélyeit megoldják. Óvakodják a regélő az igen terjedelmes bölcseléstől; olly nézeteket közöljen, mellyek önként mint a fölkelő napnak sugarai hasadnak. — A regény tartalma szorosán összefüggő egészet képez, mellynek minden részei a regényhősben összpontosulnak. Nem kell az egyénnek gyermekkorából kiindulni és egész életét vázolni: elég az érdekes és szövevényes életjeleneteket és fordulatokat rajzolni, továbbá olly jellemeket kiemelni, mellyek a regényhősnek korát és nemzetét mintegy tükörben láttatják. Noha a regényben erkölcsi irányt követelünk, azt mindazáltal nem úgy értjük, mintha a költeményben csak az erényes életnek volna helye: a gonosz is erkölcsi tanulságot nyújt, ha őt a bal sorsnak vas keze sújtja. — A regény külsejét a világos, eszmedus és élettéljes előadás teszi széppé. Egyedül kötetlen beszédben jelenkezik.

A regény úgy mint a hősköltemény már komoly, már vig. A vig regény az életnek nevetséges oldalait tárja föl, minő Cervantes Don Quixotteja. A regények továbbá különféle nevezetűek, a mint tárgyuk a lova-

gok, pásztorok, a család és történetirat körébe vág.
— Jeles regényírók : Cervantes , Le Sage, Voltaire ,
Wieland , Lafontaine, Walter Scott, Bulwer , Dugonics,
Jósika, Gaal, Eötvös.

78.

A beszély — Novelle — nem egyéb mint kisebb
regény, melly az eseménynek újsága által érdekes és
váratlan kimenetelével meglep. Illyeneket irtak : Boc-
caccio , Cervantes, Tieck, Gaal, Nagy Ignác, Kuthy
Lajos, stb.

79.

A romancza spanyol, a ballada angol és skót
eredetű, egyébiránt ugyanazon nemű költemény. A bal-
lada regényes eseményt ad elő dal alakjában. Minél job-
ban közelít a népdalhoz, annál hivebb eredeti rendel-
tetéséhez. Minthogy regélő költemény, ennél fogva a lan-
tos költeménynek magasabb röptével föl nem ér. Kut-
forrása a regék kora, a hőskor, a családi és zárdai
élet. — Illynemű költeményeket honfiaink közül irtak :
Kisfaludy Sándor és Károly, Kölcsey, Bajza, Czuczor,
Vörösmarty.

80.

A legenda csodálatos vagy legalább szokatlan
eseménynek előadása, mellynek kutfeje az egyházi tör-
ténét. Illynemű költeménynyel többnyire a németek lép-
tek föl, komolylyal Herder, viggall Langbein. Honfiaink :
Edvi Illés Pál (Péter), b. Mednyánszky Alajos.

81.

Idyllion alatt olly költeményt értünk, melly az
életnek természetes egyszerűségét rajzolja ellentétben a
polgárosodás romlottságával. Jelleme tehát az őszinte

(59-dik szám) E természetélet az emberiség aranykora, miben az emberek a természetünktől elválhatlan fogatkozásoknak és bajoknak alá vannak ugyan vetve, de mentek a fényezés, nagyravágyás és csalárdság bűneitől, melyek a finomabb polgári műveltségnek szüleményei. — E költemény előadása egyszerű, de nem aljas; nemes, de nem czikornyás. Ide számíthatók: Virgilius és Faludi eclogái, Zrinyi, Gessner, Czuczor (a vértesi vadász ifjak) természetéleti költeményei.

82.

A költői elbeszéléssel és balladával igen rokon a rege — Märchen, Sage —, minek kutforrása a népnek csodálatos hagyományai. E költemény nemzeti tárgy és jellemű; előadása élénk mint az álomkép, de egyszerű. Illyenek az „ezer és egy éj” című arab regék. Honunk regéit összeszedte gr. Majláth és Gaal. Ide tartoznak: Kisfaludy Sándor regéi a magyar elődökből, Balla Károly, Fáy András (Sio tündérrege), Vörösmarty (Csongor és Tünde).

83.

A mese — fabula Aesopica — az emberek jellemét s életét az oktatlan állatoknak és élettelen lényeknek képében mintegy tükörben láttatja (mutato nomine fabula de te narratur). E költemény tartalma érzéki képet és eszmét vagyis igazságot, eseményt és tanulságot foglal magában. A kép és képmás közt szembevetendő hasonlatosságnak kell állani, különben az igazságra rá nem ismerünk. Legalkalmasb képeket az oktatlan állatok országa szolgáltat, minthogy természeti ösztönök által az emberhez közelitnek, és emberi tulajdonságokat ugymint ravaszságot, irigységet, haragot, bosszút, gyávaságot, félelmet szemléltetnek. Noha illy köl-

tött eseményben az állatok emberi módon beszélnek és cselekednek, még is természetöknek jellemével megegyezően lépnek föl. Mi a tanulságot illeti: nem elméleti, hanem gyakorlati, sőt erkölcsi igazságot közöl. Erre nézve a mese világos, egyszerű, de nemes előadást követel. — Az ó korban Aesopus volt a legjelesebb meseköltő, miért is némelyek őt nevezik e költemény szerzőjének, de helytelenül, mert jóval előbb már Hesiodus közölt meséket. A római Phaedrus nagyrészt Aesopust utánozta. Eredeti meséket adtak: Lokman (aráb író), Lafontaine, Gellert, Fáy András, Czuczor, Szent-Miklós Alajos.

A mesétől a példabeszéd — parabola — abban különbözik, hogy ez utóbbi egyedül az emberi életből van merítve, millyenek az evangéliumi példabeszédek.

IV. CZIKK.

SZINÉSZETI KÖLTÉSZEZET.

84.

A színmű a regélő költeményektől nem csak alakra, de tartalomra nézve is különbözik. (86. szám) Közvetlen tárgya az emberi cselekvés, melly az egyénnek szabad akaratjából foly, vagyis az emberi lelkület. A lelkület szóban és tettben nyilatkozik: erre nézve színműben beszélő és cselekvő személyek jelenkeznek. A költő majd egészen a háttérbe vonul s maga helyett a színműi személyeket lépteti föl, mellyek a cselekvést a jelenlétnek, tehát a szülemelésnek és való kivitelnek képeben szemléltetik.

A színműnek tartalmát a cselekvés és beszélgetés képezi. Főtulajdonsága a jellemzet, melly a színműi sze-

mélyeknek lelkületét határozott vonásokkal jelöli ki. (13-dik szám) A lelkületet a meggyőződések, szándékok, vágyak, szenvedélyek, szokások alapítják. A jellemnek egyéninek és élethűnek vagyis igaznak kell lenni, miszerint a föllépő személynek sajátságát képezi és úgy illik reá, hogy ama személy jelen helyzetében más alakot nem ölthet. Erre nézve a költőnek tiszte a jellemet okokkal támogatni — motiviren —, mellyek inkább belsők mintsem külsők, vagyis nem annyira a külvilág eseményein mint a személynek belsején, elméjén és akaratján alapulnak. Illy következetes jellemeknek remek példáit lehetni Shakespeare színműveiben. A jellemzet a beszédben és cselekvésben tükrözdik. A cselekvésnek elmellőzhetlen kelléke az egység és összhangzás, minél fogva a színmű szorosan összefüggő egészet képez. Minden jelenetnek és fordulatnak nem csak a főszemélyre, hanem egy főszmére is kell vonatkoznia; s a külvilág eseményei vagyis a viszontagságok csak úgy állanak illő helyen, ha jelentékenyek, ha t. i. a személynek szellemi életével közelebbi viszonyban vannak, és már azok hatnak a lelkületre, már ez foly be azokra. Minthogy e költemény színpadra van szánva, kíváncsítik, hogy olly eseményeket és külső cselekvéseket láttasson, mellyek képesek színi hatást eszközölni és a nézőket kedvesen meglepni. — Minthogy a cselekvés kivitele gyors léptekkel halad, a beszélgetés folyását is sietteti. E beszélgetésnek jellemzetesnek kell lenni, mert minden kornak, élet-nemnek, lelki hangulatnak szózata különböző. A közlekedő személyek párbeszéddel élnek, melly annál nagyobb hatásu, minél határozottabb és élénkebb. A magánbeszédnek csak akkor van helye, midőn a cselekvést támogató — motivirende — szándékot és hathatós indulatot fejezi ki. Általában a színműi nyelv a társalgás hangjához van szabva.

85.

Színműben bevezetést, behonyolitást és megoldást különböztetnek. A bevezetés a föllépő személyeknek helyzetét, szándékait, vágyait és reményeit ismerteti meg, és azok iránt részvétet gerjeszt. Erre nézve a költők különféle állásból szoktak kiindulni. Shakespeare kezdetben többnyire személycsoportot léptet föl, kik nevezetes eseményt, tettet, vállalatot környeznek; Göthe pedig mellékszempélyeket vezet be, kik a főszempélynek jellemét kezdik megismertetni. — A figyelmet a bonyolódás éleszti, mely az érdekek, vágyak és törekvések elleni akadályokból keletkezik. Ezen akadályok némi belső és külső szükségességgel támadnak, s már a személy természetéből, már a külvilág alkatjából folynak. — A megoldás az egésznek eszméjét fejtí meg, minek elemeit a színműnek előadott részletei foglalták magokban, s mit előre látni ugyan nem, de sejdíteni lehetett. E megfejtésnek érdeke nő, ha világos, rövid és teljes.

A színművet színi előadása végett fölvonásokra és jelenésekre osztják. Nagyobb művet helyesen három fölvonásban adhatni a bevezetés, bonyolódás és megoldás szerint, azonban az öt fölvonás már nagyon lábra kapott.

86.

Az emberi életnek szomorú és vig oldala szerint a színműnek két főnemét különböztetik, t. i. a szomorú és vigjátékot — *tragoedia et comoedia* —. Ezekhez a sokágu vegyes színjáték és a dalmű — *Oper* — járul, mellyek a két főnemet közvetítik.

87.

A szomorujáték az embernek bal sorsát és szellemi küzdését láttatja. E látmányt nem a szenvedés, ha-

nem a magasabb szellemi erő, az ész és vallás ereje, mit a küzdő nyilatkoztat, teszi érdekessé. (32-dik szám) A szellemi erőt az erényes ember érzéki jólétének, sőt életének föláldozása által, a bűnös pedig vétkének elismerése és a szenvedésnek férfias türése által tanusítja. Az erény és sors közti aránytalanságot a gonosztevőnek lelkismereti furdalása és halála, az ártatlanul szenvedőnek lelki nyugalma és magasabb jutalomnak reménye egyenlíti ki. — E költeménynek fönségéhez a beszédnek nemes öltözete illik. Koszorus költők: Aeschylus, Sophocles, Euripides görögök, Seneca római, Alfieri olasz, Lope de Vega spanyol, Corneille, Racine, Voltaire francziák, Shakespeare angol, Schiller, Göthe németek, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Horváth Cyrill, Szigligeti, Nagy Ignác magyarok.

88.

Vigjátékban a költő az emberi életnek nevetséges oldalait nemesebb alakban adja elő. (37-dik szám) Czelja a nemes fölvidítás, mit az életnek furcsa helyzetei, váratlan meglepetések, vig jellemzetek útján ér el. Kitünőbb vigjátékokat irtak: Aristophanes, Plautus, Terentius, Calderon, Moliere, Voltaire, Lessing, Kotzebue, Kisfaludy Károly, Fáy, Vörösmarty, Gaal, Jakab István, Nagy Ignác, Szigligeti, Vachot Imre, Scribe francia.

89.

A színjátéknak vegyes nemei szövevényes eseményeket a közéletből, alrendű tréfát (37-dik szám), regényes kalandokat, tündér regéket terjesztenek elő. Ide tartozik a szoros értelmű színjáték vagyis drama, a bohózat, lovagjáték, tündérjáték. Jeles drámákat irtak: Kotzebue, Raupach, Dumas Sándor, Hugo Victor, Kis-

faludy Károly, Nagy Ignác; bohózatokat Nestroy, Gaal; lovagjátékot Göthe, Raupach; tündér regéket Raimund.

90.

Dalmúben a költészettel a zenészet közremunkál. A daljáték már vig, már komoly. Illyeneket irtak: Scribe, Romani, Egressy Benjamin.

II. FEJEZET.

S Z Ó N O K L A T.

91.

A szónoklat művészileg szerkezett beszéddel lelkesíteni és buzdítani törekszik. Az ékesszólás célja nem a pusztá elhitetés, különben a hideg álokoskodó is a szónok dicső nevét viselné. Lelkesedés a vallás, haza, önállóság, szabadság, kötelesség, minden jó és nemes iránt, szóval a nemes buzgalom lelke a szónoki beszédnek, melly a hallgatók kedélyében rokon szellemet költ, és az akaratot nagyszerű elszánásra indítja.

Némellyek a szónoklatot a szép művészet köréből kizárják azon okból, mert külső czélt tűz ki, a gyakorlati életnek ügyeit veszi tekintetbe, hathatós és életteljes előadással az akaratra hatni törekszik. Igaz, hogy a szónoki beszéd nagyrészt az értelemnek műve; de nem ered-e szintugy mint egyéb szép mű magasabb lelkesedésből? nem üzi-e abban játékát a teremő képzelem? nem felel-e meg a művészet követeléseinek? Midőn Demosthenes ékes beszéddel honfiait a macedonoknak hódításvágyára és cseleire figyelmezteti, egyszermind pedig nemzeti függetlenségre buzdítja, szintolly lelkesedéssel szól, és a hazafiság eszméjét szép alakban szemlélteti, valamint Homerus, midőn Iliásában nemzetének dicső tet-

teit énekli. Hogy a szónok az akaratra hat, avval művének becsét nem csökkenti, mert a fonséges dal — oda — is az olvasóban lelkesedést éleszt.

92.

Minthogy a szónok nemes célját nem csak képdus szavak, hanem az ország ügyeit és az élet viszonyait fölfogó ismeretteljes beszéd által éri el: ennél fogva kívántatik, hogy elméje gazdag gyakorlati ismeretekkel legyen ellátva, minél fogva bölcs és üdvös tanácsot legyen képes adni. Ismerje továbbá hallgató közönségének állását, hogy így ennek nézeteit, vágyait, igényeit, reményeit vehesse tekintetbe. Mivel a szónok meggyőződést és lelkesedést vesz célul, erre nézve nélkülözhetlen kelléke a rendszeres értelem, melly az eszméket illő rendbe hozza, azokat kellően értelmezi és alapítja, s ekkép meggyőződést eszközöl a hallgatókban, továbbá a gazdag képzelem, melly látható képeivel életet önt a beszédbe, s hatályát hangkellemmel és meglepő fordulatokkal emeli. E szóhatály tekintetéből a szónok a nyelvnek teljes birtokában legyen, miszerint kincseivel tetszése szerint intézkedhessék. Meggyőződést pedig csak úgy szerezhet, ha akaratját nemes szándék vezérli, és böcsületessége el van ismerve. Végül minthogy a beszéd szavalásra van szánva, erre nem csak erős és hajlékony hang, hanem hív emlékezés, lélekéberség, bátor kedély és czélszerű tagjártatás is szükséges.

93.

Azon tekintetből, miszerint a beszéd szóbeli előadásra van szerkesztve, belső és külső ékesszólást különböztetnek. Így először a beszéd szerkesztéséről, azután elmondásáról értekezendünk.

A szónoki beszédnek szerkesztésében ismét belsőre és külsőre figyelmeztetünk: a belsőt a gondolatok szerkesztése, a külsőt azoknak szóbeli öltöztetése teszi.

A gondolatok szerkesztése az előadandó tárgytól — thema — függ, minek helyes választása a szónoknak finom tapintatát és ügyességét tanusítja. Olly tárgyat vegyen föl a szónok, melly nagyjelentőségű, s miről mély belátással, teljes meggyőződéssel és élénk lelkesedéssel szólhat. Ha a tárgy adva van, vegye azon tekintetéből, melly központját teszi, miből legtöbb oldalról fejtegetheti, s mi által érdekét legjobban emelheti. — Az egésznek elrendezésében vezérfonalat nyújt a gondolkodástan, jelesen a szerkesztő módszer, miszerint a határozás, osztás és bizonyítás útján az előadandó tárgy kellő fénybe állittatik, sokoldalúsága kitüntetik, alapossága szembeszökővé tétetik.

A beszédnek főrészei e következők. **1.** A bevezetés, melly az előadandó tárgy iránt figyelmet és részvétet gerjeszt, ahhoz utat készít, fejtegetvén azt, mi értelmes fölfogására szükséges. Azon esetben is, midőn hosszas bevezetésnek nincs helye, a szónok olly állást vesz, miszerint tárgyával meglepőleg lép föl, például váratlanul köti azt időhez, helyhez, a hallgatósághoz, vagy más eseményhez. A bevezetés helyes: ha rövid és úgy van szabva az egészhez, mint az ember feje testéhez, ha a többi részekkel életműves összefüggésben áll, az egésznek eszméjéből támad és nem jelenkezik mint idegen rész, ha alkatja szorgalmas kidolgozásra mutat. Ha a szónok a bevezetésben hanyag, unalmat szül és célt vesz. **2.** Az alaptétel — propositio oratoria — és a hol szükséges, az elosztás. Ama

tétel, mely által a fölvevő tárgyat világosan és röviden közli, néha el is maradhat, midőn tudniillik a nélkül is tisztán kiviláglik a beszédből, vagy midőn a körülményekre nézve tanácsosb azt elrejtteni, mivel például a közszavazat ellen van. Nyíltan ki kell fejezni akkor, midőn a szempontot, az irányt jelöli ki, mely szerint a hallgatóság a beszédet méltányolja. — Az elosztás a tárgynak taglalandó főoldalait számítja föl. Minthogy a tárgyat több szempontból tekinthetni és eloszthatni, ama nézeteket válaszsza a szónok, melyek a beszéd céljának, helynek, időnek és a hallgató személyeknek legjobban megfelelnek. Szabályosságra nézve annál tökélyesebb az elosztás, minél jobban közelít a gondolkodástanihoz. 3. Fölvilágosítás, a régieknél elbeszélés — *narratio* —, mivel azoknak beszédei eseményeket tárgyaltak. E helyen a szónok ama adatokat közli, melyek a tárgynak tisztába hozására szükségesek, és annak oly kedvező szint adnak, minél fogva a szónak célját könnyen elérheti. Példa erre Cicero beszéde *pro Milone*. 4. Bebizonyítás vagyis a bizonyító okoknak azon elrendezése és taglalása, melynek eredménye a meggyőződés és akarat elhatározás. A bizonyító okok nemei: a) az ész-okok, melyek általános elvekből és eszmékből egyes eseteket hoznak ki, b) a tapasztalati adatok, mikből egyetemes szabályokat képezünk, c) a tanubizonyítások, melyek az állítást támogatják, d) példák, melyek az igazságot fölvilágítják. A bizonyító okokat mindenkor helyhez, időhöz, személyekhez kell alkalmazni. E helyen a szónok az ellennézeteket is tekintetbe veszi. — Minekutána a szónok elegendő okokat hozott föl meggyőződésre s mintegy oktatással az értelmet foglalkodtatta, a hallgatók kedélyéhez szól és azt megindítani ügyekszik. Illy lelkesítésre mély lélektani ismeret szükséges,

minélfogva képes legyen az indulatokkal úgy bánni, mint a hajós a vitorlákkal. 5. Befejezés, miben a szónok a főindító okokat röviden, de hathatósan ismétli a végett, hogy az akaratot végelhatározásra indítsa.

95.

A beszédnek szóbeli öltöztetése — *elocutio* — a hangkellemre, körbeszédre, a képdus és élénk kifejezésekre, röviden a szónoki ékességre vonatkozik, mely a beszédnek méltóságot, szemléltetőséget és elevenséget ad, szóval lelkesít. A hangkellemet a szavaknak és mondatoknak gördülékeny folyása és szép öszhangzása létesíti. Ellentette e hangkellemnek a szegletesség és keménység, melyet az egyhanguság, a mássalhangzók halmaza, az egytagú szavaknak egymás utáni következése okoz. — A körbeszéd a hangkellemet emeli, és a szónoki mértéket — *numerus oratorius* — alapítja. E beszéd az egyszerű és összetett mondatokat olly összeillő egészebe fűzi, mely nem csak helyes arányt, hanem bevégzett gondolatot is tüntet ki. — A képes és élénk beszéd a szócsereinek és szóhelyzetnek czélszerű használatát követeli, miről a költészetnél volt szó.

96.

A külső ékesszólás a szavalást és tagjáratatást foglalja magában — *declamatio et actio* —. A szavalásnak alapja a szavaknak a gondolatokhoz és érzelmekhez alkalmazott kiejtése. Erre ép beszédműszer, erős, hajlékony, tiszta és kellemes hang kívántatik. A kiejtésnek értelmesnek és természetesnek kell lennie, mitől távol legyen minden erőtetés, mesterkéeltség, tulzás. A szavalásnak főtulajdonsága a jellemzet, miszerint a szónok szavát előadandó tárgyához alkalmazza. Így például a

körbeszédnek előzményét emelkedő, következményét pedig leszálló hanggal kell előadni. Szintugy a kérdést az emelkedő, a feleletet a leszálló hang jelöli. De nem csak a gondolatokhoz, hanem az érzelmekhez is kell a hangot szabni. A szelidség és részvét gyengéd, a harag kemény és heves, az öröm gyors, a bú lassu előadást követel. Sőt a hangnak a beszéd céljával is meg kell egyeznie. Van alaphang, melly az egész beszéden át leng. Így például Cicerónak egyik beszédében ünnepélyes komolyság, másokban indulatosság uralkodik. Különösen a beszéd részeit illetőleg: a bevezetés általában a nyugodt kedélynek szózata, kivéve ha a szónok megtámadólag lép föl, mikint Cicero Catilina ellen. Az alap-tételnek ugy mint a részeknek kijelölését emelkedő és erős hang, de lassu előadás jellemzi. A fölvilágítást vagy elbeszélést a kedélynek vidám hangulata élénkíti. A bebizonyításnak nyomatékosságát a szónok bathatos szóval nyilatkoztatja. Befejezésben a beszéd legmagasabb, legerősebb hangu, és leggyorsabb előadásu, kivéve ha az egyházi beszéd imával végződik, minek elmondása ünnepélyes. — A tagjártatásról a színészetnél értekezendünk. (A szavalásról jelesen irtak legujabban: Heinsius „Theoretisch-praktisches Lehrbuch der Lese und Vortragskunst, Leipz. 1833,” melly magyarra fordittatott e czim alatt: Szavalástan, Heinsius nyomán, Nagy-Szombatban 1840,” továbbá Ramershoffer Val. győri tanító illyczimü pályamunkában: Szavalattudomány.)

97.

A szónoki beszéd tartalomra és jellemre nézve két nemü: polgári és egyházi. A polgári ismét tárgyra nézve különféle, ugymint: országügyü, törvényszéki, tanintézeti — academica —, üdvözlő, dicsőítő — pane-

gyrica —. Jeles szónokok : Isocrates, Demosthenes, Cicero, sz. Ágoston, Pitt, Fox, Canning, O Connell, Honfiaink: Pázmán Péter, Nagy Pál, Kölcsey, Albach, Lonovics püspök, Deák Ferencz, Bezerédy, Klauzál.

III. FEJEZET.

Z E N É S Z E T.

98.

A zenészet lényege az, hogy érzelmeket tagolatlan hangokban művészetileg ad elő. Minden kedélyi hangulatnak vagyis érzelmenek sajátos hangja van: a teremtő képzelem az érzelmeknek hangjait szép egészszé fűzi össze azaz zeneművet készít. Minthogy e hangok játéka a kedélyből és képzelemből fakad: a zenészet méltán foglal helyet a szép művészetek között. — A zenemű közvetlenül az érzellem szava, mi által nagyon rokon a lantos költeménnyel. Mind a kettő közvetlenül a kedélyből ered, de a lantos költemény tagolt hangokban azaz szavakban, a zene tagolatlanokban árasztja ki érzelmeit. A zene úgy mint a költemény a képzelem röptét emeli, az életnek vig és szomorú állapotjait visszaidézi, és ekkint már örömeire indítja a kedélyt, már búba meríti. — Minthogy a zene érzelmeinknek viszhangja, ennél fogva nem pusztán utánzó, hanem természeti alkatunkon alapszik, minél fogva az embernek megindult kedélye hangokra fakad, miért is a zene egykoru az emberi nemzettel.

99.

Mivel a zenészet feladata az érzelmeket hangokban és pedig művészileg szerkezett egészben előadni, könnyen érthetni, hogy a zeneművésznak nélkülözhet-

len kelléke az érzékeny kedély és gazdag meg élénk képzelem, mik által képes eredeti művet előállítani. Ezen kívül a zenemű szerzőjének a zenészetnek egyetemes szabályait — Generalbass, Grammatik der Musik — jól kell tudnia, mert a műnek külső szépsége vagyis szabályossága ama szabályok használatától függ.

100.

A zeneműnek elemei: a zenedal, öszhangzat, hangmérték — melodia, harmonia, rhythmus —. A zenedal a magas és mély hangoknak szépen összeillő folyása vagyis a hangok lejtése, melly a zenének lelkét teszi. Ezen dal a zenésznek kedélyi hangulatától és szabad képzelemjátékától függ. Hogy a zene egy szép egészet képezzen, arra alaphang — Grundton — kívántatik, melly az uralkodó érzelemnek vagyis főhangulatnak viszhangja. Minél sajátságosabb ezen hangulat, annál újabb és eredetibb a zenemű. — Minden érzelemnek, minden indulatnak sajátságos alaphang felel meg, mit a zenésznek figyelembe kell vennie. Mély hangok mindenkör komolyságot, bút, magasab derűtséget, örömet fejeznek ki. Sőt a különféle hangnemek — Tonarten — is saját jellemmel birnak: így a kemények — dur — általában élénk és vidám érzelmeket, a lágy hangnemek — moll — szelidséget, bút jellemzenek. C dur jelleme a természetes egyszerűség, őszinteség, bizakodás, erős elhatározás; D dur a diadalhangja; E dur a vigadása stb. — Mindegyik hangnemnek rokon hangnemei vannak, mikkel egyesülhet, így például G durhoz C és D dur járul, mik között a zenedal lejt a nélkül, hegy egységét zavarná.

101.

Az öszhangzat több hangnak egy időbeni egyezését szép alakban terjeszti elő, mi által a zenemű válto-

zatosságot, erőt és teljet nyer. Huchaldus (Ubalduſ) sz. benedeki szerzetes első volt, ki az egyidejű hangösszeköttetésről irt. Értekezéseit a tudós Gerbert Márton adta ki, és Huchaldról azt írja, hogy 930-dikban halt meg. A régiek hihetőleg csak a tágasabb értelmű öszhangzatot ismerték, minélfogva az egymást fölváltó hangok szép egészszé avvagy zenedallá egyesülnek. A szoros öszhangzat a hangegyent — Accord — alapítja.

102.

A hangmérték a zenedalt időszakoskákra osztja, mi által a zene némi szabályosságot ölt magára. E hangmérték az érzelmeknek gyors, vagy lassu folyását jelöli, miből érthetni, hogy nem önkénytől, hanem a kedélyi hangulattól függ. Az egyhangu dob egyedül azon hangmérték által vezeti a hadsereg lépését. — A hangmértékhez a hangidő — Takt — és hangmozdulat tartozik. A hangidő a hosszú és rövid hangoknak változtatlanul megújuló időmértéke, melly hangmértéknél az, mi szótagmértéknél a láb, táncznál a lépet — Schritt —. E hangidőnek nemei különfélék, és úgy mint a hangnemek kedélyi hangulatot jellemzenek. A kétnegyed hangidő legcsekélyebb jellemzettel bír, mindazáltal részeinek helyes aránya nyugodt kedélyre mutat. A háromnegyed mint egyenetlen hangidő alkalmas a ki nem elégített vágyódásnak nyilatkozására. A négynegyed férfias komolyságot, erőt, bátorságot, fönséget jelöl. A kétnyolczad heves akarati elhatározást, daczot, megvető gúnyt, a háromnyolczad kellemet, bájt fejez ki. — A hangmozdulat — Tempo — a gyorsaság fokát adja elő. Ennek öt neme van: az igen lassu, a mérsékelt lassu, a lassu és gyors közti középső, az élénk, a gyors — Largo, Adagio, Andante, Allegro seu Vivace, Presto —.

A hangmértéket némi jelek ismertetik meg. A mai kóták vagyis zenejegyek rendszerének kidolgozását Francznak (sz. Kölnben 1050. meghalt mint a lüttichi székesegyháznak scholasticusa 1090) tulajdonítják.

103.

A zene kétféle : hangszeres és éneklő — Instrumental- und Vocal-Musik —. Van fuvó és húros hangszer : amaz jobban közelít az emberi hanghoz, ez alkalmasabb az éneknek kíséretére. A fuvó hangszereknek sajátsága a hangoknak egyszerűsége, ereje és telje, a húrosaké a szabadabb hangjáték és művészi gazdagság. A hangszerek rendében a nádsíp és lant — lyra — mintegy közép helyet foglalnak, minek jobb oldalán a férfias hangu sívító (Klarinette), hegedű, trombita, gyászsíp (Posaune), bűgő (Fagott), kis és nagy bőgő (Violoncelle, Violon), bal oldalán pedig a szelid hangu, női érzelmességű fuvola, hárfa, guitarre, nagy hegedű (Viola), fönkürt (Oboe), az angolkürt és vadászkürt állanak. Az orgona és zongora kis zenekart képeznek. Mindegyik hangszernek külön érzelm felel meg, mellynek kifejezésére kiváltkép alkalmas. Így a sívító úgy mint a hegedű kedélyi derűtséget, magas örömet fejez ki. A fuvola, hárfa, guitarre szerelmi vágyódást, a nagy hegedű és vadászkürt szelid busongást, a trombita daliás örömríadást nyilatkoztat. A bűgő és gordon a zenedalt férfias méltósággal kíséri és az öszhangzat fölött őrökdi.

Az ének — Gesang — egyedül az emberi hangra vonatkozik, melly ősalakja minden zenészeti előadásnak, mert minél jobban közelít hozzá valamely hangszer, annál hathatósban indítja a kedélyt, az attól távolabb álló hangszer többnyire segéde és kísérő társa

a zenedalnak. Egy hangszer sem képes úgy mint az ember szava minden érzelmet tisztán érthetőleg és életteljesen vázolni. Művészi éneke mindenek előtt tiszta, erőteljes, hajlékony és nagy fokozatu hang kívántatik, mikhez járuljon a zenejegyek ismerete, a hangidőnek szoros megtartása, a szavaknak érzelemteljes kiejtése.

104.

A zenének nemei: az egyházi, színházi, tánczene. A zeneművek ágai: 1) a concert, melly utánzása a magándalnak, de teljes kísérettel, 2) a sonáta, minden mintegy párbeszéd érthető, 3) a serenáda, melly a zenészetnek idyllionja, 4) a symphonia, melly több főtételt ad elő, s minden hangszert majd egyaránt foglalkodtat. — Jeles zeneköltők: Cherubini, Rossini, Bellini, Donizetti olaszok, Händel, Gluck, Mozart, Haydn, Beethoven, Weber, Strauss, Lanner németek, Mehul, Auber, Musard francziák, Bihari, Bartay, Erkel, Egressy Benjamin, Thern magyarok. Liszt hazánkfia mint zenehős ismeretes.

IV. FEJEZET.

S Z I N É S Z E T.

105.

A színészet azon neme a művészetnek, melly a színművet a szavalás és tagjáték eszközzésével előadja. E szerint a színészet részint a hangzó, részint a képző művészetekhez tartozik avvagy azokat közvetíti.

Minthogy a színész más személyt képvisel, és játékával emberi jellemet meg cselekvést szép alakban szemléltet: ennélfogva tisztelte a színműi személyt élethiven ábrázolni, mire nézve a színésznek úgy mint a köl-

tőnek lelkesedéssel kell birnia, különben nem lesz képes a költeménynek szellemét jól fölfogni és életteli-
sen előadni. E hivatás a színészben élénk képzelmet, ér-
zékeny kedélyt, éber figyelmet, mély emberismeretet,
tisztán érthető beszédet, könnyű és ügyes testmozgást
követel. — A szellemi és testi tulajdonokkal ellátott szí-
nészről továbbá kívántatik, hogy előadandó szerepét jól
ismerje, tudniillik ismerje azon személynek, kit képvi-
sel, jellemét, erkölceit, szólás és cselekvésmódját. Any-
nyi az emberi jellem és cselekvés, a hány a vérmérsék,
kor, életnem, műveltségi fok. A színésznek szerepe már
urat, már rabszolgát, most gyávát, majd hőst, egykor
vig embert, máskor búskomort tárgyaz. Minden szín-
műnek neme saját jellemmel bir. A szomorujátékot ne-
mes komolyság, a vigjátékot tréfa, szeszély, elmésség
bélyegzi. — De a színésznek arra is kell ügyelnie, hogy
nem csak saját játéka szép öszhangzó egészet képezzen,
hanem mint része a színműnek az egészszel is azaz a
többi személyek szerepével szépen egyesüljön. Végre óva-
kodjék a színész a tulzástól, és akkor is mérsékelje ma-
gát, midőn legnagyobb indulatot fejez ki, nehogy hang-
ja erőtetés által rikácsolóvá, mozgása a hevességben
nemtelenné, szóval nehogy játéka torzképpé fajuljon.

106.

A színészeti előadást a szavalás és tagjáték esz-
közli — Declamation und Mimik —. Minden érzelem-
nek és indulatnak megfelelő hangja és mozgalma van,
mit a színésznek helyesen ki kell fejeznie, ha jellemze-
tes játékot szándékozik adni. Szavalásra a színésznek
hiv emlékezéssel kell birnia, hogy szavalandó szerepét
minden akadály nélkül elmondhassa. Ezen kívül szava
hangos és kiejtése tiszta legyen, általában az előadan-

dó tárgyhoz alkalmazva, tehát már gyors; már lassu, hol erős, hol gyengéd, mindenkor pedig kedélyből fakadjon. — A tagjártatás a természetes néma beszéd, melly az élszónak nyomatékok és élénkséget ad. A természeti jeleken kívül a művészi tagjáték mesterséges jelekkel is él, miket a műveltebb társalgás alapított, minő a tisztelkedésnek, az esküvésnek jele. Minthogy a tagjáték a gondolatokat, érzelmeket és vágyakat szemléltetőkké teszi, ennél fogva főszabály: hogy a tagjártatás érthető, jellemzetes, élénk legyen. Azonfölül a tagjátékban könnyűség, melly távol legyen minden erőtetéstől, továbbá nemes illedelem, melly minden aljast és tulságost elmellőz, s végre öszhangzat kívántatik, miszerint az egyes jelek és mozgalmak, valamint zeneműben a hangok, az egészszel szép összeköttetésben álljanak. A szemnek nem szabad könyeznie, midőn a száj mosolygásra nyílik, sem a kéznek bosszúsan fenyegetnie, midőn az arcz szelidséget fejez ki.

A színészeti tagjáték szabadabban és nagyobb körben mozog, mint a szónoki. A szónok akár szószéken, akár a gyülekezetnek közepén áll, helyzetét nem változtatja, egyedül kezeit és fejét mozgatja, tagjátéka pusztán a szavalást és abban is csak a nyomatékos szavakat kíséri. A színész szabad állással bir, és nem csak szavalás közben, hanem azon kívül is játszik.

107.

A tagjátéki művészethez közönségesen a némajátékot és a művészeti tánczot számítják. A tagjátéknak kelleke a tiszta érthetőség, a határozott jellemzet és hív előadás; de ha a tagjártatást a szavalás, az élő szó nem támogatja, nem csak némi érthetlenséget, hanem fölösleges mesterkéltiséget is mutat.

V. FEJEZET.

RAJZMŰVÉSZET ÉS FÖSTÉSZET.

108.

A rajzművészet alapja a képző művészeteknek, melyek t. i. látható képeket terjesztenek elő. Mind ezek az anyagtól sokkal jobban függenek, mint a hangzó művészetek, miért is a képző művésznek nem csak anyagát jól kell ismernie, hanem egyszersmind a czélszerűségnek, jellemnek és életnek előadásában magát anyagához alkalmaznia.

A főtészetnek nélkülözhetlen segéde a rajzművészet, mely a képeket egyszerű vázolattal jellemzi. E két művészet alakjait nem pusztán térben mint a szobrászat, hanem a területtel együtt állítja elő; azonban a szobrászat való testeket, a rajzművészet és főtészet pedig csak látszatokat nyújt. Azonfölül e két művészet a távlátszat — Perspective — segedelmével a távont és közelet láttatja. A rajzkép csak némi szempontból és egyoldalú nézetben szemlélteti tárgyát; már pedig a tárgynak látszó képe a változó helyzet és távolság szerint maga is változik, és pedig oly módon, hogy a távolabb tárgyak kisebb és határozatlanabb vázolatban s így homályosabban jelenkeznek. E távlátszatra a természetnek figyelmes észrevezése leghivebben oktathatja a művészt.

A rajzolás nemei : 1) a körrajz — Contour —, mely a tárgyat határvonásaiban vagyis legegyszerűbb vázolatban szemlélteti, 2) az egyszínű rajzolás, mely az árnyéklatot jelöli ki, és eszközeire nézve sokféle, ugymint: tollrajz, irónrajz vörös, vagy fekete irónnal, tusrajz fekete főtéssel.

109.

A főstészet a rajzolóhoz a színezetet adja, mi által mintegy életet önt a rajzképbe. A színezés szabályait a művész a természetnek kémlelése, a jeles műveknek tanulmánya és sokoldalú gyakorlata által szerezheti meg. Azon legyen a művész, hogy a rajzolat és színezet, e főstménynek e két eleme, öszhangzó egészszé egyesüljön, nehogy egyiknek kitüntetésével a másiknak rövidséget okozzon. Ha a rajzolat főszerepet játszik, a bánásmód keménynek, ha pedig a színezet tulajdonképen hat, lágynak neveztetik.

110.

Minden szép műnek s így a rajzképnek értéke is művészi fölfogásától és előadásától függ. A fölfogás avagy tervezés — Composition — a művésznak teremtő szellemét tünteti ki, minélfogva a mű nem pusztá másolat, hanem eredeti új kép. Eredeti fölfogásra senkit sem oktathatni, de igen elrendezésre — technische Composition — adhatni utmutatást. Ezen elrendezés a részleteknek kidolgozására és a csoportozásra vonatkozik — Gruppierung —. Minél határozottabban és jellemzetesben fogta föl a művész az egésznek eszméjét, annál inkább sükerülend neki a részeknek illő arányt és öszhangzatot adni, mi végett főleg azt, mi lényeges, vegye tekintetbe, és ne terhelje a rajzot mellékességgel. Csoportozásra mintául némellyek a szőlő fűrtöt, mások a gúlát ajánlják. A főalak mindenkor a legkitünőbb helyre állittatik, melly többnyire a közép; ha két alak van, azok a térnek két oldalán egymással szemközt állanak; három alaknál pedig a gúla idomát használhatni. — Az előadás nagyjelentőségü, mivel a kivitel a műnek jellemét és a művésznak bánásmódját, ennélfogva a tárgyi-

lagos és alanyi jellemet szemlélteti. Főtulajdonsága az értethetőség és élénkség, mit főstészetben a kivilágítás — Beleuchtung — és árnyékolás — Schattirung — eszközöl, minélfogva a lényeges részek világosabban, a mellékesek homályosabban tüntetnek ki. Például szolgál Correggio éje.

111.

A főstészet tárgyra nézve különféle nevezetű. Van először tájfőstészet, mely mintegy lantos költeménye a főstészetnek, s jótékonyan hat az életerőre. A tartománynak különféle helyzetei és tárgyai, a róna vidék, az óriási hegyek, a tengernek határtalan tükrözése, a mezőn legelő nyáj, s ezekhez hasonló jelenetek a kedélynek érzelmeit hathatósan élesztik. Illy főstménynek értékét a jellemzet, természetesség és kellem alapítják. Második helyen az állatfőstészetet említhetni, mely a tájfőstészetnél határozottabb egyediséget vagyis jellemzetet és nagyobb elevenséget követel. Magasabb helyen áll az ember és története, ki szellemi természeténél fogva a földi lények körében főpolczon áll, és ama sajátossággal bir, miszerint nem csak az uralkodó indulatok és szenvedélyek, hanem az elmei tökélyek és gyöngeségek például éles elme és ostobaság, továbbá erkölcsi tulajdonok ugymint őszinteség, ravaszság magokat az arcban, a homlokon és szemben látható jelek által nyilatkoztatják. Ezt a főstészet jótékonyan használhatja, miből a jellemrajzok — Characterbild — keletkeznek. E nemben jeleskedtek: Raphael, Michel Angelo, Rubens, Holbein. Zenobia Angelonak műve asszonyi föniséget ábrázol. Az emberrajzhoz az arckép és történetrajz tartoznak, mellyek akkor birnak művészeti értékkel, ha jellemzetesek. Raphael X. Leo és II. Julius arcképeiben jeles példát adott arra, mikint kell illy rajzokat jellem-

zeni. A történetrajz emberi cselekvést tárgyz, minek főkelléke a szembetűnő érthetőség, miszerint a mű önönmagát értelmezi. Ezt az alakoknak jelentékeny állása, látszó mozgása és tagjártatása eszközli. Raphaelnek kárpitjai e nemből kitűnő példányokat szolgáltatnak, minők: Christus feltámadása, Ananias halála, Pál térítése. A történetrajz tárgyai: bibliai történetek, minőket Raphael a vaticanumi boltozaton rajzolt, a világ teremtésétől Christusig ötvenkét képben; közéleti jelenetek, például vásár; ütközetek, millyen Constantinus ütközte Raphaeltől; hitregei történetek, például az óriások ütközete az istenekkel; végre allegóriák és jelképek, mellyek mint jellemrajzok tetszenek, például Guido Reni szerencse asszonya. A legszebb vallási tárgyaknak egyike a szent szűzet jellemző madonna, mi Raphaelnek leginkább Piacenzában szent Sixtus templomában sükerült. — Említést érdemelnek a torzképek, minőket Hogarth remek ecsete vázolt, és a kisdud-föstmények — Miniatur —.

112.

A föstészet különféle anyagot használ, mire nézve nemei: 1) a vízföstés — Wassermalerei —, melly vízben olvasztott és enyvvel vegyített föstékekkel él. Illy föstékek gyöngéd színt adnak, és a tárgyak fényét csálódásig utánozzák, miért is a színi diszitményekre czélszerűleg alkalmaztatnak, 2) Az olajföstés, melly az olajos föstéktől veszi nevezetét, s mit van Eyk a 15-dik században nagy tökélyre vitt. E föstékek valamivel homályosabb, de elevenebb, kellemesebb színezetet szolgáltatnak. Illy föstékek azonban csak hamar színoket vesztek, és könnyen elporosodnak. 3) Az üvegföstészet, minek nyomára a 10. és 11-dik században akadunk, melly korban divattá vált a templomokban föstött üve-

geket használni. E főtésnek főkélléke a színek egyszerűsége és ragyogó tüze, mely célnak a terjedelmes ablakok inkább mintsem a szűkek felelnek meg. 4) A mosaikfőtés, mit sokszinű kis üveg és márvány-czövek, vagy drága gyöngyök eszközölnek, s miben az ügyes szerkezet vagyis kézgyakorlat főszerepet játszik. Bécs óriási mosaik művet bir, mely az úr vacsoráját ábrázolja, s minek szerzője Raffaeli. 5) Frescofőtés, miben szinte vízfőték használtatik, de homokból és mészből újdön készült nedves vakolatra alkalmaztatik. Illy fal-diszítésnél a főtékek eleinte homályosak, de ha megszáradnak, világosakká lesznek. Angelo és Raphael frescoképei a sixtina kápolnában és vaticanumban dicső művek. Vannak egyéb nemek is: alla tempera-főtés száraz alapzaton érczfőtékkal; pastell-főtés száraz kréta nemű főtékkal; viaszfőtés — Enkaustik — beégett viasszal; zománczolás — Email — beégetett üvegnek mű főtékkal vagy üvegmázzal.

Remeklők a főtészetben : Polygnotus, Zeuxis, Parrhasius, Apelles görögök. A keresztények iskolákra oszlanak. 1) Az olasz iskola, mely ismét több ágazatra szakad, ugymint: florenczira (Cimabue 1280, Michel Angelo), rómaina (Perugino, Raphael), pármaira (Correggio), velenczeire (Titian), milanóira (Leonardo da Vinci), bolognaira (Caracci, Guido Reni). 2) A német iskola (Schöngauer Márton, Dürer Albrecht, a Behamok, Holbein). 3) A németalföldi és pedig a hollandi (Leyden Lukács, Rembrandt), a belgiumi (Rubens, van Dyk). — Barabás, Markó főtészeink.

VI. FEJEZET.
S Z O B R Á S Z A T.

113.

A szobrászat nem csak látszó, hanem való testeket állít elő szép alakokban, azonban az anyag szilárdsága által sokkal szűkebb határok közé szorul, mint a főtészet. A szobrász úgy mint a főtész képes nem csak a czélszerűt és jellemzetest, hanem az elevenet is előadni.

Alakra nézve a képek vagy minden oldalról láthatók és pedig már teljes testűek azaz szobrok, már testrészüek azaz mellképek — Büsten —, vagy egyoldalulag széles alapon szemlélhetők — Relief —.

114.

A szobrászat állati és emberi alakokat már egyenkint, már csoportozatban állít elő. Illy alakoknak főkéle a szorosan meghatározott jellemzet és nemes egyszerűség. Ezen határozottságot és egyszerűséget homályba borítja a színezet és mesterkéltsz, mit a szobrász okszerűen elmellőz. Ha a művész szobraira színezetet alkalmaz, a maga köréből kilép. Az öltözetnek — Draperie — csak akkor van helye, midőn azt a tárgynak eszméje és illendősége követeli. Így a vestai szüzet a finom izlésű görög öltönybe burkolta. A szobrász nem csak a színezettől, hanem a külső területtől is független, miért is alakjait óriási nagyságra emelheti, mit a főtészet meg nem tehet, mert illy alak meg nem felelné a főtmény elő és háttérének. Ellenvetésül azt hozhatná föl valaki, hogy a szobornak is külső térben kell állania, s így helyzetének megfelelnie. S valóban némi

avatatlanok Phidiásnak azt vetették szemére, hogy ha Zeusa fölállana, a templomban el nem férne, mely okból művét szörnynek gúnyolták. De a szobor önálló becs-
 csel bír, és a külső tértől fényt nem kölcsönöz, minek
 következtében a terület szoborra nézve csak mellékes
 dolog. — A csoportozatban a szobrászat sokkal jobban
 van korlátozva mint a főstészet, mert ez utóbbi alakjait
 a terület által is összefűzheti. Azonban a szobrászatnak
 hatalmában áll alakjainak oly állást és kifejezést, oly
 látszó tagjártatást adni, mi által némi cselekvést és köz-
 remunkálást ábrázolnak.

115.

A művész nem csak szobrokat és mellképeket,
 hanem domborműveket — Relief — is készíthet, mely
 széles alapból — Grund — emelkednek. Ily dombor-
 műnek három nemét különböztetik meg: a magas dom-
 bormű, a mély és közép magasságu — hautrelief, bas-
 relief, mezzorilievo —. E mű az alakot már egy oldal-
 ról és pedig vagy balról, vagy jobbról láttatja — en
 Profil —, vagy teljes és egyenes ábrázatban, úgy hogy
 a bal és jobb oldal egyenlően látható — en Face —.
 Mausolus királynak siremléke remek domborműveknek
 kincstára volt. A domborműveket díszitményül használ-
 hatni.

116.

Az idézett művészethez számíthatók: 1) A szoros
 értelmű szábrászat — Bildhauerei —, mely márvány-
 ból vagy más kemény kőből már teljes termetű szobro-
 kat, már mellképeket vés ki. Erről már részletesen ér-
 tekeztünk. 2) A képöntés — Giesskunst —, mely föl-
 olvasztott érczből minta szerint szép alakokat készít. 3)
 A képfaragás — Schnitzkunst —, mely fát, elefant-

csontot és más lágyabb anyagot használ: ilyenek Dürer Albrecht faképei. 4) A drága kövésés — Gravure, Bildgraberei —, mely drága kövekbe már domboru — Cameo —, már homoru — Intaglio — képeket vés. Ilyen ama „gemma Augusta“ Bécsben a császári gyűjteményben. 5) A bélyegmetszés — Stempelschneidekunst —, mely kemény ércbe homoru képeket és betűket vés, miket lenyomatokon tisztán láthatni. Illy bélyegeket pénzverésre is használnak.

117.

Vannak képző művészetek, melyek a főtészetet és szobrászatot közvetítik. Ide számíthatók: 1) A fametszés, igen régi művészet, miszerint fa-lapon domboru képet farag ki, arra sűrű főtéket ken, és azt közönségesen papírra nyomja. Illy fa-lappal nyolcz ezer lenyomatot készíthetni. Dürer Albrecht e művészet nemében dicsőleg munkálkodott. 2) A rézmetszés, mely újkori művészet és a 15-dik századnak második felében keletkezett. Ágai: a) az árrvésüveli metszés, mely biztos kezet követel, minővel Dürer birt, kitől az első olasz rézmetsző Raimondi (Marc Antonio) nem átalott tanulni, b) a rézbe szívatás, miszerint a művész a rézlapra viasznemű anyag-réteget von, arra választó vizet önt, mely a már fölkarcolt rézlapot föleteti. Jeles rézbe szívatók: Dürer e műnek föltalálója, Mazzuoli (Parmeggiano), Carracci, Salvator Rosa, Rembrandt, Hogarth. Némellyek mind a két nemet egybe kötik. 3) A pontmodor — Punktirmanier —, miszerint a rajzolatot nem a vonalok, hanem a pontok eszközlik. E modorban először az olasz Campagnola közlött rajzokat, későbbben Lutma Amsterdamban (1681) jeles arczképeket adott ki; nagyobb tökélyre e modort Angolhonban Bartalozzi emel-

te, ki a pontokhoz vonalokat is használt, ezeket mind-
azáltal csak úgy, hogy a pontok főszerepet játszottak.
Illy képek gyöngédséget tüntetnek ki ugyan, de egy-
szersmind e légysággal határozatlanság és az alakoknak
bágyadtsága van összekötve. 4) A fekete modor — ma-
niere noire, schwarze Kunst, geschabte Manier —,
mit Siegen a 17-dik században talált föl; itt vakaró
kést használnak. E bánásmódnak sajátsága az, hogy a
durva alap az árnyéklatot, a vakart helyek a világos-
ságot láttatják. 5) Az aczélmetszés, újabbkori angol ta-
lálmány. Az anyag szilárdsága e nemű lapokat tartó-
sakká teszi oly annyira, hogy egy lap tiz ezer lenyo-
matokat szolgáltat, miknek utólsója majd oly tiszta ala-
ku, mint az első. 6) A könyomás — Steindruck —,
minek föltalálója Sennefelder Prágából, ki e tárgyról je-
les munkát irt. (Lehrbuch der Lithographie 1819) E
szerint a rajzolatok és iratok sajtó által könnyű módon
nyomtatnak, de a vázolat tisztátlan és bágyadt, s illy
kőlap legfőlebb három száz lenyomatot ad.

Nagyhirű szobrászok : Perillus készítője ama ön-
tött rézbikának, miben később maga a művész megé-
getett; Phidias, ki az athenei Minervát és az olympi
Zeust készítette, melly utóbbi 40 lábnyi magasságu volt;
Socrates, ki a kegyistennőket öltönybe burkolta; Pra-
xitelles, ki Venust meztelen képben első adta; Lysip-
pus, ki arczképű szobrokat állított föl, jelesen Nagy Sán-
dor szobrát készítette; Chares a rhodusi colossus szer-
zője; Polydorus, kitől Laokoon csoportozata származott.
Mind ezek görögök voltak. Keresztények : Michel Ange-
lo Buonarrotti, Canova, Thorwaldsen, Schadow, David,
Ferenczy.

VII. FEJEZET.
É P I T É S Z E T.

118.

A szép építészet a közéletitől abban különbözik, hogy ez utóbbi egyedül a használhatóságra céloz, amaz a haszonnal egyszersmind szépműtani kedvtelést köt össze, szóval szép műveket alkot, melyek belső czélszerűséget és jellemzetet fejeznek ki. Az építészet a képző művészetek között legjobban van a szabályosság által korlátozva; azonban a nagyszerű aegyptomiak, a finom izlésű görögök és a komoly vallásu keresztények azon voltak, hogy a szabályok által meghatározott idomok közé olyakat is vegyithessenek, melyek a szabadon teremtő képzelemnek szüleményei. E művészet tehát teremtő képzelmet követel annál inkább, mivel a természet neki alakokat nem nyújt úgy mint a főstészetnek és szobrászatnak, hanem képeit egyedül az elméből kénytelen meríteni.

119.

A szép épület úgy mint egyéb mű belső és külső elemből áll: amazz az alakoknak czélszerűsége és jellemzete, ezt mértani szabályossága teszi. Minden szép alak mint a teremtő képzelemnek műve czélszerű és jellemzetes, ennél fogva a szép épületnek is határozott eszmét vagyis jellemet kell czélszerű alakban kifejeznie, mi által a való művek körébe tartozik. Így a mulató háznak jelleme a kellem, a diadalkapué az ünnepély és fénytéljes méltóság, a színházé a vidámság, a sírbolté a komolyság, a templomé a nagyszerűség és fönség. A pogányoknak és keresztényeknek templomai a különböző vallásnak jellemét világosan tüntetik ki. Az istenek

sokaságá, azoknak saját jelleme és élete sokféle alakú templomokat igényelt. A templom belseje nem népgyülekezetre, hanem a bálványnak lakhelyére volt szánva. Az egésznek alakján és díszítményein életvidámság ömölt el. A keresztények templomai egyszabásuak, ugyanint egy Istennek tiszteletére rendelvek: belsejök nagyszerű boltozatu, melly az egész gyülekezet fölött mint az ég boltozata a föld fölött terjeszkedik. A vallásnak szelleme szerint ünnepélyes komolyságra int.

120.

Az építészet szabályossága a mértani alkatot, a méregyent — symmetria — és illő arányt foglalja magában. Valamint a költészetnek szabályossága a gondolkodástani, nyelvtani és szótagmértéki szabályoktól függ, úgy az építészeté a mennyiségtani elveknek eredménye, mi nélkül az épület külső rendben és tartósságban szükkölködik. A méregyen kétféle, központi és kétoldalu — central und bilateral —: amaz köralku, minek központjából minden irányban egyaránt nézhetni, ez az egészet két egyenlő félre osztja. Az arány az egész és részek közti öszhangzásban áll, miből az illő fölosztás a hosznak, magasnak és szélesnek mértéke szerint foly. — A díszítményekre nézve arra kell ügyelni, nehogy az egésznek hatását gátolják.

121.

Az építésmód külön nemzeteknél különféle, és a tartománynak, égalnak, a vallásnak és nemzetiségnek sajátságaitól függ. Nevezetes építésmódok — stylus architectonicus —: 1) az indiai, mire a pagodák szolgálnak például, 2) az aegyptomi, mellynek példányai a gúlák, 3) a görög a doriai, joniai és corinthusi oszloprendszerrel, 4) a római, 5) az aráb, mire a me-

csetek mutatnak, 6) a goth avvagy ó német, melly módon a kölni, strassburgi, bécsi, erfurti és milanói templom épült, 7) az olasz, minek dicső hagyománya szent Péter temploma Rómában.

B E F E J E Z É S.

E T A N N A K R Ö V I D T Ö R T É N E T E.

122.

Noha a görög előtti népektől a művészeti szellemet meg nem tagadhatjuk, minek nyilatkozását az építészetnek és szobrászatnak dicső emlékei, az aegyptomi gúlaelegendően tanusítják: mindazáltal a görög nép az első volt, melly szépműtani elmélkedéseket közlött az utókorral, ámbár azok csak tudományi töredékek és többnyire a művészetnek egyes ágaira s emlékeire vonatkoznak. Platon a szépet és művészetit az észvéd szempontjából tekintette; nézete szerint a szép valamely isteni eszmének megjelenése, és a legfőbb szépség az Istenben foglaltatik. A művészet valami isteni és a művész az isteneknek kegyencze. (Phaedrus, Philebus, Hippias Major, Republica) Ellenben Aristoteles módszerével egyezőleg az adottaktól indult ki, és a szépnek eszméjéhez értelmi elvonás által emelkedett. Hogy Aristoteles a művészetet a természetből származtatta, azon állításból érthetni, miszerint a költészet és ennek minden alakjai a természetnek utánzásai. De abból nem következtethetni, hogy a természetnek puszta utánzását főelvül vette, mert a költészetnek és történetiratnak összehasonlításában nyíltan kimondja, mikint a szép mű-

vésznet fönségesebb a történetíratnál, mely az eseményeket úgy közli, a mint történtek, a költészet pedig a lényeket és eseményeket az észnek képeihez méri. Irataiból a poetica és rhetorica maradt fen; a széprőli irata elveszett. — Platonnak a széprőli eszméjét Plotinus értelmezte (I. Enn. libr. 6. et V. En. l. 3.)

123.

A keresztényeknek jutott ama dicsőség nem csak a művészetnek minden ágait kifejleszteni, hanem a szépműtant is tudományos alakban előállítani. Ez érdem Baumgartent a német bölcsészt illeti, noha előtte már az anglok a szépet lélektani úton értelmezték. Locke szerint a szépműtani ítélet, miszerint a tárgyat szépnek állítjuk, és az abból eredő kedvtelés az eszmetársulaton alapszik, mit a szép tárgynak szemlélése ébreszt. Shaftesbury, Hutcheson, Home és mások velünk született aesthetikai érzelmre hivatkoztak. Említést érdemelnek Blair Hugo aesthetikai leczkéi (miket Kis János magyarra fordított). A francziák is jeles értekezéseket irtak a szépről. Crousaz a szépet a különféleségben, egységben, szabályosságban, rendben és arányban helyezte. Batteux a művészetnek főelvül a szép természetnek utánzását vette.

Baumgarten Sándor, Wolfnak hive, aesthetica alatt a szépnek tudományát értette, és azt a tökélyesség fogalmára alapította. Állítása szerint a szép az érzékileg megismert tökélyesség, vagyis a tökélyes érzéki ismeret. A szépműtani szabályok tehát a tökélyesség fogalmából keletkeznek, és az érzéki ismeretre vonatkoznak. Így származik a szépnek tudománya, mely úgy mint a gondolkodástan része az elméleti bölcsészetnek azon különbséggel, sőt ellentéttel, hogy a szépműtan az alsó, a gondolkodástan a felső ismerő tehetségnek törvényeit

fejtegeti. (*Aesthetica*, Frankfurt an der Oder 1750 — 58) E széprőli fogalmat Mendelsohn, Sulzer, Eberhard, Garve, Platner, Feder, Lichtenberg szorosabban határozták meg

124.

A szépműtannak mélyebb alapítását és magasabb kiképzését kedvező körülmények segítették elő, mikhez a szép műveknek mély tudományu bírálatait, jelesen Lessing, Winkelman iratait, továbbá a bölcsészetnek haladását számítjuk. Kantnak az ítélő tehetség bírálatát foglaló munkája a szépműtan történetében új időszakot képez. E bölcsész a szépet alanyi szempontból fogta föl, és azt tartotta szépnek, mi egyedül alakjáért tetszik minden érdek nélkül; tetszik pedig az, mi alakja által képzelműnket és értelműnket szabad, de öszhangzó munkásságba hozza. Azonban az *aesthetica* Kant szerint nem tiszta észleges tudomány, mit az észnek elveire lehetne alapítani, hanem izléstan, mert a szépet nem észszel ismerjük meg, hanem izlés által érezzük, azonfölül a szépnek szabályai tapasztalatiak, minthogy előlegesen meg nem határozhatni, mi legyen szép. Erre mások azon észrevételt tették, hogy az izléstani ítéleteknek is a léleknek eredeti föltéteitől kell függniök. Kant a szépnek a fönségest teszi ellenébe, e kettőt az izlési kedvteléssel köti össze, melyet izléstanban kiinduló pontnak vesz. Ez alanyi szempontból fejtegették a szépműtant: Bendavid (*Versuch einer Gaschmackslehre*, Berlin 1799), Krug (*Geschmackslehre oder Aesthetik*, Kön. 1810), Snell (*Handbuch der Philosophie*, 2. Theil *Aesthetik*, Giessen 1819), Fries (*Handbuch der Religionsphilosophie und philosophischen Aesthetik*, Heid. 1832.)

Kantnak száraz alakvéde — Formalismus — ki nem elégithette Herdert, ki élettelmes műszellemmel, sem Schellinget, ki a természetnek eleven fölfogásával birt. Schelling szeme előtt tartván az általánosnak eszméjét, az eszme és lét azonságát, azt a szépben is fölfödözte. Az *aesthetica* a szépnek tudománya, avvagy a szépnek előadása a művészetben. A művészet az alanyit, az eszmét tárgyilagossá teszi azaz valósítja. (*System des transcendentalen Idealismus*, *Über Wissenschaft und Kunst*, Tüb. 1800. *Rede über das Verhältniss der Natur zur bildenden Kunst*, 1807) Ezen eszméknek nyomán indultak: Ast (*System der Kunstlehre*, Leipzig 1805), Nüsslein (*Lehrbuch der Kunstwissenschaft*, Landshut 1819), Schedius (*Principia Philocaliae*, Pestini 1828).

A szépműtant új nézetekkel gazdagították: Görres (*Aphorismen über die Kunst*, Koblenz 1804), Pölitz (*Aesthetik für gebildete Leser*, Leipz. 1807), Solger (*Erwin, vier Gespräche über das Schöne und die Kunst*, Berlin 1815), Bouterwek (*Aesthetik*, 2. Aufl. Gött. 1815), Eschenmayer (*Psychologie*, Stuttg. und Tüb. 1817), Weisse (*System der Aesthetik als Wissenschaft von der Idee der Schönheit*, Leipz. 1830), Hegel (*Vorlesungen über die Aesthetik*, herausg. von Hotho, 3. Abth. Berlin 1835), Ficker (*Aesthetik*, 2. Aufl. Wien 1840).

E KÖNYVNEK TARTALMA.

Bevezetés	1 <i>Lap.</i>
Első rész. A szépnek elmélete	4 —
I. Szakasz. A szépnek eszméje	4 —
II. Szakasz. A szépnek rokon eszméi	13 —
Második rész. A művészetinek elmélete	38 —
I. Szakasz. A művészetinek eszméje	38 —
II. Szakasz. A művészet nemei	53 —
I. Fejezet. Költészet	54 —
II. Fejezet. Szónoklat	73 —
III. Fejezet. Zenészet	79 —
IV. Fejezet. Színészet	83 —
V. Fejezet. Rajzművészet és főtészet	86 —
VI. Fejezet. Szobrászat	91 —
VII. Fejezet. Építészet	95 —
Befejezés. E tannak rövid története	97 —

Tetemesb nyomda hibák

<i>lap</i>	<i>sor</i>	<i>hibás kitétel</i>	<i>kijavítva</i>
10	3	Ez alak a	Ez alak és
10	6	tünteti	tünteti ki
14	4	pillanatát	pillantatát
16	32	tárgyak	tárgynak
41	28	fűstész	fűstészet
76	18	szónak	szónok
80	19	magasab	magasak
92	13	melly	mellyek
96	21	hosznak	hosszunak

HATODIK KÖNYV.

**A
BÖLCSÉSZET TÖRTÉNETÉNEK
V Á Z L A T A.**

ALL THE HISTORY OF THE
ATLANTIC

ELŐSZÓ.

Ki a történetek könyvében egyebet nem lát az emberi sorsnak változásainál, a jó és bal események halmazánál: arról bizvást mondhatni, hogy abba csak fölszínűleg pillantott, mi okulására nem igen szolgálhat. Nem a történetek elősorolása, hanem azoknak az okok és eredmények láncolata általi értelmezése tanulságos. Így vagyunk a bölcsészet történetével is. Ha magasztosb hivatása nem volna, mint a bölcsészeknek névsorát koronkint fűzni, irataikat följegyezni, állításaikat zagyvalékosan idézni: nem csak a bölcsészetet kellő fénybe nem helyezné, sőt homályba borítaná, s minden böcsét a tudós közönség előtt lerontaná. A bölcsészet története egyszersmind az emberi ész fejlődését tárgyazza, s menetében vele egyenlő lépést tart. Mind azon világtörténeti események, mellyek a szellemi művelődésre gyámolító, vagy gátoló befolyást eszközöltek,

II

a bölcsészet haladását is már jótékonyan segítették, már veszélyesen akadályoztatták. A mint a bölcsészet a gondolkodásnak irányt ad és a szellemi törekvést vezérli, úgy viszont azon népnek elmei műveltségétől, mellynek kebelében tisztelőket nyert, továbbá a tapasztalati tudományok terjedésétől, a nemzetek polgári és erkölcsi állásától függ. Ki e kölcsönös függésre figyel, meg nem ütközik azon történeti adatokon, mellyek arról tudósítanak, mikint a bölcsészet kezdetében a hitregék burka alatt lappangott, azután jöllehet a gondolkodó görög szellem által önállásra emeltetett és tudományos alakba öltöztetett, mégis tisztelői között egymással szemközt álló felekezetekre elszakadást, magát a tudományt alapjaiban megrendítő kétkedést, vagy pedig szemlélődési tulzást, észábrándot szült; s noha ezeken újabb időben nagyrészt tul adott és helyes utján ismét haladott, minden törekvése mellett mind eddig czélt nem érhetett. Az igaznak országa határtalan: az emberi ész képes ugyan részenkinti birtokába jutni, de egészen meghódítani hatalmában nem áll. Így az igaznak megismerése és a bölcsészetnek bevégezése annyiban, a mennyiben az emberi észtól kitehik, nem néhány századnak, hanem az emberiség egész életének munkája.

Vácson, junius 15-kén 1843.

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF.

B E V E Z E T É S.

1.

Azon mód, miszerint az emberi ész a bölcsészet föladatát kezdettől fogva maig megfejtette, a bölcsészet története. A bölcsészet föladata az igaz, szép és jó eszméinek észszerű fejtegetése. E történetnek közlése a történetirat.

A bölcsészet történetének tárgyát mind azon megkísértett út teszi, mellyen az emberi ész a bölcsészet eszmejéhez iparkodott közelíteni. Miből e történetírátra vonatkozó vezérfogalmakat érthetni. Először a bölcsészet története az emberi ész történetével kezdődik. Másodszor föladata hiven közleni a bölcsészek tanitmányait szóval a bölcseleteket — philosophemata —, főleg azokat, mellyek eredetiséget tüntetnek ki. Harmadszor tiszte a bölcseleteket nem csak közleni, hanem meg is bírálni, vagyis azoknak a bölcsészet föladatára vonatkozó érvényességét megítélni. Erre nézve mind azon alkalmi okokat és körülményeket figyelembe kell venni, mellyek a bölcseleteknek létrehozását eszközölték. Továbbá a bölcseleteknek egymás közti összefüggését és a bölcsészeknek koronkinti fejlődését kell napfényre hozni, hogy így az emberi észnek fejlődése szembetűnjék.

E történetírat különbözik: 1) a bölcsészeti rendszerek történetétől, mely egyedül azon alapelveket közli, mikből a bölcsészek kiindultak s melyekre bölcsesletöket építették; 2) a bölcsészet irodalmától, mely a bölcsészeti munkákra szorítkozik; 3) a tudományok történetétől, mely tágasabb körű a bölcsészeténél és minden tudományra terjed, 4) a bölcsészeti történetirattól, mely nem egyéb, mint az emberi nemnek története, szóval a világtörténet, de bölcsészetiileg megbírálva.

A bölcsészeti rendszerek történetét írta Szontagh Gusztáv e czim alatt: Propylaeumok a magyar philosophiához, Budán 1839.

2.

A bölcsészet történetének böcsét mindnyájan méltányolják, kik a bölcsészetnek mai álláspontjával megismerkedni és e tudomány czéljához vezető utak felől, miket a bölcsészek több század lefolyta alatt megkisértettek, eligazodni érdeköknek tartják. Ide járul, hogy a bölcsesleteknek bírálata a szemlélődő ész tuzástól és kártékony önhittségtől óvja, sőt vele bölcsen elismerteti, mikint számtalan sok tévedésnek van alávetve, és czéljához tudniillik az igaznak, szépnek és jónak ismeretéhez közelíthet ugyan, minthogy arra az emberi ész szüntelen minden időben törekedett, azonban elérése nem egy férfinak és századnak, hanem az emberi nöm egész életének föladata.

3.

Hogy e történetíratnak rendszeres alakot kell öltetni, azon egyszerű okból érthetni, miszerint tiszte a bölcsészetnek és evvel együtt az emberi észnek fokonkinti fejlődését közleni és arra könnyű áttekintést nyújtani. Eből elrendezésének és elosztásának módja foly, mit e

következő pontok eszközölnék : 1) az egésznek korszerinti szerkesztése, 2) egyes időszakokrai elosztása, 3) az időszakoknak rendszerekre vagy felekezetekrei föltárgolása.

A bölcsészet történetét két főrésze osztjuk. Ugyanis a tudományok hanyatlása a bölcsészetre kártékony hatást vont annyira, hogy ideigleni sirba szállott: e korszakot a világtörténetben a népek vándorlása (500 Kr. után) jelöli. Mind a két főrészt, tudniillik az ó és új kor egyes időszakokra ágazik el.

Az ó kornak időszakai: 1) a bölcsészet kezdetétől a görögök rendszeres bölcsészeteig, nevezetesen Thalesig (600 Kr. e.), 2) Thalestól Socratesig (600 — 400 Kr. e.), 3) Socratestól Görögország hanyatlásáig (400 — 146 Kr. e.), 4) Görögország hanyatlásától a tudományok hanyatlásáig (146 — 500 Kr. után).

Az új kornak időszakai: 1) a tudományok hanyatlásától a bölcsészet önállásaig, vagyis az ugynevezett közép kor (500 — 1600), 2) a bölcsészet önállásától Kantig (1600 — 1790), 3) Kanttól jelen időig.

4.

E történetiratnak eredeti kutforrásai a bölcsészek munkái, miket illő helyen följegyezendünk. Ezeken kívül olly iratokkal birunk, mellyek a bölcsészek életiratát és tanitmányait terjesztik elő. Említésre méltók az ó korból: Cicero, Plutarchus, Sextus Empiricus, Diogenes Laërtius munkái.

A bölcsészet történetirata csak újabb korban szerkesztetett. E nemben első, tökéletes, az egész történetre vonatkozó munkát irt Brucker (historia critica Philosophiae, Lipsiae 1742 — 44)

Utmutatását jelesen követték; Buhle (Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, Götting. 1797. Geschichte der neueren Philosophie, Götting. 1800 — 1805); Tenneman (Geschichte der Philosophie, Leipz. 1798 — 1819); Hillebrand (Geschichte und Methodologie der Philosophie, Heidelb. 1819); Reinhold Ernest (Handbuch der allgemeinen Geschichte der Philosophie, Gotha 1827 — 30. Lehrbuch der Geschichte der Philos. 1. Aufl. Jena 1836. 2. Aufl. Jena 1839); Lichtenfels (Auszug des Wissenswürdigsten aus der Geschichte der Philosophie, Wien 1836); Stanke (Compendium Historiae Philosophiae, Jaurini 1841).

Ide tartoznak: Krug (Geschichte der Philos. alter Zeit, Leipz. 1815); Ritter (Geschichte der Philosophie, Hamb. 1829 — 34); Hegel (Vorlesungen über die Geschichte der Philos. Herausgegeben von Michelet 1833 — 36). Ruszek rövid historiát irt e czim alatt: A philosophiára előljáró értekezések, Veszprém 1812.

ELSŐ RÉSZ.
Az ó kornak bölcsészete.

I. IDŐSZAK.

A BÖLCSÉSZET KEZDETÉTŐL THALESIG.

5.

A bölcsészet története, mint már említettük, az emberi észnek történetével kezdődik. Ennélfogva e történetiratból a görögök előtti kelet népeit ki nem zárhatni, mivel a szellemi műveltségnek első magvait ők hintették szét. Igaz, hogy bölcseseteik a hagyományos valásnak színét viselik, de az első görög bölcsékéi szinte olyanok voltak.

Ez egész időszak folytában a bölcsészet nem volt egyéb a hitregénél — mythus —, minek lélektani okát abban leljük, hogy az emberi elmének fejlődésében a képzelem előbb az észnél nyilatkozik: nem csoda tehát, ha az emberi nemnek gyermekkorában a hitrege főszerepet játszik.

A szellemi műveltségnek bölcsőjét homály fedi elannyira, hogy a tudósok a felől, melly nemzetnél induljon ki a bölcsészet története, különböző véleményekre szakadtak. A legújabb fölfedezések (Nepal, Kaschmir könyvtárai, a sanscrit nyelv) hihetővé teszik, hogy az indus nép vetette a művelődésnek alapját. Történetünk fonalát tehát e néphez kötjük.

6. INDUS NÉP.

Az indus népnél nem különben, mint a többi ősnépeknél, a bölcsészet a hagyományos vallásban arany szálként volt szőve. Ez igen megegyez az emberi nemnek zsenge korával és oly idővel, miben az elemzésben még járatlan értelem az ismeret nemeit, a tudatot a hittől, szigorúan meg nem különböztette. — A hindu vallás kutforrásai: a Vedatan és Menu törvénykönyve. (Buddha vallás)

E nép bölcsellete e következő pontokra szorítkozik.

1. Van érzékfölötti, önálló, öröklétű fölény, minden létnek és ismeretnek kutfeje, minek neve Parabrama. 2. E fölénytől minden létező kiömlés — emanatio — által származott. Az Isten t. i. a világ előtt önmaga szemlélésével foglalkodott: e szemlélésben elhatározta a világ létét. Ez időtől fogva mint teremő, fentartó és rontó jelentkezett (Brama, Vishnu, Siva, az indiai Trimurti azaz háromság). 3. A világ boldogtalan, mivel az Istentől elszakadt. 4. Brama az emberi lelkeket büntetésül testekbe zárta: éleők szünteleni küzdés az érzékiséggel. A ki életében az érzékiség elnyomása által törekszik az Istenhez visszatérni, annak lelke halála után az Istennel egyesül: a meg nem térő lelkek az oktan állatok testébe költöznek, mely lélekvándorlás — metempsychosis — mind addig tart, míg teljesen megtisztulnak. 5. Az erkölcsiség az elmének Istenhez fõlemelésében és az érzékiségnek elnyomásában áll. Ebből a braminok sanyaru életét könnyen értelmezhetni.

7. BIRÁLATA.

A világnak Istenbõli kiömlése és elszakadása oly föltevés, mit az ész soha kellõen nem igazolhat. Az észszel tovább ellenkezik, hogy a világi lények azért nyo-

morogjanak és bünhődjenek, mivel az Istentől elszakadtak, holott a világ eredetét, tehát elszakadását is az Isten határozta el.

8. PERSA NÉP.

A persáknál szintugy, mint az indusoknál, a valóság kutforrásai egyszersmind a bölcsészetei voltak. A persa vallásnak újitója Zoroaster, ki születésére nézve medus volt. Tana Zend-Avesta nevű könyvében foglaltatik (ezt eredeti nyelvén Anquetil du Perron mult század közepén hozta napfényre). Részletei e következők. 1. Van őslény, minden létnek végső oka, minek neve Mithras (a megfélemlített tűz) és jelképe a végtelen idő (Zaruam). 2. E lény öröktől fogva Ormuzdot és Ahrimant szülte. Ormuzd az elsőszülött minden jónak kutforrása: külső színe a világosság. Ő teremő szava által a világot létesítette, és azt az élet tűzével fen is tartja. Ahriman a másodszülött eredetileg hasonlóan jó és világosság volt; de irigységre gerjedvén testvére ellen, rosszszá és sötétséggé vált, minden rosznak kutfejévé. 3. Ormuzd és Ahriman közti ellenségeskedés a világ jelen állapotját intézte el, melly nem egyéb, mint a jó és rosznak vegyülete. Ormuzd gondolatja által a jó szellemeket (Fervers) teremtette, mellyek rangsorban állanak. Ahriman a gonosz szellemeket (Dews) szülte, mellyek szinte külön fokozatuak. 4. Az emberi lelkek jó szellemek, miket a másodrangu jó szellemek őriznek (Izeds). Ha életök folytában a testben, mibe záratnak, Ormuzd mellett harcolnak, halál után a boldogok honába költöznek. Ha pedig Ahrimannak szolgálnak, a sötétség fenekére, a pokolba szállanak alá. 5. A főlény Ormuzd és Ahriman közti háborúnak tizenkét ezer évet szabott, melly időre Ahriman meg fog győzetni, és testvérével

kibékülni. Ekkor a rossz szellemek ismét jókká fognak válni, az emberek föltámadandnak, és örök világosság fog fényleni.

9. BIRÁLATA.

E bölcseletnek helyes oldala abban áll, hogy nem isteni kiömlést, hanem való teremtetést állít; továbbá a jó és rossz közti ellentétnek határozott időt szab, és azt egyedül e földi életre szorítja; végre az emberi akaratnak szabad választást tulajdonít, s így az erkölcsiségnek és érdemnek illő helyet enged. Azonban e tannak alaptalanságát és gyenge oldalát eléggé mutatja azon állítás, hogy Ahriman, ki eredetileg jó szellem volt, annyira elfajult és gonoszszá vált; mire nézve a jó és rossznak előadott eredete pusztá föltevessé alacsonyul.

10. AEGYPTUS NÉPE.

Hogy Aegyptus népe igen korán nagy szellemi műveltségre jutott, a történet tagadhatlan adatokkal bizonyítja. E népet mind eddig annyira magasztalták, hogy egyetemes véleménynyé vált, miszerint a tudományokat mind, a bölcsészetet, a vallást és polgárosodást a föld többi népeivel közölte. De az újabb fölfedezések után (6-dik szám) e szerfölötti tisztelés már hűlni kezd.

Bölcséletének kutforrásai: Moses, Herodotus és Diodorus Siculus. A nép hite a bölcséknek titkos tanától különbözött. A köznép aljas sokistenségnek hódolt: a beavatottak tana nem volt egyéb természet-istenítésnél, mit azon fölírat igazol, mely Isis temploma homlokán volt olvasható: „Én vagyok mind az, a mi volt, van és lesz, és az én fátyolomat soha egy halandó sem lebbentette föl.” Vallásuk a csillagászaton alapult.

Tanítmányuk e következő. 1. Az óslény, minek neve Eiktou (szellemi világosság), az örökkévaló termé-

szet. 2. E lény két nagy félre, ugymint égi és földi természetre szakadt (Osiris és Isis, nap és hold). Ezekből fejlődtek a többi létezők úgy, hogy a lények osztályait szoros rend fűzi össze és egyetemes életerő lelkesíti. (Innenét származott a csillagok és állatok iránti isteni tisztelet és a bálványozás, Sabaeismus, Fetischismus). 3. A lelkek halhatatlanok; de egyik állati testből a másikba vándorolnak, melly vándorlást az állatoknak egész körén át három ezer év alatt végzenek. 4. Erkölcsanuk az emberölést, hivatlanságot, házasságtörést szigoruan tiltotta.

11. BIRÁLATA.

Vannak, kik azt hiszik, hogy az aegyptomiak istenei puszta jelképei voltak a csillagoknak és természeti erőeknek. (Volney). A titkos tan hihetőleg a bálványimádással magasztosb eszméket kötött össze. Azonban a természetistenítés nem csak az észnek követeléseit ki nem elégíti, hanem az erkölcsiséget is ingó lábra állítja.

Az előadott három bölcséletnek egybevetéséből ki világlik, hogy az indus vallás a mindenistenségnek, az aegyptomiaké a természetvédnek színét viselte: a persa nép a tiszta istenhithez közelített — pantheismus, naturalismus, theismus —.

12. ZSIDÓ NÉP.

A zsidó népet az ó kornak kitünőbb nemzetei közé méltán számítják. Polgári viszontagságaira, vallására és ennek nagyszerű következtetéseire nézve a világtörténetben jeles helyet foglal. A bölcsészet történetében fényes kitüntetést érdemel tiszta istenhitte miatt, noha ez szent könyveinek tanúsága szerint nem az emberi észből, hanem a közvetlen isteni kijelentésből eredt. Valástana érdekes azon okból is, hogy azt hazai, legregibb és hiteles iratok közlik.

Hitágazatai ezek: **1.** Csak egy Isten van, ki a mennynek és földnek teremője s főura. **2.** Az ember az Isten képére teremtetett, ki szabad akaratjával visszaélván vétkezett, miért is méltán bűnhődik lelkileg és testileg. **3.** Hogy az ember el ne vesszen, a kegyelmes Isten üdvözítőt rendelt. **4.** Az ember igaz hit és az isteni parancsoknak hív teljesítése által üdvözülhet.

Hogy e vallás a bölcsészet eszméivel szépen meg-egyezz, minden elfogulatlan ítélő könnyen elismeri.

13. KELETNEK EGYÉB NÉPEI.

Az előadott bölcsesletektől keletnek egyéb népei nem nagyon tértek el. Így: **1)** a chaldaeusok tana az aegyptomiakéhoz közelít. Berossus irata szerint kezdetben Bel isten, Hamoroca istennő és több más isten volt. Bel Hamorocát ketté szegte, miből menny és föld alakult. Elvágván továbbá önmaga fejét, véréből az emberi nemet képezte. Oannes a haleMBER a vad népeket polgarosodásra oktatta. **2)** Tibet lakóinak vallása (Lama vallás) rokon az indusok és zsidókéval. Van őslény, melly mint háromság s Isten több ízben megtestesült. Az Isten szavára hathatós szél a földet hozta létre. **3)** A chinaiak vallása többszöri újítást szenvedett. Fo titkos tanitmánya szerint a tökélyes főlény a semmi, melly semmit sem gondol, sőt örök nyugalomban áll. Minden létező semmiből keletkezett és semmivé lesz. Az erkölcsi tökélyesülést a főlényhezi közelítés, tehát az elmei és kedélyi nyugalom, sőt munkátlanság képezi. Az erkölccsant Konfutse javította (450 Kr. előtt). **4)** A phoenicziaiak bölcsesletét Sanchuniaton töredékeiből ismerjük. Minden létezőnek létokai — principia — az ősej (chaos) és a szellemi lehelet, mellyek egyesüléséből az ősiszap (Mott) kelt, magában foglalván minden termésnek magvait, mik-

ből ismét a többi létezők, a nap, hold, tűz, bércz, villám, az oktalan állatok és ezekből az emberek származtak. Ezeken alapult a csillagimádás és emberáldozat.

Mind ezen bölcsesleteket hitrege és jelképes sokistenség jellemzi. A kelet népein egyáltalában észrevehetni, hogy azoknál nem az értelem és ész, hanem a költő képzelem, nem a tudat, hanem a hit uralkodott. Az észnek igáját a hathatós görög szellem törte meg, noha ez is eleinte a kelet hitregéitől elfogulva ábrándozásban sinlődött.

A hunok a kelő és leáldozó napot imádták: a mennynek, földnek s megholt őseiknek többnyire lovakat áldoztak. Közvélemény, hogy a hadur (Mars) kardjának isteni tiszteletet adtak.

14.

Europa ősnépei (Celtae, Scandinavi) a persa valáshoz közeledtek. Az őslény (Odin, Wodan) hatalma alatt két főlény áll: egyik a jónak, a másik a rosznak szerzője (Alfadur és Loke). Vannak más jó és gonosz szellemek és sorsistennők (Nornen). A megholt emberek lelkei érdemök szerint vagy a mennybe, vagy a pokolba jutnak (Gimle és Nastrond). A jó végre a gonosz fölött győzend.

15. GÖRÖG NÉP.

Hogy a görögök az ásiiaiak és aegyptomiaktól tanultak, kétséget nem szenved. Innét érthetni, miért hasonlít kezdő bölcsészete oly annyira a keleti hitregéhez. Ez időszak bölcsészete költői volt: mi szépen meg-egyez az emberi szellemnek fejlődésével, miszerint a képzelem az ész előtt nyilatkozik, és az elme ifju korában költészetre fordítja erejét. Kutforrásai a szent és világi dalok, miknek főszerzői: Orpheus, Homerus, Hesiodus.

Orpheus (1250 Kr. e.) tanában minden létnek kezdete a víz (Oceanus et Thetis): ezen zürzavaros ősvízből az elemek és természeterek fejlődtek, mely fejlődést a zürzavarban foglalt végtelen életerő eszközölt. Mindent az életerő mozgat, alakít, lelkesít: neve Jupiter és jelképe a nyíl.

Homerus (1000 vagy 900 Kr. e.) szerint mindennek kezdete és létoka az idő (Chronos), mely az őselemeket a levegőt, tüzet, vizet és földet (Zeus, Pluto, Poseidon, Hera) szülte. Ezekből a mennynek és földnek többi lényei származtak. (Nymphae, Heroes). Az istenek emberi módon gongolkodnak és cselekednek.

Hesiodus (900 vagy 800 Kr. e.) az isteneknek és világnak származását — theogonia et cosmogonia — egybe kötötte. Képzete szerint mindennek kezdete a zürzavar — chaos —, melyből a széles világ és a szeretet — Eros — fejtett. A szeretet mint képző erő a rokon anyagot összeszedvén, a létezőket alakította. Így az Erebus az éjjel együtt származott, mely az aethert és vele együtt a nappalt szülte. (Titanes, Cyclopes).

E három görög bölcsélet nem más, mint természetistenítés. Kitünő azon törekvés, miszerint a testi és szellemi lényekre külön létokat, t. i. anyagot és képző erőt — principium materiale et formale — nyomoztak. Még a szellem az anyag burka alatt lappangott, és önállóság nélkül szükölködött. Nézetök szerint mindent a világ lelke alakított. Homerus istenei mintaképei az embernek.

16. A GÖRÖGÖK ERKÖLCSTANA.

Ez időben jeles törvényhozók és bölcsék támadtak, kik jótékony törvényeket és erkölcsi mondatokat állapítván, halhatatlan nevet szereztek. A görög szellemnek jutott azon dicsó hivatás a bölcsészetet a társadalmi élet-

re irányozni, és az elméletet a gyakorlattal, a tudományt az étellel egyesíteni, mi által a bölcsészet teljes hatáskörében jelentkezett. Azonban e hatáskör csak lassankint határozottatott meg. A görög bölcsészetnek ez első időszakában az erkölcsstan mezeje nagyrészt parlagon hevert: többnyire csak erkölcsi mondatok termettek, mik által az ugynevezett hét bölcs, Solon, Thales, Pittacus, Bias, Chilon, Cleobulus, Periander, tapasztalása gyümölcseit közölte. Érdekesb azon társadalmi szellem, a polgári szabadság és emberi méltóság szelleme, melly a görögöknek bölcs törvényhozásából dicsőleg kisugárzik. Említésre méltók: Lycurg és Solon jeles törvényhozók.

II. IDŐSZAK.

THALESTŐL SOCRATESIG.

17. RENDSZERES BÖLCSESZET.

Ez időszakban a bölcsészet rendszeres alakot öltött. Azonban hiányoztak e korban azon alapos elvek, mikből a bölcsészetnek mint szoros nevű tudománynak kell kiindulnia, noha nem tagadhatni, hogy a szemlélődő ész kitűnő álláspontra vergődött és a hitregét a háttérbe tolt. Ez időszakot más hiány is bélyegzi. A bölcselkedők egyedül a külvilágot nyomozván, minden ismeretnek alapítóját az emberi szellemet vizsgálásuk köréből csak nem egészen kizárták. E ténynek lélektani alapja az, hogy az érzéki élet a szelleminél előbb fejlődván, a külvilág is előbb vonja magára a figyelmet, mintsem a szellem.

A bölcsészet részei közül mindenek előtt a világtan vagyis bölcsészeti természettan fejlődött. Ezt némi társulatok művelték, miket bölcsészeti felekezeteknek —

sectae, scholae — neveztek, ugymint: a jóniai, pythagorási, eleai felekezet, mikhez az ugynevezett atomistikai felekezet járult. Noha ezeknek köztárgya a külvilág volt; de minthogy azt külön szempontból fogták föl, különböző, sőt ellenkező rendszereket alkottak. Már e korban világosan tünt ki a tapasztalás és észvéd, a lét és eszmevéd közti ellentét — empirismus et rationalismus, realismus et idealismus.

I. A JÓNIAI FELEKEZET.

18.

Jónia népe, görög gyarmat Kis-Ásiában, műipar és kereskedelem által igen korán kitűnő értelmi műveltségre jutott. E népnél kezdett a bölcsészet a hitregétől megtisztulni és tudományos alakban jelkenezni. Bölcei főleg a világ eredetéről vitatkoztak, és azon eredményre jutottak, hogy a világ mint különféleséget és egyiséget foglaló egész valóban létezik, és némi ósanyagból fejlődött. Munkáik többnyire elvesztek; csak némelyeknek töredékei maradtak fen. Bölceletök kutforrásai a későbbi írók.

19. THALES.

A jóniai felekezet alapítója Thales (sz. Jónia Milet nevű városában 640. vagyis mások szerint 629. Kr. e., Solon kortársa, nevezetes aegyptomi utazásáról, első, ki napsötétedést jövendölt, föltalálója azon mértani módnak, miszerint a helyek magasságát meghatározhatni) első volt, ki természettani ismeretekkel ellátva, ezeknek segedelmével a világnak eredetét megfejteni törekedett. Kiindulván azon elvből, hogy „semmiből semmi sem ered“, azon véleményre jött, hogy öröklétű óslénynek kell lenni, melly a különmemű egyedeknek őseleme, és a világi

rendnek meg változásnak szülő oka. Nézete szerint a víz az őselem és az abban létező erő a végső ható ok — principium materiale et formale —. Vízből a megsűrűdés és hígítás ellenkező útjain a többi három elem, ezekből pedig a vízzel egyesülve minden nemnek és fajnak egyedei létesülnek. Hogy Thales őselemnek a vizet választotta, okát azon tapasztalásában lelte, miszerint mind a mag, mind a tápszer nedves. — A mi az erkölccsant illeti: csak néhány erkölcsi mondatokat közölt.

20. BIRÁLATA.

Thales bölcséletében az Isten nem egyéb, mint a világ lelke, vagyis a végtelen képző és életerő, melly minden létezőt lelkesít. Innét azon mondása: „minden istenséggel teljes“ — Jovis omnia plena —. Hogy e bölcsélet alaptételeire nézve Orpheus tanával rokon, könnyen érthetni.

Pherecydes (Syros szigetből, 600 körül Kr. e.) anyagi létöknek az aethert és földet, alakinak az időt állította.

21. ANAXIMANDER.

Thalesnek közvetlen utódja a jóniai felekezetben Anaximander volt, (szül. 611-ben, a napóra mutatójának és a földképeknek föltalálója) az előbbinek földije és barátja. Oktatójánál tovább haladott abban, hogy némi általánosra azaz eszmére emelkedett. Állítása szerint a végső létök mennyiségre nézve határtalan és minőségére határozatlan. E végtelen lény az elemeket és ezeknek ellentéteit csak erőnyileg — dynamice — foglalja, miket örök mozgása által elkülönöz, s így való létre hoz. E végtelen lény az Isten.

BIRÁLAT.

Anaximander Istene egyedül a külvilágra szorítkozik, tehát merő természetok — Naturursache —.

22. ANAXIMENES.

Anaximander földije, tanítványa és barátja Anaximenes, (sz. 557. Kr. e.) szorosban meghatározván ama végtelen lényt, légnek nevezte, mi alatt a levegőnek eredeti, nem szemlélhető állapotját értette. E lég — aether — az Isten, ki a világot szintugy, mint a lélekzés az embert élteni.

Thales azt vélte, hogy földünk a vízben uszik; Anaximander véleménye szerint a föld a világ közepén nyugszik, mivel iránya egyenlő mindenfelé, tehát egy részre sem hajol tulnyomólag; Anaximenes szerint a széles földet a levegő ellensulya tartja nyugvásban.

23. HERACLITUS.

A jóniai természettudósokhoz legközelebb állott Heraclitus, (sz. Ephesus városában 500 körül Kr. e.) ki előadása miatt homályosnak neveztetett. Tanítmánya ezekre szorítkozik. 1. Az őslény az önmagát mozgató és öntudatu aether avvagy az eredeti tűz, melly mindent létesít és képez. 2. E képző erő két uton működik, elő és visszamenő uton. Előmenőleg megsűrűdés által aetherből a levegőt, levegőből a vizet, ebből a földet alakítja. Visszamenő uton hígítás által működik. 3. Az őslénynek működése változatlan kénytelenségnek van alávetve. 4. Az Isten a világ lelke avvagy ama tiszta tűz, minek részei az állatok lelkei. Innét azon mondása: „a legszárazabb lélek a legbölcsebb“, mivel az Istenhez közelit. 5. A lélek érző műszerei által a világ lelkével közössülésben áll, minek következtében való ismeretre te-

het szert. Alváskor e közlekedés megszűnik: miért is az álmoképeknek semmi való tárgy nem felel meg.

E bölcseséttel rokon Empedoeles tana, (élt 444 körül Kr. e.) tudnillik: van eredeti egység, mely a többségnek (elemeknek) lehetőségét foglalja. A létezőknek alakítását két eredeti erő, barátság és ellenségeskedés eszközi. Az élet a világ lelkéből származik; a világon kénytelenség uralkodik. Nevezetes azon állítása, hogy „egyenlő csak egyenlőt ismerhet meg.“

24. ANAXAGORAS.

A idézett bölcsészeket, kik mindnyájan félszeg anyagvédnek — materialismus — hódoltak, jóval fölül multa Anaxagoras, (sz. Jónia Clazomena nevű helységében 500 Kr. e.) ki a világnak létrehozását nem egyedül az anyagi létoknak, hanem az anyagon kívül létező önálló észnek tulajdonította. Mindenek előtt alaptalannak ítélte azon véleményt, miszerint a testi elemek és tulajdonságok többsége eredeti egységből származott legyen. Sőt szigorúabban alkalmazván azon elvet „sem-miből semmi sem ered“, azt következtette, hogy a testek alkatrészei öröktől fogva léteztek, és enyészhetlenek. De e részek nem léteztek elkülönözve a mostani alakjukban, hanem zürzavarban és örök nyugalomban. A világnak jelen alakját az öröklétű ész hozta létre, mely a tunya és holt tömeget mozgásba hozta, és pedig először körmozgásba, mely a mozgás többi nemeinek alapul szolgál. Illy mozgás által az egynemű azaz hasonló alkatrészek — homoimeriae — egymástól elváltak, s ekkép a testek nemei alakultak. Az elemek szüntelen törekszenek ősállapotjukba visszatérni: és ezen törekvés minden mulandóság és rosznak kútfeje. Minthogy az eszes lény a világot folyvást élteti és igazgatja, a világ lel-

két képezi. Az élő lények lelkei a világ lelkéből ugy-
szólván kiömlenek, evvel tehát rokon természetűek s így
enyészhetlenek. Különbségek az egyedi lényeknek külön-
féle alkatján alapszik. Az emberi lélek gondoló tehet-
séggel bir, mi által az igazat megismerheti, noha az ér-
zékek csálnak.

25. BIRÁLATA.

Anaxagoras bölcsellete a többiek fölött kitünő ér-
demmel bir az által: hogy első volt, ki az anyagon ki-
vül önálló szellemet védett, s így az egyoldalú anyag-
védnek ellenében a szellem és anyag közti különbséget
napfényre hozta. Azonban nagy hiány mutatkozik abban,
hogy a dualismust t. i. az anyag-szellemvédet nem csak
a világi lényekre, hanem a végső létokra is alkalmaz-
za, és így az örökkévaló ész mellé öröklétű anyagot
állít. Az ész nem igazolhat oly bölcséletet, mely a lé-
tezőknek ellentéteit nem képes némi általános és eredeti
egység által kiegyenlíteni. E kiegyenlítést mi avval esz-
közöljük, hogy az Istent való teremtőnek állítjuk, kitől
mind az anyag, mind a véges szellem eredetét vette.

Anaxagoras tanítványai, ugymint az apolloniai Dio-
genes és athenei Archelaus, Anaximenes tanához pár-
toltak el. — Hermotimus Anaxagoras földije és kortársa
már ez előtt szellemi létokat említett, de oly alaposan
mint Anaxagoras nem fejtegette. — Anaxagoras Athe-
nében tanított, hol oktatását a legjelesb férfiak, Pericles,
Thucydides, Euripides használták.

II. PYTHAGORAS FELEKEZETE.

26. PYTHAGORAS.

E felekezet nevezetét Pythagorastól vette, ki (Sa-
mos szigetében született. Ciceró tudósítása szerint mint

meglett férfiu 62-dik olympiasban Italiának Croton nevű városába költözvén, ama nevről híres szövetséget kötötte, minek polgári, vallási és erkölcsi czél volt kitűzve) gazdag természet és mennyiségtani ismeretekkel meg lángésszszel ékesítve olly bölcsészeti rendszert állított föl, melly eredetiségeért nagy hirre kapott. Felekezete az „olasz iskola“ neve alatt ismeretes.

Pythagorás tanáról nem különben, mint életéről, csak utóbbkori tudósítások értesítenek. Igen hihető, hogy e bölcsész írott munkát nem adott ki. Sőt bizonytalan az is, valljon közvetlen tanítványai irtak-e, vagy nem. Philolaus, Socrates kortársa, első volt, ki felekezetének titkos tanitmányait írott munkában tárta ki, de ennek is csak töredékei maradtak fen. E hiányt Platon és Aristoteles tudósításai egészítik ki némikép.

27. BÖLCSELETE.

Az eredeti kutforrások hiánya okozza, hogy e bölcsésznek saját nézeteivel teljesen meg nem ismerkedhünk. Bizonyos az, hogy e felekezet bölcselésében a mennyiségtani fogalmakat segédül használta, és azokat a világtanra, sőt erkölctanra is alkalmazta.

A jóniai felekezettel abban egyezett meg, hogy a világon jelenkező különféleségnek valóságát elismerte, és azt végső létokból származtatni ügyekezett. De ezen létokot magasabb szempontból fogta föl, mintsem azt a jóniaiak tették. Noha Anaxagoras a főészhez, mint a világ alkotójához, emelkedett, de szellemi cselekvőségéről mitsem tanított. Pythagoras felekezete ezen föladatot a mennyiségtani fogalmak segedelmével törekedett megoldani.

Tanitmányait e következő pontok terjesztik elő. 1. Kiindulván azon elvből, miszerint „az ismerő alany a

megismerés tárgyával rokon természetű“, azt állította, hogy a számok és hangok viszonyai, melyek alanyilag az emberi elmében foglaltatnak, a természetben is tárgyilagosan léteznek. Ebből azt következtette: hogy a létezőknek lényege a számok és hangok viszonyaiban áll, és az alkotó észnek működése nem egyéb, mint a világnak szám szerinti meghatározása és öszhangzó rendezése. **2.** A számok a létezőknek elemei mind anyagra, mind alakra nézve. A számnak kezdőpontja az egység, minek ellentette a határozatlan többség — monas et dyas —. A határozatlan többség az anyag; az egység által meghatározott többség az egyed. Így az egység és többségből a létezőknek különfélesége és öszhangzása származik. Minden létezőben e két elem eredetileg és belsőképp foglaltatik; minden létező tehát való szám. A legtökélyesb szám a tizes — decas —, mely az öszhangzásnak és rendnek minden tulajdonaival bir $(1 + 2 + 3 + 4 = 10)$. A legtökélyesb idom a gömb — sphaera —, mivel a többi idomot mind foglalja. **3.** A világ a számoló ész szerint rendezett egész (kosmos), mely nyilván főészre azaz Istenre mutat. A számoknak örök és változatlan viszonyai a világnak változatlan rendét alapítják: e változatlanságra nézve az Isten az örökkévaló végzet — fatum —. Az Isten a világnak örök alkotója. A mi a világnak alakját illeti: ez egészben véve gömbölyű, és tíz nagy testből áll, melyek a központi tűz (Jupiter őre) körül öszhangzólag forognak. Ezen öszhangzó mozgás az égi zenét képezi. **4.** A lelkek az Istennel rokon természetűek, az égi tűznek, a világ lelkének szikrái, és evvel együtt halhatatlanok. Az emberi lélek az állatétól nem lényegre, hanem hatásfokra nézve különbözik. A lélek főtehetségei az ész és kedély — nous, thymos —: az első kevésbe függ az

anyagtól, mintsem a második. 5. Az erkölcsiség hasonlóan a számok viszonyain alapszik. Az öszhangzás minden bölcseségnek és jónak alapja. Ezen erkölcsi jó főleg az igazságban — justitia — mutatkozik, melly mindenkép egyenlő és egyenes számot képez. Az ember hivatása az Istenhez közelíteni, melly rendeltetést önuralkodás által ér el. (A lélekvándorlásról és állatok iránti tisztelettről szóló adatok hiányosak és ki nem elégítők)

28. BIRÁLATA.

E bölcseletnek hiánya az, hogy az ismeretnek egyedül alanyi elemét t. i. alakját vagyis gondolkodásunk módját, és ezt sem teljesen, hanem egyoldalulag a mennyiséget illetőleg veszi tekintetbe, miért is a gondolkodást pusztá számolásra vagyis a többségnek egység általi meghatározására szorítja, és a létezőknek minőségét egyedül a mennyiségre alapítja. — Az erkölcsstanban kitűnő érdemet szerzett az által, hogy a gyakorlati életet a szemlélődéssel szorosabban összekötni törekedett. — Noha tisztán nem tudjuk, mikép fogta föl a lélek-vándorlást: annyi mindazáltal bizonyos, hogy e tanítmány is az emberi méltóságnak s lelki halhatatlanságnak kiemelésére czélozott.

29.

Pythagoras hivei közül kiemelendők: Aristaeus (Croton városából) közvetlen utódja és főnöke e felekezetnek; Ocellus, kinek több munkát tulajdonítanak; Alcmaeon, ki a categoriák jegyzékének első szerkesztője; Archytas Tarentinus, jeles mennyiségtanár.

III. AZ ELEAI FELEKEZET.

30.

Az eleai felekezet majd egykoru Pythagoras társulatával, mellyel szintugy, mint a jóniai felekezettel homlokegyenest ellenkezik. A jóniai bölcészek ellenében a tapasztalás elmellőztével egyedül a szemlélődő észnek bódol, minek következtében a létezőknek létrehozását és való eredetét tagadja. Pythagoras tanával az által jön el-lentétbe, hogy a létezőknek való többségét, miről az érzékek tanusítanak, merő látszatnak állítja. Jelleme tehát az egyoldalú észvéd és eszmevéd, mihez a mindenistenség járul.

Az igaznak megismerésére az eleai felekezet mindenek előtt az ész-t az érzéstől szorosan megkülönböztette: azután az ész és érzék közti ellentéthez más ellentétet kötött, mellyet a való lét és látszat közt állított föl. E két ellentétből azt következtette: hogy a való és igaz egyedül a szemlélődő észnek tárgya; az érzéki tanúság merő áttatás. A való és igaz az egységben áll, melly az észnek eszméje; a többség, mit az érzék közül, pusztá látszat. — Az igaznak e meghatározására az istentant alapította. Kiindulván azon ismert elvből, miszerint „semmitől semmi sem ered“, azt védte: hogy semmi sem eredhet valóban; hogy minden létező örökévaló, változatlan, egy és ugyanaz, tudniillik lét azaz Isten.

E felekezet szűk körű és rövid életű volt: a történetirat csak négy férfinak nevét jegyezte föl, kik e társulathoz tartoznak. E négy férfi: Xenophanes az alapító, Parmenides, Zenon, Melissus. — Bölcséletöket eredeti kutatóból merithetni; mert noha munkáik is nagyrészt elvesztek, mégis némi böcses töredékek fenmaradtak.

31. XENOPHANES.

Az előadott bölcseletnek szerzője Xenophanes, (sz. Jónia Colophon nevű városában, honnét ifjúkorában el-
 üzetvén Italiába jött, s itt az ugynevezett Nagy-Görög-
 országnak Elea nevezetű városában letelepedvén, az idé-
 zett felekezetet alapította, emlékül hagyván egy bölcsé-
 szeti munkát, mit korának szokása szerint kötött beszéd-
 be foglalt) Anaximander és Pythagoras kortársa, ki a
 létrehozásnak fogalmát helytelennek állította. Okoskodá-
 sa ímez! Semmiből semmi sem ered; de létezőből sem
 származhatik más létező, mert avval vagy egyenlő, vagy
 nemegyenlő volna: az első esetben nincs köztök külön-
 ség, s így az előbbi nem lehet az utóbbinak való lét-
 oka; ha pedig a második eset szerint egyenlőből nem-
 egyenlő származhatik, úgy az is áll, hogy létezőből
 nemlétező és viszont nemlétezőből azaz semmiből létező
 eredhet. — A létező az Isten, ki mindent foglal, leg-
 tökélyesb, mindentudó és teljesen egy. Ezen töké-
 lyes egység, mit az ész ismer el, és az érzék előtt je-
 lenkező többség közt megfejthetlen ellentét áll. Xeno-
 phanest ez utóbbi állítása miatt a régiek a kétkedők-
 hez számították.

32. PARMENIDES.

Xenophanes tanát hivei csak bővebben fejtegették
 és mélyebben alapították. Parmenides (Eleából, hihető-
 leg Xenophanes közvetlen utódja, szerzője némelly böl-
 csészeti munkának,) határozottan állította, hogy az ér-
 zéki ismeret bizonytalan; ellenben az észbeli igaz és bi-
 zonyos. Továbbá csak a lét való; a nemlét azaz semmi
 üres képzet, minek nincs érvényessége. Nincs tehát üres
 tér; mert ez való semmi volna. A lét valami tökélyes;
 miért is gondolkozással bír, minthogy ez való tulajdonság.

33. ZENON.

Parmenides tanítványa és barátja Zenon (Eleából) a vitatkozástannak — dialectica — olly irányt adott, miszerint tisztelte a álismeretet az ész világánál napfényre hozni, és szétozlatni. E tan segedelmével azt törekedett bebizonyítani, hogy nincs való többség, nincs tér, nincs mozgás. **1.** Nincs való többség, mert ez végtelenül kicsiny és nagy volna egyszersemind: végtelenül kicsiny, minthogy részetlen egységekből volna összetéve, melyekből való nagyság nem keletkezhetik; végtelenül nagy, minthogy valóban kiterjedett, tehát végtelen részekre elosztható volna. **2.** Nincs való tér; mivel ennek szinte térben kellene léteznie. **3.** Nincs való mozgás; mert a mozgó testnek véges időben végtelen részekre elosztható térpályát kellene megfutnia.

34. MELISSUS.

Az eleai vitatkozástant Melissus is (kinek szülő földje Samos volt,) elfogadta és „alethiologia“ című munkájában ezen alaptétel bebizonyításából indult ki, hogy „a lét örökkévaló.“ Az öröklétből a létnek végtelenségét, ebből egyedüliségét, azonosságát, részetlenségét és anyagtalanságát következtette.

35. BIRÁLATA.

Az eleai észvéd elégtelen lévén az észt és érzéket megegyeztetni, az érzéknek tanuságát áltatássá változtatta, mi által önmagát czáfolta meg. Állítása szerint a többség és változás, miről az érzék tudósít, merő látzat és áltatás. De honnét ismeri ezen többséget és változást? nemde az érzéki észrevevésből? Ha tehát az érzéki észrevevés csalatkozás, ugy az áltatást áltatásból ismeri meg. Továbbá az érzék szintugy ága az ismerő

tehetségnek, mint az értelem és ész; az érzéknek tanúsága tehát épugy, mint az észé, a maga körében érvényes. Mi a létnek egységét és a mindenistenséget illeti: az arra vonatkozó okoskodás első példája azon visszaélésnek, miszerint a puszta gondolati a valóval fölcseréltetik.

IV. AZ ATOMISTÁK FELEKEZETE.

36.

Az eleai bölcselet ellen kikelt Leucippus és Democritus, kik olly rendszert törekedtek föllálitani, melly mind a tapasztalásnak, mind a szemlélődő észnek megfelel; de munkájok nem sükerülvén, tulságos anyagvédbé estek. Az eleaiak ellenében az üres térnek és létező többségnek valóságát védték, noha azokkal egyezőleg a létnek öröklétét és végtelenségét elismerték. Pythagoras tanával egyetértőleg a létezőknek különféleségét nem a minőségnek, hanem a mennyiségnek sajátására alapították; azonban a világnak létrehozását kizárólag az anyagi erőknél, nem pedig a végtelen észnek tulajdonították.

37. LEUCIPPUS.

E bölcselet szerzője Leucippus, (ismeretlen hazából, élt 500 Kr. e.) végtelen üres tért állított, miben öröktől fogva számtalan sok eloszthatlan, mindenféle idomu parányi elem — atomus — létezett. E parányok öröktől fogva mozgó erővel bírtak (principium materiale et formale), mellynek hatása által különfélekép egyesültek, s így a látható testek alakultak. E testeknek alakulása minden eszes lénynek segedelme nélkül örök kénytelenség szerint történik. A lelket a legfinomabb és legmozgékonyabb parányok, tudniillik a tűznek gömbölyű

elemei képezik: e sajátnemű mezgékonytság az életnek, érzésnek és gondolkodásnak alapja.

38. DEMOCRITUS.

E rendszert mélyebben alapította Democritus, (Abdera városából, Socrates kortársa, kinek számos és kitűnő munkai némi töredékeket kivéve elvesztek) kit az utókornak legtudósabb férfiai közé számítanak. Rendszerének részletei e következők. **1.** A térnek, anyagnak és mozgásnak öröklétét, mit Leucippus csak önkényileg állított, az időnek végtelenségéből hozta ki. **2.** A parányi elemek létét abból bizonyította be, hogy lehetetlen a testeknek részekrei osztását végtelenig folytatni. **3.** A parányi elemek nagyságukhoz mért súlylyal birnak. **4.** Annyi a parányok idoma, a hány csak lehető és gondolható, mivel nincs ok, miért némi idomokat nélkülöznének. **5.** A testeknek minősége tárgyilagosan a parányok idomaiból és összetételéből származik, alanyiilag pedig érzékünk alkatjától függ. **6.** Az érzéki észrevevést a testektől elváló párák avvagy némi képek — idola — eszközlik. — Democritusnak erkölcsi mondatai egykedvűségre vagyis a kedélynek háborithatlan nyugalomára, mit fő jónak tartott, vonatkoznak. E tan vig kedélyével szépen megfért.

Az eleai rendszer tulságos anyag és természetvéd — materialismus et naturalismus —, melly az észnek magasabb igényeit ki nem elégíti. (Erről az ismerettanban, Különösen a rendszereknél).

V. BEFEJEZÉSE EZ IDŐSZAKNAK.

39. ÁLOKOSKODÓK.

Ez időszak végével Görögországban számos férfiu lépett föl, kik a tudományt iparágnak használták, és

pénzkeresetre fordították. Nevök igen tisztos, tudniillik „sophista“ azaz bölcseségtudós; de ők tulajdonképen álokoskodók és tulságos vitatkozók voltak. A bölcsészek osztályában helyet nem érdemelnek. Semmi bölcsészeti felekezethez nem szegődtek; sőt tanulmányuk egyedül a szónoklatra és evvel járó vitatkozástanra szorítkozott. Lemondván e vitatkozó sereg az igaznak ismeretéről, a szónoki tehetséget arra fordította: hogy minden egyetemes állításnak ellene és mellette szóló okait előszedje, s így minden ügyet tetszése szerint vagy megerősítsen, vagy megczáfoljon. Leghiresebb köztők Protagoras (Abderitából) volt, kihez még Gorgias (Leontiumból) számítható. Az előbbinek tanítmánya szerint nincs való ismeret, mivel nincs állandó lét. Az észrevevés csak a változó létet terjeszti elő, és az ismerő alanynak természetétől függ. Minden egyén önmaga ismeretének mértéke és szabálya.

40. BIRÁLAT.

Az emberi észnek e visszaélését a bölcsészetnek és Görögországnak akkori állásából fejthetni meg. A bölcsészeti természettan, mit e kornak felekezetei alapítani törekedtek, kielégítő eredményt nem szült. Innét származott a kétkedés, melly a sophistáknak jellemvonása. Ide járul, hogy a eleaiak a vitatkozástant fényes polczra emelték, de avval vissza is éltek. E tan kedvező fegyverül szolgált a kétkedő vitatkozóknak, kik az igazat lerontani törekedtek. — Továbbá Görögország különösen Athene Pericles alatt fénypontjához közelített. A nép kegye a kitűnő férfiaknak méltóságot és gazdagságot osztott. Nem csoda tehát, hogy tisztelet és pénz után vagyó tudósok a szónoklatot és vitatkozástant használták, mi által kitűnhettek, és a nép kegyébe jöttek.

Igy a jeles tudomány gyalázatos pénzkeresetre aljasult. — Hogy a sophisticának jótékony hatása volt legyen a bölcsészetnek előmozdítására, tagadjuk. Igaz, hogy illy vitatkozás által az elme élesedett és a bölcsészeti nyelv is művelődött; de mind azon előmenetel, mit a vitatkozástan és evvel együtt a bölcsészet a közelgő időkben tett, az álokoskodók előtti bölcsészeknek törekvéséből folyt.

III. IDŐSZAK.

SOCRATESTŐL GÖRÖGORSZÁG HANYATLÁSÁIG.

41.

Ez időszakban a görögök bölcsészete tökélyének ama polczára jutott, mely néki az ó korban szánva volt. Figyelemre méltó, hogy ugyanazon időben a szellemi műveltség fénypontját érte el. A tudományok világa legfényesebben sugározott; a szép művészetek virága teljes felődesben nyílt; a polgári szabadság dicső tettekre buzditván kitünő had és kormányfiakat szült. Mind ezen jelességek majd egy helyen pontosultak össze. Athene ez időszakban a bölcseségnek lakhelye volt: itt a bölcsészet épülete is teljes fényben emelkedett.

A athenei bölcsészet az előbbi időszak felekezeitől az által különbözik, hogy a gyakorlati részt, mit a bölcsészek e korig majd egészen elhanyagoltak, az elméletivel szép összhangzásba hozta. Ez érdem Socra-test illeti, ki e tudomány történetében új korszakot képez.

42. SOCRATES.

Az előbbi időszakban a bölcsészek majd egyedül a külvilágot vizsgálták, a szellemet pedig, mely minden

bölcséségnek kutfeje, csekély figyelemre méltatták. A bölcsészetnek e hiányát észrevette Socrates (sz. Athénben 469. Kr. e., atyja szobrász volt, kinek életmódját az ifjú követvén, a szobrászatot dicsőleg művelte, hazájának is mint vitéz hadfi, igazságos bíró szolgált, végre méltatlan halálra, méregivásra ítéltetett 400 Kr. e.) a való bölcs, kinek dicső érdemeit e következőkből érthetni. Mindenek előtt a sophistáknak álkoskodásait tárta ki, és a szemlélődő észnek tulzását roszalta. A bölcséségnek alaptárgyává az emberi ismeretet tette, és főleg az erkölcsi életet emelte ki. Állítása szerint az erkölcsi igazságok a legérdekesebbek, részint mivel azoknak elismerése nélkülözhetlen kelléke a bölcs és boldog életnek, részint mivel azoknak ismertetére kiki eszénél fogva elmélkedés által könnyen juthat. Továbbá azon szoros összefüggésre, melyben a tudomány, művészet és élet állanak, figyelmeztetett. Végre a bölcsészetet helyes módszerrel gazdagította meg: tudniillik a fogalmak meghatározásában a behozást — inductio — használta, s illetőleg az erkölcsi életet egyes eseteket hozott föl, mikből az erkölcsiség fogalmait és szabályait következtette. Oktatásban pedig ügyes módon a beszélgetés útján — methodus socratica — eszméket ébresztett, tévedéseket czáfolt, ellennézeteket igazított.

Tanítmánya e következőkben öszpontosul. **1.** A világon jelenkező czélszerűség és rend mindentudó és mindenható észre azaz Istenre mutat, ki a természet és emberi ügyek fölött uralkodik. **2.** Az ember mint eszes lény arra van hivatva, hogy bölcseséggel és erkölcsi étellel az Istenhez közelítsen. **3.** Az eszes lélek halhatatlan, miért is az ember halála következtében a testnek békóitól megszabadul. **4.** Az erkölcsi kötelesség az Istennek akaratjából foly, tehát változatlan. A bölcsé-

ség, mint az erényeknek s minden szépnek meg jónak összesége, az embernek fő java, miben a boldoglét, mint az erénynek szükséges eredménye, már foglaltatik. A főerények pedig: az Isten félelme, a mértéktelenség, lelki bátorság és igazság.

43. BIRÁLAT.

Socratesben azt gáncsolják sokan, hogy a szemlélődést megvetette. Azonban igazolásául szolgálhat azon visszaélés, miszerint a szemlélődés nem csak tulságos kétkedőséggé fajult, hanem az erkölcsiség vizsgálatát ugyszólván a háttérbe szorította. — Az erkölcsi fogalmakat szorosan meg nem határozván Socrates, sőt az erkölcsi jót a hasznnal azonosítván, alkalmat adott vitára, minek következtében tanítványai ellenkező felekezetekre szakadtak.

Socrates emberfölötti tiszteletet nyert feddhetlen élete és nemtője — genius Socratis — által, kiben hitt. Tudatlanságának vallomása által a sophistákat akarta megsegényíteni. — Semmi munkát nem irt: a hét levél és Apollóhozi hymnus dolgozatainak el nem ismertetnek.

Socrates életét és tanítását leghivebben közölte Xenophon, a híres történetíró. Tanához szorosan ragaszkodtak: az idézett Xenophon; Alcibiades jeles hadvezér; Aeschines, kitől Aschines, Demosthenes kortársa különbözik; Cebes, Criton. (Socrates egyéb tanítványairól a következő számok alatt)

44. ÚJ FELEKEZETEK.

Noha Socrates bölcselete a mély szemlélődést és szoros rendszert nélkülözte: mégis képes volt öngondolkozásra hatalmasan indítani, és gazdag csirát foglalt új rendszerek termésére. Socrates tanítmányából származó felekezetek két neműek: némelyek közvetlenül, mások közvetve támadtak.

I. SZAKASZ.

Socratesre közvetlenül vonatkozó felekezetek.

I. EGYOLDALU FELEKEZETEK.

45. EUCLIDES FELEKEZETE.

Socrates tanítványai közül némelyek egyoldalulag művelték a bölcsészetet, már az elméleti, már a gyakorlati részre tulnyomólag hajolván. Egyedül Platon fogta föl teljes körében e tudományt.

Euclides (Megarából), Socrates közvetlen tanítványa, (ki bölcs oktatóját szülő városából naponkint nő öltözetben látogatta meg, minthogy a megaraiaknak halálos büntetés alatt tiltva volt Athenébe jőni) az eleai bölcslethez szítván, azt állította: hogy a jó csak egy, változatlan és magával örökké egyenlő. Csak ez bir valósággal; ezen kívül nincs valóság. Ama jót már éssznek, már Istennek nevezte. Minthogy Zenonnak dialecticáját fegyverül használta, vitatkozóknak neveztetett. — Ezen előadott bölcsélet egyoldalú észvéd, mit semmi vitatkozástani fegyver nem képes igazolni.

Hivei voltak: Eubulides, ki hét álokoskodást, a kopasz fejről, a szarvokról, a buzarakásról stb, állított föl; Diodorus Chronus, ki a mozgásnak lehetsége ellen okokat hozott föl; végre a megarai Stilpon, ki az elemező ítéleteken kívül minden más ítéletnek érvényességét és a nemek fogalmainak valóságát tagadta, az erkölcsstanban pedig a fő jót az indulatlanságban helyezte.

46. ANTISTHENES FELEKEZETE.

Socrates két tanítványa, Antisthenes és Aristip-pus, az ismeretek alapításával keveset gondolván, minden bölcselést az erkölcsstanra irányoztak, miért is erkölcsstanároknak neveztettek. Alapkérdésök az volt, mely Socratesnek minden tanítványaival közös tudniillik: mi-ben áll az embernek fő java? De e kérdést különböző, sőt ellenkező szempontból oldották meg.

Antisthenes (Athenéból, Gorgias tanítványa, utóbb ő maga is tapított, mielőtt Socrates-sel megismerkedett volna, kihez tanítványaival szegődött) bölcsészeti oktatását Cynosarges nevű gymnasiumban adta elő: az athe-neiektől cynicusnak (a görög „kynos“ szó kutyát tesz) neveztetett gunyképen, részint czélzásból azon gyűlhely-re, részint aljas életmódjáról, mit főleg öltözetében mutatott. — A fő jónak vizsgálásából indulván ki, azon erkölcs-tani eredményre jött: hogy való boldogságra erény kell, mely ismét erős lelkületet kíván, minő Socratesé volt. Az erény tehát az emberi törekvésnek fő célja: egyedül az erkölcsiség a való jó, és a bűn az igazi rossz; a mi az erény és bűn között foglal helyet, az mind közönyös dolog. Ebből következik, hogy a bölcs méltán megvetheti a gazdagságot, külső tiszteletet és a születés nemességét, sőt életmódjában mind azt, mi nélkülözhető. A bölcs életszükségeit megszorítja és kevéssel megelégszik, mire a természet ad utmutatást. Végre a bölcs függetlenségre törekszik, és nem az ország, hanem az erkölcsiség törvényei szerint él. — Ez erkölcs-tani elveken kívül Antisthenes nyíltan kimondotta, hogy sok ugyan a népisten, de a természetisten csak egy. Említésre méltó még azon vitalkozástani állítás: hogy a létezőknek tulajdonságait megkülönböztetjük

ugyan, de nem tudjuk, mi a létezőknek való lényege. — Antisthenes tana a műipart és polgárosodást elnyomja. Az embernek célja nem egyedül a jó, hanem a szép is; az erkölcsiséggel tehát a külső illedelem megfér.

E felekezet igen kevés tagból állott. Antisthenes közvetlen tanítványa Diogenes (Sinopéból) ez életmódot tulságig üzte. Ennek tanítványa Crates (Thebaniából) a cittiumi Zenonnak oktatója volt. — E bölcsélet eredeti iratai elvesztek.

47. ARISTIPPUS FELEKEZETE.

Az erkölcsiséget ellenkező és félszeg szempontból vette Aristippus, (Afrikának Cyrene nevű városából és gazdag szüléktől származott, ifju-korában Görögországba jött, hogy a világ szerte híres Socratesnek társaságában részt vehessen, de élvezetre hajlott, miért is oktatójától megkorhóltatott, sőt némelyek szerint el is utasított) ki hazájában a cyrenei felekezetet alapította. Elmellőzván egészen a szemlélődést, a gyakorlati életet vizsgálta, és nem bölcseségre, hanem életeszélyre — prudentia vitae — oktatott. Nézete szerint az érzet minden igaznak és jónak alapja. Az érzet a kedélynek mozgása, melly ha gyengéd, úgy kedves; ha zord, kedvetlen. A kedves érzet fő törekvése az embernek: ez az egyedüli való jó; a fájdalom a tulajdoni roszt. Az érzéki élvezet kedvesebb a szelleminél, és a testi fájdalom nagyobb a lelkinél. Az élvezet csak a jelenre szorítkozik; a múlt nincs többé, a jövő pedig bizonytalan. A boldoglét az élvezetek összeségében áll. A testi és lelki tehetségek, a tudomány, a külső vagyon, az életeszély, a barátság csak eszközei az élvezetnek.

Hogy ez élvezettan a való erkölcsiséggel meg nem fér, és hiányos lélektani adatokon alapszik, az erkölcs-tanból érthetni.

Hegesias szerint feleinkben csak minmagunkat kell szeretni. Az istentagadó Theodorus állítása szerint boldog az, ki magát a hazáért föláldozza. E felekezethez Anniceris tartozott.

II. PLATON RENDSZERE ÉS FELEKEZETE.

48.

Socratesnek barátja és legjelesb tanítványa Platon (Athenében született 429. Kr. e., előkelő nemzetségnek ivadéka, eredeti nevéről Aristocles. Húsz éves ifju Socrates társaságába lépett és e szövetségben oktatója haláláig maradt. Utóbb Italiába utazott, és Pythagoras tanával megismerkedett. Haza térvén 50-dik évében az ugynevezett Academiában lépett föl, az academiái felekezetnek alapítója) arra volt hivatva, hogy kijelölje azon álláspontot, mire a bölcsészetnek kell vergődnie. Lángészszel ellátva, a költészet által az eszmék országába emelkedve, azokat belátó értelmével a létezőkre alkalmazva, lelkesülve az igaznak szeretetével, és a meny nyisígtan által alapos gondolkodásra oktatta, képes volt az emberi ismeretnek végső alapjait nyomozni, és a szellemi életet egész körében vizsgálni. Rendszerét a részeknek szoros megegyezése és illő öszhangzása kitűnőleg jellemzi.

Platon a bölcsészetnek egész körét ölelte át, noha részeit világosan ki nem emelte. Munkáiból kiviláglik, hogy bölcselkedését három külön tárgyra irányozta, ugyanint: a tudomány alapítására, a természetre és erkölcsi életre. E tárgyakat tanítványai Xenocrates és Aristoteles határozottan megkülönböztették, és a bölcsészetet három főrésztre osztották, tudniillik: logica, physica és ethicára.

Bölcséletét különbözőleg értelmezig, mire alkalmat nyújt előadási modora, melly párbeszédes, sőt költészeti és a színműhez közelítő. Némelyek azt vélik, hogy Platonnak azon munkái, miket avatottjainak szánt — esoterica — elvesztek, és csak népszerű iratai — exoterica — maradtak fen; mivel Aristoteles némelly állításaira hivatkozik, mellyek párbeszédeiben nem foglaltatnak. De hogy e párbeszédek egyedül népszerű tant közölnek, tagadjuk. Aristoteles idézeteket hoz föl, mellyek ezen iratokban szóról szóra megvannak. Hihető az, hogy a melly idézetek nincsenek meg, azokat Aristoteles Platonnak szóbeli előadásából merítette.

49. DIALECTICA.

Platon bölcsekedésében a tudománynak és ez által a bölcsészetnek alapításából indult ki. Mindenek előtt azon ellentétet fejtegette, melly az érzéki észrevevés és a tiszta észbeli ismeret között áll. Nézete szerint az érzéki észrevevés nem állandó létet, hanem szüntelen változót terjeszt elő és a testi műszerektől függ. Ez állításra őt Cratylus, a heraclitusi felekezetnek tagja s Platonnak első oktatója vezette. Az érzéki észrevevésből, melly saját körében érvényes, értelmünk elvonás által fogalmakat képez: e működés ítélés, melly a beszédet föltétezi. Ebben áll az értelmi ismeret, mit Platon véleménynek nevez, mellyel a köznép megelégszik. — Az érzéki ismereten avvagy tapasztaláson kívül van tulajdoni ismeret, szoros nevű tudat, minek kutforrása a tiszta ész. E lelki tehetség, melly elmélkedésben a testnek közvetlen befolyásától független, magasabb eszmélkedés azaz szemlélődés által mintegy belsejéből a tiszta eszméket — ideae — fejt ki, mellyek az érzékfölöttit, örökévalót, az igazi létet terjesztik elő. Ezen eszmék az

érzéki tárgyaknak mintaképei — prototypon —, miknek képmásai a létező egyedeknek és tulajdonságoknak nevei. Az érzéki ismeret egyedül a tapasztalható nemekre és fajokra, mikre értelmünk elvonás által emelkedik, terjed: az önálló ősképek avvagy eszmék a tiszta észnek saját tárgya, melyekre ugyszólván visszaemlékezik. Az emberi ész t. i. már előbb létezett, és a tiszta eszméknek birtokába jött: midőn e jelen életben a külvilágot szemléljük, az öröklött eszmék — *ideae innatae* —, mikhez a létező nemek hasonlók, jőnek eszünkbe. Az eszmék a való ismeretet, az igazat képezik, mellynek fejtegetése az észnek és bölcsészetnek föladata.

50. PHYSICA.

Az előadott eszmetanhoz szorosán van füzve a természettan. E tan föladata a létezőknek lényege, avvagy azon kérdés: mi a lénny valóban? Platon állítása szerint a létezőknek lényege a változatlan és egy. E lényeket az érzékek nem közlik: a változatlan tehát érzékfölötti, tiszta észbeli tárgy. Ez az eszmék sajátja, melyek a létezőknek lényegét, a valóságot foglalják magokban. A szemlélhető tárgyak csak úgy birnak valósággal, ha az eszmékre vonatkoznak és azokban némi részt vesznek. Minden eszme mennyiségre nézve végtelen, minőségre pedig különmemű, sőt egyedüli, tehát való egység — monas —.

Az eszmék elismerése a végtelen észhez, melly azoknak öröklétü kutfeje, az Istenhez vezet. Ugyanis a tiszta eszme világon kívül öröktől fogva némi anyag létezett, mellyből az eszmék eszközlése által a világ alakult. Azon anyag határozatlan azaz lényegtelen és alakatlan, de mégis a tulajdonságokra fogékony volt. Ezen anyag a többség és különféleségnek szintugy, mint az

elemeknek alapját tette (principium materiale). Az anyag végtelen és kiterjedt, tehát nem volt egyéb, mint a tiszta tér. A világ létrehozását az Isten jósága határozta el. Távol minden irigységtől, önmagához hasonló lényt akart létrehozni; miért is a zürzavaros anyagot örök eszméi szerint alakította és rendezte. Így a testi világ az eszmevilágnak árnyképe, és minden létezőben az egység (eszme) és többség (anyag) foglaltatik. Az isteni eszmék a tökélynek kutforrásai, miért is a világ a tökélynek látható képe. Azonban Istentől egyedül a világ alakja veszi eredetét; az anyag mint ellenkezője az Istennek már öröktől fogva létezett, minek eredeti zürzavara minden fogyatkozásnak és rosznak oka.

Hogy az Isten a világot a lehető legnagyobb tökélyre emelje, azt eszes lélekkel éltette, gömbidommal diszesítette, és körmozgásba helyezte. Minden csillagnak külön lelket adott; azonfölül számtalan sok lelket teremtett, melyek a csillagokban boldogul élnek. Az eszes lélek halhatatlan, mit Platon többek közt abból bizonyított, mivel a lélek az életnek kutfeje és az Istennek képmása; továbbá mivel már ez élet előtt létezett, mit abból hozott ki, mivel az eszmék megismerése igazi visszaemlékezés. Az eszes lelken kívül az emberben oktalan lélek is lakik, az indulatoknak és szenvedélyeknek kutfeje, mely két irányban működik: mint bátor kedély — thymos —, mely az ész — logos — és anyag közt közép helyet foglal, és mint érzéki vágy — epithymia —, mely a szilaj anyaghoz szít. A csillagokba helyezett lelkeknek eredeti száma sem nem fogy, sem nem gyarapodik. Az emberi lelkek vándorolnak — metempsychosis —.

51. ETHICA.

E rész szinte, mint az előbbi, az eszmetanon alapszik és abban öszpontosul. Az ember Istenhezi közeliítésre hivatott, melly abban áll, hogy mint eszes lény az igaznak, szépnek és jónak eszméit nem csak megismerje, hanem szabad akaratu cselekvése által létesítse is. E hivatás a lelki erőknék öszhangzó működését teszi föl. Az ész természeténél fogva uralkodik, minthogy az ismeri meg, mi jó, szép és nemes. Az észnek eszközül szolgál a bátor kedély, mellynek segedelmével az érzéki vágyat fékezi annyira, hogy az érzékiség az észnek hódolni kénytelen. Ez öszhangzó cselekvőség a lélek épségét, a való erényt képezi, minek eredménye a boldogság. Innét e következő erények származnak, tudniillik: a bölcsesség, melly az észet illeti, a lelki bátorság, melly a kedélyre, és a mértékletesség, melly az érzéki vágyra vonatkozik; mind ezekből pedig az igazság azaz jogosság keletkezik, melly illő rendet alapít. Minthogy az emberi ész cselekvésének szabályául az isteni eszméket tűzte ki, ennél fogva az isteni akarat az erkölcsi törvénynek eredeti kutfeje.

Az emberi életnek tökélyesülése a szépnek létesítését igényli: e működésben is az isteni eszmék szabályul szolgálnak. A szép eszméinek létesítése a nemes művészetet szüli, melly az egésznek arányt és kedves rendet ad.

Platon erkölcsstana a jogtudományra vagy inkább országtanra is terjedett, mit azon okból cselekedett, mivel hite szerint az országnak hivatása az, hogy az embert rendeltetéséhez, mit egyedül a társadalomban érhet el, biztosan vezesse, és az erkölcsi elveket az emberi társulatban létesítse. Az erkölcsi tökélyesülés tehát a pol-

gári társadalmat föltétezi. Az ország alkatrészeit három kar és rend képezi: a legalsóbb a földművelők osztálya, mellynek foglalatossága az érzéki vágyéhoz hasonlít; a felsőbb rendet a katonaság teszi, melly a bátor kedélyt képviseli; a legfelsőbb osztályt az igazgatók rende, a törvényhatóság tünteti ki, melly a törvényhozó és igazgató észnek felel meg. Ha mindegyik rend hivatását kellően betölti, a bölcsesség, bátorság, mértékletesség és ezekből folyó igazság az országban létesül. E szerint az ország erkölcsi személyt képez. Tökélyes az országlás, ha a legbölcsebbek uralkodnak: illy országban a kormány vagyis főhatalom már egy, már több személynek kezében állhat — monarchia et aristocratia —. Az országnak tiszte az ifjuság nevelésére ügyelni.

52. BIRÁLAT.

Hogy Platon bölcseletét szoros egyezés és szép összhangzás tünteti ki, már főnebb dicsőleg említettük. Eszmetana, melly központját képezi, Pythagoras szám-
tanával sokban rokon, noha attól némi részletekben különbözik. Ugyanis Platon az eszméktől a mennyiségtani fogalmakat az által különböztette, hogy mindegyik eszme eredetileg csak egyszer létezik, mindenik tehát egyedüli és különemű. Az eszmét és anyagot a mennyiségtani fogalmak előttünk megfoghatatlan mód szerint egyeztetik. E fogalmak középső helyet foglalnak az eszmék és anyag közt: az eszmékkal abban rokonok, hogy örök-
kévalók és változatlanok; de azoktól abban különbözők, hogy minden mennyiségtani fogalom, például a vonal, kör, számtalanszor létezik. Mindegyik eszme tehát illy fogalmak által számtalan sokszor tételik. — Némellyek Platont a kételkedőkhöz számítják, sőt felekezetének utóbb-
kori tagja Arcesilaus nyiltan állította: hogy Platon a tár-

gyilagos igaznak elérhetetlenségét elismerte. E vitának kiegyenlítésére szolgálhat azon észrevétel: hogy Platon nem annyira megállapított igazságokat, mintsem különféle bölcsészeti föladatokat szándokozott közleni, mely fejtemények közül némelyeket meg is oldott, másokat az utókorra bízott. E szándékát előadási modora igazolja, miszerint bölcséletét párbeszédbe öltöztette, és többnyire Socratest beszélteti, valóban igen eszélyesen, nehogy a népvallást és uralkodó véleményt lerontani látszassék; azonfölül e modor alkalmas eszközül szolgált az olvasókat öngondolkozásra indítani.

Platon bölcselésében az egyoldalú eszme és létvéd kiegyenlítését tűzte ki, azonban törekvése nem mindenben sikerült. Az eleai felekezettel egyezőleg az észuralkodást védi, de eláll ama tantól abban, hogy a létező többségnek valóságát és az érzéki ismeretnek korlátozott érvényességét elismeri. De ki nem elégíti a bíráló észnek e követeléseit, tudniillik: mikép igazul az ész előtt az anyagnak örökléte? mely okon alapszik azon állítás, hogy egyedül az eszme bír valósággal? mi módon hódította meg Isten a tőle független anyagot? mikép fér meg a lélekvándorlás az emberi méltósággal? — Noha Platon rendszerének is árnypontjai vannak, mindazáltal egészben véve olly jeles, hogy szerzőjét a bölcsészek fejedelmének tisztelik. (Meghalt 84-dik évében 348. Kr. e.)

53. FELEKEZETE.

Platon tanához hivek maradtak: Speusippus, unokája és közvetlen utódja, ezt követte Xenocrates, utóbb Polemon, azután az athenei Crates, végre Crantor. Mind ezek az ugynevezett ó Academiát képezik. — Az új Academiát Arcesilaus alapította, (sz. 316. Kr. e. ki nagy

ellene levén az elvvédü — dogmatica — bölceleteknek, a kétkedőséghez szegődött, azt állítván, hogy nincs a tárgyilagosságnak ismertető jele, szóval ismerve — criterium —. Ennélfogva óvakodást ajánlott minden határozott ítélettől, mire nézve Socratesre és Platonra, kik szintezzen modorban bölcselkedtek, hivatkozott. De ezen kétkedést kelletlenül tovább üzte, azt állítván: hogy „az ember semmit sem tud, még azt sem, hogy semmit sem tud.“ Erkölcsi életre elegendőnek tartotta a valószínűséget — probabilismus —, tudniillik: „mind azon tett erkölcsi, minek végbevitelére van észszerű, nem ugyan tárgyilagosságból keletkező, de alanyi meggyőződésünket eszközöl indító ok.“ — Carneades (sz. 214. Kr. e.) Arcesilaus híve a kétkedőséget okokkal törekedett támogatni. Gondolatink, úgy mond, kettős viszonyban állanak, tudniillik: tárgyukhoz és az ismerő alanyhoz. Minden gondolat tárgyára nézve vagy igaz, vagy nem igaz: igaz, ha tárgyával megegyez; nem igaz, ha meg nem egyez. A második viszonyban t. i. az ismerő alanyra nézve minden képzetünk csak látszik igaznak, vagy nem igaznak lenni. Nincs az igaznak biztos ismerve. Az értelem ily ismeret nem nyújthat, mivel a képzetnek tartalmát egyedül taglalja. A képzet önmagáról nem biztosíthat minket: ugyanis mindegyik képzet nem biztosít, mivel álképzetek is vannak; tehát egyedül az igaz képzet volna biztos, de erre nincs tárgyilagossággal érvényes ok. — Említésre méltó Philon, ki Rómában a szónoklatot és bölcsészetséget tanította és Cicero-t oktatta; végre Antiochus, Cicero barátja, ki az Acaemiát a Stóával kiengesztelte és egyesítette.

A kétkedőségnek alaptalanságát az ismeretlenség, különösen a rendszerek bírálata mutatja meg.

II. SZAKASZ.

Socratesre közvetve vonatkozó felekezetek.

I. ARISTOTELES FELEKEZETE.

54. RENDSZERE.

Platon tanítványai között egyes egy volt, kit nagy oktatójának tekintélye el nem ijesztett attól, hogy új bölcsészeti pályát nyisson és saját ösvényén haladjon. E jeles férfiú Aristoteles, (sz. Stagirában 384. Kr. e. Atyja Nicomachus orvos volt és Amyntasnak a macedonia királynak barátja. Mint tizenhét éves ifju Aristoteles Athenébe jött, hol Platon társaságában húsz évet töltött. Utóbb Nagy Sándor nevelőjévé lett, és ennek országlásra jutása után Athenébe visszatérvén, Lyceum nevű gymnasiumban bölcsészeti felekezetet alakított, melly mivel járva tanított, peripaticai iskolának neveztetett. Előadása két nemű volt: tudományos, a reggeli órákban és népszerű, alkonyatkor — *acroamatica et exoterica* —. A bölcsészeten kívül a mennyiségtant, történetíratot és szónoklatot tanította. Tizenhárom évi tanítása után ráfogott vallástalansága miatt Athenéből elúzve Chalcis nevű városba költözött, s itt nem sokára meghalt 322. Kr. e.) kit bölcsészeti érdeme Platonnal egyenlő rangra emel. Platon bölcséletét szoros összhangzása és magasztos szemlélődése dicsőíti; Aristotelesét tudományos alakja és szoros rendszere minden előbbi bölcséletek fölé emeli. A bölcsészet mezején e korig az eszmék és nézetek bőségben termettek, de nem támadt olly rendező elme, melly képes lett volna azokat kellő szakokra osztani. E munkára Aristoteles volt hivatva. Éles elmével diszesítve,

már ifjúkorától fogva mindennemű ismeretekkel gazdagítva, tudományos tapasztalása által a természet vizsgálásához szokva, elegendő tehetséggel bírt a bölcsészet részeit kellően elkülönözni és rendszeres alakba öltöztetni. — A mi rendszerét illeti: némelyek a tulzó tapasztalásvédhez számítják, mivel Platonnak eszmetanától eltért. Igaz, hogy Aristoteles az öröklött eszméket tagadja, de az észbeli ismereteket s így az eszméknek valóságát elismeri. Aristoteles szintugy, mint Platon, az észvéd szempontjából indult ki, csak hogy az eszméket más uton mintsem oktatója alapította, ettől tehát csak a módszerben vált el. Platon az eszméket észbeli észrevevés, Aristoteles szoros következtetés által ügyekezett alapítani: amaz előmenőleg az érzékfölöttiről az érzékire ugyszólván alászállott, ez visszamenőleg az érzékitől az érzékfölöttihez emelkedett.

55.

Kár, hogy e bölcsésznek böcses munkái nagyrészt elvesztek, és többnyire csak töredékek maradtak fen. Már a régiek iratainak száma, elrendezése és czimei föltött vitatkoztak. Az újabb történetirók közönségesen azt állítják, hogy Aristoteles iratait kettős tanmódjához t. i. tudományos és népszerű előadásához képest szerkesztette és rendezte, s hogy a népszerű iratok, a párbeszédek elvesztek, mik pedig fenmaradtak, azok tudományos iratok, de ezek is csonkítást szenvedtek, miről Strabo és Plutarchus tudósítanak. Bizonyos az, hogy ezen iratok elrendezése és czimezése utóbbkoru. Ez főleg azon iratról áll, mit metaphysicának czimeztek. Diogenes Laertius tudósítása szerint Aristoteles a bölcsészetet elméleti és gyakorlati részre osztotta. Cicero pedig arról értesít, hogy e felekezet a bölcsészetnek három részeit különböztette: a logicát, physicát és ethicát.

56. LOGICA.

Aristoteles a bölcsészetet szoros nevű tudománynak tartotta, minek tárgya a tudat. Az észtan avvagy logica közvetlenül az ismeretnek igazságát alapítja, közvetve a tudománynak szerkesztését eszközli. A bölcsészetnek e részét e következő pontok terjesztik elő. **1.** Mindenek előtt az érzéki és észbeli ismeretet különböztette meg. Minden érzéknek közös és saját, közvetlen és közvetett észrevevése van. A közös észrevevéshez a mozgás, nyugvás, idom, nagyság és szám tartozik. Mit az egyik érzék sajátja szerint közvetlenül vesz észre, azt a másik közvetve fogja föl, például a szem az izletes ételt. A közvetlen észrevevésben nincs áttatás. Az észrevevő elméhez a képzelem járul, mely az észrevett tárgyakat változatlanul, vagy változva visszaidézi. E visszaidézés emlékezés, ha az észrevett tárgyra ráismer. **2.** Az értelem avvagy ész tágasan véve a fogalmak tehetsége. A fogalmak a lényeknek gondolati alakjai. Ezek az érzéki képzetektől különböznek, noha azokkal szorosán összefügnék. A gondolati alakok az érzéki tárgyakban foglaltatnak: a lélek nem képes érzéki képzet nélkül gondolkodni, s kiben minden érzéki észrevevés hiányzanék, az semmi ismerettel nem birna. Az értelem működése előtt nem egyéb, mint hajlam avvagy tehetség, hasonló az üres laphoz, mire írni lehet: nem bir semmi fogalommal, hanem csak azokra fogékony. A fogalmakhoz úgy jut, hogy az öröklétü, szüntelen működő isteni értelem, mely a lényeknek eszméit tökéletesen foglalja magában, a fogékony és szenvedő emberi értelemre hat és azt fölvilágítja. **3.** Az emberi ész szoros tudatra tesz szert. E működése abban áll, hogy a létezőkön az egyetemet és szükségest a mellékes és ese-

tékestől megkülönbözteti és az események okait furkészi. A tudomány szerkesztését a következtetés eszközli, mely kétféle: a behozás, miszerint különöstől általánoshoz emelkedünk, lehozás, mellyel általánosról különösre szállunk alá. A behozás (tapasztalás) valószínűséget szül; a lehozás, melly közvetlenül bizonyos elvekből indul ki, a szoros tudatot és evvel együtt a tudományt alapítja.

4. A következtetés módjai az ítéletek módjait teszik föl; az ítéletek pedig fogalmakból állanak. Az értelem a fogalmak képzésében, az ítéelésben és következtetésben szabályokhoz van kötve: főszabályul az ellenkezés és középű kizárásának elvei szolgálnak — principium repugnantiae, et exclusi medii —.

Az észtanhoz az elméleti bölcsészetnek azon része járul, melly a lényekről általában és különösen az Istenről értekezik. E rész a természettantól el nem válnék, ha a testi állományon kívül más állomány nem léteznék. De minthogy a természet fölött oly változatlan állomány áll, melly minden változásnak végső létoka: a természettant általános lénytan előzi meg. E tant Aristoteles előbölcsészetnek, máskép istentannak — *πρώτη φιλοσοφία, θεολογική* — a természettant pedig utóbölcsészetnek — *δευτέρα φιλοσοφία* — nevezte. (Az előbölcsészetnek hirszerint Andronicus Rhodius Sulla idejében e czimet adta: *τὰ μετὰ τὰ φυσικά*, miből utóbb a metaphysica neve keletkezett.) Részletes tanítványai ezek: 1. Minden létező s így az ismeret is főfogalmakra — *categoriae* — vonatkozik, mellyek e következők: állomány, mennyiség, minőség, viszony, tér, idő, helyzet, birtok, hatás, szenvedés. 2. Kétnemű állomány létezik: érzéki és érzékfölötti, amaz változó, emez változatlan. 3. A változásnak négy neme áll: az az állományra vonatkozó változás az eredet és enyészet,

menyiségre nézve a szaporodás és fogyás, minőségre nézve az átalakulás, helyre nézve a mozgás. 4. Minden változásra, mit a természet és művészet eszközöl, létok kell; az okságnak nemei pedig: az anyag, alak, ható ok és cél. 5. A természet műveit színtugy, mint a művészetéit a cél igazgatja. A való véletlennek nincs helye. 6. Minden létező csak létezőből eredhet. Az eredet a változás eszközli, melly abban áll, hogy a tulajdonságok egymást fölváltják, így az ifju férfiuvá válik. A változást ismét a megfosztás — *στερησις* — eszközli, melly az anyagnak és alaknak egyesülését alapítja. 7. Az anyag öröklétű, mert létrehozására alap kívántatnék, miből eredne, de az már anyag volna. A ható ok is örökkévaló, mert minden változásra kell valóban létező ható ok; a változásnak pedig sem eleje, sem vége sincs. 8. Van végső avvagy ősök, melly minden változásnak kútfeje. Ugyanis az alárendelt okok sorában mindegyik ok az előbbtől függ; ha tehát ezen sornak nem volna eleje, és első azaz végső létok nem léteznék, úgy merő közokok állanának azaz eszközök, és igazi ható ok nem léteznék. Az ész tehát azon elismerésre vezet, hogy valóban olly ősök léteznek, melly minden változásnak s így a világ alkotásának szülő oka. Ezen őslénytől azaz Istentől az ég és egész természet függ. Az Isten a változatlan, öröklétű, érzékfölötti alomány, a szünteleni cselekvés és ismerés, a tökélyes örök élet.

Aristoteles organonját ezen iratok teszik; 1) a categoriák irata, 2) a hermeneutica, 3) az analytica priora, 4) az analytica posteriora, 5) a topica, 6) a sophistic elenchi.

57. PHYSICA.

E tan a testekről, ezeknek nagyságáról, minőségéről és eredetéről értekezik. Részletei e következők.

1. A természet műve a művészetétől különbözik: amaz változásának okát magában, ez rajta kívül foglalja. A változást az okságnak nemei eszközlik (56. szám). **2.** Minden test korlátozott kiterjedésű lény, mit már fogalmából érthetni, mivel határai a fölületek. De ezen korlátozást az elemeknek többsége is nyilvánítja, melyek közül egyik sem határtalan, minthogy a többieket kizárná. **3.** A természetben valami határtalannak azaz végtelennek kell léteznie, különben az időnek kezdete és vége volna, a térbeli kiterjedés nem volna folytonosan elosztható, a szám nem nőhetne végtelenül. A természetbeli végtelen nem abban áll, hogy rajta kívül semmi sem létezik, hanem hogy mennyiségre nézve vég nélkül szaporodható. E végtelent az idő, szám és elosztható tér képezi. **4.** A tér a mozdulatlan határ, mely a külön álló testeket környezi és leginkább a mozgó testeknél mutatkozik. Ha a test egy másikban foglaltatik, de attól el nem vált, az illy test nem térben, hanem csak egészben áll. Azon test létezik térben, mit más különletű test környez. Ennélfogva az ég mint valamelly egész nem létezik térben, hanem a térben létezőket környezi. Az égnek végső határai az általános tért képezik. **5.** Az idő a változásnak mértéke, mely valamelly előbbire és utóbbira vonatkozik. Az időmértéknek alapja a jelen perc, mely a multnak végét és a jövőnek kezdetét érinti s foglalja. Az idő tehát folytonos és elosztható. Minthogy a változás az időre vonatkozik, amaz szintugy mint ez folytonos. **6.** A folytonos változás nem egyéb a mozgásnál: a mozgásnak

nemei közül legfolytonosabb a körmozgás. Ennélfogva a tökélyes gömbidomu ég körmozgásu. Minthogy az ég folytonos körben forog a nélkül, hogy az egész helyét változtatná: az egésznek központja mozdulatlanul áll. Ebből következik, hogy a mozdulatlan föld a világ központja. 7. Az egyenes vonalu mozgás vagy fölemelkedő, vagy alászálló: a fölemelkedő test könnyű; az alászálló nehéz. A föld-elem részei alászálló mozgásuak; a föld tehát nehéz. A nehéz és könnyű közti ellentét a föld-elemen kívül könnyű testet tesz föl: e könnyű test a tűz. Ezen ellentétén kívül még más ellentétnek is kell állania, melly ama két szélső elemet egyeztetí, mivel a testnek három térbeli viszonya azaz mérője van, ugyanint hossza, szélessége és magassága: ez ellentétet a víz és levegő eszközli, amaz a föld nehézségéhez, ez a tűz könnyűségéhez közelít. Ekkép négy elem áll, melyekből a testek alakulnak: föld, tűz, víz, levegő. Az elemek egyszerű mozgásuak; az ezekből álló testek vegyes mozgással birnak. 8. Minthogy az égi testeknek tulajdona a tökélyes körmozgás, azok az eredetnek és enyészetnek nincsenek alá vetve. Nem is állanak az idézett elemekből, hanem változatlan anyagból, mit aethernek neveznek. Ezen égi lények eszes lelkekkel vannak ellátva, és közvetlenül az ősoktól hozatnak mozgásba. 9. A világi testek vagy élettelenek, vagy életművesek. A lélek, mint az életnek kulfeje, az életműves testnek lényege és alaki létoka — *causa formalis* —. Aristoteles a lélek lényegének meghatározására e szót „entelechia“ használja, mi alatt olly tehetséget ért, minek működési célja és eredménye a lét, tehát való létrehozási tehetséget. E tehetség nézete szerint nem csak az állatoknak, hanem a növényeknek is tulajdona, de külön fokon: a növények tápláló, az oktan állatok érző

és vágyó, az emberek értelmi ismerő teljességgel birnak. Az embereknek gondolkodó és ismerő lelkében szenvedő és cselekvő értelmet kell megkülönböztetni: amaz a testtől függ és vele együtt az enyészetnek van alávetve; ez pedig isteni természetű és halhatatlan. A lélek az égi testekkel rokon anyaggal bir és ettől némi részben elválhatlan. A test és lélek közösülését a kölcsönös behatás eszközli — influxus physicus —.

58. ETHICA.

Aristotelesnek elméleti és gyakorlati bölcsészete közt azon szoros összefüggés hiányzik, melly Platon bölcséletében olly kitűnő. Erkölcstanának alaptárgya a fő jónak meghatározása, mit a boldogságban — eudemonia — helyez, de ennek fogalmát helyesebben, mintsem elődjei, fejtegeti. Állítása szerint az embernek mint eszes lénynak főtiszte sem az életműves, sem az állati életben nem allhat, hanem fő rendeltetését az észszerű cselekvőség, a szellemi élet képezi: e cselekvőséggel való jólét van összekötve, mi az embernek legfőbb javát alapítja. Igaz, hogy a külső vagyon a jólétnek kiegészítő része, de a birtok egyedül a boldogság lényegét nem teszi, mivel az erős lelkületű bölcse képes az inséget is lelki nyugalommal tűrni és nemesen cselekedni. Ha tehát a való boldogság észszerű cselekvésben áll: e cselekvésrei készség az emberi erényt képezi. Minthogy pedig a lelki cselekvőség kétféle: elméleti és gyakorlati, ennél fogva az erény is mind az értelemre, mind az akaratra vonatkozik. Mind a kétnemű erény nevelést és gyakorlást mulhatlanul tesz föl. Az erkölcsi erény a középsernek tartásában — *observantia medii inter duo vitiosa extrema* — vagyis azon készségben áll, miszerint szándékos cselekvésben közép utat tartunk a kelletinél több és kevesebb között. Ezen erény

a szándékos cselekvést szükséges nélkül kívánja. Az erkölcsi cselekedetek tehát szándékosak vagyis szabadakaratúak.

Az ember természeténél fogva társas életre rendeltetett: e rendeltetését a polgári társulatban éri el. A polgári társadalom fogalmánál fogva magasabb polczon áll, mint egyes ember, vagy magán társulat. Legegyyszerűbb és legtermészetesebb a családi élet, mellynek elemeit a házas társak egymás közt meg a szülők és magzatok közti viszony képezi. A szolgáltatás nem csak tényleges — positiv — törvényeken, hanem természeti okon is alapszik. Már a természet tesz különbséget az emberek közt: némelyek tulnyomó értelmet, mások nagyobb testi erőt kapnak a természettől; amazok tehát uraságra, ezek szolgáltatásra születnek. — Az országos főhatalom törvényhozásra, tisztviselésre és birói hatalomra szakad. Az országlás vagy egynek, vagy többnek, vagy az egész nemzet kezében áll (monarchia, aristocratia, politia sensu stricto). Mellyik országlás a legjobb, általán meg nem határozható, mivel a népek gondolkodásra, erkölcsi jellemre és foglalatosságra nézve egymástól igen különböznek. Az ország főügyeihez a polgároknak czélszerű nevelése tartozik.

59. BIRÁLAT.

Aristoteles rendszere, bármint tetszik is az értelemnek, az észnek magasabb követeléseit ki nem elégíti. Öröklétü anyagot, sőt kezdetnélküli világot állít a nélkül, hogy az anyagot az ősokra, mit elismer, észszerűleg alapítaná. Az ész előtt csak azon rendszer igazulhat, melly való egységből indul ki, és abból a létezőt mind kellően származtatja. Helyesebb azon módja, miszerint a tapasztalás és észvédet egyezteteti. Azonban Ari-

stoteles halhatatlan érdemet szerzett az által, hogy első volt, ki a gondolkodástant vagyis a szoros nevű logikát tudományos alakba öntötte. Vallomása szerint e tan szerkesztését a nélkül kezdette meg, hogy alapos logikai iratot maga előtt talált volna. A logikát illetőleg Platon fölött elsőbbséggel bír. De dicső oktatójánál sokkal alantabb áll az erkölcstanra nézve, mit az elméleti részszel szorosan összefüzni elhanyagolt.

60. FELEKEZETE.

Aristoteles bölcselete a görögöktől kellő méltánylást nem nyert, és felekezete, mely alapítója idejében igen terjedelmes volt, tekintélyét csak hamar elvesztette annyira, hogy Cicero korában Aristoteles iratait már nagyon kevesen olvasták. Utódjai e bölcséletet semmivel sem bővítették: némi homályos helyeit némellyek helyesen értelmezték. Aristoteles utódjának és könyvtára örökösének Theophrastust rendelte, ki igen számos munkát irt, mellyek többnyire elvesztek. Ennek tanítványa és utódja Straton (Lampsacusból) volt. Említésre méltók e felekezetből: Demetrius Phalereus, Critolaus és Andronicus Rhodius, Aristoteles iratainak rendezője és értelmezője.

II. STOA FELEKEZETE.

61. ZENON.

Sem Platonnak, sem Aristotelesnek rendszere ki nem elégítette az öngondolkozású görög szellemet; miért is, míg e nemzet önálló léttel birt, csak hamar új rendszer létesült, mely általános egység kedvéért az Istent és természetet azonosította (pantheismus). E rendszer alapítója Zenon volt, (Cyprus szigetének Cittium nevű

helységéből, először Crates Thebanus tanítványa, kit odahagyván, a megaraiakhoz, nevezetesen Diodorus Chronus és Stilponhoz szegődött, végre az academicusokat, jelesen Xenocratest és Polemont oktatókul nyerte) ki Athenében Stoa nevű oszlopcsarnokban tanított, mely helyről felekezete Stoa nevét viselte.

Tanitmányát egyszerű és értelmes beszédben közölte. Iratai mind elvesztek; hasonló sors érte Cleanthes és Chrisippus Zenon tanítványainak iratait is, kik oktatójuk bölcséleti tervét kiegészítették.

62. LOGICA.

A stoicusok szerint a bölcsészet bölcseségtan: e bölcsesség az összes embernek lehető legnagyobb tökélyesülésében áll, mely a tökélyes bölcs eszményében személyesül. Az embert három szempontból tekinthetni: mint gondolkodó, ismerő és cselekvő lényt. Ebből a bölcsészetnek három része, a logica, physica és ethica foly.

A logica, mit legfőképen Chrysippus művelt ki, a gondolkodástannal együtt a nyelvtant és szónoklatot foglalja. Mi a gondolkodástant illeti: ennek főadata az igaznak meghatározása. Aristotelessel egyezőleg a stoicusok az öröklött eszméket tagadták, és az elmét érzéki észrevevés előtt üres laphoz hasonlították. Az érzéki észrevevés szenvedő állapot, miért is az azokból származó képzetek önkénytelenek; azonban a gondolkodás szabad akaratu működést nyilvánít. Az érzéki képzeteket, mik az emlékezés segédelmével tapasztalássá gyűlenek, az emberi elme átalakítja és átdolgozza. Ezen átdolgozás módját a hasonlítás, helyettesítés, összetétel, ellentevés és tagadás teszi. Az érzéki észrevevésből közvetlenül származó ismerettel szemközt áll az észbeli ismeret, mit a gondoló tehetség a bizonyítás útján hoz létre. A gondolkodás a beszéd segédelmére szorul.

Igaz azon képzet, melly való tárgyból származik, annak pontosan megfelel és olly alkatu, minő nem lehetne, ha tárgya nem volna létező. Illy képzetnek ismerető jele a világosság és határozottság, mi által az üres képzelődéstől különbözik. E képzetek a tárgyilagosságnak ismervei, minek következtében igaz olly ítélet, mellynek tartalma illy képzeteket foglal és olly okoskodás, melly azokon alapszik. Ha valamelly ismeretet elegendő ok támogat, meggyőződést és tudományos belátást szül.

A stoicusok csak négy categoriát azaz fogalomosztályt állítottak föl: az első önálló lényeket, a második a változatlan sajátosságokat, a harmadik a változó tulajdonságokat, a negyedik a viszonyokat foglalja.

63. PHYSICA.

E felekezetnek természettana nem csak a bölcsészeti világtanra, hanem az orvos és mennyiségtanra is terjed. Világtani állításai e következők. 1. Minden létező anyagból áll, minek következtében tiszta szellemi állomány nincsen. 2. Óslény azaz Isten szenvedő és cselekvő létből áll: szenvedő léte nem egyéb, mint a határozatlan ósanyag, az eredeti állomány; cselekvő léte az észszel bíró óserő, melly eredetileg az ósanyagban léteznek. 3. Minthogy a világi lények szüntelen változnak, erednek és enyésznek, ennél fogva a világnak kezdete van és alkotója az óslény. Az Isten tudniillik állományából az elemeket hozta létre, de úgy hogy ezen fejlődésnek alapját a tiszta tűz avvagy aether teszi, melly az isteni észnek közvetlen műszere. Az aetherből a többi elemek fejlettek, mellyek a testeknek eredeti tulajdonságait foglalják, tudniillik: a tűz meleget, a levegő a hideget, a víz a nedvességet, a föld a szárazságot foglalja. Minden nemnek egyedei ezen elemekből állanak,

és az enyészetnek vannak alá vetve. A világ is el fog valaha veszni, de égés által; azonban a szüntelen működő isteni állományból ismét új világrendszer fog fejlődni. 4. Az égi testek ama tiszta tűzből állanak és észszel birnak: ezek az őslényhez leginkább hasonlítanak. Az emberi lélek hasonlóan aetherből áll, és a többi élő lényektől abban különbözik, hogy észszel van ellátva. Ezen eszes lelkek a testőli elválásuk azaz a testi halál után is fönállandanak, de csak a világnak elégeiseig. 5. Az Isten a világot böcs esze szerint kormányozza. De minthogy az ész változatlan törvények szerint működik, az Isten az okok és okozatoknak változatlan rendét alapította, miszerint a természet folyamata állandó, sőt változhatatlan. Minden, mi történik, örök végzetből foly — fatum —. 6. Noha a világon kérlelhetetlen kénytelenség, örök végzet uralkodik: mindazáltal az emberi akarat szabadsága sérthetlenül megáll. Ugyanis az emberi cselekvésben fő és mellék okokat kell különböztetni. Képzeteink, miket a külvilág szolgált, az okság rendének megfelelnek; de ezek csak mellék azaz segéd okok cselekvésére; a cselekvést magát az akarat eszmélve és választva az indító okok közül határozza el és viszi végbe.

64. ETHICA.

A stoicusok erkölczstana a természettan elvein alapszik. Az ember fő javát úgy éri el, ha a természetnek alapított törvényeihez hiven él. E természet szerinti élet nem áll az érzéki gyönyörnek élvezésében; ugyanis az érző lényeknek főösztöne nem kéjre, hanem önfentartásra czéloz. A mi létünk és akaratunk fentartását eszközli, azt kedveljük és kívánjuk; ellenben mind attól irtózunk, mi vesztünket fenyegeti. Ezen ösztönnel együtt az emberben mint eszes lényben más vágy is jár, tud-

niillik az ismeretnek vágya, melly arra indit, hogy természetünk sajátságát és a külvilág létét vizsgáljuk. Eredménye azon elismerés, hogy az emberi észnek rendeltetése az, miszerint az isteni észnek uralkodását megismerje és ahhoz magát szabja, következőleg a természet állapított törvényeivel öszhangzásban éljen, és mind azt kerülje, mi a főtvörényhozó észszel, az Isten akaratjával ellenkezik. Az emberi cselekvésnek az isteni akartali megegyezése, vagyis a természethezi hű élet a való boldogságot alapítja. Illy élet önmagávali állandó cselekvést tesz föl.

Itéléssel a jót vagyis a dolgoknak böcsét határozzuk meg. Illy ítélésből a vágy származik: melly akarattal neveztetik, ha ítéletünk a dolgoknak való értékével megegyez; szenvedély pedig a vágy, ha helytelen ítéletnek következtében az áljót valónak tartjuk. A stoikusoknak hite szerint a bölcs szenvedélytelen — apathia —. Az erény általában véve tökélyt jelent: az erkölcsi erény azon tökélye az embernek, miszerint szándéka és akaratja egész életén át öszhangzó azaz állandó. Nyilatkozásai: az okosság, bátorság, mértékletesség és igazság, mellyekkel szemközt állanak az oktalanság, gyávaság, mértékletlenség és igazságtalanság. Az erény szintugy, mint a bűn, magában véve egy.

A való boldogság egyedül az erényes életben áll épen ugy, mint a való rossz a bűnben. Minden egyéb dolog közönyös, mivel értéke helyes használatától függ. Az erény önmagában böcsös, miért is azt önmagáért kell követni. — A mint az erény, ugy a jog is az emberi természetén alapszik. Az emberi nemzet közös országot képez, mellynek fejedelme az Isten.

65. BIRÁLAT.

E bölcséletnek elméleti része Heraclitus bölcséletén, gyakorlati fele Antisthenes erkölcsstanán alapszik, és egyedül abban eredeti, hogy e két részt kellő összehangzásba hozta. A stoicismus az eleai mindenistenség-től abban különbözik, miszerint a világi lényeknek való többségét elismeri, és a véges lényektől a végtelen őslényt, az Istent, megkülönbözteti. Azonban az anyagnak és erőnek egysége az Istenben olly föltevés, mit az ész semmikép nem igazolhat. — Nincs továbbá kielégítőleg megalapítva az emberi akarat szabadsága és az erényes életnek boldogsága: ugyanis a szabadság az örök kénytelenséggel meg nem fér; az erény egyedül minden emberi jót és érdeket nem foglalhat, ha áll azon elv: „hogy a természethez hiven kell élnünk“, mivel érzéki természetünk is van.

E felekezethez szegődtek: Zenon (Tarsusból), Diogenes (Babyloniának Seleucus nevű városából), Panætiusz (Rhodusból) és Posidonius Cicerónak böcsös ismerőse.

III. EPICURUS FELEKEZETE.

66. EPICURUS

(Sz. Athenében 342. Kr. e., hol 306-ban Pythagoras társulatához hasonló felekezetet alapított. Számos munkát irt, melyek némi töredékeket kivéve elvesztek. Tanítmányait főképen Diogenes Laërtius irataiból meritjük, ki Epicurusnak jó hírét lelkesen védi) Zenon rendszerével homlokegyenest ellenkező rendszert alkotott, noha vele egyetért abban, hogy létre nézve minden egy és ugyanaz — monismus —. Bölcsellete nem egyéb, mint istentagadó boldogléttan — atheisticus evdemonismus —.

67. LOGICA.

E bölcelet elméleti része Democritus tanán alapszik. Noha az embernek főjava a boldog lét, mindazáltal törekednie kell a világnak és emberi elmének helyes ismeretére. E szerint a bölcsészet három részre osztható: logica, physica és ethicára.

A logica az igaznak meghatározását adja elő. Szabályai. — canon — e következők. **1.** Minden igaznak alapja és ismerve az érzéki szembetűnés. Az érzék a jelenlévőt úgy veszi észre, a mint jelenkezik. Ez észrevevés nem csalhat, mivel az érzékek nem ítélnek, és az érzéki képzetek időre nézve a gondolkodást megelőzik. Az érzéki képzetek ekkép származnak, tudniillik: a létező tárgytól finom részek elválnak és érzékünkre hatnak. Így a hangokat épen úgy, mint a szagokat párányi részek eszközlik. Látásnál igen kis képek jelenkeznek, melyek az érző műszeren át a lélekre hatnak és azt szüntelen környezik. Ezeket a lélek csak úgy hozza öntudatára, ha azokra figyel. Ezen kisded képek álmainkat és agyrémeinket is létesítik. **2.** Az emlékezés ismételt képzetekből áll, miket szavakhoz kötünk. **3.** Az ítélet az emlékezésnek szavakhoz kötött képzetek eszközlik. Az ítélet igazsága az érzékek tanubizonyságán nyugszik: igaz az ítélet, ha azt az érzéki észrevevés megerősíti és meg nem czáfolja; nemigaz, ha az érzéki észrevevés megczáfolja és meg nem erősíti.

68. PHYSICA.

Epicurus természettanában azon érzéki tanubizonyságból indul ki, hogy a testek valóban léteznek. Az üres térnek létét, miben a testek tartózkodnak, oldallagosan — indirecte — mutatja meg, abból tudniillik, miszerint annak létét az érzéki észrevevés meg nem czáfolja. A

testek Epicurus nézete szerint parányi elemekből — atomi — állanak, melyek különféle idomuak, de eloszthatlanok, változatlanok és öröklétűek. Mind a térnek kiterjedése, mind a parányoknak száma határtalan. A parányoknak eredeti mozgása, tudniillik a függélyes esés, minden változásnak végső oka — principium formale —. E függélyes mozgástól az atomok csekély részben eltértek, melly eltérés a testek alakulásának és a világ eredetének szülő oka. Így a világon a kénytelenség mellett véletlen uralkodik. Üres térben a testek egyenlő sebességgel esnek.

A lélek is atomokból áll, de ezek legfinomabbak, igen gömbölyűek és a tűznek atomaitól különbözők. Oktalan része az egész testen terjed; eszes része a mellben lakik, mit az érzetek vagyis indulatok tanúsítanak. Mihelyt a test eloszlik, a léleknek atomai is szétbomlanak. — Az istenekről képzeteknek kutforrásai a rendkívüli jelenetek és álmoképek. Nincs isteni gondviselés, mivel a világ tökéletlen és ennek igazgatása az istenek boldogságát háborgatná.

69. ETHICA.

Az erkölcs tan az embernek fő javát és ahhoz vezető utját nyomozza. Valamint az érzéki képzetek az igaznak, úgy az érzetek a jónak ismervei. A vágyak érzetekre vonatkoznak: a kedves érzetet természetünknel fogva kívánjuk, a kedvetlent utáljuk. Noha minden kedves érzet jó, és minden kedvetlen érzet rossz: mindazáltal a bölcs néha lemond olly kéjről, minek következése a fájdalom, és elvállal olly bajt, miből tulnyomó gyönyör foly. Továbbá a lelki fájdalmak súlyosabbak a testieknél, mivel ezek csak a jelenre, amazok a multa és jövőre terjednek. Ez okból a lelki gyönyör is nagyobb a testi-

nél. A bölcs azonfölül helyes különböztetést tesz a természeti és mesterséges, a szükséges és mellékes örökök közt: a természeti és szükséges élvezetet elejébe teszi a mesterséges és mellékes gyönyörnek. — A boldogság nem annyira az élvezetben, mint inkább a testi fájdalomtól mentességben és lelki nyugalomban vagyis megelégedésben áll. E boldoglétnek segéd eszköze az erény, melly nem egyéb, mint a boldogságai észszerű törekvés. Főerény az okosság avagy eszély, mihez a mértékletesség, igazság és barátság járul. — A természetjognak alapja az önhaszon.

70. BIRÁLAT.

Epicurus bölcsellete ingó lábon áll és igen fölületes ismeretet nyilvánítt, minek hiányát az önkényű föltevések ki nem töltik. Egyáltalában: az érzésvéd és tulzó anyagvéd nem képes nyújtani olly tant, melly az emberiségnek magasabb igényeit kielégítné.

E felekezetnek hivei semmi kitűnőt sem hoztak napvilágra. Metrodorus Lampsacenus, Timocrates, Polyenus, Hermachus. Némellyek fajtalan életre vetemültek. E felekezethez Leontium nevű tudós asszony tartozott.

IV. PYRRHON FELEKEZETE

71.

A bölcsészeti kételkedőség az álokoskodókkal kezdődött. Socrates is használta a kételkedést, de a szemlélődő természettanárok megnémitására. Az elvkét — scepticismus — azonban mind eddig rendszeres alakban nem jelentkezett. Pyrrhon (Elisből, ki Nagy Sándor táborozásaiban részt vett, utóbb szülő városában fő-papi hivatalt nyert és késő korig élt) első volt, ki a tárgylagos igaznak elérhetését általán és határozottan tagadta,

állítván, hogy az ember soha semmi föltét alatt bizonyos ismeretre nem juthat. Elmellőzván így a szemlélődést, a tudatot illetőleg óvakodást a határozott ítélettől, életre nézve pedig egykedvűséget — ataraxia — ajánlott. — Tana, mit egyedül élő szóval közölt, több hivat csőditett, kik azt mélyebben alapították.

Pyrrhon közvetlen tanítványainak legjelesbike Timon (Phliusból, az ugynevezett syllographus), ki számos, de többnyire költészeti irataiban a kétkedőséget védi, kikelvén gunyolólág az elvvédűek ellen. Nézete szerint a boldoglét elérése e három kérdésnek szerencsés megoldásától függ: minők az észrevevés és gondolkodás tárgyai? mit tegyünk azokra vonatkozólag? s mit nyerünk ez által? Az első kérdést vizsgálva Timon azon eredményre jött, hogy a tárgyak természetöknél fogva sem igazak, sem igaztalanok, sem jók, sem rosszak. Ebből foly a második kérdésnek megoldása: tudniillik: hogy óvakodjunk a dolgok böcse fölött határozott ítéletet hozni. Mind ezeknek nyeresége a dolgok iránti egykedvűség, és ez a harmadik kérdést oldja meg. (A scepticismusnak többi hivei a negyedik időszakhoz tartoznak.)

IV. IDŐSZAK.

GÖRÖGORSZÁG HANYATLÁSÁTÓL A TUDOMÁNYOK HANYATLÁSÁIG.

72.

Az előbbi időszak történetéből érthetni, milly erőteljes és önálló törekvéssel művelte a görög szellem a bölcsészet mezejét, és milly gazdag gyümölcsöt szedett. Görögország önállását elvesztette, és vele együtt az ön-

állólag bölcseledő görög ész szerepét befejezte. A görög tudomány Aegyiptomnak Alexandria nevű városába vándorolt, de a görög szellem ez új lakhelyén nem honosulhatott meg. Tudományos társulatok, könyvtárak keletkeztek; a bölcsészetnek nyilvános tanoda nyílt, de az ebben előadott tan csak töredékes utóhangja volt a hajdani bölcsészetnek. Ez időszakbani görög bölcsészetnek képvonása és jelleme az elvgyűjtés, a válogatóság — eclecticismus —, miszerint e kori bölcseledők az elődök munkáiból elegendőleg kiszemelték mind azt, mit nézetők szerint igaznak és jónak ítélték. E nemű bölcsesletekben hiányzott az eredetiség és mélyebb nyomozás.

A rómaiak ez időszakban nyílt karokkal fogadták a görög bölcsészet, de szemlélődő elmében szűkölködtek. A szelid tudomány kénytelen volt a nyers hadi erőnek hódolni.

Kelet népei a görög bölcsészettel már Nagy Sándor korában ismerkedtek meg, kinek hadai keletet és nyugatot közelebbi érintkezésbe hozták. De keleten, a hitrege hazájában, a bölcsészet illő állásra nem vergődhetett. Népeinél a képzelem tulnyomó az ész fölött: bölcseledések nyíltan viseli az ábránd bélyegét.

A bölcsészetnek új irányt adott a keresztény hitvallás, melly a való egyistenségről tana által a görög és római sokistenséget dicsőleg elnyomta. A pogány bölcsészet sirba szállott, de erőteljesb életű volt, sem hogy küzdés nélkül dőlt volna el.

Noha ez időszak bölcsesletei különmeműek, nagyobb részt abban egyeznek, hogy némi titokteljes tanhoz és egyeztető módszerhez szítanak — mysticismus, syncretismus —. E jelenet okát a bölcsészetnek akkori állásából értelmezhetni. A fenálló bölcsészeti rendszerek az ést és kedélyt, mellyek az érzékfölöttihez ragaszkodnak,

ki nem elégítették. Nem csoda tehát, ha az ember a hitnek közvetlen meggyőződéseirez folyamodott és ezekkel a rendszerek tanítmányait megegyeztetni ügyekezett.

I. A RÓMAIAK.

73.

A görög bölcsészetnek hire csak akkor jutott Rómába, midőn Athenének három követe Carneades, Critolaus és a stoicus Diogenes 155-ben (Kr. e.) e városban lépett föl. Kilencz év mulva Görögország római tartományává lett. Ez időtől fogva a rómaiak hajlandóbbak lettek a görög irodalom és művészet iránt, és a római ifjuság Athenébe sietett, hogy tudományszomját kielégítse. — Azonban e népnél semmi új bölcsészeti eszme nem jött napfényre és kevés kiváló munka jelentkezett. A rómaiak erkölcsi jellemöknél fogva leginkább a gyakorlati bölcsészetet kedvelték meg, és a legjelesb férfiak a stoicusoknak szigorú tanához szegődtek. Jeles bölcsészeti dolgozatot adtak: Lucretius, ki Epicurus bölcséletét tanköteménybe öltöztette; Cicero, ki a görög felekezetek tanait népszerű modorban és ékes római nyelven közlötte, s noha a görög bölcsészetnek hőseit mind nagyon tisztelte, mégis az elméleti részben főleg az academicus Philont, a gyakorlatiban az Academiát és Stoát egyeztető Antiochust követte; Seneca, ki sok szép erkölcstani értekezést és bölcsészeti levelet irt. Plinius, az öregebb, Epicurust, Marcus Aurelius a stoicusokat követte.

II. A GÖRÖGÖK.

74. ECLECTICUSOK.

A görögök ez időszakban a régi rendszerekből egyesleg szedegettek, noha Platon tanához előszeretettel

viseltettek, kinek bölcsellete az észtitokra — mysticismus — hajlandó korszellemnek legjobban felelt meg. Különös említést érdemelnek: Plutarchus (sz. Chaeronában az első század közepe körül, m. Hadrian idejében) jeles bölcsészeti oktató és író, ki a pogány vallás hitregéit Platon eszméivel egyeztetni iparkodott (demonologia); Galenus orvos (sz. Pergamusban 131. Kr. után) rendkívüli tudományosságú férfi, kinek munkáiból a bölcsészetet illetőleg csak töredékek maradtak fenn, mikben Platon és Aristoteles tanítmányait értelmezi, a kételkedőséget czáfolja, a vérmérséket fejtegeti, az emberben állati és lelki szellemet különböztetett; Maximus Tyrius (élt a második századnak utóbbi felében) nagy szónok és bölcsész főleg Platont kedvelte; Apulejus.

Pythagoras tanához szegődött a csudatevő Apollonius Tyaneus (az első századból), kinek iratai elvesztek. Életét utitársának mesés elbeszélése után írta Philostratus. — Aristoteles rendszerét pártolták: Sosigenes (Aegyptomból, Julius Caesar idejében a kalendáriumot javította), inkább mennyiségtudós, mintsem bölcselkedő; Alexander Aphrodisias (a második és harmadik századból) Aristotelesnek nagyhirű értelmezője. — Peregrinus Proteus cynicus különcz maga magát égette meg (második században). — Stoának hive Epictetus (az első és második századból) jeles erkölcsstanár volt, kinek tanát Flavius Arrianus nagy tudós és író „enchiridion” és „diatribae” czimű iratokban közlötte. — Epicurus tanához szított: Diogenes Laërtius, (a második és harmadik századból) ki a bölcsészek életéről és tanítmányairól sokat írt.

75. SCEPTICUSOK.

Ez időkben kétkedők támadtak, kik Pyrrhon és Timon ellenvetéseit terjedelmesben és mélyebben fejtették. Leghíresebbek voltak köztök Aenesidemus, Agrippa és Sextus Empiricus.

Aenesidemus (Cicero kora után élt) az okság eszméjének érvényességét támadta meg. Néki tulajdonítják a kétkedőséget alapító tíz pontot, melyek e következők: 1) az élő lények, 2) az emberek, 3) az érző műszerek közti különbség, 4) a körülmények, 5) a helyzet és távolság különfélesége, 6) a változó anyagi vegyület és összetétel, 7) a testek változó mennyisége, 8) a különféle viszonyok, 9) a változó események, 10) az embereknek különféle életmódjai, szokásai, törvényei, hitregái, hitágazatai.

Agrippa (ismeretlen hazából, kora Aenesidemus és Sextus Empiricusé közt foglal helyet) a kétkedőséget tíz pontját e következő ötre szorította: 1) a vélemények ellenkezésére, 2) a bizonyításnak végtelenbei menetére, 3) a képzeteknek viszonyosságára — relativitas —, 4) a föltevések nélkülözhetlenségére, 5) a tévkörös bizonyításra — diallele —.

Sextus Empiricus orvos (ismeretlen származásu, élt a második és harmadik században) a kétkedőséget bevégezte, tíz könyvet adván ki, melyekben a nyelv-
tant, szónoklatot, mennyiségtant, természettant, észtant, erkölcsant ellenvetésekkel támadta meg. A régi kétkedőknek ezen állítását „hogy természetileg semmi sem jó, sem rossz“, ezen okokkal támogatta. 1. Arra, hogy valami természetileg jó legyen, nyilvános szem-
betünése, vagy legalább érvényes bebizonyítása kíván-
tatik; de a szembetünésnek ez ügyben nincs helye, mert

ez esetben a tudósok a jó fölött nem vitatkoznának, a bizonyítás pedig kétségtelen bizonyító ok nélkül meg nem áll. 2. Az egyetemenleg érvényes jó vagy kívülnk, vagy mibennünk léteznék. De a kulttárgy csak reánk vonatkozólag jó, ha t. i. minket érdekel. A belső vagy testi, vagy lelki volna: ha pusztán testi a jó, úgy lelkünk által föl nem fogható; ha pedig egyedül lelki tárgy, úgy e fölötti ítéletünk pusztán alanyi érvényességü. — Ezen álokoskodás hiányos lélektani ismereten alapszik.

76. AZ ALEXANDRIAI NEOPLATONICUSOK.

Alexandriában olly bölcseledők léptek föl, kik Platon eszmetanát Pythagoras és Aristoteles rendszerével megegyeztetni, sőt az indiai és persiai bölcselet által kiegészíteni ügykeztek — neoplatonismus —. Ez új bölcseletsmódnak szerzője fölről biztos történeti adatok hiányzanak; azonban közönségesen Ammonius Saccast tartják első alapítójának (tanított a harmadik század kezdetén). Némellyek Potamot említik, (Alexandriából, ismeretlen korból). Az alexandriai neoplatismusra utmutatást adott Numenius (Syriának Apamea nevű helységéből, a második századnak vége felé), kinek véleménye szerint az indiai, persa, zsidó és aegyptomi bölcseletek Platon tanával szépen megegyeznek, Platoné pedig Pythagoras bölcseletével rokon. Kétféle Istent különböztetett: eredetit, tudniillik az észet, az eszmék és létnek kutfejét, és származottat (Demiurgus), ki a világ alkotója, melly alkotást az eredeti Istennek eszméi szerint vitt végbe.

E felekezetnek legjelesb képviselője Plotin, (sz. Aegyptomnak Lycopolis nevű városában 205. Kr. után, Rómában tanított, bölcseletét könnyelműleg dolgozta ki, értekezéseit halála után tanítványa Porphyrius szedte.

rendbe és kilencz könyvben adta ki) Ammonius Saccas tanítványa, önhite szerint Platonnak értelmezője, de valóban elferditője. Nézetei e következők: **1.** Minden létezőnek alapja az öröklétű Isten. Ezen őslény, mint valóban tökélyes, semmi változást nem szenved, tehát nem eszmél, nem akar, nem törekszik, sőt minden gondolkodás és élet fölött áll. Ismeretére közvetlen észszemlélés által jutunk. **2.** Az őslényből közvetlenül minden mozgás és akarat nélkül szükségkép ömlik az ész, melly az eszmevilágot, az örök életet és ismeretet foglalja. Ez az őslénynek képmása, miben a gondolat és lét azonos. Minthogy az eszmevilág mindennel bir, mi az érzékvilágon szemlélhető, ennélfogva az anyaggal is bir, csak hogy ez őbenne változatlan, élő és észszel biró, minek csak árnyképe a szemlélhető anyag. **3.** Az öröklétű észből minden változás nélkül a világ lelke ömlik, melly a külvilágnak mozgásával együttvéve öröklétű alapja és szülő oka. A világ lelke az öröklétű észnek képe szintugy, mint embernél a szó a gondolatnak képviselője. Valamint az ész egyedül az őslényre irányozza magát, mitől függ: ugy a világ lelke az észre tekint és ez által az észbeli ismeretben részesül. De a gondolkodás, melly az észnek tulajdona, egyedül belső cselekvés; a világ lelke e belső cselekvésen kívül még kifelé is hat, és ezen hatás által létesíti mind azt, mit az észben megismert. Így valósulnak az eszmék, és az anyagon érzékileg, látható alakban, mennyiségben és minőségben jelenkeznek. A világ lelke tehát az érzéki világnak alkotója. **4.** A lelkek eredetileg az eszmevilágban honosulnak, honnét önkénytelen kiömlés által a testi világba alászállanak a nélkül, hogy az eszmevilágtól egészen elválának. Tőlünk függ, mélyikre függeszszük elménket e két világ közül, s mellyik szerint éljünk. Hi-

vatásunk az, hogy elfordulván az érzéki világtól, gondolatinkat az Istenhez emeljük, és ez által boldogulótunket eszközöljük. Ezen mennyhezi emelésnek kezdete a polgári erény, a belátás, bátorság, mértékletesség és jogosság. E tan a lélekvándorlásról, ördögökről, bűvészetéről is értekezik — demonologia et magia —.

Plotin ábrándos bölcslete terjedelmes czáfolatra nem igen méltó. — Felekezetének hivei: Porphyrius, Jamblichus és Proclus.

III. KELET NÉPEI.

77. A ZSIDÓK.

A zsidók már ez időszak előtt nem csak Asiának déli tartományaiban, hanem Aegyptomban és Görögországban is telepedtek le, s a görög nyelvvel együtt a görög irodalommal és bölcsészettel ismerkedtek meg. Köztök e korban nevezetes felekezetek támadtak, tudniillik: pharisaeusok, saducaeusok és essaeusok. A pharisaeusok a stoicusok erkölcsstanát szóval, de nem életben követték, az erénynek külső színével kérékedvén. A saducaeusok Epicurus seregével egyetértőleg pusztán érzéki javakat hajhásztak. Az essaeusok minden erkölcsiiséget a sanyaru életben helyeztek.

Különös említést érdemel Philon, (Alexandriából, honnét vallásrokonaitól népe ügyében Rómába Caligula Caesarhoz követül küldetett) ki Platonnak eszmetanát vallása eszméivel megegyeztetni iparkodott. Isten és anyag vagyis a ható és szenvedő létok bölcsületének sarkalata. A ható létok a legtokélyesb szellem, ment minden korlátozás és változástól. A szenvedő létok a lelketlen anyag, mit a szellem mozgásba hoz és alakít. Ez anyagból az Isten szavának erejénél — logos — vagyis

létrehozó gondolatjánál fogva a világot alkatta. Az Isten elhatározván a világnak eredetét, mindennek előtt az eszmévilágot, az eszméknek összeségét szülte, melyek szerint aztán az anyagot alakította. Az eszméknek vagyis mintaképeknek lakhelye az isteni gondolat. A világ az isteni gondolatnak képmása szintugy, mint a gondolat képmása az Istennek.

Aristobulus Aristoteles felekezetéhez pártolt, de semmi kitünőt nem hozott létre. — Josephus Flavius (első századból) pharisaeus volt, ki történetíratába bölcsészeti eszméket szőtt be, hogy a görögöknek és rómaiaknak inyére legyen. — Új felekezet támadt a második században az ugynevezett kabbalistáké (kabbala hagyományt tesz), kik a keleti hitregét Platonnak eszmetanával és ezt vallási hagyományaikkal összeolvasztották. E tannak főtárgya a világ teremtése az ősvilágosságból kiömlés által. Ide járul az ősvilágosság fia, kit Adam Kadmonnak neveznek. A kabbala könyvei: Jezirah és Sohar, amannak szerzője Akibha, ennek Simon Ben Jochai az előbbinek tanítványa, mind a kettő a második századból. Ehhez tartozik a Talmud (Mischna és Gemarah) a hagyományok gyűjteménye.

78. A GNOSTICUSOK.

A második és harmadik században (Kr. után) keleten némelyek észtitokkal vagyis magasabb ismerettel kérkedtek a Isten lényegéről, a világ eredetéről, mely ismeretről gnosticusoknak (gnosis ismeretet jelent) neveztek. E felekezetnek titkai ezek. 1. Alaptanál az ősvilágosság szolgált, mit a persáktól kölcsönöztek. E tant Platonnak eszmetana által módosították, miből az ugynevezett „aeon”ok származtak (a görög aeon annyit tesz, mint rendkívüli koru lény). 2. Az aeonok az őslénytől elszakadtak: egyik közölök a világot alkotta (De-

miurgus). **3.** Minden rosznak magva az anyag. **4.** Az embernek két lelke van: érzéki és eszes lelke. Az eszes lélek arra van hivatva, hogy az érzékiséget hódítsa meg. Ez ábrándos tannak hivei minden vallási felekezetből és nemzetből állottak. Leghíresebbek voltak: Cerinthus, Nicolaus, Saturninus, Basilides, Valentinus, Marcion, Manes.

IV. A KERESZTÉNYEK.

79.

A keresztény hitnek zászlaja alá igen korán olly férfiak esküdtek, kik a görög bölcsészettel már az előtt megismerkedvén, jónak látták ezt használni, részint hogy ez által az új hittudományt a tudósokkal megkedveltesék, részint hogy e hitök ellen intézett megtámadásokat az ellenségnek saját fegyverével verhessék vissza. Így keletkezett a keresztény hitnek tudós hiveinél új bölcsészeti felekezet, mellynek tanát a kijelentett hit vallás módosította. A keresztény bölcsészetet jellemzik: **1)** az egy Istennek léte, ki tiszta szellem, mindentudó és mindenható, a világnak nem pusztán alkotója, hanem való teremője, az emberi nemnek igazi atyja és nevelője; **2)** az erkölcsiségnek a vallásosságali szoros összefűzése az által, hogy mind a kettőnek kutfeje azonegy, tudniillik az isteni akarat; **3)** a lelkes isteni tisztelet és az egész szellemi országot átölelő szelid erkölcsiség, minnek sarkalatja az Isten és ember iránti tetteges szeretet.

80.

A keresztény felekezet ez időszakban jeles görög és latin írókat ápolt kebelén, kik jóllehet semmi bölcsészeti felekezethez kizárólag nem szegődtek, a keresztény hittudományt bölcsészeti értekezés alakjában fejte-

gették és támogatták. A többiek fölött Platont kedvelték meg, mivel némi tanitmányait isteni hitágazatikkal legjobban megegyezőknak ítélték. E bölcselkedők felekezetéhez számíttatnak: Ignác és Jusztin vértanuk, Athénagoras, Irenaeus, Origenes, Tertulianus, Lactantius és szent Ágoston, ki éles elmével, gazdag tudománnyal és latin ékesszólással bírván, fődiszévé vált e felekezetnek.

81. A TUDOMÁNYOK HANYATLÁSA.

Ez időszak vége felé a tudomány és művészet mind inkább süllyedett és hanyatlásnak indult. Főokát a népek vándorlása tette, miszerint egyik nép a másikat hullámként úzte lakhelyéből, minek következtében a polgárosult világot műveletlen népek borították el. A bölcsészetnek bukását különösen némelly eretnekeknek e tudománynyali visszaélése siettette, minek gátlására az egyháznak főnökei a bölcsészetet illő határai közé szorították.

MÁSODIK RÉSZ.
Az új kornak bölcsészete.

I. IDŐSZAK.
A TUDOMÁNYOK HANYATLÁSÁTÓL A
BÖLCÉSÉSZETNEK ÖNÁLLÁSAIG.

82. A BÖLCÉSÉSZET ÁLLÁSA NYUGATON.

Ez időszak az átalakulásnak ideje és azon kor, miben a tudományok hanyatlása és újjászületése, az ó és új kori bölcsészet érintkeznek. Közönségesen közép kornak nevezik. Mindenek előtt a bölcsészet állását nyugaton és keleten egyáltalában, azután az arab bölcsészetnek, végre az ugynevezett iskolás bölcsészetnek — *philosophia scholastica* — történetét fogjuk közleni.

Nyugaton a tudományoknak vég-bukását egy ideig a császári iskolák halasztották; de összeomlván a rómaiak nyugati birodalma (776.) a szellemi műveltségnek e gyenge támaszai is ledőltek. A vad népek megvetvén az elfajzott rómaiakat, a tudományos intézetek és könyvtárak lerontásában örömet lelték. A tudományoknak egyedüli menedéke maradt a székesegyházi és kolostori iskola, az új keresztény tudománynak bölcsője. Az akkori keresztény műveltségnek ezen intézetei a bölcsészetnek történetére nézve is érdekesek, mivel részint e tanodák alapították az újabbkoru bölcsészetet, részint e szerzetes intézetek tartották fen az ókori iro-

dalomnak maradványait. E tekintetben nagy érdemet szerzett szent Benedek szerzete, mely a hatodik században támadt.

Ez időszak elején néhány jeles férfiú élt, kik igazán bölcsészeti elmét tüntettek ki. Nevök: Boëthius, (jeles tanácsnok Rómában Theodoricus király udvaránál, kitől méltatlan halálra ítéltetett 526-ban) ki Platon és Aristoteles egyeztetésében sokat fáradozott, Aristoteles „organon“-ját értelmezte és dicső értekezést írt e czim alatt „de consolatione philosophiae“; Cassiodorus, romai tanácsnok, az előbbinek kortársa, híres encyclopoediát írt e czim alatt „de septem disciplinis“; Beda, a tiszteletre méltó (7-dik században) keresztény hittudománya által — *expositio accurata fidei orthodoxae* — utmutatást adott az ugynevezett iskolás bölcsészetnek létrehozására. Mind a három férfiú keresztény volt.

83. KELETEN.

A tudománynak nagyobb böcse volt keleten, mintsem nyugaton, sőt a görög bölcsészet még némiképp fenállott, és Konstantinápolyban, Alexandriában, Athénében bölcsészeti tanoda létezett. A görög bölcsészek Aristoteles rendszerét fogadták el, mire alkalmat adott első Justinianus császár, ki a neoplatonicusokat és velök együtt a pogány bölcsészeket Athenéből elűzte (529). A hetedik század a görög bölcsészetnek romlást hozott. A görög birodalmat második Kosbru a hatalmas persa fejedelem pusztította, ki a tudományoknak nagy kárt okozott. Erre következtek az arabok dúlásai, mik alatt a tudomány hajlékai Alexandriában, Antiochiában és Berytusban szétromboltattak. A bölcsészetből az egy észtan vagy inkább vitatkozástan maradt életben, mely gyengé fegyvert nyújtott az eretnekek legyőzésére.

Keleten szinte, mint nyugaton, e vésznapokban olly férfiak támadtak, kik szemlélődő ész és bölcsészeti tanulmányt nyilvánítottak. Említésre méltók: Stobaeus (keresztény volt-e, vagy pogány, bizonytalan), Dionysius Areopagita, Damascenus János, kik Aristotelest kedvelték meg, és ennek munkáit Damascenus syrus nyelvre fordította.

84. AZ ARÁBOK BÖLCSELESE.

Az arabokat Mohammed egyistenségre térítette, ki vallását tüzzel vassal terjesztette. Ez ábrándos düh keleten az ó-kori műveltségnek emlékeit lerontotta. Az araboknak egyedül az „Alkorán“ volt becses. De nem sokáig tartott ez ábránd: mihelyt Abbas nemzedéke lépett trónra, a tudomány világa az arabok közt fényre kapott. Jelesen kedvelték és ápolták a tudományokat Al-Mansur, Al-Raschid és Al-Mamum, kik a nyolczadik század közepétől kezdve a kilenczediknek közepeig uralkodtak. E fejedelmek tudományos intézeteket alapítottak, könyvtárakat állítottak föl, és tudósokat hittak meg, kik a görögöknek iratait, főleg Aristotelesét előbb syrus nyelvre, azután arabra fordították. Hirre kaptak: Al-Kendi, ki a mennyiségtanon és gyógytanon kívül a bölcsészetet is nagy szorgalommal művelte és Aristotelesnek logica és metaphysicáját értelmezte (a kilenczedik század elején); Al-Farabi (10-dik száz.); Avicenna (Ebn Sina 11-dik száz.) orvos; és Averroës (Ebn Roschel 12-dik száz.)

85. A SCHOLASTICA EREDETE.

Az ugynevezett iskolás bölcsészetnek kezdetét ok-szerűen a kilenczedik században, Nagy Károly korában, állapítjuk meg. E bölcsészeti felekezetnek munkássága

a történetiratban kellő figyelmet érdemel, mivel oda czélt, hogy a bölcsészetet a hittudománynyal azonosítsa, melly törekvés noha meghiúsult, bölcsészeti tanulmányra mutat. Illy munka által az értelem élesedett és a vitatkozásban jártasságot nyert. Nem tagadhatni, hogy ez időszakban fényes elmék jelentkeztek, kik a tudomány egén hajnalsillagként hirdették a fölvilágosodásnak közelgő napját. Azonban a vizsgáló történetírónak szemébe ötlök egyszersmind, miként ama tudomány éjjét rettentő villongások háborították: értjük ez iskolás bölcselkedőknek elkeserítő czivakodását, haszontalan szórszálhasogatását, üres fogalomjátékát és sok képtelen műszavait (quidditas, entitas, ubiquitas).

E bölcsészetnek történetét helyesen a folyó századok sorában adandjuk.

86. KILENCZEDIK SZÁZAD.

Nagy Károly mind a tudományok körül általában, mind különösen a bölcsészet körül nagy érdemet szerzett a több helyen fölállított iskolák által, melly munkában jótékony tanácsára szolgált Alcuin, angol tudós, ki e nagy fejedelmet a vitatkozástannal megismertette és azt a keresztény hittudományra is alkalmazta.

Leghíresebb e században Scotus Erigena volt, ki a görög és római nyelvet jól értvén, a bölcsészetet nagy szorgalommal művelte, használván nem csak a latin szent atyákat és Boëthiust, hanem a görög bölcsészeket is, a mennyiben azoknak birtokába jutott, sőt Dionysius Areopagita munkáját latin nyelvre fordította. Föltevén szent Ágostonnal, hogy az igazi bölcsészet és igazi hittudomány egy és ugyanaz, iratainak egyikében, minek címe „de divisione naturae“, azt állította, hogy az Isten minden létnek alapja és lényege, miből minden létező

fejlődik és mibe visszavonul. Erre a természetnek négy nemét különböztette meg: 1) az Istent vagyis azon természetet, mely teremt, de nem teremtetett, 2) az eszmevilágot, mely teremtetett, de maga is teremt egyzsersmind, 3) az érzéki világot, mely teremtetett, de nem teremt, 4) az Istent a világnak visszavonulása után vagyis azon természetet, mely sem nem teremt, sem nem teremtetett. E tan a szent-egyház részéről helybenhagyást nem nyert. — Keleten nagy hirt szerzett Leo, a bölcs és Photius.

87. TIZEDIK SZÁZAD.

A tizedik századot mély tudatlanság lepte, minek oka a háborui villongás volt. Mind a mellett jelesen ki-tűnt második Silvester (Gerbert), az arabok tanítványa, ki a nyugati keresztény népeket az arab (aristotelesi) bölcsészettel ismertette meg, és mint római pápa meg nem szűnt a tudományokat, jelesen a mennyiségtant, természettant és észtant a sötétségből fényre hozni és terjeszteni elannyira, hogy a vakhitű nép őt az ördöggel szövetségben lenni vélte.

88. TIZENEGYEDIK SZÁZAD.

A tudományok állása a tizenegyedik században nem igen emelkedett; azonban több egyes férfiú támadt, kik a történetben illő helyet foglalnak. Nevök: Damianus Péter, ki az isteni tulajdonságokról bölcselkedett és azokat az észtan használása által támogatta; Anselm, a canterbury érsek, ki önálló gondolkozást nyilvánított, szerzője az ismeretes lénytani bizonyításnak — argumentum ontologicum pro existentia Dei —; Roscelin, ki a nemek fogalmait pusztá neveknek tartotta, holott Anselm azokat önálló valóságoknak ítélte (nominalistae et realistae). Ebből élénk és tartós vita támadt.

89. TIZENKETTŐDIK SZÁZAD.

A tizenkettődik század az előbbinél nagyobb tudományosságot tüntetett ki. A keresztes hadak közelebb érintkezésbe hozták nyugatot kelettel; Párisban főiskola kelt; az új országok a római törvényt fogadták el és iskolákat nyitottak; a polgárok rende emelkedett, kik a műipart és kereskedést terjesztették: mind ezen kedvező körülmények jótékonyan hatottak a tudományok élesztésére. A tanításnak főtárgyait képezték: a nyelvtan, számtan, mértan, zenészet, csillagászat, vitatkozástan, szónoklat — gramatica, arithmetica, geometria, (trivium), musica, astronomia, dialectica, rhetorica, (quadrivium) —. A vitatkozástant a nemek fogalmairóli vita tette érdekessé.

A tudósok sorát e században Abaelard vezeti, a párisi főiskolának nagyhirű tanítója, ki Roscelin állításának ellenszegült, azonban a valóvédűek (realistae) véleményében sem osztozott egészen, hanem közép helyet foglalt, okszerűen védvén, hogy az egyetemes — universale — a valóságnak fogalma, melly elménktől függ. Az elméleti tanon kívül erkölctant is irt, miben a cselekedetek jóságát a jó szándéokra alapította. (E tannal sokan visszaéltek)

Abaelard legkitünőbb tanítványa Lombard Péter volt, ki híres hittant szerkesztett, miben a hitágazatokat a szent atyák munkáiból vett idézetekkel támogatta, az ellenvetéseket rövid mondatokban czáfolta, melly munka több századnak lefolyta alatt a tudósok kezében forgott (magister sententiarum).

90. TIZENHARMADIK SZÁZAD.

Az iskolás bölcselkedők e században Aristotelesnek minden fenmaradt munkáival megismerkedtek, miket

többször a tudós zsidók (Maimonides) arab nyelvből latin nyelvre fordítottak. Ide járultak Avicenna és Averroes fejtegető iratai. E század a történetírásban kitűnő helyet foglal az által, hogy Aristotetesnek tekintélye legnagyobb fokra emelkedett, kinek észtana bölcsészeti törvénykönyvvé lett; hogy a valóvédűek a névvédűek fölött győztek, és e században a legjelesb iskolások éltek.

A bölcsészek főnökei voltak: Nagy Albert (Albertus Magnus, Bollstaedt nevű sváb nemzedékből, sz. domonkosi szerzetes, utóbb regensburgi püspök), ki mint párisi és kölni tanító meg író (munkái 20 kötetet tesznek nagy rétből) nagy hirt szerzett, természettani ismerettel is bőven ellátva; Bonaventura (olasz Fidanza nevű nemzedékből, sz. ferenczi szerzetes), ki a vallási érzelmet a tudat fölé emelte; Aquino Tamás (grófi nemzedékből, sz. domonkosi szerzetes, Nagy Albert tanítványa), ki Olaszországnak több városaiban dicsően tanított (doctor universalis, angelicus); Duns (scót születésű, sz. ferenczi szerzetes), ki Aquino Tamással hevesen vitatkozott a fogalmak valósága, az isteni kegyelem és igazolás fölött (thomistae, scotistae); Lullus Raymund, ki az egyetemes fogalmaknak Aristotelestől eltérő jegyzékét írta (ars magna sive universalis); végre Baco Róger, angol szerzetes, ki a görög és zsidó nyelvet értette, mennyiségtani és természettani ismerete által százada férfait mind fölülmulta, a tudományokban teljes újítást eszközölni ügykezett, de olly hatalmas ellenszegülésre akadt, hogy majd életét kockáztatta. (Opus majus ad Clementem IV.)

91. TIZENNEGYEDIK SZÁZAD.

A bölcsészet a tizennegyedik században nem igen haladott, csak hogy e tudósoknál a görög nyelvnek is-

merete szükséges kellékké vált, és Európának több városában főiskola emelkedett (Bécsben, Prágában, Heidelbergben.) A névvéd diadalmat vivott ki: főképviseelője Occam Vilmos volt, Duns János tanítványa, kitől eltérően, új felekezetet alapított (occamistae). Tanítványa az, hogy az egyetemes fogalmak egyedül mint a léleknek való képzetek birnak valósággal, ezeken kívül minden létet nélkülöznek. — Említésre méltó Gerson János, ki szemlélődő és érzelmi (mysticai) bölcsészetet különböztetett meg: amaz a külső tapasztaláson alapszik, fogalmak által fejeztetik ki, és csak a tudósok előtt áll tárva; ez pedig a belső tapasztalásból ered és akarat által valósul, mindeniktől fölfogható. — Ez időszakban Chrysoloras Olaszországban görögül tanított.

92. TIZENÖTÖDIK SZÁZAD.

E században a tudomány hajnala fényesen hasadt, mit kedvező körülmények jótékonyan mozdítottak elő. A főiskolák föllállítása nyugatnak majd minden tartományában (Budán), a könyvsajtó föltalálása (Guttenberg 1436), a görög birodalomnak földulása (1445), minek következtében a görög tudósok Olaszországba szöktek, magokkal hozván az ó kornak tudományos kincseit: mind ezen események a tudományokat új életre hozták. A görög és latin remek iratok olvasása önálló gondolkodásra és magasabb tudományvágyra buzdított. Illy körülmények közt a bölcsészet is mintegy álmokórból fölcsoódott, és egyoldalú, szűk, ingó helyzetét észrevevén, erősebb és szabadabb állásra törekedett. Az iskola bölcsészet ellen majd egyetemes háború tört ki. A bölcsészek a régiekhez folyamodtak: Aristoteles rendszerét eredeti irataiban olvasták, Platon munkáival is megismerkedtek, bölcseletét azonban az alexandriai böl-

csészeknek nézeteivel ferdítették el. Kik Aristotelesnek bölcséletét értelmezőitől, nem pedig eredeti kútfőből merítették, egymás közt meghasonlottak: némellyek Averröest, mások a régibb értelmezőt, Alexander Aprosiaszt követték.

Az iskolás bölcsészettel bátran szembe szállt Vala Lörincz, a régi irodalomnak nagy kedvelője, ki az észtant az üres elmefuttatástól megtisztítani iparkodott. Rokon szellemmel birt Politianus, nagy tudós és jeles költő. — Platont pártolták: Gemisthus Pletho, görög szökevény, ki a törvényekről íratában „de legibus“ Platont utánozta; Bessarion szinte görög; Marsilius Ficinus orvos, ki Platont és Plotint jelesen fordította; Picus János mirandulai gróf, a mysticismusnak kedvelője.

93. TIZENHATODIK SZÁZAD.

E században a bölcsészet az iskolások békóit egészen le rázta, és önállásra emelkedett. A bölcsészek több felekezetre szakadtak. Némellyek Aristoteles rendszerét épségében és tisztaságában közlötték, ugymint: Pomponatius, Faber Jakab, Melanchton. Mások Aristoteles tekintélyét iparkodtak lerontani, de életök veszedelmével: ilyen volt Ramus Péter, ki „dialecticae institutiones“ czimű munkájában Aristotelesnek hibáit fődözte föl (Bertalan véréjén megöletett 1772.) — Voltak, kik az észtitok mellé állottak: Reuchlin; Agrippa (Nettesheim); Paracelsus (Philippus Aureolus Theophrastus Paracelsus Bombastus de Hohenheim) jeles orvos és alchymista; Böhm Jakab, (e két utóbbi való theosophus volt). — E században kétkedők is támadtak: Montaigne elmés franczia, ki a jó és rossz közti külön-

séget szokásból és nevelesből származtatta; Sanchez, portugallusi orvos. („De multum nobili scientia, quod nihil scitur.“ Tractatus phil. Rotterod. 1649.)

Önállásu gondolkozást tüntettek ki: Telesius és Bruno. Telesius olasz születésű, elállván Aristoteles természettanától, e tudománynak új alapítását kísértette meg. („De rerum natura juxta propria principia“) Nézete szerint a világ egy szenvedő létokból azaz anyagból és két ható, de anyagtalan létokból, ugymint meleg és hidegből alakult. A melegnek hatása az anyagra az eget, a hideg a földet létesítette. Az őstestek tehát ég és föld: amaz világos, meleg és mozgó; ez sötét, hideg és mozdulatlan. E két testnek egymásrai kölcsönös hatása a testeknek egyéb tulajdonságait szüli. Az őstestek érző tehetséggel birnak. Az emberi lélek mint eszes és halhatatlan lény közvetlenül az Istentől teremtetett.

Bruno (olasz, sz. domonkosi szerzetes, máglyára íteltetett 1600.) bölcselete e következőkben foglaltatik. **1.** Minden létezőnek végső létoka az Isten, ki a léttel egy és ugyanaz. Ez általános létben a létoknak minden nemei egyesülnek: az anyag, erő, eszme és cél. Így az Isten az eredeti anyag, melly érzékfölötti, tehát a mindenség állománya; a mindenható erő; az eszmének avvagy alakoknak kutfeje, tehát az egyetemes értelem, a mindenségnek lelke. Főcélja önmaga nyilvánítása. **2.** Az őslény a létező egyedek különféleségét önmagából fejt ki a nélkül, hogy ez által eredeti egységéből vetköznék ki és végtelen tökélyében változást szenvedne. Az Isten eredetileg egy, igaz, jó; a világ pedig, noha mint az Isten műve határtalan és végtelen, csak árnyképe az egynek, igaznak és igaznak, miben a jó és rossz, világosság és sötétség, anyag és

alak közti ellentétek mutatkoznak. 3. Minden létező a szellemi állományban részesül és ennél fogva némi életcsirát foglal. 4. Az emberi lélek halhatatlanságra teremtett, miért is vágyát e földön ki nem elégítheti. — E szemlélődéshez Bruno a természettant és csillagászatot fűzte, miben Copernik új rendszerét elfogadni bátorkodott. — Bruno világtana nem egyéb, mint mindenistenség, mely az eleaiak tanától abban tér el, hogy Bruno bölcséletét az anyagvéd szempontjából szerkesztette és az érzéknek tanubizonyyságával illőbb öszhangzásba hozta. Igen közel áll a stoicusok tanához.

E századnak nevezetes bölcsészeihez Patricius (dalmata) és Campanella Tamás számíttatik.

II. IDŐSZAK.

A BÖLCSESZET ÖNÁLLÁSÁTÓL KANTIG.

94.

A bölcsészet önállásának kezdetét a tapasztalásnak kellő használása eszközölte. A középkor a természetnek és életnek való ismeretében szűkölködén, üres értelmi elvonással és haszontalan elmefuttatással foglalkodott. Mihelyt pedig a tudósok a régiségnek remek műveivel, a társadalmi élet viszonyaival és kellékeivel, a természet titkaival és eseményeivel közelebb ismerkedtek meg, nemes buzgalomra hevültek valamint a tudományoknak egyáltalában, úgy a bölcsészetnek újítását is, mit az előbbi századnak férfiai megkísértettek, dicsőleg kivívni. Tagadhatlan, hogy ez ügyet a természettannak nagyszerű fölfödözések általi meggazdagodása döntötte el. Copernik, Galilei, Kepler eredménydus kísérletei és nyomozásai a természet országában a szemlélődő ész utba igazították.

95. **BACON.**

A bölcsészetnek igazi újtója Bacon, a verulami lord, (sz. Londonban 1560-ban és meghalt 1626.) ki új módszere és a tudományoknak új elrendezése által az iskolás bölcsészet egészen tönkre tette és a bölcsészetnek új irányt adott. E végre mindenek előtt az emberi tudatnak egyes szakait kijelölte és elrendezte. (*De dignitate et augmentis scientiarum libri novem.*) Azután a bölcsészeti módszert javította illy czimű iratban: „*Novum organon scientiarum, Londini 1620.*“ Új bölcsészeti rendszert nem alapított ugyan, de sikeres alapítására utat mutatott. Először az álbölcsészetnek tévedését tárta ki, melly abban a félszeg véleményben áll, miszerint való ismeretre egyetemesből következtetés által juthatni. Nézete szerint az egyetemes fogalmak elvontak, üresek, miket egyedül a tapasztalati adatok tölthetnek be. Ennélfogva a tapasztaláshoz kell folyamodni, és egyes tényekből behozás által egyetemes szabályokra emelkedni. A tapasztalás pedig főleg a természetre és eseményeire vonatkozik: a természet törvényeit tehát vizsgálni, kémlelni kell, miknek segédelmével az ész az ismeretnek főelveihez juthat. — A természetbuvár a kémleteken kívül kísérleteket is használjon, mik által a természet titkait kiveheti. A czélszerűség értelmezését — teleologia — bizza a metaphysicusra.

Bacon tanácsát a bölcsészek jótékonyan használták és utmutatása szerint új ösvényeket törtek. E tekintetből őt Socrateshez hasonlíthatni.

I. DESCARTES RENDSZERE.

96.

Ez időszakban a bölcsészek legfőképen az ismeretnek származását vizsgálták, mire az iskolás bölcsel-

kedőknek a nemek fogalmairóli vitatkozása adott alkalmat. Ugyanis az iskolások közül némelyek az egyetemest pusztán névnek tartották, minek való tárgy nem felel meg, okul azt adván, hogy tapasztalásunknál fogva merő egyes tárgyak vagyis egyedek léteznek; mások pedig az egyetemesnek önálló létet tulajdonítottak, arra hivatkozván, hogy a létezőknek nemei változatlanul állanak fenn, holott a nemek egyedei szüntelen változnak és el is enyésznek. Igen okszerű volt e vitának kiegyenlítésére mindenek előtt ismereteink származását vizsgálni. E nyomozásban a bölcseészek különböző, sőt ellenkező eredményre jöttek: minek egyszerű oka az, hogy nem annyira lélektani adatokból, mikben e kor még nagyon szűkölködtek, mint inkább elvekből, sőt önkényű föltevésekből indultak ki.

Ez időszaki bölcseészeknek sorát Descartes vezeti, ki (sz. Franciaország La Haye helységében 1596-ban, és meghalt 1650.) a mennyiség és természettudósok közt is igen tisztes helyet foglal. (Munkái: 1. Értekezés a módszerről, melly először francziául, azután latinul jött ki. 2. Meditationes de prima philosophia. 3. Principia philosophiae. 4. Értekezés az indulatokról francziául, azután latinul. 5. Értekezés az emberről.)

97. ÉSZTAN.

Descartes mindenek előtt a gondolkodástani módszernek egyetemes szabályait közlötte, mellyek e követzőkre szorítkoznak. 1. Semmit sem kell igaznak elismerni, ha csak nem kétségtelen és szembetünő. Miért is az ítéleésbeni hirtelenkedéstől kell óvakodni és csak kétségtelen előzményekből következtetni. 2. Szövevényes föladatot annyi részre kell taglálni, mennyit világos megfejtése kíván. 3. Egyszerű tárgyaktól összetettekhez kell

átmenni. 4. Az egyes részeknek összevételére kell figyelni, nehogy valamit fejtegetésünkben kihagyjunk.

Ezek után bölcselését a kételkedésnél — *dubium Cartesianum* — kezdte. Tegyük föl, úgy mond, hogy minden ismeretünk bizonytalan; kételkedünk tehát előre mindenről. Ezen észszerű kételkedést javálja: az érzéki csalódás, az álmaknak látszó tárgyilagossága, és azon föltevés, hogy úgy vagyunk alkotva az Istentől, miszerint mindenben tévedünk. De a ki kételkedik, az egyzersmind gondolkodik, a ki pedig gondolkodik, ez valóban létezik: ebből foly a bölcsészetnek sarkigazsága: „én gondolkodom, tehát létezem“ — *cogito, ergo sum* —. Így az öntudat minden ismeretnek alapja; és a gondolkodó léleknek léte közvetlenül bizonyos. — Ha én mint gondolkodó lény valóban létezem, úgy gondolatom, eszméim is valók s léteznek. Eszméim közül egyik igen kitűnő, tudniillik az Isten eszméje, ki valóban létezik, mivel a legtökélyesb lény fogalmában a létnek tulajdonsága már foglaltatik, mivel a szükséglet jegyét egyedül amaz eszmében kell gondolnunk, végre mivel ezen eszmét, mely nagyobb tökélyt foglal, mintsem más létezőnek eszméje, csak maga a legtökélyesb lény azaz Isten közölhette velünk. — Az Isten eszméjéből minden tulajdonságait könnyen fejtegethetjük, tudniillik: az Isten öröklétű, mindentudó, mindenható, az igaznak és jónak kutfeje, szóval mind azon tulajdonsággal bíró, mely végtelen tökélyt tisztán fejez ki. Tőle minden tökéletlenség és fogyatkozás ki van zárva, ugymint érzékiség, anyagiság, összetétel, stb.

Minthogy az Isten mindennek létoka, annak eszméjéből a teremtmények lényegét meghatározhatni. Az Isten végtelen; minden teremtmény tehát valóban csak véges lehet. Ő az igaznak kutfeje; a létezőkről tiszta

eszmék tehát valók és igazak. A tévedés nem annyira az emberi értelemből, mintsem az akaratból származik, minek helye van, midőn olly dologról ítélünk, melyről tiszta és helyes fogalmunk nincsen. Minden ismeretnek igazsága az öröklött vagyis Istentől közlött eszméken alapszik.

Ismeretünk tárgyai vagy lények és ezeknek tulajdonságai, állapotjai, viszonyai, vagy örök igazságok, minők a szembetűnő alaptételek, például: „lehetetlen, hogy ugyanaz legyen is, nem is“ — impossibile est idem simul esse, et non esse —. A lényeknek csak két neme létezhető: az egyik a szellemi, a másik az anyagi állományokat foglalja. Állomány vagyis önálló lény az, melly úgy létezik, hogy létezésre nézve másra nem szorul. A szellemi állomány részetlen és terjedetlen; az anyagi összetett és kiterjedett: amannak lényegét a gondolkodás, ezét a kiterjedés alapítja.

98. TERMÉSZETTAN.

Az érzéknek közbejárása által valami kiterjedettet tisztán gondolunk, mit anyagnak vagy testnek nevezünk. A testi világ tehát valóban létezik. Az anyag lényege nem a nehézségben, vagy szinezetben, melly tulajdonság nélkül is tisztán gondolhatni a testet, hanem egyedül a kiterjedésben áll. Az anyagnak sűrűsödése és hígadása nem egyéb, mint alakjának változása. Azon test híg, minek részei közt sok más anyag áll; sűrű pedig, minek részei egymáshoz közelebb állanak. A tér a kiterjedt állománytól nem különbözik, mert a hármass kiterjedés, ugymint a hosszasság, szélesség és magasság a tért szintugy, mint a testet alkotja. A különbség abban áll, hogy egyes testnél a kiterjedést különösen, térnél pedig általánosan vesszük. A hely vagyis hatá-

rozott tér nem egyéb, mint a testek nagysága, alakja és helyzete más testek közt. Az üres tér lehetetlen, mivel valamint a hármasság kiterjedéséből azt következtetjük, hogy a testek valóban léteznek, úgy a térnek kiterjedéséből foly, hogy a kiterjedt állományt azaz anyagot foglalja. Ebből érthetni: 1) hogy nincsenek atomok, mivel minden kiterjedt lény szembevethetőleg összetett, tehát részekre elosztható, 2) hogy a világ térre nézve határ nélkül áll, mert határai az üres tér volna, mely nem létezik, 3) hogy az anyag alapjában egyenlő, és így csak egy világ áll. — A testnek egyéb tulajdonságai az eloszthatóságon és mozgékonyyságon alapszanak. A mozgásnak egyetemes és eredeti oka az Isten.

A természet törvényeit az Isten változatlanságából érthetni. Első törvény: minden egyes lény állapotját mind addig megtartja, míg azt külső ok meg nem változtatja. Második: a testnek mindegyik része magában véve csak egyenes vonalban törekszik mozogni, noha több rész összeütközés által kénytelen attól eltérni, s noha a részek összesége körmozgást képez. Harmadik: ha a mozgó test másba ütközik és kevesebb erővel bír, hogy sem mozgását egyenes vonalban folytathassa, a vett iránytól eltér. Ha pedig ereje tulnyomó, ama testet magával együtt mozgatja, de mozgásából annyit vész, mennyit avval közölt. E törvények szerint fejtegette a természet jeleneteit.

99. EMBERTAN.

Az emberi test életerővel bír, és azon működéseket viszi végbe, melyek az oktan állatokkal közösök. Ezen állatok az embertől abban különböznek, hogy lélek nélkül szükkölnének, s nem egyebek, mint önmozgonyok — automata —. A lélek és test között oly

ellentét áll, miszerint egyedül az Istennek közbejárása által egyesülhetnek, ki az állományokat szüntelen minden perczen közvetlenül tartja fen (*assistentia divina*). A lélek az egész testtel össze van kötve, és nem lakik egy helyen kirekesztőleg. Működéseinek főmühelye a tobozmirigy — glandula pinealis —. Lelkünk öröklött eszmékkel és tehetséggel bír azokat fölkelteni. Ezeken kívül képes egyéb képzeteket is szerezni, miket részint az érzéki benyomások eszközölnék, részint belső törvényszerű működése képez. Az eszmetársasítás önkénytelen és gépileg megy végbe, mire az életlélnek — *vitalis spiritus* — agybai folyása eszközül szolgál. Az eszméken és érzeteken kívül, mellyek a léleknek szenvedő állapotjai, az ember való cselekvéssel is bír, melly a szabad akaratnak elhatározásában áll.

100. BIRÁLAT.

Descartes bölcselete méltánylást érdemel az által, hogy nem önkényileg fölvelt elvekből, hanem az öntudat bizonyosságából indult ki, noha ezt csak az észvéd szempontjából fogta föl. Rendszere az észvéd félszegségét ki nem kerülte. Nézete szerint minden igaznak alapjai alanyilag véve az öröklött eszmék, tárgyilag az Isten, kitől ezen eszmék származnak. Az Isten létét eszméjéből következteti, holott az eszméknek igazságát az Istennek igazságosságára s így közvetve létére alapítja. Minden igaznak ismerve továbbá a szembetűnés; de abból, hogy valamelly tétel gondolatilag szembetűnő, nem következik, hogy tárgyilagosan igaz és ismeretileg érvényes. Így például abból, hogy a részetlen lényt részekre föl nem oszthatni, nem következtethetni, hogy valóban részetlen lény létezik. Descartes a gondolatit a valóval fölcseréli. Végre elválasztván merően a testet a

lélektől, e két állomány közti közösülést pusztá fölté-
vésre alapítja, és önmagával jön ellenkezésbe; mert ha
állítása szerint a lélek azaz szellem nem hathat a test-
re, úgy az Isten mint szellem sem képes a testi világ-
ra hatni.

101. ELLENEI ÉS HIVEI.

Descartes bölcsselete már szerzője életében magára
vonta a tudósok figyelmét főleg Franciaországban és
Németalföldön. Eredetisége és világos előadása sok tisz-
telőt csodított; de gyengéi elleneket is fegyverkeztek
föl. Leghatalmasb ellenei voltak: Gassendi és Hobbes.
Gassendi, párisi mennyiségtanár, (sz. 1592. m. 1645.)
Epicurusnak tanát módosítva fogadta el, melly módo-
sítást mind a keresztény hittudomány, mind a termé-
szettan haladása követelt. (*Syntagma philosophiae Epi-
curi cum refutationibus dogmatum, quae contra fidem
christianam ab eo asserta sunt*, Hag. Com. 1655.)

Hobbes angol tudós (sz. 1588. m. 1679.) a leg-
tulzóbb tapasztalás vagy inkább érzésvédelten iparkodott
megállapítani. A bölcsészettnek tárgya minden test, mi-
nek tulajdonságait eredetéből és eredetét tulajdonságai-
ból fejtegeti. Köréből ki van zárva az Isten, ki eredet-
nélküli és megfoghatatlan. A testeknek nemei szerint a
bölcsészet két ágra szakad: a természet és álladalom
bölcsészete. Amaz a mennyiségtant és szoros nevű ter-
mészettant, ez az erkölcsant és országglástant foglalja.
Az erkölcsanthoz az észtan és szónoklat tartozik. —
Minden ismeret érzéki észrevevésből származik, melly
nem egyéb, mint az érző műszereknek mozdulata, mit
a kültárgyak hatása okoz. E belső mozdulatnak folyta-
tása a képzelem műve és képzetnek nevezetik, melly
a gondolatok tartalmát teszi. A képzetek jelölése vagyis

a beszéd az emlékezést támogatja és a gondolkodást eszközli. A következtetés nem más, mint számolás, miszerint a részeknek összetételéből az egészet szerkesztjük, vagy pedig kivonás által a maradékot keressük. Az akarat szabadsága azon cselekvés, minek nincs akadálya. — Az országban természeti állapotot védett, minden kiki egyenlő joggal mind azon eszközökhöz nyúlhat, melly élete fentartására szükséges. De illy állapotnak szükséges eredménye a közösszeütközés és háboru (*bellum omnium contra omnes*), mi által mindegyik jogaiban gátoltatik és sértetik. E sérelem elhárítására az emberek jónak látták társadalomba lépni, némi jogaikról lemondani vagyis azokra az ország főnökeit fölhatalmazni, kiknek tiszte a közjóra ügyelni. A jogosság szinte, mint az erkölcsiség az önszereteten és önhaszonon alapul. —

Hobbes bölcselete elméletileg félszeg anyagvéd, gyakorlatilag érénytrontó önzés, melly az észnek törvényszéke előtt igazolásra nem számolhat. — Descartes eleneihez Huet püspök, (sz. Normandiában 1630, meghalt 1721.) ki egyáltalában a bölcsészet ellen mint kételkedő lépett föl, számíttatik.

Descartes hívei közül kitűnők: Geulinx (sz. Antwerp városában) és Malebranche. Geulinx az alkalmi okok föltevését — *hypothesis causarum occasionalium* — gondolta ki. Nézete szerint a testi és lelki közösülést az Isten ekkép eszközli, tudniillik: a testi állapotok alkalmával lelkieket és ezeknek alkalmával testieket hoz létre. — Malebranche (sz. Párisban 1638-ban és m. 1715.) hite szerint az ember az Istenneli közlekedésénél fogva mindent az Istenben lát. Az Isten a világ előtt létezett és azt eszméi szerint teremtette. Mindenüttléténél fogva az emberi lélekkel egyesülésben áll, sőt a szellemeknek mintegy lakhelye. Lelkünk tehát a világot

az Istenben szemléli: ez legegyszerűbb mód, mi által a világ ismeretére juthatunk; ez által legszorosban függünk Istentől; végre abból nem csak az egyesnek, hanem általánosnak azaz eszméknek ismerete is könnyen érthető. A testi és lelki közösülést Malebranche Geulinx szerint értelmezte.

II. SPINOZA.

102.

Spinoza (sz. Amsterdam városában 1632. m. 1677.) a zsidó bölcsező, először Descartes rendszerét fogadta el és azt szoros gondolkodástani módszernek segéd-mével fejtegette; utóbb sajátmű rendszert állított föl, miben a mindenistenséget önkényű föltevésből kiindulva, de következetesen védte. E rendszerre őt Descartes ál-lomány-határozása, Geulinx alkalmi okokróli véleménye és Malebranche észtitkos szemlélése vezette. Tanát e két munka „de intellectus emendatione” és „ethica” foglalja.

103.

A bölcsezőzet ingatlan állásra csak úgy emelkedhetik, ha szembetünőleg igaz elvekből indul ki és megny-nyiségtani következetességgel folytonosan halad. Igaz a fogalom, ha tárgyával megegyez, sőt vele azonos. Az igaznak ismerve a szembetünés. Ismeretre négy út ve-zet: 1) a közlés, mit a beszéd eszközöl, 2) az önta-pasztalás, 3) a következtetés, miszerint vagy általá-nosból a különöst, vagy okozatból az okot ismerjük meg, 4) értelmi szemlélés, minélfogva a tárgyat lé-nyegének, vagy pedig közvetlen okának értése által ha-tározzuk meg. Ezen negyedik mód a legbiztosabb.

Mindenek előtt olly eszmét kell fölállítani, melly a többiek mind magában foglalja, s miben a rendszernek minden ágai öszpontosulnak. Ez a legtökélyesb lény eszméje vagyis az általános, miben minden lét és gondolat meg minden különféleség egyesül. Spinoza „ethica”-jában először az Istenről, másodszor az emberi szellemről értekezik.

Istent illető tanitmánya e következő. **1.** Minden létező vagy önmagában és önmaga által, vagy másban és más által létezik: az első a való állomány, a második a módosítás, mód. Az állomány az, a mi magában és magából érthető, vagyis minek fogalma nem szorul más valaminek fogalmára, melyből képeztetnék. (Per substantiam intelligo id, quod in se, et per se concipitur, hoc est id, cujus conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat. Eth. P. I. p. 35.) **2.** Csak egy állomány lehetséges. Tegyük föl, hogy két állomány létezik, miknek lényeges tulajdonságai — attributa — különbözök, akkor a köztulajdonságot s így az állományt is nélkülözik. Ha pedig azon egy tulajdonságuak, csak egy állományt képeznek, mivel a lényeges tulajdonság alkotja az állományt. **3.** Semmi állomány nem származhatik más állományból: e származás az állomány fogalmával ellenkezik, mihez a lét szükségkép tartozik. **4.** Az állomány magában véve végtelen, mivel nem korlátoztatik, ha csak nem más ugyanazon tulajdonságu állománytól, de az illy állomány nem létezhetik. **5.** A végtelen állomány végtelen sok tulajdonsággal bir, mellyeknek mind egyike annak lényegét képezi. **6.** Az Isten mint végtelen állomány valóban létezik, mivel az állomány fogalma a létet szükségkép foglalja. — Ebből érthetni, hogy minden, mi léttel bir, az Istenben létezik. Az Isten tehát az egyetemes állo-

mány, az általános létok, az egyedüli szabad ok, mivel egyedül természete szerint minden egyébtől függetlenül működik; ő a világnak belső oka (causa immanens), mivel a világ nem más az isteni állománynak módosításánál; és minden, a mi létezik és történik, az Istennek természete szerint megy végbe. Ennélfogva a véletlennek nincs helye. A lényeknek csak két nemét ismerjük: a testeket, mint kiterjedt lényeket és a szellemeket, mint gondolkodó lényeket. Előttünk tehát az Istennek csak két tulajdonsága jelenkezik, tudniillik a kiterjedés és gondolkodás. Valamint a kiterjedésnek módosításai, ugymint a mozgás, alak, úgy az értelem és akarat is mint módosításai a gondolkodásnak nem az Istenre, hanem egyedül a világi véges lényekre illenek.

Az Isten ismeretén szellemünk ismerete épül. Minden gondolat az Istentől jó, mivel egyedül ő a gondolkodó állomány. Hasonlóan a testi lényeknek léte az isteni természetből ered, nem azért, mivel azt gondolja, hanem mivel kiterjedt állományából foly. A gondolatok rende a létezők rendének felel meg. Valamint a gondolkodó és kiterjedt állomány egy és ugyanaz, csak két oldalról jelenkező: úgy a gondolkodásnak és kiterjedésnek módosításai is azonagy lényt képezik. Innét foly: hogy az emberi lélek nem egyéb, mint a testnek eszméje, és a test a léleknek tárgya. Ennélfogva semmi sem történik testünkön, miről lelkünknek nincs ismerete. A külvilág tulajdonságait lelkünk testének tulajdonságai szerint határozza meg. Midőn lelkünk az érzéki észrehevés vagyis a külvilágnak hatása által a kultúrgyakat szemléli, csak hiányos ismeretre tesz szert. Midőn pedig a létezőben azt, mi általános és szükséges, fogja föl, akkor a való tárgyaknak megfelelő és azokkal összeillő, tehát való és igaz fogalmakat szerez (con-

ceptus adaequati). — Az emberi akarat kénytelen, nem bir szabadsággal, mivel csak módosítása az isteni gondolkodásnak. A cselekvés és szenvedés az egyedüli el-
lentét, melly életünket határozza és módosítja. A cselekvés az összeillő fogalmaknak, a szenvedés a helyteleneknek szerzése. A gondolkodás és akarat tehát egy és ugyanaz. Az embernek főjava az Isten ismerete és főerénye az ezen ismeretrei törekvés. (Summum mentis bonum est Dei cognitio, et summa mentis virtus Deum cognoscere.) Az Isten ismeretének főpolcza azon elismerés, hogy az ember az öröklétü Istenben létezik. Ez ismeretből foly Isten iránti szeretetünk, melly fő boldogsága az embernek. Erény és boldogság tehát együtt állanak. Az isteni ismereten az ember halhatatlansága alapszik.

A jogtant illetőleg az ember természeti joggal bir mind azt tenni, mi élete fentartására szükséges. Ha az ember egyedül észszel volna ellátva, embertársával a természeti jog használásában össze nem ütköznék; de mivel indulatokra hevül (helytelen fogalmak), könnyen jogsértésre indittatik. A társadalom kedvéért némi jogokról le kell mondani, hogy többi jogainkat biztosítsuk.

104. BIRÁLAT.

Spinoza bölcselete eléggé tanusítja, milly hiányos természet és lélektani ismeretekkel birt szerzője. E hiányt nem pótolja ki a rendszerítés és szoros következtetés, sőt a létezőknek való ismerete nélkül az egyedüli szerkesztő módszernek — methodus logica — használása nem egyebet, mint üres fogalomfűzést nyújt, mi által a gondolati a valóval fölcseréltetik. Világos továbbá, hogy e rendszer önkényü föltevésen alapszik. Az állománynak fogalma önkényileg van határozva, mert önállóságra nem

kivántatik, hogy a lény magától létezzék, hanem való különléttel birjon. Igazolásra szorul az is, hogy az általános, végtelen lény módosulásnak van alá vetve; hogy minden módosulást két lényeges tulajdonságra, kiterjedésre és gondolkodásra szoríthatni; hogy az Isten észszel és akarattal nem bir; hogy a gondolkodás és akarat egy és ugyanaz; hogy a világon meddő kénytelenség uralkodik.

III. L O C K E.

105.

Az észvédnek ama félszeg nézetéből indulván ki Descartes és Spinoza, miszerint „az emberi ész öröklött eszmékkel bir, mellyeknek tiszta fölfogása ismereteink igazságát biztosítja“, könnyen megoldották a legszövevényesb ismerettani fejteményeket, de a bíráló észnek eleget nem tettek. A bölcselésnek illy vizás utját átlátván Locke (sz. 1632-ben, meghalt 1704.) az angol bölcsészek főnöke, jeles munkát irt „az emberi értelemről“, miben ismereteink származását, valóságát és nemeit komolyan vizsgálja és értelmesen közli. (Locke angol nyelven irt)

Mindenek előtt azon véleményt czáfolja, miszerint az emberi észben némi eszmék és elvek eredetileg léteznek. Ha ez állana, úgy mindnyájan azoknak ismeretével birnánk. De vegyük föl először az elméleti elveket, például az ugyanazonság és ellenkezés elveit, ezekről a gyermekek és vad emberek mitsem tudnak. Továbbá az emberi elmében előbb fejlődnek más képzetek, mintsem az ugynevezett öröklött eszmék. Végre azon elveknek szembetünése mitsem bizonyít, mivel így minden tiszta fogalom és abból keletkező világos ítélet

velünk született volna. A gyakorlati elveket sem mondhatni öröklötteknek, mivel azok kevésbé szembetűnők, mint az elméletiek, és nincs erkölcstani szabály, melly igazolásra nem szorul. Egyáltalában: az elvek nem lehetnek öröklöttek, ha a fogalmak, melyekből állanak, nem olyanok. De a fogalmakat mind csak idővel szerezzük meg.

Minden fogalom és képzet a tapasztalásból származik. A tapasztalás a külvilágra és lelki működéseinkre vonatkozik és azért kétféle: külső tapasztalás, más szóval érzéki észrebevés és belső avvagy eszmélés — *sensatio et reflexio* —. Mind ezeknél a lélek szenvedőleg működik. A képzetek kétfélék: egyszerűek és összetettek. Az egyszerűeket értelmünk nem képes fejtegetni és értelmezni: ezekből számtalan sok fogalom képeztetik. — A testi tulajdonságok kétneműek: az eredeti és származott tulajdonságok. Az eredetiek azok, melyek nélkül a testek el nem lehetnek, és e következők: tömörség, kiterjedés, nagyság, alak, szám, helyzet, mozgás, nyugalom. A származó tulajdonságok az eredetiek közbejárása által keletkeznek, és ismét kétfélék, érzéki érzetek és erők. Az érzéki érzeteket érző műszereink eszközlik, minők a szín, szag, stb. Az erők olly tehetségei a testeknek, melyeknél fogva az eredeti tulajdonságok segedelmével egyik test a másikban változást okoz elannyira, hogy ez másképen hat érzékünkre, mintsem az előtt. A tulajdonságok képzeit a testeknek érzékünkre hatása, tehát mozgása eszközli, melly mozgás az idegek segedelmével agyvelőnkkel közöltetik. A eredeti tulajdonságok a testek képmásai, miket a testektől elváló és érzékünkre ható parányi részek rajzolnak le. Az érzéki érzetek hasonlóképpen erednek.

Az ismerő tehetség az emberben nem csak szenvedő, hanem cselekvő is, minek ágai az értelem és akarat. Értelmünk az egyszerű képzetekből összehasonlítás, elvonás és összekötés által különféle fogalmakat szerkeszt. A fogalmakat szavakkal jelöljük, mellyek az ítélest is eszközlik. Az ismerés nem egyéb, mint a képzetek közti egyezés és ellenkezésnek észrevése. Ezen ismerés a képzeteknek azonságára és különbözésére, azoknak viszonyaira, együttlétére, összetételére, végre tárgyaiknak való létére vonatkozik. Az ismeret bizonyossága háromféle: a szemlélhető, bizonyítható és érezhető — intuitiva, demonstrativa, sensitiva —. A szemlélhető ismeret az, miben a képzeteknek egyezését és ellenkezését egyedül azoknak tartalmából tudjuk. Bizonyítható az ismeret igazsága, ha ama egyezést és ellenkezést más képzetek közbejöttével értjük. Azon ismeret érezhető, minek valóságáról kedves és kedvetlen érzetek tudósítanak.

-Ismeretünk nem terjed minden létező tárgyra, sőt minden képzetünkre sem. Önlétünkről szemlélhető, az Isten létéről bizonyítható, a kültárgyak létéről érezhető ismerettel birunk. Az Isten létét a világ létéből bizonyíthatni. — Ismerő tehetségünk a létezőt nem közvetlenül, hanem közvetve t. i. a képzetek közbejárása által fogja föl. Ismeretünk tehát igaz, ha képzeink való tárgyaikkal megegyeznek. A mi az egyszerű képzeteket illeti: ezeket értelmünk nem teremtheti, ennél fogva a reánkható tárgyak szüleményei s így a létezőknek való másolatai. Az összetett képzetek azaz fogalmak, az állományok fogalmait kivéve, értelmünk művei; azok tehát nem képmások, hanem szerkesztett képzetek, minők a mathematicai fogalmak. E fogalmakból keletkező ítéletek és következtetések bizonyosak, sőt

a létező tárgyakra nézve is érvényesek, mivel e tárgyakat csak annyiban tekintjük, mennyiben fogalmainknak megfelelnek. Ismereteink igazsága tulajdonképen az ítéletekre vonatkozik, és olly ítélet, melly a jelölt tárgyak viszonyainak megfelel, igaz. Minthogy a dolgok jelei a képzetek és szavak, e szerint az igazság is kétféle: a képzeteknek és szavaknak igazsága. Képze-
teink igazak, ha viszonyai tárgyaik viszonyainak fele-
nek meg. A szavak igazak, ha állításunk a képzetek
viszonyainak megfelel. — Az emberi értelem nem csak
elméleti, hanem gyakorlati használatra is adatott. E gya-
korlatban nem mindenkor nyerünk bizonyos ismeretet:
e hiányt a vélekedés tölti be.

106. BIRÁLAT.

Locke igen helyesen cselekedett, hogy minden
szemlélődés előtt az ismerő tehetséget taglalta, mivel
egyedül e mód képes a szemlélődő észtt kellő határok
közt tartani és kártékony tulzástól óvni. Mindazáltal Locke
ismerettana igen hiányos, mi főképen akkor tűnik föl,
ha az ujabbkori ismerettannal egybevetjük. A felső is-
merő tehetséget egyedül az értelmi eszmélésben helyez-
te, nem sejtven, hogy a szoros nevű értelem fölött
olly tehetség áll, melly a való eszméket, az érzékfö-
löttit veszi észre. Ez az értelemnél magasabb tehetség
a tiszta ész, minek tisztére a legujabb bölcsészek kez-
dettek illően figyelni. Így ez angol bölcsész a tapasztalás
körében maradt; noha a tapasztalásvéd félszégse-
gét az által kerülte ki, hogy az Isten létét illetőleg való
bizonyításnak engedett helyett, tehát némi észbeli is-
meretre vergődött. De ki nem elégitő azon tanitmánya,
melly a külvilágróli képzeteknek valóságát tárgyazza, mit
annyira ingó lábra állított, hogy az utóbbi kételkedők és

tulságos eszmevédők rohanása ellen majd meg nem állott. Végre a lénytani eszméket igen fölszínűen fejtegette.

IV. LEIBNITZ.

107.

Németországban a bölcsészeti mozgalmat Leibnitz indította meg. (sz. Lipcsében 1646-ban, bárói méltósággal tiszteltetett meg, m. 1716.), kinek lángesze nem csak a bölcsészetben meg természet és mennyiségtanban, hanem a történetiratban, jogtudományban, sőt nyelvészetben is fényesen ragyogott. Bölcsélete eredeti és önálló, noha rendszeres alakban szűkölködik, mivel csak töredékes értekezéseket irt. (Bölcsészeti munkái: istenvéd — theodicea —, az emberi értelemnek új vizsgálata Locke ellen, mind a kettő francia nyelven, az ismeretrőli elmélkedés, a bölcsészet és természet elvei, s egyéb latin és francia értekezések.) Rendszere az észvéd szompontján áll, azonban nem csak Locke, hanem Descartes és Spinoza nézeteitől is egészen eltér.

108.

Valamint Descartes és Spinoza, úgy Leibnitz is a bölcsészet föladatát az emberi ismeretnek csalatlan elvek általi alapításában lelte. E végett a tapasztalati ismereteket az észlegesektől megkülönböztette: amazok esetékesek, ezek egyetemesek és szükségesek. Az egyetemes és szükséges ismeretek a szemlélődés tárgyát teszik, és következtetés által létesülnek. Illy következtetésre elvek kellenek, mellyek az igaznak ismervei és biztosítékai. Az észleges ismereteket az észteni szabályoknak kellő használata biztosítja, mellyek az ellenkezésnek és elegendő oknak elvein alapulnak: az előbbi

elv a mennyiségtani igazságokat, az utóbbi a természet és ismerettani tanítmányokat alapítja. Az észbeli ismeretek elemezése egyszerű eszmékhez és alaptételekhez vezet, melyek szembetünők és egyetemenleg érvényesek. Illy egyetemes és szükséges igazságok a tapasztalásból nem származhatnak, mivel a tapasztalás csak arról értesít, hogy ez, vagy amaz létezik és történik, arról pedig, hogy kell léteznie és történnie, mitsem tanít. Vannak tehát tiszta észleges igazságok, melyek eszünkkel öröklöttek, nem azon értelemben, mintha azok öntudatunkat megelőzőleg készen állanának, hanem mivel az ész képes azokat önmagából kifejteni és tiszta öntudatra hozni. Ezen igazságok végső kútfeje az Isten.

109.

Minden létezőnek sark és köztulajdona az erő. Minthogy a testek összetettek és eloszthatók, egyszerű és részetlen lényeket tesznek föl (monades), melyek azoknak alkatrészei. E részetlen lények a való állományok, melyek belső erővel bírnak. A részetlen lények nem hatnak egymásra valóban (non datur influxus physicus); az állományok változása tehát belső erejükből foly. A különbözőség elve szerint teljesen egyenlő lények lehetetlenek — principium indiscernibilium —; ennél fogva a részetlen lények belső kép különböznek. E különbséget az erőnek és ebből folyó működésnek fokozatja képezi. A részetlen állományok belső működése nem egyéb, mint észrevevés; az állományok tehát szellemi természetűek és élők. Így a természetben minden él. Az életnek fokai: 1) az öntudat nélküli élet vagyis a homályos észrevevés, mellyel a testi állományok bírnak, 2) az érzéki élet vagyis világos észrevevés, melly az oktan állatok tulajdona, 3) a tiszta öntudatu eszes lényeknek avagy embereknek élete, 4) a mindentudó és tökéletes ismerettel bíró fölénynek azaz Istennek élete.

Minden test összetett állomány, miben több részetlen lény egy központi állomány körül egyesül — centralis monas —. Ezen összetétel nem való, hanem csak látszó; miért is a kiterjedés és tér csak érzéki látszat. E látszat nem csalódás, hanem való jelenet, mit a való részetlen lények együttléte és rende képez. A tér ezen renden tul nem terjed, valóban tehát csak véges.

A világ létének okát önmagában nem foglalhatja, mivel külső alkotja azaz lényeinek rende esetékes. A testek mozgása továbbá nem származhatott magoktól a lényektől, mivel ezek egymásra nem hatnak. Az elegendő oknak elve szerint tehát főlénynek azaz Istennek kell léteznie, ki minden véges lénynek s így a világnak végső létoka. Mivel a részetlen lények csak teremtés által eredhetnek, ennél fogva az Isten való teremtő. Mint végső létoka a mindenségnek az Isten egy és legtökélyesb. Az Isten bölcsességéből érthetni, hogy a világ minden lehetőik közül a legjobbik (optimismus). Minden rosz és baj egyedül a véges lények korlátozásából ered.

110.

Az emberi lélek részetlen állomány — monas — észszel ellátva és halhatatlan, tehát az Istennek való képmása. Tehetségei: az érzés, értelem, ész és akarat. Az ész az eszméknek vagyis örök igazságok tehetsége. Az emberi akarat szabadsággal bir, melly ön-cselekvésben és az indító okok közöli választásban áll. Az isteni előrelátás a szabadságot nem akadályozza, mivel a szabad cselekedeteket csak mint lehetőket látja. — A lélek életműves testtel van összekötve, de e két lény közti közösülés nem való, hanem látszó. A test a mozgás törvényei és ható okok szerint működik; a lélek céljai és saját törvényei szerint cselekszik. A léleknek szenvedő állapotjai nem származnak való külfatásból;

a szenvedés nem egyéb, mint olly homályos észre-
vés, melly létének okát egy más lénynek tiszta észre-
vevéseben foglalja. A cselekvés pedig tiszta észre-
vevés, minek szülő oka magában az észre-
vevő lényben foglal-
tik. A test és lélek egyesülését szinte, mint a testi vi-
lág öszhangzását és rendét a bölcs Isten mindjárt te-
remtéskor állapította meg; van tehát eleve állapotott ösz-
hangzás — harmonia praestabilita —, miszerint min-
den részetlen állomány a világnak mintegy tüköre —
microcosmus —.

Az erkölcsiség és jogosság kutfeje az ész vagyis
bölcseiség azaz ismerete azon eszközöknek, mellyek által
az ember mind inkább tökélyesül és ennek következté-
ben boldogul. E tökélyesülésre vagyis erkölcsi jórai tö-
rekvés az erény, melly által az ember magát az Isten-
től megállapított öszhangzáshoz szabja, melly tehát az
isteni akaratnak teljesítése.

111. BIRÁLAT.

Leibnitz a lét és eszmevédet megegyeztetni töre-
kedvén, a való anyagot lerontotta. Bölcseletének némi
részei a bíráló ész-
t ki nem elégítik, nevezetesen: föl-
cseréli a gondolatit a valóval, a gondolkodástani tör-
vényeket az ismerettanéival; tagadja a külvilágnak lel-
künkrei hatását, mi öntudatunkkal ellenkezik; a külvil-
lág ismeretét egyedül a léleknek önmunkásságából szár-
maztatja, mi által a külvilág léte bizonytalanná lesz; az
Isten létét tévkörileg bizonyítja be, mivel eszméinkre
azaz örök igazságokra alapítja, holott ezeket közvetle-
nül az Istentől származtatja; ki nem elégítő végre az
Istennek a részetlen lényekre vagy világrai hatása, a
megállapított öszhangzásnak és akarat-
i szabadságnak megegyezése, a testeknek látszó kiterjedése,
minden működésnek az egy észre-
vevéseire szorítása.

112. WOLF.

Leibnitz bölcséletében hiányzott a rendszeres alak: abba Wolf öntötte (sz. 1679. m. 1754.), a jeles menyiségtanár, ki a menyiségtani módszert a bölcsészetre igen szigoruan alkalmazta. A bölcsészetszet elméletire és gyakorlatira osztotta. Az elméletinek részei: a logica és metaphysica; a gyakorlatinak az ethica és politica. A metaphysicának ágai: az ontologia, cosmologia, psychologia és theologia, mindegyik tan észleges. Az erkölcsstantól a természetjogot elválasztotta. — Leibnitztől abban állott el, hogy nem minden részetlen állománynak, hanem csak a lelkeknek tulajdonított észrevevő tehetséget. Wolf bölcséletének főgyengéje az, hogy a gondolatit a valóval fölcserélvén, üres elmefuttatásba esett. (Nem csak latin, hanem német nyelven is irt.)

E két bölcsésznek ellenei voltak: Rüdiger, Crusius, Crousaz, Daries. Barátai közül nagy hirt szerzett Baumgarten (Berlinből 1714. m. 1762.), ki a szép-műtant — aesthetica —, melly előtte csak töredékes szabályokból állott, rendszeresen adta elő és a tökéletesség elvére alapította. Reimarus (m. 1768) Wolfot sokban elállott.

V. BERKELEY.

113.

Berkeley (írlandi püspök, sz. 1684. m. 1753.) minden kárhozatos vitatkozásnak és istentelenségnek okát a való testvilágróli fogalomban lelte. A külvilágnak valóságát tagadván és állítását okokkal támogatván, a tulajdoni de egyszersmind félszeg eszmevédnek szerzőjévé lett. E tudós férfiú így bölcselkedett. Minden ismeretünk (Locke szerint) a képzetektől függ: képzeteink

vagy pusztán alanyiak, vagy igazán tárgyilagosaok. Képzeteinknek való tárgy meg nem felelhet, mert először a kültárgyak szellemi tulajdonokkal birnának, mivel a képzetek tárgyaiktól el nem válhatnak, az illy elválás is képzet levén; másodsor ugyanazon tárgy különféle egyénekre különfélekép hat, mi való léténél fogva lehetetlen. A térbeni világ tehát pusztá látszat; egyedül képzeteink birnak valósággal. Minthogy ezen képzeteket mimagunk nem hozzuk létre, más egyéb lénynak kell léteznie, mitől eredetöket veszik. E lénynak szelleminek kell lenni, mivel a szellemen kívül nincs való létező. A képzetek különféleségéből és rendéből érthetni, hogy ezen szellem legtökélyesb lény azaz Isten.

Berkeley kielégítőleg be nem bizonyítja, hogy a külvilág nem hathat elménkre: ezen behatást a lélektani tények kétségtelenné teszik. Továbbá az Isten léte csak alaptalan föltevés, ha képzeteink pusztán alanyiak, mert így az Istenről képzetnek sem felel meg tárgy valóban.

VI. H U M E.

114.

Hume (sz. Edinburgban 1711. m. 1776.), jeles történetíró, „az emberi értelemnek vizsgálata“ czimű munkájában (mit angolul irt) a kételkedőseget új uton törekedett alapítani. Kiindulván Locke ama állításából, hogy „az emberi ismeret az érzéki észrevevésből ered“, a képzeteket az érzéki benyomásokra vezette vissza, melyeknek másolatjai s ennél fogva gyengébbek és homályosbak az eredeti képeknél. A képzetek füzését a társasítás törvényei eszközlik, tudniillik: 1) a hasonlatosság, 2) a tér és idő viszonyai vagyis az együttlét

és egymásután, 3) az okság viszonyai. Itéletünk az ismeret tárgyairól a főebbi törvényekhez van kötve. Ismeretünk tárgyai kétneműek: képzeleteink közti viszonyok, minők a mennyiségtani tételek, és való tények.

Ezen előzményekből Hume minden tárgyilagosságnak bizonytalanságát s így a szemlélődő bölcsészetnek lehetetlenségét hozta ki. Hogy a kultárgyak valóságát és lényegét sem a hasonlatosság, sem a tér és időbeli viszony meg nem ismerteti, tagadhatlan. Hátra van az oksági viszony, de ez sem képes a való létet biztosítani. Ha az okság eredetét vizsgáljuk, azon eredményre jutunk, hogy kutforrása az eszmetársasítás vagyis azon szokás, minél fogva olly tárgyak közt, melyek létre nézve összeköttetésben állanak, oksági viszonyt gondolunk. Ha az okság eszméje valóban tárgyilagosa volna, úgy az okozat az okban foglaltatnék, s így az ok fogalmából az okozatot megismerhetnők. A kultárgyak létéről meggyőződésünk tehát az érzékek működésén, a szokásnak hatalmán, melly az eszmetársulatra is hat, végre némi ösztönszerű hiten alapszik. A mennyiségtan önálló bizonyossággal bír, de csak azért, mivel nem való tényekkel, hanem egyedül képzeleteink viszonyaival foglalkodik. A tárgyilagosságnak bizonytalansága az erkölcs és vallástanra is terjed. Az erkölcs tan elvei egyedül tapasztalásból származnak és az ugynevezett erkölcsi érzelemben gyökereznek. Az Isten létét be nem bizonyíthatni, mivel e bizonyítást az okság elve eszközölné, de ez pusztán tapasztalati, nem észleges elv.

Hume bölcsellete kutforrásra nézve Locke szerinti tapasztalásvéd, jellemére pedig academiái, nem pyrrhoni kételkedőség. Ismerő tehetségünk bírálata kétségtelené teszi, hogy az okság eszméje szintugy, mint a többi lénytani eszme, személyiségünkön alapszik, tehát való és tárgyilagosa.

VII. A BÖLCSESZET ÁLLÁSA KANT ELŐTT.

115. A SCÓT BÖLCSESZET.

Berkeley eszmevédét és Hume kétkedőségét Reid (glasgowi erkölcsstanár, sz. 1704. m. 1796.) lélektani uton törekedett lerontani, hivatkozván a közérzés — *sensus communis* — elveire vagyis az emberi nemzetnek egyetemes meggyőződéseire. Hite szerint ezen elvek alapításra nem szorulnak, sőt azoknak bírálata szükségkép elvkétre vezet. — Reid lélektani módszerét követték: Beattie (bölcseleti tanító, sz. 1735. m. 1803.); Oswald Tamás lelkész, az előbbinek kortársa; Stewart Dugald, (sz. 1753. m. 1828.) a szemlélődésnek nagy ellene.

116. A FRANCZIA BÖLCSESZET.

Descartes szemlélődése a francziák inyének nem izlett, kik Locke bölceletében nagyob élvezetet leltek. Condillac (sz. 1715. m. 1780.) még Locke bölceletét is némikép tulságosnak tartván, az eszmélés fogalmait tagadta, és a gondolkodást egyedül az érzésre szorította (*sensualismus*). Állítása szerint az érzéki érzés figyelemmé és vágygyá alakul: az emlékezés, összehasonlítás, elvonás, következtetés a figyelemnek, a szeretet és gyűlölség, remény és félelem a váagnak módosításai. — Lockéhez hivebb volt Bonnet (sz. 1722. m. 1793.) ki noha a képzeteket mind az érzéki észrevevésből származtatta, mégis az eszmélést az eszméknek közvetett kutféjének ítélte, és a lelket a testtől különböző lénynek elismerte.

Condillac érzésvédjéből a legvastagabb anyagvéd keletkezett. Szószólói voltak: La Mettrie (m. 1757.), Helvetius (m. 1771), a „*Systeme de la nature*“ czi-

mű iratnak szerzője (hihetőleg Holbach, vagy inkább házi nevelője La Grange), Voltaire. Bayle (m. 1706) elvkétű volt.

117. NÉMET ECLECTICUSOK.

A tizennyolczadik század vége felé Németországban számos férfi támadt, kik semmi bölcsészeti rendszernek kizárólag nem hódoltak, hanem szemügyre vévén a közértelműséget, helyes választással egyedül azt közlötték népszerűleg, mi az emberiségnek értelmi művelésére szolgál (népszerű bölcselkedők). Különös figyelmet a lélektanra fordítottak. E népszerű és elvgyűjtő bölcselkedők osztályához szegődtek: Basedow (m. 1790), Garve (m. 1798), Tetens (m. 1805), Platner (m. 1818), Feder (m. 1821).

118. MAGYAR BÖLCSESZÉK.

Ez időszakban a bölcsészeti mozgalom a magyarokra is hatott, sőt anyanyelvükön előbb mintsem a németek közlötték dolgozataikat, noha eredeti bölcsélettel föl nem léptek. Első helyet foglal Apáczai Csere János, ki Descartes rendszerét követvén, magyar nyelven irt encyclopaediát 1653-ban és logicát 1656-ban.

Wolf felekezetéhez szegődött Sartori Bernárd, kiadván illy czimű iratot „Magyar nyelven philosophia. Azaz: a bölcsesség szeretetének tudományából némelly jelesebb kérdések stb, Egerben 1772.” (Csernátoni, Reviczky Descartes hivei.)

119. ANGOL ERKÖLCSTANÁROK.

Némelly angol tudósok keveset gondolván az elméleti bölcsélettel, annál nagyobb szorgalommal a gyakorlati művelték. Jelesebb erkölcsstanárok: Cumberland (m. 1719.), ki Hobbes önzéstanának megczáfolására a

jóságosság érzetét tette az erkölcsiség alapjául. Ezt követte Shaftesbury (m. 1713.) gróf, ki a jót a széppel azonosítván, mind a kettőt nem az észből, hanem természetünkben gyökerező aesthetikai érzelemből származtatta, melly önzés-nélküli érzelem az erkölcsiséget is önzéstelenné teszi. Clarke (m. 1729.) az erkölcsiséget a lények természetéhez és viszonyaihozi alkalmazásában helyezte (principium aptitudinis). Hutcheson (m. 1747.) az önzéstelen erényt erkölcsi érzelemre alapította. Smith (m. 1790.) Adám alapelvül a rokonszenvet használta.

120. JOGTUDÓSOK.

Befejezésül a jogtudományt illető dolgozatokat emeljük ki. Hugo Grotius (sz. Németalföldön 1582. m. 1645.) igen tudós férfit, a természeti jogot velünk született társadalmi vágyból származtatta (de jure belli et pacis). — A természetjog tudományos előadásának kezdője Pufendorf Samu (sz. 1632. m. 1694). Állítása szerint a jognak alapja a társadalmi inger és önszeretet az észnek vezérlete alatt. (De jure naturae et gentium, 1672). — Thomasius (sz. Lipcsében 1655. m. 1728., első főiskolai tanító, ki német nyelven oktatott), a jogosságot az erkölcsiségtől elkülönítván, szerzőjévé lett a tiszta természetjognak. (Fundamenta juris naturae et gentium ex sensu communi deducta, Hal. 1705. Grundlehre des Natur und Völkerrechtes, Halle 1709.) — Ezekén kívül említést érdemelnek: Montesquieu francia és Filangieri olasz.

III. IDŐSZAK. KANTTÓL JELEN IDŐIG.

I. KANT.

121.

Hume kétkedősége nem csak az ismerettant, hanem az erkölcs és vallástant is alapjaiban rendítette meg. Az igaznak ismeretéről le nem mondván Kant (sz. Königsbergen 1724. m. 1804.), az ismerő tehetséget szigorú birálat alá vette, minek eredményeit főleg e munkái terjesztik elő. A tiszta észnek birálata, mit értelmaz e következő munkája: a metaphysicának mint lehető tudománynak előismeretei; továbbá a gyakorlati ész meg az ítélő tehetség birálata. (Kritik der reinen Vernunft, Riga 1781. Prolegomena zur einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können, Riga 1783. Kritik der praktischen Vernunft, Riga 1788. Kritik der Urtheilskraft, Berlin und Libau 1790.) Ide tartoznak egyéb munkái, miket tankönyvekül irt. Bölcsellete, mit birálatinak neveznek — critica philosophia —, új korszakot jegyzett.

122. A TISZTA ÉSZ BIRÁLATA.

A tiszta észnek birálata föladataul e kérdést tűzte ki: mit tudhat az emberi ész? minek sükeres megoldásától az ismerettannak megállapodása, vagy bukása, továbbá az ellenkező rendszereknek, ugymint tapasztalás és észvédnek, lét és eszmevédnek megegyeztetése függ. Mindenek előtt föl kell hagyni ama régi nézettel, miszerint ismereteink minőségét a tárgyak határozzák meg, sőt az ellenkezőt kell megmutatni, tudniillik: hogy

a tárgyak ismerő tehetségünk természetéhez szabva jelenkeznek. Kant e dologban Copernikot utánozta, ki a naprendszer az akkor uralkodó nézettel ellenkezőleg fogta föl. — Minden ismeret tapasztalással kezdődik, mert az érzékre ható tárgyak ismerő tehetségünket működésre indítják, miszerint az a fölvelt anyagot földolgozza, elemezi, összeköti, szóval tapasztalati ismeretre tesz szert. Időre nézve tehát a tapasztalást semmi ismeret nem előzi meg. Noha minden ismeret a tapasztalással egykoru, de abból minden ismeretünk nem származik, hanem van tiszta, előleges ismeret is — a priori —, melly a tapasztalástól avvagy érzéki észrevevéstől független. Ugyanis a tapasztalati ismeret esetékes és csak némileg, behozás következtében egyetemes — comparativ allgemein —; ha tehát általánosan egyetemes és szükséges ismeret áll, úgy közvetlenül a tapasztalásból nem eredhet. Hogy pedig valóban általános és szükséges ismeretek állanak, arról meggyőződünk, ha a tiszta mennyiségtant, sőt ha a közértelemet méltatjuk figyelemre, például a közértelemnek ezen elvét: „minden változásnak szülő okának kell lenni.“ Ide járul, hogy illy egyetemes elvek szükséges föltételei a tapasztalás lehetőségének; mert valljon mi által alapíthatni a tapasztalást, ha nincsenek egyetemileg érvényes elvek? Ennélfogva kétféle ismeretet kell különböztetnünk: tapasztalati és tiszta észleges, előleges ismeretet. A tiszta ész bírálata e kérdést törekszik megfejteni: mikép lehetséges a való előleges ismeret? (Kant e szavakkal él: mikép lehetségesek az előleges összekötő ítéletek — synthetische Urtheile a priori —. Kritik der rein. Vern. Seite 1 — 10.)

Ismerő tehetségünk alsó és felső: amaz az érzék, ez az értelem és ész. Olly tan, melly ismeretünknek

előleges elemeit vizsgálja, tapasztalásfölötti. (Transcendentale Aesthetik, und Logik.)

123. TAPASZTALÁSFÖLÖTTI ÉRZÉKTAN.

Kant az érzéket az értelemtől szorosan megkülönböztette. Az érzék és értelem ágai ismerő tehetségünknek, mellyek talán közgyökből szakadnak : amaz szenvedő, fogékony; ez cselekvő, önkintes tehetség — Receptivitaet és Spontaneitaet —. Érzékiség által, melly egyedül közöl szemléleteket, a tárgyak adatnak; értelem által, melly fogalmakat képez, azok meghatározhatnak. A szemlélet és fogalom ismeretünk alkatrészei, mik nélkül nincs való ismeret: a szemlélet fogalom nélkül vak, a fogalom szemlélet nélkül üres. Az érzék kétféle: külső és belső. Külsővel a tárgyakat kívülünk és egymás mellett, belsővel minmagunk állapotjait egymás után szemléljük.

Az érzéki jelenetben tartalmat (anyagot) és alakot különböztetünk: a tartalom az, mi az érzésnek felel meg — Empfindung —; az alak pedig az, mi által a tartalom némi viszonyokba lép — Form —. Azon mód, miszerint érzékiségünk a benyomásokat fölveszi, nem függhet a tárgytól, hanem alanyi alkatunktól van meghatározva; érzékiségünk tehát eredeti, előleges alkattal bir. (Krit. d. r. V. S. 34.) Érzékiségünk eredeti szemlélésmódjai — Anschauungsformen — a tér és idő. A tér nem tapasztalati fogalom azaz olyan, mellyet az érzéki tárgyaktól elvonás által képezünk, mivel minden kültárgynak szemlélése a térnek képzetét már föltétezi. Továbbá előleges és szükséges képzet; mivel noha gondolhatni, hogy a tért semmi tárgy nem foglalja el, de annak nemléte nem gondolható. A tér sem nem szerkesztett fogalom — discursiver Begriff —, hanem való

szemlélet; ugyanis minden fogalom különféleséget foglal, a tér pedig valami egység, minek nincsenek külön részei, hanem csak korlátozásai; mihez járul, hogy a tér határtalan nagyság, már pedig nincs fogalom, minek tartalma végtelen számú részekből állana. Mind ezekből foly azon eredmény: hogy a tér egyedül érzékiségünk szemlélésmodja, miszerint a tárgyak kívülünk és egymás mellett jelenkeznek. — Ugyanaz áll az időről is, melly minden együttlevőnek és egymástkövetőnek szükséges alapja, tehát előleges képzet, nem elvont fogalom; végre folytonos egység és végtelen nagyság. Az idő közvetlenül a belső érzéknek, közvetve pedig a külsőnek szemlélés módja, és egyáltalában állithatni: hogy minden érzéki jelenetnek időben kell létezni. Hogy ezen tér és időről nézetek helyesek, igazolja a mennyiségtan és mozgástan egyetemes érvényessége, melly csak ugy lehetséges, ha a tér és idő előleges és összekötő szemléletek — *synthetische Anschauungen a priori* — (Krit. d. r. V. S. 40.) Minthogy a tér és idő egyedül érzékiségünk tulajdona, ennél fogva a tárgyakat alanyi alkantunkhoz képest szemléljük, és nem tudjuk, minő a lény önmagában — *noumenon, das Ding an sich* —. Ha képesek volnánk érzékiségünkben kivetközni, a tér és időről szemléletünk eltűnnék (*transcendentale Ideali-taet*). Azonban érzéki észrehevésünk nem pusztá látszat vagyis csalódás, mert valóban léteznek kívülünk tárgyak, de azokat nem ugy szemléljük, mikép elválva a tér és időtől állanak (*empirische Realitaet*).

Az eszmevéd tulságát már itt láthatni; világosan fog az föltűnni az értelemtanban.

124. TAPASZTALÁSFÖLÖTTI ÉRTELEMTAN.

Az érzéki tárgyakat értelmünk tiszta fogalmai szerint határozza meg. A szemléletek az érzéki benyomáson, a fogalmak pedig értelmünk működésén alapsznak. Az értelem működései pusztá itélésmódok: a tősfogalmakat tehát az itéletek nemeiből származtathatni. Az itéletek nemeit egyedül alakilag vesszük. Ime osztályozásuk! Az ítélet: 1) mennyiségre nézve egyes, részletes, egyetemes, 2) minőségre igenlő, tagadó, korlátozó, 3) viszonyra föltétlen, föltétes, szétválasztó, 4) módosulásra lehetséges, való, szükséges. Ezen itélésmódoknak alapjai a tiszta fogalmak: 1) mennyiségre nézve az egység, többség; mindenség, 2) minőségre a valóság, fogyatkozás, korlátozás, 3) viszonyra az önállóság, okság, közösülés, 4) módosulásra a lehetőség, lét, szükségesség. Ezeket Aristoteles felekezete szerint categoriáknak nevezhetjük. Minden osztály három tősfogalomból áll: a harmadik a két előbbinek egyesüléséből keletkezik. Ezen tősfogalmakból más tiszta fogalmakat, ugymint erőt, hatást, szenvedést, származtathatni.

Az előleges fogalmaknak tárgyilagos érvényessége abban áll, hogy azok a tapasztalás lehetőségének szükséges föltételei. Ezt Kant tapasztalásfölötti lehozással — transcendentale Deduction — törekszik bebizonyítani. Értelmünk több fogalommal bir, mellyek a tapasztalástól függetlenek s mégis a tapasztalás tárgyaira vitetnek. Milykép lehetséges az s milly joggal teszi azt értelmünk, tisztába kell hozni. 1. Csak két út áll, miszerint képzeleteink szükségképen vonatkoznak tárgyaira és azokkal megegyeznek, tudniillik: ha vagy a tárgyak létesítik képzeleteinket, vagy képzeleteink, minthogy tárgyaikat nem

teremthetik, a tárgyilagos ismeretnek lehetőségét alapítják és eszközlik. Az első mód szerint képzeink eredete és vonatkozása merő tapasztalati, a második szerint tapasztalásfölötti és előleges. Locke az első utat vizsgálta; Leibnitz a másodikat pusztán föltette; Kant azt meg is kísértette. — 2. Képzeink csak összekötés által alakulnak ismeretté, mivel egyes és szakadékos képzetek igazi ismeretet nem eszközölnek. Az összekötés — *synthesis* — való cselekvés, nem szenvedés, ennél fogva nem az érzéknek, hanem az értelemnek munkája — *Akt der Spontaneität* —. 3. A való ismeret kellékei: a) némi különféleség (az ismeretnek tartalma, anyaga), b) annak összekötése, c) az egységnek fogalma (az ismeretnek alakja). Ezen egységnek képze fölsőbb valami a különféleségnek összekötésénél, mivel az összekötés a képzeteket egyedül fűzi. Az egység fogalma időre nézve az összekötést megelőzi és azt lehetővé teszi. E szóban álló egység az egység kategóriájától különbözik, mivel ez utóbbi ítélismódból származik, az ítélés pedig már föltételezi az összekötést. Ezen összekötés minőségi egység — *synthetische Einheit* —, mit az ismerő alanyban kell keresnünk. 4. Az öntudat minden képzeinket kíséri, különben nem mondhatnók képzeinknek. Öntudatunk, mit e tény „én gondolkodom“ fejez ki, mindenkor egy és ugyanaz, vagyis azöngy gondolkodó alanyt tárgyazza: és ez a tiszta öntudat — *Apperception* —, mitől különbözik a tapasztalati öntudat vagyis egyes képzeinknek és állapotinknak tudata, melly szüntelen változó. A tiszta öntudat az önkintesség, öncselekvőség nyilatkozása. Öntudatunkra tehát öncselekvés kívántatik, melly e tényt „én gondolkodom“ lehetővé teszi. Ezen cselekvés abban áll, hogy a különféle képzeteket egybe kötjük és e működésre

figyelmezőnk, eszmélünk. 5. Minthogy a tiszta öntudat (az „én“) merő egyszerű képzet és semmi különféleséget nem foglal, ennél fogva a különféleséget szereznünk kell. Már pedig gondolkozásunkat időre nézve egyedül az érzéki képzet előzi meg; a különféleséget tehát a szemlélet nyújtja, és minden szemlélet öntudatunkra vonatkozik. 6. Az ismeret az adott képzeteknek valamely tárgyai határozott vonatkozásában áll. Értelmünk azon működése, mi által az adott képzeteket valamely tárgyra vonjuk, a való tárgyilagossági ítélet, mit e szó „van“ fejez ki. Ha már az ismeretet az ítélet eszközli, úgy az ítéletmódok az ismeretnek szükséges feltételei. Az ítéletmódok a tiszta fogalmakat azaz kategóriákat nyújtják; minden ismeretet tehát a kategóriáknak használása létesít. Sőt minden képzet, minthogy különféleséget köt össze, a kategóriákhoz képest alakul. Minthogy a tapasztalás több észrehevésnek összekötéséből keletkező ismeret, ennél fogva a kategóriák a tapasztalás lehetőségének feltételei, miért is tárgyilagossággal érvényesek, azaz a tapasztalás minden tárgyára szükségkép és előlegesen vonatkoznak.

A tiszta fogalmaknak használása egyedül tapasztalati tárgyakra szorítkozik. Ugyanis az ismeretet meg kell különböztetni a tiszta gondolkodástól (a képzetek összekötésétől). Ismeretre kívántatik: először fogalom (categoria), másodsor szemlélet, mire a fogalmat alkalmazzuk s mi nélkül ez üres gondolkodásmód (Denkform), pusztán alaknak képzelete. Már pedig minden emberi szemlélet egyedül érzéki, ennél fogva ismeretünk egyedül érzéki tárgyra terjed. — A tiszta fogalmaknak érzéki tárgyai alkalmazását az időnek tiszta szemlélete eszközli, mely minden érzéki (belső és külső) észrehevésre terjed. Az időnek tiszta szemlélete egyfelől a tiszta fo-

galmakkal rokon, mivel úgy mint ezek egyetemes és előleges ismerésmód, másfelől az érzéki észrevevéssel egynemű, mivel ennek egyetemes és eredeti alakja. Így alkalmazásból e következő tiszta képek származnak — schemata —. A mennyiségnek tiszta képe a szám, a minőség a fokozat, az önállóság az állandóság, az okság az egymásután, a közösülés az együttlét, a lehetséges a határozatlan idő, a lét a határozott idő, a szükségesség a mindenkor idő. Ez alkalmazásból tiszta összekötő ítéletek azaz elvek keletkeznek: **1.** A mennyiség elve: minden szemlélet terjedékeny nagyságot foglal. **2.** A minőség elve: minden jelenet érzetre nézve erőnyi nagysággal bír — intensive Grösse —. **3.** A viszony elvei. Az önállóság elve: minden változás mellett állandó az állomány és mennyisége sem nem szaporodik, sem nem fogy. Az okság elve: minden változás az ok és okozat közti összeköttetésnek törvénye szerint megy végbe. A közösülés: az állományok mind, a mennyiben együtt léteznek, teljes közösülésben állanak. **4.** A módosulás elvei. A lehetőség elve: a mi a tapasztalásnak alaki (gondolati) föltételeivel megegyez, az lehetséges (az jelentkezhetik). A lét: mi a tapasztalásnak anyagi (való) föltételeivel megegyez, valóban létezik. A szükségesség: mi a valóval egyetemes föltételek (törvények) szerint van összekötve, az szükséges (annak szükségkép kell jelentkeznie).

E szabályok csak oly értelmet illetnek, minő az emberé: használásuk csak tapasztalati, azaz értelmünk az előleges fogalmak használatával a tapasztalás köréből ki nem léphet. Nem ismerjük tehát a lényeket, a mint elménken kívül valóban léteznek, hanem csak mikép ismerő tehetségünk előtt jelentkeznek; s értelmünknek tiszte nem egyéb, mint az érzéki jeleneteket előleges törvé-

neyei szerint alakítani és rendezni. Így értelmünk a természetnek törvényeket szab, és az ismerettárgy értelmünkhöz, nem pedig értelmünk a tárgyakhoz van szabva.

125. TAPASZTALÁSFÖLÖTTI ÉSZTAN.

Valamint a szoros értelem (mit eddig fejtegettünk) az érzéki szemléleteket a fogalom egységébe köti össze: úgy a szoros ész is (az elvek tehetsége) a fogalmak különféleségét eszmébe foglalja össze. Ezen elméleti ész elvei szerint érzékitől érzékfölöttihez, föltéttestől általánoshoz törekszik emelkedni: és a mint az értelemnek vezérfonala az ítélésmód, úgy az észé a következtetésmód. Már pedig a következtetés nemei: a föltétlen, föltétes és szétválasztó következtetés. A föltétlen következtetés által az ész az önállóság fogalma szerint olly alanyt állít, melly semmi más alanynak mondománya; a föltétes által az okság szerint a jeleneteknek föltétlen összességét képezi; végre a szétválasztó által a közösülés szerint olly lényhez emelkedik, melly minden gondolhatónak és létezőnek lehetőségét foglalja. Így az ész három tiszta eszmére tesz szert: az első a lélek vagy a gondolkodó alanynak általános egysége, melly a lélektan tárgya; a második a világ, a föltétes jeleneteknek általános összessége, melly a világtan tárgya; a harmadik az Isten vagyis minden gondolhatónak végső alapja, melly a vallástannak tárgya (psychologische, cosmologische und theologische Idee).

Ezen eszméknek használatát e következőkből érthetni. 1. Nincs tárgy a tapasztalás körében, melly az előadott eszméknek felelne meg; ezen eszmék tehát tapasztalásfölöttiek. 2. Az ész közvetlenül az értelemre, nem pedig az érzékre vonatkozik. Értelmünknek pedig azon törvényt szabja, hogy alsóbb föltétekről fölsőbbre

emelkedjék. Mind ezekből következik : hogy az idézett eszmék csak szabályozók, nem alapítók, alkotók — regulativ, nicht constitutiv —, azaz semmi új ismeretet nem szereznek, hanem csak értelmünk fogalmait egységre és ismereteinket rendszeres tökélyre hozzák. Nincs tehát az érzékfölöttiről való ismeretünk, és a szoros értelmű metaphysica vagyis az észleges világ, lélek és istentan lehetetlen. Kant ez állításának igazolására álbizonyításokra hivatkozik — Paralogismen —, mik által az elméleti ész az érzékfölötti lényeknek való ismeretére törekszik. 1. Az észleges lélektanban az ész az öntudat egységéből a léleknek önállóságát, résztelenségét, anyagtalanságát és halhatatlanságát kövezteti. E csalódás abból ered, hogy a mi egyedül a gondolkodó „én”re illik, azt az „én”ről egészben véve állítja és viszont. 2. Az észbeli világban az ész négy ellenmondásba esik — Antinomien —. a) Tétel : a világ tér és időre nézve véges. Ellentétel : a világ tér és időre nézve végtelen. b) Tétel : a világnak minden összetett állománya egyszerű részekből áll. Ellentétel : nem léteznek valóban egyszerű részek (részetlen elemek). c) Tétel : a természeti szükségességen (kényszerelenség) kívül a világon szabad okság létezik — Causalität der Freiheit —. Ellentétel : a világon egyedül természetszerinti okság — Causalität der Natur — azaz kényszerelenség áll. d) Tétel : a világhoz szükséglétű lény vagy mint rész, vagy mint ok tartozik. Ellentétel : nem létezik szükséglétű lény sem a világon kívül, sem azon belül. Mindegyik tétel és ellentételre Kant bizonyítást hoz föl. De mivel az ész önmagával nem ellenkeezhetik : következésképen az ellentett bizonyításoknak ellentett nézetten kell alapulniok. S valóban mindegyik tétel a lényt önmagában — noumenon —, az ellentétel a lényt mint jelenetet tárgyazza.

A csalódásnak alapja az, hogy az ész az általánost, melly puszta eszme, valóban létező és jelenkező lénynak veszi. 3. Az istentanban az ész a legtökélyesb lénynak eszméjét valósítani és állományosítani — hypostasiren — törekszik. Minthogy pedig a puszta lehetőség még nem létel, és jelenetről az önmagábani lényre nem vonhatni helyes következtetést: ennélfogva az Isten létét illető bizonyítások, ugymint a lénytani, világtani és természettani bizonyítás, — argumentum ontologicum, cosmologicum, physico-theologicum — alaptalanok.

126. A GYAKORLATI ÉSZ BIRÁLATA.

A gyakorlati ész önkényünket az erkölcsiség és jogosság törvényei által korlátozza, és azt meghatározza: mit tartozik az ember cselekedni? — A gyakorlati elv anyagi szabály, ha pusztán tárgyat nyujt akaratunknak, mire ez czélozzon: s minthogy az illy tárgyat egyedül a tapasztalás közli, ennélfogva az anyagi elv egyéni szabály — Maxime —. Illy szabálynak nincs egyéb cél az egyéni jólétnél azaz boldogságnál tűzve, miért is az önkényt illően nem fékezheti és szoros erkölcsi törvényt nem képezhet. A való erkölcsi törvénynek nem tapasztalati, egyéni, hanem előleges, észbeli, általánosan érvényes, alaki — formal — elvnek kell lenni, melly egyedül az akarati elhatározásnak módját szabja. E törvényt így fejezhetni ki: „ugy cselekedjél, hogy akaratodnak egyéni szabálya mindenkor egyetemes törvényhozásnak elvéül szolgáljon“ (általános érvényességü elvvé legyen). E törvény valóban általános parancs — imperativus categoricus —, mit az ész önszántából szab az akaratnak, s mi által igazán öntörvényhozónak tisztében — autonomia — lép föl. Az ész öntörvényhozása vagyis az erkölcsi törvény az aka-

ratnak szabadságát teszi föl. Ugyanis ha az akarat tartozik magát az ész törvényéhez szabni, ugy tehetséggel bir függetlenül az érzékiség kénytelenségétől elhatározását intézni és a cselekvésnek sorát önállólag megkezdeni. Noha tehát az elméleti ész az akaratnak tapasztalásfölötti szabadságát nem igazolhatja, azt még is mint az erkölcsiségnek szükséges föltétét gyakorlatilag követeli. — Az erkölcsiség lényege abban áll, hogy akaratunk önelhatározását az ész törvényéhez föltétlenül szabja. Akaratunknak föltétlen indító oka tárgyilagosan az ész törvénye, alanyilag a törvénynek tisztelete, mi által cselekvése erkölcsi érdemet nyer. A törvénynek e tisztelete a való erkölcsi érzelem, melly az erkölcsi erényt alapítja. Az erény olly törekvése az akaratnak, minél fogva az erkölcsi törvényhez magát e törvénynek tiszteléből szabja. Illy törekvésre érzékiséggeli állandó küzdes kell.

Az ember fő javát az erkölcsiséghez mért boldogság teszi. E fő jónak valósisítását az ész általánosan parancsolja. Ez az emberiséghez szóló parancs csak azon föltét alatt kivihető, ha az ember személysege vagyis a lélek halhatatlan, továbbá ha olly mindentudó és mindenható lény létezik, melly ugy intézi a világot, hogy az erkölcsiség és boldogság közti öszhangzás létesülhet azaz ha az Isten valóban létezik. Az emberi léleknek halhatatlanságát és az Istennek létét a gyakorlati ész szükségképen követeli. — Postulate der praktischen Vernunft —. Igy a vallásosság az erkölcsiségen alapszik.

127. AZ ITÉLŐ TEHETSÉG BIRÁLATA.

Ismerő tehetségünk fogalmai két körre terjednek: a természet és szabadság körére. E tehetség mind a két körre nézve előleges törvényeket szab, és két ágra

szakad : elméleti tehetségre azaz értelemre, mellynek törvényhozását a természet fogalmai intézik, és gyakorlatira azaz észre, melly a szabadság fogalma szerint hoz törvényeket. Az értelmet és észet az ítélő tehetség közvetíti, melly a különöst az általános alá rendezi. Működésére nézve kétféle: fölvevő — subsumens —, ha az általános már adva van, mi alá valami különöst rendez, eszmélő — reflectens —, ha az adott különöshez az általánost, az elvet vagyis szabályt keresi.

A természetnek általános törvényei értelmünk természetében azaz eredeti alkatjában foglaltatnak. A különös szabályokat, miket a tapasztalás közöl, szükségességeknek, tehát való törvényeknek kell elismernünk, jóllehet azt át nem látjuk, vagyis belátásunk ez ügyben hiányzik. Hogy pedig azon szabályokat szükségességeknek elismerjük, oka az, mivel e szükségesség a természetnek állandó rendét alapítja. Az eszmélő tehetség tehát ezen törvényeket magasabb szempontból tekintj, tudniillik: „hogyan valamely fölsőbb rendű értelem azokat értelmünk javá-
ra, tapasztalásunk rendszerithetése végett szabta.“ Ezen elvnel fogva a megállapított összhangzás gondolható, tudniillik azon összhangzás, melly a természet alakjának törvényszerűsége és szabad cselekvőségünk czélszerűsége, szóval elméleti és gyakorlati ismeretünk közt lehetséges. A tárgynak azon fogalma, melly egyszersmind valóságának alapja, a cél; a lénynek czélszerűnti alkatja a czélszerűség. Az eszmélő elme a természet alkatját czélszerűnek veszi, és ezen czélszerűség elve szerint a lények alkatja fölött ítél. Azonban a czélszerűség fogalma csak szabályozó, nem alkotó, mivel csak ítélő tehetségünknek szüleménye, tehát alanyi származásu.

A czélszerűség kétféle: szépműtani és észteni. E szerint a létezőkről ítéletünk is szépműtani és észteni:

amaz az alaki czélszerűséget a kedves érzelem szerint, ez a tartalmat, a valót az értelem és ész fogalma szerint határozza meg. Azon tehetség, melly a szépet megítéli, az izlés. A szép a kedvestől és jótól különbözik: a szép tárgy minden érdek nélkül egyedül alakjáért tetszik. A szépet, noha czélt előre nem gondolunk, czélszerűnek vesszük észre. Ugyanaz áll a fönségesről is, mitől a szép abban különbözik, hogy annak alakja az észre-vevő tehetséghez levén mérve a képzelmet és értelmet öszhangzó munkásságba hozza; a fönségesnek tömege pedig nincsen az észre-vevő tehetséghez mérve, miért is érzékfölötti tehetségre figyelmet, s így mellékesen indít bennünk kedves érzelmet.

Az észteni czélszerűség külső és belső. Külsőkép czélszerű a lény, ha alkotja által más lénynak hasznára szolgál. Belsőkép czélszerű pedig, ha úgy van alkotva, hogy mindegyik része ok és okozat, czél és eszköz egyszersmind, szóval ha életműves. Ezen életműség eszes lényre mutat. E szerint az Istent nem csak a természet törvényhozójának, hanem célok szerinti bölcs igazgatójának is tekintjük. Valamint az ember a szépműtani szempontból véve a szépségnek eszménye, úgy az erkölcsen szempontjából a természet végcélja.

128. JOGTUDOMÁNY.

A jogtudomány szabályai a jog eszméjén alapsznak. A jognak meghatározása ezen kérdésnek megoldásától függ: mikép egyezhet meg általános törvények szerint egyik személynek külső cselekvése a másikkal? Ebből foly a jognak fogalma: hogy a jog azon föltételeknek foglalatja, mellyek alatt a szabadságnak általános törvényei szerint egyiknek önkénye a másikkal megférhet. A jog kétféle: természetjog, melly egyedül előleges elveken alapul, és tényleges jog, melly valamelly törvényhozónak önkényétől veszi eredetét.

129. A TERMÉSZETTANNAK METAPHYSICAI ALAP-ISMERETEI.

A szemlélő természettan mindenek előtt az anyagnak fogalmát hozza tisztába. Mi legyen az anyag önmagában, nem tudjuk, mivel a kultárgyakróli ismeretünk csak alanyi természetű, azaz csak úgy ismerjük a létezőt, a mint előttünk ismerő tehetségünk alkatjánál fogva jelenkezik. E szerint minden észrevevésünk a tér és idő szemléleteihez van kötve. Az anyag mint kultárgy az által jelenkezik, hogy külérzékünkre hat: e hatás csak mozgás által eszközölhető. Az anyagnak sarktulajdonsága a mozgás. Valamint a lényeket egyáltalában, úgy a mozgást is a categoriák szerint kell meghatározunk. E szerint a mozgást négy szempontból a mennyiség, minőség, viszony és módosulás tekintetéből kell vizsgálnunk. Az első (Phoronomie) a mozgást tiszta mennyinek veszi, nem tekintve a mozgónak minőségét; a második (Dynamik) szerint a mozgás az anyagnak minősége, mellynek tulajdona a mozgó erő; a harmadik (Mechanik) azon viszonyt veszi tekintetbe, mellyben a mozgás a mozgó erőhez áll; a negyedik (Phoenomenologie) a mozgást külérzéki jelenetnek, tehát észrevevő tehetségünkre vonatkozólag tekinti.

Kant az anyagnak sarktulajdonait ekkép határozza meg. **1.** Az anyag olly mozgó lény, melly tért foglal. Tért foglalni annyit tesz, mint ellenállani minden egyéb mozgónak, melly az elfoglalt helyre jutni törekszik. Minthogy pedig a mozgónak csak mozgás áll ellene, ennél fogva az anyag a tért nem pusztán léte, hanem mozgó ereje által tölti be. **2.** A mozgó erő, a mennyiben más mozgónak ellenáll, üző erő, a mennyiben pedig tért foglal, terjedő erő — vis repulsiva et expan-

síva —. A terjedő erő már nagyobb, már kisebb térre szorítkozhatik, s így hatékonysága — Intension — már fogható, már nőhet. Hatékonysága annál nagyobb, minél kisebb tért foglal el, és annál kisebb, minél nagyobb térben terjed. A kiterjedés és hatékonyság megfordított arányban állanak. 3. A terjedő erő természeténél fogva mind inkább nagyobb tért törekszik elfoglalni: ha tehát határok közé nem szoríttatnék, végtelenül fogyna, s így semmi telt tért, semmi anyagot nem képezne. A terjedő erő önmagát nem korlátozhatja; de a tér sem szabhat neki határt, mivel a tér csak az anyag kiterjedése által valósul: ennél fogva az anyagnak lehetőségére az üző erőn kívül más ellenkező erő kell, tudniillik a vonzó erő, melly az üző erőt összeszorítja. E vonzó erő egyedül az anyagnak lényegét nem alkathatja, mivel ezen erőnél fogva egyes egy mennyiségtani pontba folyhatna össze, minek következtében semmi térbeli kiterjedést, semmi való anyagot nem eszközölne. Az anyag tehát két ellenkező erőnek szüleménye.

130. LÉLEKTAN.

A gondolkodás mint tapasztalati tény kétségtelenül teszi, hogy olly létok léteznek, melly e jelenetnek alapját képezi, s mit léleknek nevezünk. De ezen lényt az ész egyedül jelenetnek tekintheti; mi legyen az önmagában, a szemlélődő észre nézve megfoghatatlan. — Ami a test és lélek közösülését illeti: e rejtélyt azon belátás képes megoldani, miszerint a tér és idő, külső és belső csak az érzéki jelenetekre vonatkoznak, s ennél fogva a belső érzéknek tárgya, a lélek tudniillik, és a külső érzéknek tárgya a test egyedül mint érzéki jelenetek olly különeműek. Minthogy a tér és idő nem magokat a lényeket, hanem csak jelenetöket illetik, en-

nélfogva nem tekintve az érzékiség szemlélésmódjait az állományok közt rokonság fér meg. (Krit. d. r. V. Bechluss der Auflösung der psych. Paralogismen.)

131. BIRÁLAT.

Kant bölceletének terjedelmes birálatát a hely szűke meg nem engedi; miért is némi észrevételekre szorítokozunk. Ámbár e bölcelet a bölcsészet országában jótékony mozgalmat hozott létre, és az elméket elfogulatlan gondolkozásra, mély elmélkedésre indította, sőt egyfelől az egyoldalú, minden magasb eszmét lerontó anyagvédet, másfelől a nemesebb emberi érdekeket megvető élvezettant megtörhetlen békóba verte: mindazáltal a tiszta észnek birálata, melly főrészt teszi, hiányos és ki nem elégitő alapokon nyugszik. Főadata Hume kételkedőségét legyőzni, továbbá Locke egyoldalú tapasztalásvédét és Leibnitz-Wolf észvédét kiegészíteni és egyeztetni. Hume és Locke ellen azt állítja, hogy vannak egyetemileg érvényes, előleges ismeretek, mellyek ismerő tehetségünk eredeti alkotjából származnak. Az észvéd tulságait azzal törekszik korlátozni, hogy a való ismeretet egyedül a tapasztalás körére szorítja. Azonban Kant újnemű tulságba esett. Állítása szerint a létező tárgyak, mellyek ismerő tehetségünkre hatnak, előttünk ismeretlenek: mi egyedül ismerő tehetségünk törvényeit, vagy mint ő nevezi, formáit ismerjük, ezek képezik előleges fogalmainkat, mellyek által a reánk ható tárgyakat meghatározzuk. Minden ismeretünk tehát csak alanyi természetű: ismeretünket nem a tárgyak minősége, hanem eredeti ismerésmódunk határozza meg. E tapasztalásfölötti eszmevéd (Kant maga rendszerét transcendentális idealismusnak nevezi) önmagával ellenkezik. Ugyanis egyfelől azt hirdeti, hogy a lényeket úgy, mint valóban

léteznek — noumena — nem ismerjük, hogy azok elvonva ismeretmódjainktól nem léteznek tér és időben, hogy nem birnak az állomány, ok és egyéb előleges fogalmak tulajdonaival. Másfelől határozottan azt állítja, hogy a kultárgyak valóban léteznek, hogy reánk hatnak, mi nyilván erőre, tehát okságra mutat, hogy idom nélküliek — formlos —. De lássuk e rendszert részleteiben. **1.** Hogy a tér és idő előleges szemléletek, kielégítőleg be nem bizonyítja. Abból, hogy azok szükséges föltételei minden tapasztalati szemléletnek, csak az következik, hogy sarktulajdonságok, nem pedig, hogy előlegesek; különben az anyag is, minthogy minden érzéki szemléletnek föltétele, előlegesen léteznék annál inkább, mivel minden szemlélet, tehát a tér szemlélete is, a kultárgyaknak érzékünkrei hatásától s így az anyagtól függ. Továbbá a tér és időnek előleges sajátosságát nem bizonyítja az, hogy azoknak nemléte nem gondolható; mert míg létezőnk, öntudatunkban szükségkép megmarad önlétünk, helyzetünk képzete, tehát a tér és idő is. De e létnek s evvel együtt a tér és időnek szükségessége csak föltételes; másképp a tér és idő a szükségletű lény azaz Isten volna, mit Kant helyben nem hagy. Végre abból, hogy a tér és idő egyes, folytonos és végtelen, nem következik, hogy szemlélet, sőt inkább, hogy tiszta eszme; mivel nincs szemlélet, melly végtelen tárgyra vonatkoznék. **2.** Kant az előleges fogalmakat az ítéletek nemeiből származtatja, holott minden gondolkodást a categoriákra vezet vissza. Helyesebb lett volna azokat személyiségünkre alapítani; mert tagadhatlan az, hogy az ember a földi lények sorában fő helyet foglalván, a létezőknek sarktulajdonságait mind személyében foglalja. De azt sem mutatja meg, hogy az ítélésmódok egyedül azok, miket idéz. **3.** A tapaszt-

talásfölötti lehozásban Kant azt állítja: hogy minden összekötés az értelem műve; az érzék merő szenvedő tehetség, mely az idomtalan anyagnak hatását befogadja; minden érzéki képzetet tehát egyedül az értelem alakít. Kérdjük már: kielégítő-e a képzetnek e szerkesztése? Erre mi nemmel felelünk. Ugyanis idomnélküli különféleség nem egyéb, mint anyag alak nélkül, a mi pusztá gondolati elvonás. Noha az érzék egyedül szenvedő tehetség, mégis a különféleséget, föltéve hogy alakja van, saját alakjával fogadhatja be, épen azért, mivel befogadó tehetség. Az érzéki képzet tehát az értelemnek közbejárása nélkül is alakulhat. A képzeteknek egyetemes és szükséges összeköttetése pedig abból értelmezhető, hogy a létező tárgyak egyetemes és szükséges viszonyok szerint vannak rendezve, és illyképen jelenkeznek. Mindazáltal értelmünk működése nincs elmellőzve, mert ez fejtegeti és rendezi az észrevett tárgyakat; az ész pedig az általánoshoz, az érzékfölöttihez emelkedik. **4.** Kant az előleges fogalmak használatát egyedül a tapasztalás tárgyaira szorítja azon be nem bizonyított állításból, hogy ismeretre csak az érzéki szemlélet nyújthat anyagot. Kár, hogy Kant az észt mint az érzékfölöttinek, a tiszta eszméknek tehetségét balul fogta föl. **5.** Kant a tiszta észt az értelemmel cseréli föl, mivel azt egyedül következtető tehetségnek tartja, holott a következtetésnek működése lényegileg ugyanaz, mely az ítélésé, tudniillik a különösnek fölvevése általános alá. E fölcserélés eredménye az: hogy az eszméknek valóságát elméletileg tagadja, noha azok úgy, mint az értelem fogalmai, föltétei a tapasztalás egységének. Igy nincs szemlélődésének való végpontja. De kezdpontja sincs; mivel azon értelmi működés (a 124. szám alatt), mely az öntudatot időre nézve megelőzi, sőt ezt

lehetővé teszi, valamelly ismeretlen lénynek ($=x$) érzékünkrei hatásától függ. Ha már ismeretünknek eredetét két tényező eszközli, melyek közül a tárgyilagos (a való) ismeretlen, az alanyi függő és föltétes, az általános azaz föltétlen lény pedig pusztán szabályozó eszme: úgy nincs ismeretünknek igazi kezdőpontja, nincs az igaznak való támasza. E hiány betöltésére Kant a gyakorlati észhez és erkölcsi hithez folyamodott, sőt az észet való gyakorlati tehetségnek hirdette és neki az elméleti fölött elsőséget — *Primat der praktischen Vernunft* — tulajdonított. Ha a dolgot elfogulatlanul tekintjük, azt kell itélnünk: hogy vagy az elméleti eszmék szintugy mint a gyakorlatiak birnak valósággal, vagy a gyakorlati eszmék is pusztán szabályozó fogalmak. Kant eszélyesen a gyakorlati észhez folyamodott, mert így rendszerének némi álláspontja maradt, tudniillik az észnek öntörvényhozása és szabadsága. — E bölceletet bővebben bírálta Schulze e című iratában: *Kritik der theoretischen Philosophie*, Hamburg 1801.

132. REINHOLD KÁROLY.

Az észnek bírálata eredetisége és élessége által számos tisztelőt hódított, kik hivatást éreztek nyomdokain járni és a bölcsészetet új vizsgálatokkal meggazdagítani. Hívei nagy hiányt láttak alapjában: miért is némi főelvet kutattak, mi e rendszernek mélyebb alapot vessen. Reinhold Károly (sz. Bécsben 1758., nagyhirű tanító Jenában, m. 1823.) a bölcsészetet egy főelvre ügyekezett alapítani, és abból minden tanítmányait szoros következetességgel lehozni. Nézete szerint minden ismeret az észrevevésen központosul: ennek helyes fogalmát öntudatunkból kell meríteni. Öntudatunk működését e következő tétel fejezi ki: „öntudatban az ész-

revevő alany észrevevését mind az alanytól, mind a tárgytól megkülönbözteti, és mind a kettőre vonja.“ E főelv közvetlen szembetűnést és bizonyosságot foglal, s minden bölcsészeti elemzésnek kezdőpontját képezi. Aból az észrevevő alanynak, észrevett tárgynak és az észrevevésnek fogalmait fejtegethetni. (Versuch einer Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens, Prag und Jena 1789.)

133. SCHULZE GOTLOBB.

Reinhold éles elméü munkáját halomra döntötte Schulze (sz. 1761. göttingi tanító, m. 1833.), megtámadván azt „Aenesidemus“ című iratában (1792.) a kételkedőség fegyvereivel, mi ellen képes nem volt megállani. Noha Schulze eleintén mint kétkedő lépett föl minden elméleti bölcsészet ellen (Kritik der theoret. Philos. 2. Th. Hamb. 1801.), mégis az igaznak lehetőségét nem tagadta, sőt utóbb annak védőjévé lett és némi természeti szempontot vett föl. (Munkái: Encyclopaedie der phil. Wissenschaften, Gött. 1814. Uiber die menschliche Erkenntniss, Gött. 1832.)

134. JACOBI.

Valamint Schulze, úgy Jacobi (sz. 1743. m. 1819.) is először minden bölcsészeti rendszert támadott meg, sőt ez annál tovább lépett, és a bölcsészetnek mint tudománynak lehetőségét is tagadta; azután pedig főlhagyván e tulzással, ismét az észhez folyamodott. Nézeteit e következő tételek jellemzik. Minden ismeretnek kutfeje az érzéki és szellemi érzet — Empfindung und Gefühl —. Ezen ismeretforrások egymással szemközt állanak elannyira, hogy azokat egymásból nem származtathatni. Mind a kettő az értelemhez vagyis a fogalmak, ítéletek és következtetés tehetségéhez egyaránt áll, melly-

nek mindegyik ismeret-anyagot nyújt. Szellemi érzetben az igaz, szép és jó közvetlenül minden megelőző fogalom nélkül jó tudtunkra: ezen ész-szemlélés alapja a vallási hitnek. Az érzékfölötti tehát öntudatunk kijelentése, mit velünk született ájtatosságnál fogva hiszünk. Az ész kijelentését a szemlélődés megerősítheti ugyan, de meg nem alapíthatja. — Jacobi érdeme abban áll, hogy az érzékfölöttit az értelem és szemlélődés törvényszéke alól megszabadította. Azonban nem helyeselhetni: hogy az eszméket nem közvetlenül az észre, hanem az érzelemre alapította, holott a szellemi érzet az eszméken nyugszik. Így bölcelete érzelemtanná aljasult. Jacobi Kanttal abban rokon, hogy mind a kettő a hitet a tudat fölé emeli; de eltérnek egymástól igen sokban. Kant az észét önmagával, Jacobi az értelemmel hozza ellenkezésbe; amannak rendszere aristotelesi alakvéd — formalismus —, ezé plátoni észítók. Jacobi rendszerét Köppen követte.

Kant elleneihez tartoztak: Mendelsohn, Feder, Eberhard, Herder, Tiedeman, Platner, Garve, Schwab, Maimon, Karpe, Rozgonyi, Horváth János. Tisztelői voltak: Beck, Heidenreich, Jacob, Kiesewetter, Maas, Tieftrunk, Pölit, Snell, Niemeyer, Carlovsky, Fuchs Samu. Beck Kant rendszerét az által törekedett kiegészíteni, miszerint minden emberi ismeretet az alanyi észrevevésre alapított.

II. FICHTE.

135.

Kantnak fél eszmevédét kiegészítette Fichte János (sz. 1762. m. 1814), az ismerő alanyból nem csak az ismeret alakját, hanem tartalmát is származtatván.

Tudománytanát (Über den Begriff der Wissenschaftlehre, Weimar 1794. Grundlage des gesammten Wissenschaftlehre, 1794) csak fővonásaiban rajzoljuk, mint-hogy attól utóbb a szerző maga is elállott.

A bölcsepszet, minthogy a tudományokat alapítja, méltán neveztetik tudománynak, melynek a szoros rendszer végett fő elvből kell kiindulnia. Ha az „én“től mindent elvonunk, miben ez más által korlátoztatik, ugy nem marad egyebe, mint korlátlan cselekvősege. E tiszta munkásság az általános, miben a lét és gondolat ugyanaz, mit e tétel fejez ki: én vagyok én, vagyis $A = A$. Az „én“nek e tiszta cselekvősege azaz szabadsága az eredeti, mi által önmagát teszi és mindent létesít. A külvilág képzete így származik. Az „én“ végtelen öncselekvőségénél fogva hatni akar, de célját el nem éri, mivel tiszta alany, merő cselekvőség. Így tehát korlátra akad, mi által önmagába visszatér, önmagára eszmél és önmagának nem-ént (Nicht-Ich) állít ellen. E nem-én a külvilág, melly az „én“ cselekvőségének szüleménye, mivel az „én“ szabadon tesz önhatásával szemközt álló ellenhatást. A külvilág csak annyiban bír valósággal, a mennyiben az „én“ szenved azaz ellenhatást vesz föl. Az „én“ tehát önmagának alany és tárgy, mi által a lét és eszmevéd meg van egyeztetve. Ez a tudománytan elméleti alapja. — Az elméletivel a gyakorlati rész szoros összefüggésben áll. Az „én“ alany és tárgy egyszersmind: ezek egymást kölcsönösen határozzák. A tárgynak alany általi határozása a szabadság; az alanynak tárgy általi határozása a szükségesség vagyis törvényesség. Szabadság és törvényesség szorosan egybe vannak fűzve. Az erkölcsiség a független önelhatározásban áll. Főelvét az emberi észnek azon szükséges eszméje képezi, miszerint öncselekvőségénél fogva tar-

tozik szabadságát mindenkor kivétel nélkül határozni. — A természetjog is az „én“nek szabad cselekvőségéből származik. A véges eszes lény szabad munkásságot ez érzelmi világon nem tulajdoníthat magának a nélkül, hogy más illy eszes lényeket el ne ismerjen. Ugyanis a véges lénynek önelhatározására indítás, fölszólítás kell: e fölszólítást más hozzá hasonló személyek eszközlik. Az ember csak emberek közt lesz emberré. A szabad cselekvőségei fölszólítás a nevelés. Abból, hogy minden véges személy magán kívül más személyeket is elismerni kénytelen, az emberek közti jogviszony foly. Kiki köteles szabadságát védeni, de egyszersmind más személyek szabadságát elismerni és tettel igazolni. A mire mindegyik mások iránt köteles, azt viszont tőlök követelheti. Kiki tehát szabadságát úgy korlátozza, hogy mások szabadsága is álljon meg. — A vallástant illetőleg az „én“ a kötelesség tudata által korlátozva erkölcsi rendet állít föl. E világrend az Isten, mihez az ember az erkölcsi jónak önzéstelen valósitása által közelíteni törekszik.

136. BIRÁLAT.

Fichte tudománytana önkényű föltevésen alapszik, és nem egyéb, mint üres gondolatfűzés. Pusztá föltevés az: hogy az „én“, jóllehet végtelen cselekvőségű, nem képes létokká lenni, akadályt lel és önmagának háttart szab. Következetlenség pedig: hogy noha az „én“en kívül más egyéb nem létezik, mégis kénytelen más eszes lényeket elismerni és cselekvőségét más gondolkodó alanyoknak cselekvősége által korlátoztatni. — Fichte élete végével az „én“ helyébe a tárgyilagos végtelent, az Istent tette. Fichte hivei: Niethhammer, Schad, Mehmel, Sipos.

III. S C H E L L I N G.

137.

Schelling (sz. 1775. nagyhirű tanító Münchenben, jelenleg Berlinben), bölcsészeti pályáján három álláspontot vett föl, melyek nem szemközt, hanem egy hazamban állanak. Először a tapasztalásfölötti eszmévé mellé, mit Kant alapított és Fichte kiegészített, állott, meggyőződván arról, miszerint a bölcsészetnek egy főelven kell alapulnia. Átlátván utóbb ez alanyi szempontnak félszégességét, minthogy egyenlő joggal a tárgyból azaz létből úgy mint az alanyból indulhatni ki: az eszmetan ellenébe természettant állított, miben ellenkező módszerrel a természettől a szellemhez („én“hez) ment át. E tan fejtegetésekor új szempontra akadt, tudniillik a különbözetlenség vagyis azonság eszméjére — Indifferenz, Identitaset —, minélfogva az általános lényben az alany és tárgy, gondolat és lét, szellem és természet különbözetlenek. Ez utóbbi tan a két előbbit mint ellensarkokat közvetíti. (Munkái: Von Ich als Princip der Philosophie, Tüb. 1795. Ideen zu einer Philosophie der Natur, Leipz. 1797. Von der Weltseele, Hamb. 1798. Erster Entwurf eines Systemes der Naturphilosophie, Jena u. Leipz. 1799. System des transcendentalen Idealismus, Tüb. 1800. Zeitschrift für die speculative Physik, Jena u. Leipz. 1800 — 1801. Kritisches Journal der Phil. von Schelling und Hegel, Tüb. 1802, und 1803. Bruno oder über das göttliche und natürliche Princip der Dinge, Berlin 1802. Philosophie und Religion, Tüb. 1804. Uiber das Verhältniss des Realen und Idealen, 1809. Philosophische Schriften, Landshut 1809.)

Schelling azonság rendszerét e következő pontokra szorítjuk. **1.** A bölcsészet a tudományok tudománya, miért is szoros tudatot foglal. E tudat csak úgy lehetséges, ha a gondolat és tárgy lényegileg egy és ugyanaz. E való (nem gondolati) azonságot az általánosnak eszméje tárgyzassa, miben a lét és eszme azonos. Az általánosnak eszméje az alaptudat, miből ki kell indulni s mire minden egyéb ismeretnek kell vonatkoznia, hogy igazat foglaljon. Illy tudathoz csak észszemlélés által juthatni. **2.** Az általános azaz Isten az egyedüli való lét, mit nem pusztán gondolunk, hanem valóban szemlélünk, s melly a lényeknek egész körét foglalja. Az általános lét, mit az emberi elme közvetlen értelmi szemléléssel fog föl, az egységnek és ellentétnek élő azonsága. Az ellentét szükséges, mivel életnek kell lenni; az ellentét pedig az egységbeni élet és mozgás. A bölcsészet az ellentétek közül főleg kettővel foglalkodott mindenkor: az első az ismeret és lét, a második a végtelen és véges között áll. Az ismeret és lét között nincs való ellentét: mind a kettő minden felsőbb kötelék nélkül egy és ugyanaz. Az általános lénynél a lét az önmegismerés és kijelentés; viszont az önismeret a lét. Az önkijelentés az egység és többség közti ellentétet szükségkép foglalja, mivel olly lény, mellynek tulajdona az egység minden többség nélkül, semmivel sem bírna, min és mi által magát kijelenténé, következésképen való lét nélkül szűkölködnék, minthogy ez az önkijelentésben áll. Az általános lény csak úgy jelentheti ki magát, ha magában mint egyben mást valamit foglal, miben ismét önmaga foglaltatik. Kijelentésére tehát kívántatik, hogy önmagának és más valaminek élő köteléke legyen. Kö-

vetkezésésképen a természet az Istenben foglaltatik és az Isten magát a természetben nyilvánítja. **3.** Az általános végtelen különféleséget szemléltet : e végtelen kinyilatkoztatás a világ. Az általános lénynek egyetemes alakja az alanyiség és tárgylagosság (szellem és természet), mellyek benne különbözetlenek. Az egyes és véges lényekben a különbözetlenség magát elkülönözi sarkaira, s így a szellem és természet, alany és tárgy közti ellentét alakul. A délej — magnes — a sarkulatnak természeti képviselője. Az ellensarkok mint tényezői a véges lénynek minőségre nézve azonosak, de mennyiségre különbözök, tehát hatányok — Potenzen —. Azon lény, miben az alanyi hatány tulnyomó, szellemnek, miben pedig a tárgylagos hatány nagyobb mennyiségű, anyagnak neveztetik. A testi világnak hatányai: **1)** a súly és tömeg, **2)** a világosság és mozgás, **3)** az élet és életműség. A szellemi világnak hatányai: **1)** az igaz és tudomány, **2)** a jóság és vallás, **3)** a szépség és művészet. Az életerő képzésének főeredménye az ember, ki mintegy kisvilág — microcosmus — és a mindenségnek képmása. **4.** Schelling az emberi szabadságróli értekezésében a szellemi világot fejtegeti. Mindenek előtt fejletlen és fejlett Istent különböztet és azt állítja, hogy az egyetemes értelmiség — Intelligenz — valamely természetalapból — Naturgrund —, a létnek zürzavaros állapotjából fejlődött. Valamint a világosság születése a természet birodalmát, úgy a szellemé a történet országát alapítja. A történet országában időszakokat különböztetünk. **5.** A jó és rossz közti ellentét nem az általános lényt, hanem a véges embert illeti. A természet alapjából az önzés fejlődik, melly az emberben egyéni akarrattá válik és az egyetemes akarattal szembe száll. Az egyéni és egyetemes akarat közti ellentét a rosznak ere-

dete; az önzési akaratnak az egyetemes akarat alá rendezése az erkölcsiségnek alapja. E jó és rossznak tehetsége az emberi szabadság. A szabadság és kénytelenség a főellentétet képezi. **6.** E szemlélődéssel szép öszhangzásban áll a művészet és álladalom tana. A művészet az eszményt tárgyilagossá teszi vagyis az eszméket megtestesíti. Ebből érthetni a művészetnek viszonyát a bölcsészethez, melly a tárgyilagost alanyivá változtatja. A polgári társulat hivatása az igazat, szépet és jót szoros öszhangzásban valósítani.

139. BIRÁLAT.

Schelling rendszere méltánylást érdemel azon tekintetből, miszerint a tudományt, művészetet és életet kellő öszhangzásba hozta. Ez ügyben őt Platonhoz hasonlíthatni. Árnypontjait a nézetek tulsága, a természetani ábránd, némi észtitok és alaptalan föltevés képezik. E tan sokban rokon a keletiek, az alexandriai bölcselkedők, különösen pedig Bruno és Spinoza tanaival. Az eleaiaktól abban különbözik, hogy a többséget az egység nyilatkozatjának állítja. Spinozától abban tér el, hogy ez az Istennek meddő létet, Schelling pedig való eredetet, fejlődést és életet tulajdonít.

Schelling hivei: Baader, Steffens, Oken, Eschenmayer, Wagner (mind a kettő utóbb elpártolt), Krause, Blasche, Schleiermacher, Thanner, Troxler, Klein, Aranka, Rác.

IV. BOUTERWEK ÉS BARDILI.

140.

Bouterwek (sz. 1766. göttingi tanító, m. 1828.) bölcslete sokban Jacobi tanával egyez meg. Elmellőzven korábbi nézeteit, miktől a szerző önmaga állott el

(Idee einer allgemeinen Apodiktik, Götting. 1799.), bölcseletének alaprajzát utóbbi kidolgozása szerint (Lehrbuch der philos. Wissenschaften, Götting. 1813.) adjuk. Tanát némi észhit jellemzi. Az ész azon magasabb tehetség, melly az emberi tudatot alapítja; működése tehát a logikai gondolkodásnál fölebb áll. E tehetség az érzékkel eredetileg össze van kötve, minél fogva a külvilágnak való létét közvetlenül ismeri meg. A küllét és minmagunk léte szorosan fonódnak egymásba úgy, hogy a kültárgyak létéről nem kételkedhetünk a nélkül, hogy minmagunk létét ne hozzuk kétségbe. A létnek valóságában nem bizni annyi, mint nem bizni az észben; ez pedig annyit tesz, mint az észről lemondani. Hiszünk az észnek, mivel hiszszük az ismeret igazságát és viszont. A külső észrevevés életműségünk alkatjától függ; az ismeretnek belső alakja pedig gondolkodásunknak saját törvényeihez van szabva. — A lények korlátozottsága és végessége örökkévaló és szükséglettű azaz általános lényt tesz föl, mellyet az ész közvetlenül vesz észre szintugy, mint érzékekkel a kültárgyakat közvetlenül szemléljük. Ezen általános lénynek valótlanlansága minden létet semmivé tesz.

141.

Bardili (sz. 1764. m. 1808.) Reinhold társaságában új rendszerrel lépett föl, mit észszerű létvédnek — rationalis realismus — nevezett (Grundriss der ersten Logik, Stuttg. 1800). Kant ellenében a gondolkodást valóban tárgyilagossnak állította. Nézete szerint az általános gondolkodás az Istennek élő cselekvősege, minnek jelleme az azonság, miszerint ugyanazon egy számtalanszor és vég nélkül ismételtetik. Így a gondolkodás tulajdonképen számolás.

A két idézett bölcsésznek rendszere az emberi ismeretnek tárgyilagos voltát tünteti elő, és e miatt kellő figyelmet érdemel. Különösen pedig Bouterwek bölcsélete sok szép igazságot közöl. E férfiúnak a szép-műtan körül szerzett érdemeit mindenki illő tisztelettel ismeri el.

V. KRUG ÉS FRIES.

142. KRUG.

Kant rendszerének mélyebbi alapítása, miben Reinhold Károlynak törekvése meggyűsült, jobban sikerült Krugnak és Friesnek.

Krug (sz. 1770. lipcsei tanító m. 1842.) az ismeretet és evvel a bölcsészetet öntudatunk adataira alapította. Főelve: „én cselekszem“, melly minden öntudati ténynek köztulajdonsága. Az öntudat a létnek és tudatnak összekötése az „én“ben: ezen összekötés eredeti és tapasztalásfölötti, melly minden ismeretnek véghatára — transcendentalis synthetismus —. A létnek és tudatnak eredeti összeköttetésénél fogva e tétel „én ismeretek“ egy értékű e következőkkel: van való és tárgyilagos lény, mellyel képzeink megegyeznek, s mit képzeink által megismerünk. Minden ismeretben tehát a valóságot előre fölteszszük, s így a valóság az előleges fogalmaknak legelsője — Urkategorie —. — A többiben Kanttal kezdet fog, csak hogy eszméit világosan fejtegeti. (Munkái: Fundamental philosophie, Züllichau und Freystadt 1803. System der theoretischen Philosophie. 1. Theil. Denklehre oder Logik. Königsberg 1806. 2. Theil. Erkenntnisslehre oder Metaphysik, Königsb. 1808. 3. Theil. Geschmackslehre oder Aesthetik, Königsb. 1810. System der praktischen Philosophie. 1. Theil. Rechtslehre, Königsb. 1817. 2. Theil. Tugendlehre, Königsb. 1818.

3. Theil. Religionslehre, Königsb. 1819. Ezeken kívül sok jeles munkát adott ki. Krug némelly munkáit Márton latin nyelvre fordította.)

143. FRIES.

A lélektani módszert, mire Kant észbirálatában utmutatást adott, helyesen használván Fries (sz. 1773. előbb heidelbergi, 1817-diktól fogva jénai bölcsészettanító), az észnek közvetlen igazságait az értelem bilincseitől megszabadította. Állítása szerint az emberi ész eredeti ismeretekkel bir, noha azokat csak az eszmélés használásával hozhatja tisztába. Ez eredeti ismereteknek tehetségét tehát különböztetni kell az eszméléstől vagyis értelmi figyelemtől, mi által azokat öntudatunk elé állítjuk és azok szerint ítélünk. Az ítélésnek, hogy igaz legyen, közvetlen ismeretre kell vonatkoznia. E közvetlen ismeret kétnemű, és erre nézve az ítéletnek igazolása kétféle. Némelly közvetlen ismeret olyan, hogy az közvetlenül jó tudtunkra: ez a szemlélet, és az ítéletnek szemlélet általi alapítása a megmutatás. Illy alapítással a tapasztalati tudományokban és a mennyiségtanban élünk, mikben valamit állítunk vagy azért, mivel azt észrevettük, vagy mivel azt tiszta szemléletben előadhatjuk. E nemű ítéletek értelmi eszmélésre nem szorúlnak. De vannak közvetlen ismeretek, mellyek az ítélő értelemre szorúlnak, minthogy ennek segédelmével azokat ismerő tehetségünkől származtatjuk. Ezek a bölcsészeti ismeretek, mellyek a természetnek és szabad akaratnak örök törvényeit tárgyazzák. Az ezen törvényeket kifejező ítéletek igazolást követelnek, melly abban áll, miszerint tisztába hozzuk, hogy azon ítéletek olly közvetlen észismeretet terjesztenek elő, melly az ismerő észnek természetén alapszik. A bölcsészeti ismereteknek

ezen alapítása a lehozás — deductio —, mit a következtetés útján szerkesztett bizonyítástól különböztetni kell. Ebből érthetni, hogy a bölcsészeti elvek való alapítást nélkülöznek és csak lehozásra szorulnak, mivel az ismerő észnek természetében seneklenek. A lélektannak tiszte az észnek e természetét fejtegetni. Erre nézve a bölcsészet hivatkozik ugyan belső tapasztalásra, lélektani adatra, de nem a végett, hogy elveit bebizonyítsa, mert így pusztá tapasztalati tudományyá válnék, hanem hogy kétségtelenné tegye, miszerint elvei ismerő tehetőségünkben eredetileg léteznek. Így a bölcsész alanyisága határain túl nem lép, s nem mondja: „az akarat szabad, az Isten létezik,” hanem „minden véges ész hiszi az akarat szabadságát, és a természetnek szép alakjából sejti az Isten létét.” — A bölcsészeti elvek, miket az eszmélő értelem mindannyi összekötő ítéletekben ad tudtunkra, az ismerettan tartalmát képezik. Ezen elvek kétfélék: némelyek tapasztalásunk lehetőségét alapítják és azt szükséges egységgé alakítják; mások a tapasztalás határain túl kelnek. Már oly képzet, minek tapasztalati tárgy felel meg, a szoros fogalom, értelemfogalom; minek nincs tapasztalati tárgya, az eszme, észkép. Az értelem fogalmai az alsóbb ismerettant, az észnek eszméi a felsőbbet képezik. E felsőbb ismerettannak tárgya a természet és szabadság, véges és végtelen lény közti ellentét, vagyis a világ, lélek és Isten eszméi. — A többi tanítmányokban Fries Kanttól nem igen tért el.

Friesnek sükerült Kant némelly tévedéseit utba igazítani. Kant a tapasztalásfölötti ismereteket fonák szempontból, az ítélő értelem működéséből vagyis az ítéletek alakjaiból származtatta, holott azok belső tapasztalás azaz önvizsgálás által jönnek tudtunkra. Továbbá a

fogalmak és vallási eszmék érvényességét abból következtette, hogy amazok a tapasztalásnak szükséges föltételei, ezek pedig a gyakorlati észnek követelmői: mind ezeket Fries az észnek közvetlen meggyőződéseiből származtatta és lélektani uton fejtegette. Kár, hogy Fries az alanyiség egyoldalú szempontjánál maradt, és nem sejtette azon igazságot, hogy annak, mi az emberi ismeretben egyetemileg érvényes, a létezők körében egyetemes és szükséges tulajdonságok felelnek meg, miről ismerő tehetségünk rendeltetése értesít. (Munkái : Neue Kritik der Vernunft, Heid. 1807. System der Logik, Heid. 1811. Handbuch praktischen Philosophie, 1. Th. Ethik, Heid. 1818. 2. Theil. Religionsphilosophie, Heidelb. 1832. Handbuch der psychischen Anthropologie, Jena 1820—21. Mathematische Naturphilosophie, Heid. 1822. System der Metaphysik, Heidelb. 1824.)

E két férfiúnak nyomát Gerlach, a hálai bölcsészettanító követte, ki mindazáltal a félszeg alanyiség határain túl lépett, öntudatunk adataiból megmutatván, hogy a tapasztalásfölötti ismeretek valóban tárgyilagosságok. (Munkái : Grundriss der Fundamentalphilosophie, Halle 1816. Grundriss der Logik, Halle 1817. Grundriss der Metaphysik, Halle 1817.) — Krughoz különösen szítanak : Venczel, Likavetz.

VI. H E G E L.

144.

Hegel (sz. 1770. először jénai, utóbb heidelbergi, végre 1818-tól fogva berlini bölcsészettanító, meghalt epemirigyben 1831.) a mindenistenséget fejtegetésének főpolczára emelte. Kiindulván Schellingnek általános azonosságából, a bölcsészeti fogalmakat nem a Schel-

lingféle értelmi szemlélésnek, hanem a módszeres gondolkodásnak útján szerkesztette. (Munkái: System der Wissenschaft. Erster Theil. Phoenomenologie des Geistes Bamberg. und Würtzb. 1807. Wissenschaft der Logik, 2. Bände. 1812—16. Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften, Heid. 1817. Grundlinien der Philosophie des Rechtes, Berl. 1821. Halála után hivei által kiadott munkái között a vallástan, a bölcsészet története, a történet bölcsészete és a szüpműtan foglal helyet.)

145.

A bölcsészet Hegel szerint nem a tudatnak szerepét, hanem a való tudat, alakja pedig a tudományos rendszer. A bölcsészet az észnek tudománya: tárgya az eszme, melly az észszel azonos. Ezen eszme az általános létnek egysége, miben minden ellentét egyesül. A bölcsészet képes ezen eszmét fölfogni és alanyi meg tárgyilag oldaláról fejtegetni.

Az általános vagyis az ellentétek egyesülése nem valamelly meddőleg nyugvó egység (mint Spinozának állománya), hanem kezdet és végnélküli folyamat — Process, Verlauf — örökké haladó mozgás, mellynek eszközésével az állományos, de személytelen, egyedül saját törvényei szerint működő gondolkodás eszményi tartalmát, tudniillik a fogalomnak tiszta határozmányait való tartalomban vagyis a küllét alakjában nyilatkoztatja, mi által ama gondolkodó ész önmagát fogja föl azaz öntudatára jó. Ezt az eszme létének három álláspontja, szóval mozzanatja — Moment — által eszközli: az első a magábani lét, a tiszta észteni eszme, a gondolkodásnak elvont eleme; a második a másképlét avvagy a külsőség, a természet; a harmadik a másképlétből viz-

szafordulás a magábani létbe, és ezen visszafordult eszme a szellem. A bölcsészet részei az előadottakkal egyezően e következők: az észtan — logica —, a bölcsészeti természettan, a szellemtan.

146. ÉSZTAN.

Hegel észтана a tiszta szemlélődő tudomány, melly a tapasztalásfölötti lénytant és gondolkodástant foglalja magában — objective und subjective Logik —. E tan a félszeg elvont gondolkodást utba igazítja, megmutatván azt, hogy az eszme a valóban egymást tagadó és egymásba átmenő határozmányok egysége, melly ezeknek mint magában foglalt föltéteknek eredménye. Erre nézve a gondolkodásnak e három mozzanatját kell különböztetni: először az értelmi gondolkodást, melly elvonás által a határozmányokat megkülönbözteti és e megkülönböztetéssel megelégszik; másodsor a vitatkozási — dialectikai — gondolkodást, minélfogva a megkülönböztetett határozmány önmagát tagadja és ellenkezőjébe átmege; harmadsor a szemlélődő vagyis tényleges-észbeli (positiv-vernünftig) gondolkodást, melly az egymásba átmenő ellentetteknek egységét vagyis azon valóságot fogja föl, melly a kölcsönös tagadásból és egymásbai átmenetből keletkezik. Az általános fogalomnak jelleme abban áll: „hogy az általános magát önmagától megkülönbözteti, önmagának mást ellenállit, de ezen másképlétében önmagával egyenlő marad.“ A fogalomnak előadott alakja az általánosnak minden határozmányait illeti. Ennek megmutatására Hegel az összekötő módszert — synthetische Method — használja.

A kezdetet az elvont lét képezi — Seyn —, mellyet értelmi gondolkodásunk az elvont semmivel ellentétbe tesz, de ezen ellentét igazán meg nem állhat,

mivel sem tiszta lét, sem tiszta semmi, hanem csak önmagát meghatározó lét és önmagát meghatározó semmi létezik valóban. E vitatkozás azon szemlélődő gondolkodásnak eredményére juttat: hogy a létnek és semminek igaza — Wahrheit — mindkettőnek egysége, tudniillik a létesülés — Werden — vagyis az eredet és enyészet, a szüntelen máskép-létébe átmenő határozott és véges lét. E szünteleni folyamatban az önmagát meghatározó és fejlesztő lét magával örökké egyenlő: a létnek e magávali egyenlősége máskép-létében, a változobani változatlansága, a végesbeni végtelensége, a tagadás tagadásábani ténylegessége a való és igazi végtelenség, mely a bölcsészetnek sarkfogalma. E végtelenség az általános fogalomnak előadott jellemét nyíltan viseli. Valamint a végtelen csak a végesben az, a mi: úgy az egyetemes is a különös és egyesben bir valósággal, és viszont az egyes és különös nem más, mint az egyetemesnek nyilatkozata. Ugyanaz áll az önmagában lény és jelenet, a belső és külső, az egész és rész, az állomány és járulék, az erő és nyilatkozata, az ok és okozat, a lehetőség és lét meg szükségesség, az eszme és való, az alany és tárgy viszonyairól. Az általános fogalomnak valósága és igazsága tehát az alanyiség és tárgyilagosság egysége, szóval az eszme, mely folyamatot képez.

A főnemlített lénytani fogalmakat Hegel részletesen fejtegeti, és mindegyiknél az általános fogalomnak alakját tünteti elő. Mi csak egynéhányra szorítkozunk. A szükséges nem más, mint az önmaga által föltétlenül föálló és önmaga által meghatározott egyetemes. Ugyanaz oknál fogva a szükségesség föltétlen hatalommal és függetlenséggel azaz szabadsággal bir (Spinoza értelmében): mire nézve a szabadság a szükségességnek igaza.

Minden egyes szükséges, mivel azon föltételek következtében létezik, mellyek másban foglaltatnak. — Az egyetemes állománynak sajátsága abban áll, hogy az egymást kölcsönösen föltételező és egymást állító lények többségét teszi a nélkül, hogy rajta kívül más egyéb állana, vagy más által határozatnék. Már pedig az állomány egyedül önközvetítése — Selbsvermittlung — által az, a mi: ezen közvetítést úgy eszközli, hogy elmentettében, tudniillik az egymást kölcsönösen föltételező és állító lényeknek többségében magát örökké valósítja. Következésképen az állománynak igaza az általános fogalom, a személytelen gondolkodásnak teljesen egyetemes jelleme. Az általános fogalomnak igaza az alanyiság és tárgyilagosság egysége, az eszme, a magábian és maga általi igaz.

147. TERMÉSZETTAN.

A természet és szellemtan az alkalmazott tanok. A természet nem egyéb, mint az eszme de másképlétében azaz küllétében, mit az eszme önmagának tesz ellenébe. Ez alakban a fogalomnak tiszta határozmányai mint esetékesek és elkülönözöttek jelenkeznek: ezen esetékes és elkülönözött lét által a fogalom mint valami belső a természettel mint külsővel szembe áll. Erre nézve a természet nem való szabadságot, hanem meddő kénytelenséget és esetékességet — Zufälligkeit — nyilatkoztat.

A természet eszméjénél fogva valamelly élő egész, mivel a közvetlen eszme az élet, mire egység és többség azaz egész kell. Minthogy az eszme az élet: ennélfogva a közvetlen eszme a küllét alakjában fokokint fejlődik. Az alsó fokot az anyag léte képezi, melly egyes tömegekben azaz testekben a tér és idő alakjában, az üzés, vonzás, nehézség és mozgás tulajdonságaival el-

látva jelenkezik. A második fok a módosított anyagnak léte, mely az égi testeknek, a négy physical elemnek, a súlynak, hangnak, melegnek, a délejségnek — magnetismus —, villanyosságnak és vegytani folyamatnak sajátosságát teszi. A harmadik az életműség, az élet egyáltalában. Az élet, mint említők, a közvetlen eszme, mely fogalmát mint lelket valamely tárgyban mint testben valóstva adja elő. Az élet fokozata: a földtani életműség, a növények és állatok természete. Az élő lény önmagát alakítja és egyediségét egyetemességgé változtatja: ama működés, miszerint a lény önmagát alakítja, az egyediségnek, az egyediségnek egyetemességgé változtatása a nemnek folytatja. A nemben mint az élő lénynek egyetemességében az eszme a küllét alakjában főpolczát éri, minek következtében az eszme önmagába visszahajlik, öntudatára jó és mint szellem avvagy öntudatu fogalom mutatkozik.

148. SZELLEMTAN.

A szellem önmagát fokonkint fejleszti: e folyamatban minden alsóbb fok a felsőbbnek alárendelt állapotja azaz mozzanatja. Fokai e következők: az első az egyénnek alanyi szelleme, mely gondolkodik és akar; a második a tárgyilagos szellem, mely a jogi és erkölcsi intézetekben mutatkozik; a harmadik az általános szellem, mely alanyi és tárgyilagos oldalának egységében leli igazát s valóságát.

Az alanyi szellem a lélek, mely önalkotta testében mint egyes alany lép föl. A test a léleknek külseje és képviselője; azonban a lélek valóban a belsőnek és külsőnek azonossága. Működési fokai: az érzés, mit testével nyilatkoztat; a gondolkodás, mi által a szellem öntudatára jó azaz magát mint gondolkodó alanyt

ismerettárgyától megkülönbözteti és mind a kettőt egymásra vonja; az egyetemes öntudat, minélfogva mind-egyik gondolkodó a többieket magához hasonló alanyoknak elismeri és tudja, hogy azoktól is olyannak elismertetik. E kölcsönös elismerésben az alanyi fogalomnak és tárgyának egyszerű azonossága mutatkozik, mely azonság az ész, és mint olyan az általános állomány, az öntudatu igazság, az eszes szellem. A véges alanyi szellem továbbá mint ismerő és akaró azaz elméleti és gyakorlati szellem működik. Az ismerő szellem a tárgyilagost öntudatára hozza és tudatának tartalmává teszi; az akaró pedig magát czélszerű cselekvésre elhatározva az alanyi célokat a tárgyilagossá világban létesíti. A mennyiben az akarat vágyai közül választ, önkénynek neveztetik: az önkény az egyéni akaratot képezi. Az akaratnak igaza nem az önkény, hanem a szabadság, az önmagát elhatározó egyetemesség, az egyetemes akarat.

A tárgyilagossá szellemnek alanyi oldala azon tudat, hogy az egyénekben szabadsággal bir; tárgyilagossá oldala pedig abban áll, hogy a fogalom, a szabadság, a külvilágban igazán létesült. E külvilágban a szabadság mint szükségesség jelenkezik, mely a közelismerésen alapul. E közelismerésnél fogva az észszerű akarat mint tényleges törvény állapodik meg. Az észszerű akaratnak valósága egyénre nézve a jog; az egyéni akaratnak észszerű és megállapított indító oka a kötelesség. A jog fokán minden egyén ismervén szabadságát személyt képez: külső szabadságkörét a dolgok birtoka teszi. A jognál magasabb fokot az erkölcsiség foglal, miben a jó t. i. az észszerű szabadság mint kötelesség avagy parancs az egyéni alanyval áll szemközt. Az alany köteles maga elé a jót czélul tűzni és e szándékát cse-

lekvése által létesíteni. Az egyetemes erkölcsiség a nép szellemében valósul; e valósulás abban áll, hogy minden egyének érdekei a közérdekkel teljesen megegyeznek. A közerkölcsiségnek első foka a közvetlen vagyis természeti szellem, melly a családi életben uralkodik. Ebből fejlődik a polgári társadalom és az ország, melyet az életszükségek, a jogállapítás és külső rend alapítanak. Az országok felsőségi önállósággal bírnak és egymástól függetlenek. Minden egyes népszellemnek földirati és éghajlati különössége meg sajátos művelődése, tehát saját története van, s mint különös szellem az általános világtörténetben helyet foglal. A világszellem levetvén különösségeit és végességét, általános szellemmé vagyis örökkévaló igazsággá válik.

Az általános szellem az alanyiség és tárgyilagosság egysége, s mint olyan az általános eszme, a teljes lét, a független szabadság, a végtelen gondolkodás, szóval az Isten, ki a különös és egyéni szellemekben bir öntudattal és valósággal. — Hegel nézete szerint a vallás nem az egyéni, hanem általános szellemnek ügye. Az általános szellem az egyéni szellemeknek egyetemes alapja: e szellem az egyéneken végessé teszi magát, hogy ez által öntudatára jőjön. Az általános szellemnek öntudata a vallás: így a vallás az isteni szellemnek önismerete, mit a véges szellem eszközöl. — Hasonlóan nem a véges, egyéni szellem mint olyan, hanem annak alapja, tudniillik a végtelen, általános szellem halhatatlan. — Az egyéni szellem úgy ismeri magát igazán, ha tudja, hogy az általános szellem lényege, igaz — Wahrheit —. A való igaz az általánosban áll; a véges nem bir igazzal és eltűnik. Ha már a szellem igazát és végtelenségét ismeri, azt is tudja, hogy örök-létü.

149. BIRÁLAT.

E bölcselet szerzőjének éles elméjét és rendszeres gondolkozását tagadhatlanul nyilvánítja. Kár, hogy alapfogalma úgy mint Schellingnél ingó lábon áll: ugyanis az alanyi és tárgyilagossnak azonossága oly puszta föltevés, minek ellenébe több más alaptalan föltevést állíthatni föl. Oly általános, mely minden ellentétet foglaljon magában, szembetűnő képtelenség. — Hegel ész-tana és módszere az elvont gondolkodást a való megismeréssel fölcseréli. Állítása szerint az eszmének fejlődését az ellenmondás eszközli, melyet a gondolkodás és valóságnak minden tárgyainál lehet, sőt kell megmutatni, s mely mindenütt az észszerű eredményre vezet: „hogya tényleges avvagy valóságos — das Positive — az egymást tagadó és egymásba átmenő határozmányok egy-sége, röviden a tagadás tagadása.“ De a tagadás puszta gondolati, alaki ítélésmód, mi abból is világos, hogy a tagadás nem a valósággal, hanem az igenléssel áll szemközt. Igaz, hogy a való tárgyak ellentett tulajdonságokat egyesítenek, például az ember belső és külső-ből, lélek és testből áll, az anyag vonzó és üző erő-vel bir; de ezen ellentét nem tagadás, nem gondolati ellenmondás. A gondolkodástani ellenmondásnak vagyis ellenkezésnek helye van, ha valamelly tulajdonságot ugyan-azon tekintetből igenelünk és tagadunk egyszersmind, akár egyenesen, akár mellékesen, például ha valaki azt mon-daná, hogy a lélek részes és részetlen, vagy hogy tér-ben kiterjedt és részetlen lény. A fogalomnak folyamat-ja vagyis a dialecticai mozgás, minélfogva a fogalom önmagát megkülönbözteti, önmagának mást ellenállít, de ezen ellentétet a fölsőbb fogalom egységében egyeztet-i, nem egyéb, mint a gondolati tétel, ellentétel és össze-

kötés — thesis, antithesis, synthesis —, röviden az elemzés és összekötés, de e pusztá gondolkodástani módszer a valót és létezőt meg nem ismerteti. — Természettana előlegesen, pusztán gondolatilag szerkeszti a világot, miért is kevés haszonvehető nyújt a természetbúvárnak. — Szellemtana szerint az Isten nem egyéb, mint az általános fogalomnak fejlődése, folyamatja, ki a természetnek eszközlése által az emberi gondolkodásban jön öntudatára. Hegel általánosában ráismerünk Spinoza állományára azon különbséggel: hogy Spinoza végtelen állománya meddő és holt, Schellingnél él és mozog, Hegelnél e mozgalom maga az Isteu.

Rendszere számos tisztelővel dicsekedett, kik azonban már felekezetekre szakadtak és lassankint hűledéznek. A vita a lélek halhatatlansága, az Isten személyisége és megtestesülése körül forog. Marheineke, Gans, Michelet, Hotho, Rozenkranz, Erdmann, Schaller, Göschel.

VII. HERBART.

150.

Herbart (sz. 1776. először göttingi, azután kö-nigsbergi, végre 1833 óta ismét göttingi bölcsészettanító) bölcsellete sok sajátsággal bír, mit a történetírat említettlenül nem hagyhat. Nézete szerint a bölcsészet főadata az emberi észnek egyetemes és szükséges fogalmait kidolgozni. Főrészei: 1) a logica, a fogalmak fejtegetése és szerkesztése, 2) a metaphysica, az ellendondást foglalóknak kiegészítése, 3) az aesthetica, fogalmainknak azon toldaléka, melly javálást és roszalást kifejező ítéletekben áll. (Munkái igen számosak. Über das philosophische Studium, Gött. 1807. Allgemeine praktische Philosophie, Gött. 1808. Hauptpunkte der

Metaphisik, Gött. 1808. Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie, Königsb. 1813. Lehrbuch der Philosophie, Königsb. und Leipz. 1816. 2-te Aufl. Königsb. 1834. Allgemeine Metaphisik nebst der Anfängen der philos. Naturlehre, 1. Th. Königsb. 1828. 2. Th. 1829. Kurze Encyclopoedie der Philosophie, aus praktischen Gesichtspunkten entworfen, Halle 1831.)

151. LOGICA.

E bölcsész az ítéletek nemeit a minőségre szorítja, miszerint minden ítélet vagy igenlő, vagy tagadó. Véleménye szerint a mennyiség lényeges különbséget nem nyújt, mivel az igenlő ítélet mindenkor egyetemes, ha csak azt közelebb meg nem határozzuk; a tagadó egyéb határozást kivéve valóban részletes. A viszony tekintetéből az ítélet mindig föltétes, mivel a mondományt csak azon föltét alatt gondoljuk, miszerint az határozott alanyra vonatkozik. A szétválasztó ítélet megrövidített összetett ítélet, melly két föltétes ítéletből, tudniillik az igenlő és tagadó ítéletek ellentétéből keletkezik. — Valamint az ítélet, ugy a következtetés is lényegileg föltétes.

152. METAPHYSICA.

A metaphysica egyedül tapasztalati fogalmakat terjeszt elő, de azokat kiegészíti, tudniillik szemlélődve azt toldja hozzájuk, mi nélkül azok nem gondolhatók. Ezt a vonatkozások módszere — Method der Beziehung — eszközli, melly abban áll, hogy a tapasztalati fogalmaknak hiányait kimutatjuk és azon vonatkozásokra figyelmeztetünk, mellyeknél fogva egyik a másikat kölcsönösen föltétezi és egyik a másik nélkül nem gondolható.

Mindenek előtt figyelembe kell venni, hogy a tapasztalati tárgyaknál koránt sem vesszük mind azt ész-

re, mit észrevenni vélünk, hanem sokat gondolattal tudunk azokhoz. **1.** Mi a tért illeti: a testek kiterjedését nem szemléljük valóban. E szemlélésre a tárgyak közti távolságot kellene látnunk: de az üres távolság nem szemlélhető, mivel egyedül a színeset és ellenállót szemléljük, a színes tárgyakon pedig nem látjuk, milly távol vagy közel állanak egymástól. A színesnek és ellenállónak összege nem képezi a kiterjedést. **2.** Ugyanez áll az időről is. Hogy két hang egymásra sebesebben vagy lassabban következik, mi által vesszük észre? Az üres időköz észrevehetlen, mivel egyedül a hang hallható. De magában a hangban sem foglaltatik a távolság vagy inkább hézagnak képzete. **3.** A jegyek egyesülése nem tárgya a tapasztalásnak, mivel azoknak belső és szükséges összefüggését észre nem vehetjük. Azonfölül a több jegynek egyesülése a lény egységével ellenkezik. **4.** Az ok és okozat közti belső összeköttetést, a hatónak befolyását a szenvedőbe észre nem vehetjük. A változás fogalma pedig, melly az okságban foglaltatik, ellenkezést rejt. Ugyanis a változás vagy ok nélkül, vagy ok által és pedig vagy külső, vagy belső által történék. Mind a három eset képtelenséget foglal. Az ok nélküli avvagy föltétlen létesülés — Werden — különféle változó tulajdonságok nélkül nem gondolható, de e különféleség a lény egységével ellenkezik. A külső ok által eszközölt változás ható és szenvedő lényt tesz föl, mellyek egymásra szükségkép vonatkoznak; de így a ható lény nem volna igazán az, a mi, mivel a szenvedőtől függne. A belső ok az önelhatározás volna, de ez a lényt ellenkező tulajdonokra szakítja, mivel önmagára hat, tehát ható és szenvedő egyszersmind. **5.** A czélszerűség nem tapasztalható, hanem egyedül gondolható. **6.** Az „én“ képzeateinknek köteléke, mert ez ál-

tal mondjuk azokat mieinknek. De így mint kutfeje sokféle képzeinknek eredetileg a tehetségeknél némi sokaságát foglalná, mi egységével ellenkezik. Továbbá az észrevevő „én“ egyedül észrevevését veszi észre, ennélfogva az észrevevés való tárgyat nélkülözne és csak észrevevését fogná föl, a mi képtelen.

A tapasztalást a szemlélődés egészíti ki. Tapasztalásunknál fogva minden egyes lény több jegynek egyesülése, de ez a főbbi szerint meg nem állhat: a lények tehát nem olyanok, minőknek látszanak. Noha a tapasztalás adata csak látszat; minthogy azonban misem látszhatik ott, hol semmi sem létezik, ennél fogva való létnek kell lennie, mely a látszatnak alapja. E lét előttünk ismeretlen, azaz mi csak azt tudjuk, hogy valami létezik, de mi legyen az, nem tudjuk. A lénynek ismeretlen volta a minőség: ha a létezőnek határozmányait elmellőzzük, minőségül nem marad egyéb a tiszta létnél. E lét csak igenleges, mert a nemleges lét semmi lét. Erre nézve a létezőnek minősége teljesen igenlő minden tagadás nélkül. Az előadottakból foly: hogy a létezőnek minősége teljesen egyszerű. Tegyük, hogy összetett, úgy legalább két határozmányból állana, melyeknek egyike sem fejezné ki tisztán a létet, s így való minőséget nem képezne. Az előbbi tételhez tehát közvetlenül ezen igazság járul, tudniillik: a létezőnek minőségét a mennyiség fogalma nem illeti; következésképpen a lét fogalmából nem tudhatni, hány a létező. — A létezőnek minőségét az állomány meghatározása kíséri. A tapasztalás több jegyből álló lényeket állít elő: már pedig a főbbi szerint a való minőség teljesen egyszerű. A tapasztalás és szemlélődés kiegyenlítésére az állomány fogalmához az okságot kell segédül venni. Ugyanis az állomány fölfogásunk szerint oly lény, mely több

adott jegyet egyesít. E jegyek nem lehetnek eredetiek és lényegesek, hanem csak mellékesek és külsőkép származottak, melyek t. i. az állományhoz járó külső okból származnak. A hány jegyből áll tehát az állomány, annyi külső okot kell gondolnunk. Egyedül e mellékes jegyek változnak: a lénynek minősége változatlanul marad. A változás tehát az állományt nem illeti. Az állomány a változó jeleneteknek alapja: erre nézve az állománynak más lényekkel közösülésben kell állania, és ha változik a jelenet, a közösülés is változik. — Közösülésre ellenállás kell: az egyszerű lények tehát egymást ugyszólván nyomják. Pályahagyás — Störung — állana be, ha az önfentartás nem akadályozná. A tapasztalati jeleneteket tehát az egyszerű lényeknek együttlétéből kell értelmezni. A tér általán véve az együttlét pusztá alakja, tehát tárgyilagos látszat. Az idő a gyorsaságnak mértéke, a változásnak száma.

A mi az „én“ fogalmát illeti: az „én“ mint több jegynek egyesülése jelenkezik; ennél fogva állománynak kell létezni, mit léleknek nevezünk. A lélek szellem, a mennyiben észrevesz; kedély, a mennyiben érez és akar. A kedély a szellemen áll. A léleknek képzeiteit három nemre oszthatni. Az első nemet az egyszerű érzetek, minők a színek, hangok, képezik. Az érzéki érzetek a léleknek önfentartásai. A második az egyszerű érzeteknek összetételét foglalja. Ide tartoznak a létezőknek alakjai. A harmadikat olly képzetek teszik, melyeknek tartalma érzetektől nem áll, millyenek a tér, idő szemléletei, minden érzékfölötti lényt tárgyazó képzetek. A képzetek a létezőnek mibenlétéről nem értesítenek: egyedül a létezőknek viszonyai és ezekből keletkező alakjai képezik ismeretünk tartalmát. A fogalmak csak megrövidített képzetek, gondolati eszmények. — Figyelmet ér-

demel azon tapasztalati tény, miszerint a képzetek elhomályosodnak, sőt el is tűnnek. Ennek alapja a képzetek közti ellentét és a léleknek minőségi egysége, minélfogva az ellentett képzetek egymást gátolják és elnyomják. A tapasztalás tanúsága szerint az egynemű képzetek, például két külön szín, hang, íz, ellentettek clannyira, hogy egy időben öntudatunk elé nem jöhetnek. Az ellentett képzetek tehát ellenkező erők gyanánt lépnek fel, jóllehet csak esetékké válnak erőkké, tudniillik azon ellentét következtében, minélfogva mindegyik ellenkezőjét gátolja a nélkül, hogy az erőnek közös fogalma szerint egyik a másikba behatást eszközölne. A másiknál gyengébb képzet helyét hagyja és elhomályosul, mit Herbart a természettani egyensúly és mozgás szerint értelmez — *statica, mechanica* —. Az elnyomott képzet szüntelen törekszik újra öntudatunk elé jutni: e törekvés az ingert — *Trieb* —, vágyat, életet képezi. Az ugynevezett érzelmek — *Gefühle* — és vágyak a képzetektől nem különböznek. Az érzelem ellenállást szenvedő képzet; a vágy olly képzet, melly akadályával küzd, némelly képzeteket magához társasít, másokat elnyom, miért is mozgalomhoz hasonló. A vágy akarattá lesz, ha a megkívánt tárgynak elérése áll öntudatunk előtt. Az összeütköző vágyak közti habozás a meggondolás, minek a választás vet véget. A választás eredetileg nem szüleménye a gyakorlati elveknek, sőt ezeknek kutforrása, miszerint több hasonló esetekbeni választás által némi egyetemes akarat támad. Az akarat szabadságát szintugy mint az észet szerezni kell. Az ész az okok és ellenokok fölfogása, szóval a meggondolás tehetsége; az akarat szabadság azon lehetőség, mikint az erősebb képzettömeg képes a vágyak fölött uralkodni. A lelki tehetségek a jeleneteknek osztályfo-

galmai. — A természet czélszerűsége az Istennek elismerését alapítja.

153. AESTHETICA.

A szép és rút szinte mint a böcsületes és gyalázatos eredetileg szembetűnő; de e szembetűnés nem egyszersmind azon mellék képzeteknek tulajdona, melyek ama eredeti eszméket részint kísérik, részint okozzák. A szépműtan fóladata a szépet eredeti tisztaságában kitüntetni. A szépműtani eszmék pusztá viszonyokat tárgyaznak: a főnebbi szerint ismeretünk tartalma a lények viszonyaira szorítkozik.

Az erkölctani elemek szinte tetsző és nem-tetsző akaratviszonyok. Az első erkölcsi viszonyt az ítélés és akarat közti egyetértés meg ellenkezés képezi. Az akaratnak az ítélettel megegyezése tetszik; ellenben az ellenkezés visszatetszik. Ez a belső szabadság, az erkölcsi következetesség eszméje. — A második viszony alaki tulajdonságu, mellyet az erős és gyenge akaratnak szembetétele állít elő. A hatályos akaratot összevetve a gyengével javaljuk; a gyengét az erőshez mérve roszaljuk. Ebből az erkölcsi tökélynek eszméje fejlődik. — A harmadik az idegen és evvel vagy egyező vagy ellenkező saját akaratunk közt áll, mit a jóságosság vagyis jó akarat s ellentette a rosz akarat fejez ki. — A negyedik viszonyt a harc- teszi, melly a rosz akarattól abban különbözik, hogy ez utóbbi pusztá szándék, képzet, a harc pedig tetteges ellenségeskedés; a rosz akarat továbbá csak egyoldalú, a harc kölcsönös cselekvés. A harcnak kikerülése a jogot teszi szükségessé, melly tartalomra nézve mindenkor tényleges azaz közakarattal megállapított. — Az ötödik viszony a méltánylat és viszonozás — Vergeltung — eszméi tár-

gyazzák, miszerint valakivel külső cselekvése következtében jó vagy rossz akaratunkat éreztetjük, azaz jutalmazunk, vagy büntetünk.

154. BIRÁLAT.

Herbart bölcsellete igen rokon Leibnitzével, minél fogva gyengéit öröklí. E rokonság a részetlen lényeknek önálló léte, a tér és idő látszatja, az eszmék eredetisége, a lelki tehetségeknek az egy észrevevő tehetségei visszavezetése körül forog; de eláll ama bölcsész-től abban, hogy egyedül a léleknek tulajdonít észrevevő tehetséget, és Kanttal egyezőleg önmagábaní lényt s jelenetet különböztet, minek következtében az emberi ismeretet csak a jelenetekre szorítja. Herbartnak a lét-rőlí fogalma Hegelre emlékeztet. — A kiegészítő módszer vagyis a vonatkozások módszere eredeti saját-sága: sajnos, hogy a bölcsészeti gondolkodást a közértelmű-vel meddő ellenkezésbe hozta, mit a tapasztalati fogal-mak közti mesterkélt és valótlán ellenmondások által esz-közölt. A lénytani eszméknél csak úgy akadunk ellen-mondásra, ha vagy a gondolatit a valóval fölcseréljük, vagy ismeretünknek e két elemét meg nem egyeztethe-tő ellentétbe állítjuk. Herbart balnézeteinek alapja az, hogy a szakadékos — discreta — mennyiséget egyes egy lénytani alaknak tartja, mire a létezőnek különféle-ségét alapítja. (Hartenstein, Drobisch.)

VIII. REINHOLD ERNEST.

155.

A szemlélődés tulzása a tudós közönséget a bölcsészettől mind inkább elidegenítette. A bölcsészeti gon-dolkodást a közértellemmel, a szemlélődést a tapasza-

lással kellően egyeztetni szándékozván Reinhold Ernest (Reinhold Károly Leonhard fia, szül. Jénában 1793-ban, jelenleg bölcsészettanító és udvari tanácsnok), nem egyes rendszerhez kizárólag, hanem a rendszerek összességéhez csatlakozott. Állítása szerint a bölcsészet főadata az emberi értelmiségnek — Intelligenz — lényeges azaz szükséges és egyetemes ismeretfogalmait tudományosan fejtegetni. Ezen ismerő tehetségünk természetét kifejező fogalmakkal egyáltalában a létezőknek okági összeköttetését, minek fölfogására értelmiségünk hivatva van, ismerjük meg. Ez álláspont, tekintve a közértelem meggyőződését, az eszméletvéd — idealrealismus —, főtárgyára nézve a szemlélődő istenvéd — speculativus theismus —. A bölcsészeti vizsgálás tehát kész alaphól, tudniillik ismerő tehetségünkől indul ki, és elemező azaz visszamenő uton öntudatunk adataiból azon föltéteiket hozza ki, melyekből azok egyedül származhatnak. E jelleménél fogva a bölcsészeti módszer tapasztalatilag észbeli — empirisch rational —. (Munkái: Logik oder allgemeine Denkformenlehre, Jena 1828. Theorie des menschlichen Erkenntnissvermögens und Metaphysik, Jena 1835. Lehrbuch der philosoph. propaedeutischen Psychologie und der formalen Logik, Jena 1836. 2. Auflage, Jena 1839. Die Wissenschaften der praktischen Philosophie, 1. Abth. Philosoph. Rechtslehre. 2. Abth. Philos. Sittenlehre, 3. Abtheil. Philos. Religionslehre, Jena 1837. Ide tartozik e tan bevezetésében említett története a bölcsészetnek.)

156. LÉLEKTAN.

Minden érzéki egyed a létezők sorában helyet foglalván anyagi természetű, ellátva korlátozott tehetséggel, minélfogva képes más egyedekkel közösülésben hatni és

szenvedni. Az egyedi életnek fokai: az életműves, érzéki és szellemi élet. Az alsó fok a fölsőbbnek alapul szolgál, miért is a fölsőbb élet az alsóbbat magában foglalja. — Az életműves élet a növények sajátsága: működései az önfejlesztés, önfentartás és nemzés. E tenyésző — vegetatív — élet az érzékinek alapja, minnek működései az öntudat nélküli észrevevés és eszméletlen, egyedül a vak ingerek után járó önkényű mozgás, mire nézve az állat alkalmas műszerekkel van ellátva. Az állati életnek lényeges működései az emberrel közösek, mellyek közvetlen föltételei és alapjai szellemi életének. A szellemi élet a gondolkozást, a kedélyi érzeteket és vágyakat, az akaratnak szándékos elhatározását s végrehajtását foglalja. E tekintetből az érzéki életnek műszerei arra vannak rendelve és az emberben úgy alkatva, hogy a szellemi életnek eszközkül szolgáljanak. — E fokozathoz képest az emberi élet fejlődik. Kezdeté merő testképzés vagyis tenyésző élet. E kiképzés után az érzéki élet áll be, mit az idegizgatástól függő mozgások élesztenek. Végre a szellemi élet az öntudat hajnalával vagyis azon időponttól kezdve hasad, midőn a gyermek az észrevett kultárgyak létével önmaga létét eszmélve fogja föl. (41-diktól 48-dik lapig)

Szellemi életünk sajátsága az, hogy az érzéki életnek működéseit is öntudattal vagyis eszmélve visszük végbe. E működések szintazon közvetlen bizonyossággal birnak, melly képzeink valóságának és öntudatunk egyéb adatának tulajdona. Igaz tehát ez állítás: valamint bizonyos az, hogy élek, úgy öntudatomban jelenkező érzéki észrevevésem és önkényű mozgásom is kétségtelen. — Az érzéki észrevevés nem tekintve az önkénynek befolyását olly életnyilatkozás, miben az ész-

revevő tehetség a jelenetnek fölfogására izgatás által kénytelenítettik. Miért is a szenvedőséghez vagyis azon tehetséghez tartozik, minélfogva önkénytelen lelki állapotokra izgattatunk. Ellenben az önkényű tagmozgatás, és izomfeszítés, mit akaratunk vezérel, mint szenvedőség és cselekvőség vagyis önkintesség egyszersmind mutatkozik. Az ember tehát szenvedő és ható alany. Eből foly öntudatunk ezen nyilatkozata: a mint bizonyosan élek, úgy mozgatom magamat, és egyáltalában tagjaimat önkényileg használom, melly önkényű taghasználat nem pusztá képzet, hanem való állapot. De valamint életem e működése bizonyos, úgy igazán e működés módja által nyilvánított és valósága által föltétezett testemnek s vele közösülésben álló kültestnek kiterjedését, alakját, mozgástani áthatlanságát és nehézségét veszem észre. — A tér és időbeli viszonyok valóságával együtt az okság viszonyait vesszük észre, miszerint öntudatunk arról értesít, hogy az ember képes részeit magát szándékosan önkényű izomhasználással szabad akaratú cselekvésre elhatározni, részint a kültárgyak behatásától életállapotjaiban okozott változásokat befogadni. — Mind ezekből foly azon elismerés: hogy szellemi életünk állapotjai a testi és érzéki életnek működéseivel elválhatlanul egyesülnek. Erre nézve az emberi lélek azaz szellem a testiség alárendelt föltétéhez szükségkép kötött, de — minthogy az egység az ugyanazonságtól különbözik — avval semmikép sem azonosított tehetség, minélfogva öntudatosan észreveszünk, ismerünk, érezünk és szabad akarattal cselekszünk. (56 — 83. lap.)

A szellemi működések kutforrásai: a gondoló tehetség, kedély, akarat és tetterő. A gondoló tehetségnek érzéki alapja az érzéki észrevevés és emlékezés. —

Az érzék avvagy érzéki észrevevő tehetség a végett van adva, hogy a létezőkkel közösülésben álló élő lény mind a kültárgyak behatásait, mind életműsége állapotjait és önkényü mozgásait foghassa föl. Az érzéki észrevevés alanyi és tárgyilagos: avval idegeink és izmaink izgatását, evvel az idegeket és izmokat izgató tárgyakat veszszük észre. Az alanyi észrevevés az érzés — Empfindung —, a tárgyilagos a szemlélés. Az érzék továbbá belső és külső: avval önkénytelen testi állapotinkat és önkényü mozgásainkat, evvel a kültárgyak hatását és alkatját tudjuk meg. Az érzeteket és szemléleteket az érzéki emlékezés megtartja, mi által az észrevevés képzetté alakul. — A gondolkodás az éntudatos észrevevés és észrevevéstelen elmélkedés. Működése tárgyra nézve részint megismerés, mi által a létezőnek külső és belső összeköttetését, tehát a tér és időbeli meg oksági viszonyokat, a czélokat, törvényeket, a szenvedő és ható tehetségeket, a dolognak böcsét fogjuk föl; részint kigondolás, minélfogva mintaképeket alkotunk és egyetemes szabályokat magunk elé tűzünk. Alakra nézve a gondolkodás egyáltalában véve ítélet, minek irányai a megkülönböztetés és összekötés. A gondolkodást a beszéd eszközli. Az értelem az észtól abban különbözik, hogy amaz a tapasztalás körében marad és a tárgyakat összetesen azaz úgy fogja föl, a mint jelenkeznek t. i. egyetemes és különös, szükséges és esetékes tulajdonaikkal, az ész pedig elvontan gondolkodik vagyis egyedül az egyetemet és szükségést választja tárgyául, mi által a való eszmékre tesz szert. (143 — 213. lap.) — A kedély a szellemi érzeteknek azaz érzelmeknek tehetsége. Érzéki alapját az érzéki érzetek teszik, mellyek három neműek: a belső érzéknek, a külső érzéknek és emlékezésnek érzetei. A

kedély egyesülve a gondoló tehetséggel oly érzelmeknek forrásává lesz, mellyek ítélésből keletkeznek. Az érzelmek lelki hangulatok, mellyek a megítélés tartalma és iránya szerint különmeműek. Főnemeiket az igaznak, szépnek és jónak érzelmei képezik. Az érzetek cselekvésre indítanak, miért is indító okul és vágyul szolgálnak. — Az akarat a kívánó tehetségtől különbözik: a kívánás önkénytelen és szenvedőleges, az akarat jelleme pedig a cselekvőség és szabadság. Az akarat mint korlátozott tehetség indításra, indító okokra szorul, mellyek a gondoló tehetség képzei és a kedélynek érzelmei. Az akarat szabadság belső és külső. A belső szabadság abban áll, hogy az ember nem kénytelen érzéki érzeteit és vágyait vakon követni, hanem mint eszes lény eszmélhet, és az indító okok közül egyet eldöntő oknak választhat azaz önelhatározással bir. A külső szabadságot a végrehajtás vagyis a külső tettek létrehozása képezi és ezen tehetséget különböztetve tetterőnek nevezzük, mitől izmaink önkényű mozgatása és tagjaink czélszerű használása függ. (280 — 300. lap.)

157. GONDOLKODÁSTAN.

E tan egyedül a gondolkodás alakjaira szorítkozik. A tósalak az ítélés, minek elemei az egyes képzetek. Az elvont egyetemesnek képzei a fogalom. — Az ítéletek módjai az alany, mondomány és kapcsolat alakjából keletkeznek. Ezekből hat ítéletosztály alakul. (370. lap.) — A következtetésnek három alakját különböztethetjük: a lehozást, behozást és tiszta föltétes következtetést. (433. és 448.)

158. ISMERETTAN.

Az ismerettan ismerő tehetségünk birálatával kezdődik, melly a tapasztalati és észleges ismeret közti

különbséget, az ismeretnek eredetét és tárgyilagossá-
 vényességét vizsgálja. A tapasztalás adatában vagyis a
 tapasztalati ismeretben mind az általános, lényeges és
 szükséges, mind a különös, mellékes és esetékes fog-
 laltatik, de nem fejtegetve, nem különböztetve: csak
 a gondoló tehetség elvont gondolkodás azaz szemlélődés
 által jut az általánosnak és szükségesnek tiszta ismere-
 tére. Az ezen általánost és szükségességet kifejező észleges
 ismeretek a tér és időbeli meg oksági viszonyokat tár-
 gyazzák. Ismereteink igazságát ismerő tehetségünk tör-
 vényszerű használata biztosítja. (51 — 119. lap. —
 Lélektan 67 — 83.)

A lénytantak föladata az ismeretnek két elemét
 tudniillik a gondolkodástani alakit és az eszményileg va-
 lót kellően megkülönböztetni (logisch-formale und ideal-
 reale). Gondolkodásunk sajátosságát részint tartalma, részint
 egyetemes alakja teszi. Tartalomra nézve részint meg-
 ismerés, részint kigondolás. A megismerő gondolkodás-
 sal a valónak létét fogjuk föl. Alakra nézve a gondol-
 kodás általában véve ítélés, miszerint egyes képzeteket
 ítélletté foglalunk össze. Minden ismeret tehát az itéle-
 tek szerint alakul: ezen ítélleti alak ismereteinknek gon-
 dolati, puszta eszményi, alaki eleme. De ezen elemen
 kívül az ismeret tárgyilagosságból is áll, t. i. a va-
 lóból, minek egyetemes törvényei és alakjai az egyete-
 mileg érvényes ismerettörvényekben nyilatkoznak. (143.
 és 144. lap.) A lénytani fogalmak osztályozását a gon-
 dolkodástani ítéletek nemei intézik. Névjegyzékek: 1) ön-
 állóság, 2) egyediség, egyetemesség, egyesség, kü-
 lönösség, egyedüliség, többség, mindenség, 3) külső
 és belső, fajosítás — Specification —, lényeg, egy-
 szerű és összetett, a való állománynak eloszthatósága,

4) lét és nemlét, 5) lehetőség és lehetetlenség, szükségesség és esetékeség, 6) létok, 7) egész és rész. (148 — 240. lap.)

A szoros metaphysikai eszmék az örökkévaló és mulandó, végtelen és véges, független és függő, változatlan és változó, eszményi és való közti viszonyt adják elő. A világtani ismeretek e következő elven alapszanak: minden, a mi ered, szükségkép valamelly egyedi anyagra ható és teljesen meghatározott létok által a czélnek vezérlete alatt törvényszerűleg létesül. Ezen elv az egyetemes okságot fejezi ki, miszerint az önálló lét azaz Isten és függő lét vagyis világ örök összeköttetésben áll. Ennélfogva a világ szintugy, mint az Isten öröklétű és végtelen. A létező testeknek tősalakjai: az egymásbanlét azaz anyagi vegyület és egymásonkivüllét, mely utóbbinak alakjai az egymásmellett és egymásutánlét. A változó és esetékes alakoknak valami változatlan és szükséglettű felel meg. A változatlan egymásbanlét a minőség; az egymásmellett és egymásután a minőséggel egyesülve a való mennyiség. Az egyetemes, eszményileg való tér az egymásmellettlétnek, az idő az egymásutánlétnek változatlan alapja. (243 — 309. lap.) Az Isten az önálló, teljesen szükséglettű, végtelen és örökkévaló lény, mely tökélyes étellel, végtelen gondolkodással és akarattal bír, s mely föltétlen elhatározással a világnak életművezetét, a tér és időben jelenkező tényeket létesíti és nyilvánítja. (404. és 405. lap.)

159. ERKÖLCSTAN.

Az erkölcsstan a lélek és ismerettanon alapszik. A gondoló tehetség czélja az igaz, a kedélyé a boldoglét, az akaraté a belső szabadság, a tetterőé a hatályos külső szabadság. Az embernek főczélja szellemi életének

öszhangzó kiművelése, melly a fő erkölcsi törvényt képezi. Az embernek ezen legfőbb céljairai törekvése az erkölcsi erényt teszi. Az akarat jó és erkölcsös, ha elhatározásában magát mindenkor az érdekeknek azaz céloknak észszerű rendéhez szabja. (15 — 115. lap.)

160. BÖLCSESZETI VALLÁSTAN.

Az emberi öntudatnak természetes és lényeges meggyőződése az, hogy valamelly gondolkodó és akaró mindenhatóság a világot alapítja és igazgatja. E meggyőződés azon elméleti és gyakorlati értelmiségünket jellemző elismerésen alapszik: hogy mindent, mi a világon törvényszerűleg létesül, a célnak és törvénynek vezérlete alatt munkálkodó erő létesít. Ebből az isteni okoságnak eszméje fejlődik. Eszünk elismeri először: hogy a céloknak és törvényeknek eszményi hatalma az anyagra ható erőkön fölebbvitel nélkül uralkodik, hogy tehát a célszerűség egyedül azon okból, mivel célszerű, a jó azért, mivel jó az erők munkásságának legfőbb szabályozó elve. Így az eszményi hatalmon fölül semmi természetkénytelenység nem áll. De a célszerűség elvének csak úgy van helye, ha mindentudó és mindenható szabadság mint szellemi mindenhatóság a célokat és működésmódokat gondolja és akarja. Az ész elismeri másodszor: hogy a szellemi mindenhatóság az örök teremtető mindenhatóság, a világnak végső létoka. Ugyanis az anyag, egyesülve ható és szenvedő tehetségével, csak eszményi meghatározása által az, a mi, vagyis a külső egyedül a belsőnek tudniillik a célnak és működésmódnak nyilvánítása. Ha már a való az eszményinek kijelentése, úgy az eszményi határozományok kutfeje az eszményileg meghatározó és meghatározotté is, minek következtében a fölény a természetnek örök és

végső létoka. (262 — 319) — A halhatatlanság hite rendeltetésünkön nyugszik. Az ember arra van hivatva, hogy szellemi életével az Istennek örök életében részt vegyen, s a végtelen szellemnek kijelentésének öntudattal és szabadsággal szolgáljon, mely hivatásából vég nélküli létének elismerése és azon biztos meggyőződés alakul: hogy e földi lét csak kezdete szellemi életünknek; miért is reményteljesen hiszszük, hogy az isteni gondviselés úgy intézi a világot, miszerint személyünk fentartására kellő föltételek természetalkatunkban már alapítva vannak. (339 — 356.)

161. BIRÁLAT.

Reinholdnak az ismeret alapításábani törekvése fényes kitüntetést érdemel. A világ és Isten közti viszonyt Aristoteleshez közelítőleg értelmezte. Reinhold az örök-létű világot az okságnak azon tulajdonára építi, miszerint abban az anyag, erő és eszme elválhatlanul egyesülnek. De e tulajdonság csak a véges okságot, a véges lények hatását jellemzi. Ha az Isten Reinholdnak elismerése szerint az önálló, független, mindenható szellem: át nem látjuk, miért függne örök élete a világnak örök lététől? (Reinholddal igen rokon Hillebrand előbb heidelbergi, utóbb giesseni tanító.)

B E F E J E Z É S.

162.

Ez időszak a bölcészet történetének legjelesb szakasza nem azért, mivel legközelebb áll hozzánk, hanem azon okból, hogy egy út sem maradt kísértetlenül, melly az életbölcse ség hajlékához vezet. Azonban ez időszak véga némi szemlélődési bágyadtságra mutat: talán új időszak küszöbén állunk. — Sokan a lélektani módszerhez jó reménynyel folyamodnak. Beneke (sz. Berlinben 1798. Hegel halála óta berlini tanító) ítélete szerint az általános bölcsezet üres fogalomjáték, a bölcsezetnek igazi alapítását a szellemi tapasztalásnak elfogulatlan használatától remélhetni. (Psychologische Skizzen, Götting. 1825—27.) Lichtenfels a bécsi bölcsezettanító szinte nagy figyelemmel kíséri a lélektani adatokat, igen helyesen érzéki és szellemi észreveget különböztetvén. (Grundlinien der philos. Propaedeutik. Erste Abth. Grundlinien der Logik, Wien 1833. Zweite Abth. Grundlinien der Psychologie, 1834.) Fichte Immanuel (Fichte Jánosnak fia, sz. 1797. jelenleg bonni tanító) mint Hegelnek ellene módszerének csak alaki, nem tárgyilag os érvényességet ad, s használatát egyedül a gondolkodás és lénytanra szorítja. Az alaki mozgalmat öntudatunk fejlődése előzi meg. (Uiber Gegensatz, Wendepunkt und Ziel heutiger Philosophie, Heid. 1832—36.) — Verner József pesti tanító elvggyűjtőleg bölcse lkedik.

163.

A mai francziák tul állanak már azon időszakon, miben bölcsezet rokonszó volt hitetlenséggel, istentaga-

dással és tulzó anyagvéddel. Mostani bölcsészeik komolyabban gondolkodnak, noha irányban egymástól eltérnek. Condillac érzésvédét Royer-Collard buktatta meg, a scót bölcsészek nézeteit honosítván. Tanítványa Cousin Victor az elvgyűjtést hozta divatba: bölcsészeti érdeme nem egyedül jeles fordításokban (Platon) és értelmezésekben (Aristoteles logica és metaphysicája), hanem lélek és lénytani vizsgálataiban áll, mikben az öntudatot a tehetségek halmazának tartja, az összes lénytani fogalmakat pedig kettőre, ugymint állományra és okságra vezeti vissza. Cousin modorában tanítványai Dammiron és Jouffroy bölcselkednek. — Vannak, kik a kijelentett ősnyelven támaszkodván, az eszméket a nyelvre, ezt a közvetlen isteni kijelentésre alapítják. E felekezethez tartoznak: Bonald, Maistre, Eckstein, mikhez Ubaghs-ot a lováni tanítót számíthatni. Saint-Simon felekezete, melly három műveltségfokot, ugymint tudományit, műiparit és vallásit különböztetett meg s némi egyetemes mindent foglaló bölcsészetet törekedett alapítani, igen rövid életű volt.

164.

Ez időszakban számosan léptek föl hazánkfiak közül is bölcsészeti dolgozataikkal. Különösen azokat emeljük ki, kik a bölcsészetet meghonosítani iparkodtak. E magyar bölcsészek sorát Fejér György, ki a bölcsészetnek minden részeit magyar nyelven közlőtte (lásd „Embernemesítés“ czimű munkáját, Pesten 1842) méltán vezeti. A bölcsészetet vázlatban adta Ercsei Dániel Debreczenben 1813 — 17. Takács József és Sárváry Pál erkölcsi tudományt szerkesztettek honi nyelvünkön. Endrődy boldogságtant irt. Kitűnő állaspontra vergődtek: Köteles Samuel és Imre János: amaz philosophiai en-

cyclopaediát és philosophiai anthropológiát, ez logicát és tiszta metaphysicát irt. Böcsös dolgozatok az 1834-diki pályairatok Balogh Pál és Hetényi Jánostól. Szontagh Gusztáv propylaeumaiban önálló, magyar, tárgyra nézve nem, de szellemre és előadásra a többi művelt nemzetekéitől különböző philosophia szerkesztésére hatalmasan szólit föl. Mind ezeknek és egyéb hazai íróinknak, Csacskó, Elenyák, Horváth Cyrill, Kállay Ferencz, Szabó Sándor, Székely, Szeremlei, Vandrák, Varga János bölcsészeti dolgozataikat csak akkor bírálандja a történetíró, midőn irodalmunk a bölcsészet történetében önálló helyet foglaland.

T A R T A L O M.

Bevezetés	1 Lap.
Első rész. Az ó kor bölcsészete.	
I. Időszak. A bölcsészet kezdetétől Thalesig	5 —
II. Időszak. Thalestől Socratesig	13 —
I. Jóniai felekezet	14 —
II. Pythagoras felekezete	18 —
III. Az eleai felekezet	22 —
IV. Az atomisták felekezete	25 —
V. Befejezése ez időszaknak	26 —
III. Időszak. Socratestől Görögország hanyatlásáig	28 —
I. Szakasz. Socratesre közvetlenül vonatkozó felekezetek	31 —
I. Egyoldalú felekezetek	31 —
II. Platon rendszere és felekezete	34 —
II. Szakasz. Socratesre közvetve vonatkozó felekezetek	42 —
I. Aristoteles felekezete	42 —
II. Stoa felekezete	51 —
III. Epicurus felekezete	56 —
IV. Pyrrhon felekezete	59 —
IV. Időszak. Görögország hanyatlásától a tudományok hanyatlásáig	60 —
I. A rómaiak	62 —
II. A görögök	62 —
III. Kelet népei	67 —
IV. A keresztények	69 —

cyclopaediát és philosophiai anthropológiát, ez logicát és tiszta metaphysicát irt. Böcsös dolgozatok az 1834-diki pályairatok Balogh Pál és Hetényi Jánostól. Szontagh Gusztáv propylaeumaiban önálló, magyar, tárgyra nézve nem, de szellemre és előadásra a többi művelt nemzetekéitől különböző philosophia szerkesztésére hatalmasan szólit föl. Mind ezeknek és egyéb hazai íróinknak, Csacskó, Elenyák, Horváth Cyrill, Kállay Ferencz, Szabó Sándor, Székely, Szeremlei, Vandrák, Varga János bölcsészeti dolgozataikat csak akkor bírálандja a történetíró, midőn irodalmunk a bölcsészet történetében önálló helyet foglaland.

TARTALOM

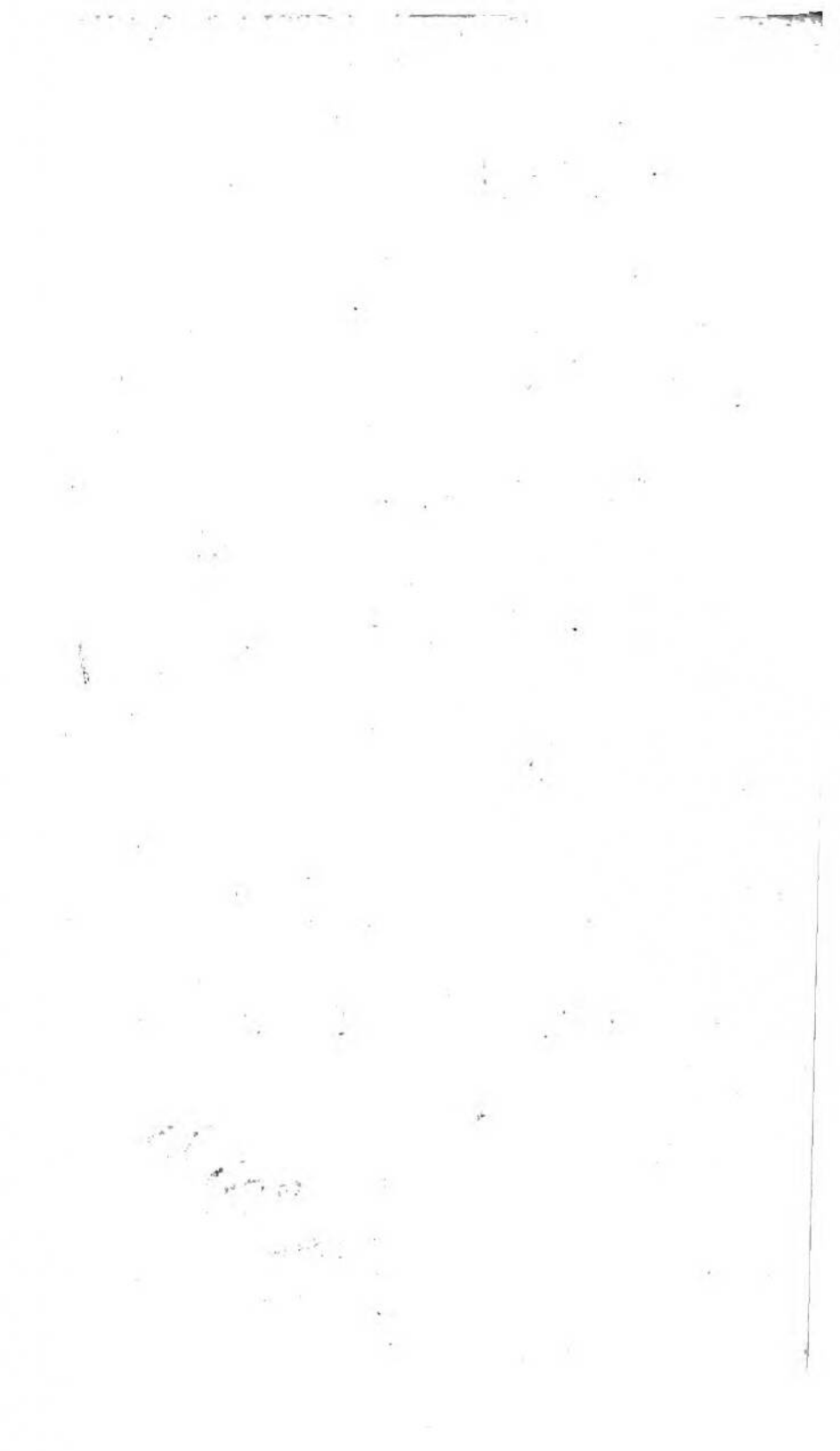
Bevezetés	5	
Előszó	6	
I. fejezet. A művészet története	7	
II. fejezet. Történelmi áttekintés	11	
I. A művészet	11	
II. Pythagorasz művészete	12	
III. A görög művészet	13	
IV. A római művészet	14	
V. Bizánci és keleti művészet	15	
III. fejezet. Történelmi áttekintés folytatás	16	
I. Szókratész művészete	16	
1. Egyéni művészet	17	
II. Földrajzi művészet	18	
II. Szókratész művészete folytatás	19	
I. A művészet	19	
II. Földrajzi művészet	20	
III. Egyéni művészet	21	
IV. Földrajzi művészet	22	
IV. fejezet. Történelmi áttekintés	23	

Második rész. Az új kornak bölcsészete.

I. Időszak. A tudományok hanyatlásától a bölcsészet önállásaig	71	Lap.
II. Időszak. A bölcsészet önállásától Kantig	81	—
I. Descartes	82	—
II. Spinoza	90	—
III. Locke	94	—
IV. Leibnitz	98	—
V. Berkeley	102	—
VI. Hume	103	—
VII. A bölcsészet állása Kant előtt	105	—
III. Időszak. Kanttól jelen időig	108	—
I. Kant	108	—
II. Fichte	129	—
III. Schelling	132	—
IV. Bouterwek és Bardili	135	—
V. Krug és Fries	137	—
VI. Hegel	140	—
VII. Herbart	149	—
VIII. Reinhold Ernest	156	—
Befejezés	166	—

Tetemesb nyomda hibák.

<i>lap</i>	<i>sor</i>	<i>hibás kitétel</i>	<i>kijavítva</i>
1	20	bölcsészeknek	bölcsészetnek
20	33	kevésbe	kevésbé
22	13	érzéstől	érzéktől
35	1	értelmezig	értelmezik
53	11	önálló	az önálló
53	19	őslény	Az őslény
53	30	meleget	a meleget
54	30	létünk és akaratunk	létünk és alkatunk
97	8	ha viszonyai	ha viszonyaik

Österreichische Nationalbibliothek

+Z170885603

